ISBN 978-86-7932-059-9

Fond za humanitarno pravo
Fondi për të Drejtën Humanitare
Humanitarian Law Center

Regionalna škola tranzicione pravde – ZBORNIK

Shkolla Rajonale e Drejtësisë Tranzicionale – BULETIN

Regional School for transitional justice – JOURNAL

#2

Fond za humanitarno pravo
Fondi për të Drejtën Humanitare
Humanitarian Law Center

Regionalna škola tranzicione pravde - Zbornik

Shkolla Rajonale e Drejtësisë Tranzicionale - Buletin

Regional School for transitional justice – Journal

British Embassy
Belgrade

Ova publikacija je izdata uz finansijsku podršku Britanske ambasade u Beogradu. Mišljenja i stavovi autora tekstova su isključivo njihovi lični stavovi i ne odražavaju stavove partnera na projektu ili donatora.

Ky publikim u mundësua me mbështetjen financiare të ambasadës britanike në Beograd. Opinionet dhe pikëpamjet e autorëve në artikuj janë vetëm mendimet e tyre personale dhe nuk reflektojnë qëndrimet e partnerëve dhe donatorëve të projektit.

This publication was sponsored by the British Embassy in Belgrade. Opinions and stances of the authors of the articles constitute only their personal stances and do not reflect those of the partners on the project or donors.

Regionalna škola tranzicione pravde - Zbornik

Sadržaj

Autori 7

Uvod 9

Tranziciona pravda u Srbiji (pravo na reparacije)
-Slučaj memorijala u Srbiji 11
Luka Z. Božović

Tranzicijska pravda u Bosni i Hercegovini: Pravo na istinu 18
Jasmin Hamzić

Uticaj presude ESLJP u predmetu Maktouf i Damjanović protiv BiH na procese tranzicijske pravde u BiH 26
Maja Kapetanović

Mediji i poricanje 43
Dejana Nešić

Tranziciona pravda u BiH: Pravo na istinu 50
Denis Puteš

Suđenja pred MKSJ – Slučaj Srebrenica: Popović i drugi 57
Jovana Spremo

Srebrenica - Suđenje Radislavu Krstiću 68
Srđan Vidačković

Uloga medija u procesu pomirenja 76
Aldin Zenović

Prijedor: Simboličke reparacije 85
Goran Zorić

Autori

Luka Božović, Generalni sekretar Socijaldemokratske Omladine I potpredsednik Socijaldemokratske unije, Srbija

Jasmin Hamzić, Forum mladih Stolac, Bosna I Hercegovina

Maja Kapetanović, pravna savetnica, kabinet Predsednika Suda BiH, Bosna I Hercegovina

Dejana Nešić, studentkinja doktorskih studija kulture I medija, Fakultet političkih nauka, Srbija

Denis Puteš, Mikrokreditna fondacija Mikra, Bosna I Hercegovina

Jovana Spremo, istraživačica, YUCOM, Srbija

Srđan Vidačković, projektni coordinator, World Vision, Bosna I Hercegovina

Aldin Zenović, Udruženje 'Flores', Srbija

Goran Zorić, Centar za mlade 'Kvart', Bosna i Hercegovina

.

Uvod

Živimo u regionu koji je kroz istoriju iskusio razarajuće ratove. Veliki broj ljudi, uglavnom nedužnih civila, izgubio je život, mnogima kosti nikada nisu pronađene, drugi su ostali bez domova koje su napuštali u potrazi za sigurnim mestom. Kao po pravilu, oni koji su bili odgovorni za zločine nisu bili kažnjavani, žrtve nisu bile adekvatno obeštećene, a istorija pokazuje da se nije stalo na put novim ciklusima nasilja.

Šta mlade generacije danas znaju o ovim nesrećnim događajima iz prošlosti? Skoro ništa, jer se ovi događaji po pravilu koriste radi izgradnje mitova, koji su u dobroj meri uticali na stvaranje predrasuda, pa čak i mržnje prema drugome. Svaki bitan događaj iz prošlosti ima u najmanju ruku dva i više narativa. Svaka nacija ili etnička zajednica ima svoj dominantni narativ, koji je u sukobu sa narativima drugih. Čitave generacije su odgajane u duhu koji je bio u skladu sa „istorijom" jedne etničke zajednice, koja uzdiže svoje „heroje" dok su drugi oličeni kao „zločinci". U svemu ovome, najmanje važnosti je dato žrtvama, čije je stradanje vremenom iščezlo iz kolektivnog pamćenja. Žrtve jedino pamte njihove porodice, koje ostaju usamljene u svom bolu. Od strane političkih elita u regionu, žrtve se po pravilu koriste jedino kao deo jednostranih statističkih podataka, bez ukazanog pravog poštovanja prema njihovoj patnji.

Kako promeniti ovu praksu i kako uticati na mlade generacije da smanje postojeći jaz između nacija u regionu? To se ne može učiniti kroz zaboravljanje prošlosti ili kroz jednostrano predstavljanje istorijskih događaja. Nažalost, to se i dalje praktikuje, pa se čak i za događaje iz 1990-ih godina u školskim udžbenicima daju netačni i jednostrani podaci, gde se po pravilu prećutkuju žrtve iz drugih etničkih zajednica i gde se često prema drugim narodima koristi jezik mržnje, neretko uz nepristojan rečnik kada se oslovljavaju pripadnici drugih zajednica. U takvoj situaciji, jedino moguće rešenje za smanjenje i uklanjanje predrasuda jednih prema drugima je da se o prošlosti govori. Pre svega, da se govori unutar obrazovnog sistema, gde bi mladi ljudi učili o zločinima iz prošlosti na objektivan način. A to znači da obrazovni sistem mora da uključi u udžbenike istorije i/ili građanskog obrazovanja, kako u osnovnim i srednjim školama tako i na univerzitetima, poglavlja o ratovima iz 1990-ih, koja bi bila zasnovana na utvrđenim činjenicama - sudskim i forenzičkim. Svako društvo u post-jugoslovenskim zemljama mora da omogući mladim generacijama da uče o prošlosti na objektivan način, obuhvatajući i zločine počinjene u njihovo ime nad pripadnicima drugih nacija. Jedino učenjem o prošlosti na nepristrasan način mogu se stvoriti pretpostavke za razumevanje i dijalog među narodima bivše Jugoslavije koji garantuju mirnu budućnost regiona, poštovanje različitosti i uvažavanje svih žrtava. Proces suočavanja sa prošlošću bi mogao da dovede naša društva do stanja gde ne bi bilo prostora za manipulaciju brojkama žrtava, gde bi žrtve bile jednako poštovane i gde nekažnjivost za počinjene zločine ne bi bila prihvatljiva. Ovakvo društvo bi bilo garancija da se u budućnosti neće ponoviti ciklus nasilja i zločina.

S obzirom da post-jugoslovenska društva još uvek nisu pokazala zrelost da se suoče sa prošlošću na sveobuhvatan i istinit način, niti su preduzete ozbiljne zvanične inicijative da se zajednički pokuša postići konsenzus o događajima iz prošlosti, civilno društvo je na sebe preuzelo najveći teret rada na izgradnji i zagovaranju ovih procesa. Inicijativa za REKOM je najozbiljnija inicijativa civilnog društva ikada preduzeta u regionu, i ima za cilj da ubedi zemlje nastale raspadom bivše Jugoslavije da osnuju Regionalnu komisiju za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava, počinjenih na području nekadašnje SFRJ u razdoblju od 1991. do 2001. godine. Ova regionalna komisija ima za zadatak da utvrdi činjenice o ratnim zločinima na objektivan način, bez obzira na etničku pripadnost počinilaca i žrtava. Izveštaj regionalne komisije bi predstavljao pravu osnovu za sve države u regionu da utvrđene činjenice iz njegovog sadržaja uvrste u udžbenike istorije, i na takav način novim generacijama približe zajednički narativ o zločinima iz ratova 1990-ih godina.

Dok odgovarajuće institucije svih država regiona ne uspostave sveobuhvatan program obrazovanja o prošlosti baziran na utvrđenim činjenicama, organizacije civilnog društva rade na razvijanju neformalnih programa obrazovanja o procesu suočavanja sa prošlošću. Među najznačajnijim projektima takve vrste je Regionalna škola tranzicione pravde koju zajedno organizuju Fond za humanitarno pravo i njegove partnerske organizacije, Udruženje „Pravnik“ iz BiH i Fond za humanitarno pravo Kosovo. U nedostatku formalnog obrazovanja o prošlosti i mehanizmima za savlađivanje nasilja, Regionalna škola tranzicione pravde pruža najbolju mogućnost mladim ljudima iz Srbije, BiH i sa Kosova da proširuju svoje vidike o zločinima počinjenim u prošlosti, istovremeno uspostavljajući dijalog sa svojim vršnjacima radi izgradnje trajnog pomirenja na Balkanu.

Bekim Blakaj

Izvršni direktor
Fond za humanitarno pravo Kosovo

Tranziciona pravda u Srbiji (pravo na reparacije) -Slučaj memorijala u Srbiji

Luka Z. Božović

Ratovi na prostoru nekadašnje Jugoslavije tokom devedesetih godina obeleženi su masovnim kršenjem ljudskih prava, ratnim zločinima i učešćem vojnog i političkog vrha Srbije kako u planiranju, tako i u sprovođenju zločina. Tokom ratova su zločini, i uopšte ratna dejstva, pravdani zaštitom srpskih nacionalnih interesa i srpskog naroda u drugim republikama nekadašnje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. U toj „zaštiti interesa", Jugoslovenska narodna armija, a kasnije i Vojska Jugoslavije, uz pomoć regularnih i paravojnih jedinica pod svojom kontrolom, počinile su veliki broj zločina u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i na Kosovu, ali i na teritoriji Republike Srbije.

Dominantan narativ nakon 1999. godine, a i po okončanju autoritarnog režima Slobodana Miloševića i preuzimanju vlasti nakon petooktobarskih promena, bio je negiranje zločina, dok je srpski narod istican kao najveća žrtva. Primer koji je paradigmatičan, i koji ujedno govori o nedostatku činjenica, ali uprkos tome zastupanju, pa čak i postuliranju stava da je srpski narod najveća žrtva je Predlog deklaracije o osudi ratnih zločina na prostoru nekadašnje Jugoslavije koji Demokratska stranka Srbije inicijalno podnosi 15. juna 2005. godine[1], a zatim ponovo 2010. godine kao protivpredlog deklaraciji koju je podnela vladajuća koalicija. U tom predlogu deklaracije se naglašava da je „srpski narod bio najveća žrtva"[2]. Ovo je jedan od primera koji nam govori o dominantnom narativu u Srbiji, u kome se broj žrtava srpske nacionalnosti ne dovodi u pitanje, dok se žrtve druge nacionalnosti relativizuju (Tadić), negiraju (Nikolić, Koštunica, itd), njihov broj se smanjuje, pa se čak i tvrdi da su stradale od svojih sunarodnika. Tako je predsednik Srbije Tomislav Nikolić par dana po stupanju na dužnost izjavio: "U Srebrenici nije bilo genocida. U Srebrenici je bio veliki zločin, koji su počinili neki pripadnici srpskog naroda, koje treba pronaći, izvesti pred sud i kazniti."[3] Time je predsednik Nikolić direktno negirao kvalifikaciju zločina u nizu presuda pred Tribunalom u Hagu i pred Međunarodnim sudom pravde. Njegov prethodnik na mestu predsednika Republike Srbije, Boris Tadić, 2004. godine je izjavio da su "negiranje genocida i zločina sastavni deo demokratske debate i ustavom garantovanog prava na slobodu mišljenja i govora"[4]. Vremenom je stav korigovao, ali je u popularnoj emisiji

1 28. maja 2005. godine, dr Žarko Korać i Nataša Mićić iz poslaničkog kluba Liberalno demokratske partije podnose Predlog deklaracije o osudi zločina u Srebrenici na inicijativu osam nevladinih organizacija.

2 *Deklaracija o osudi ratnih zločina na prostoru nekadašnje Jugoslavije*, Demokratska stranka Srbije, pristupljeno 8.1.2014 na http://dss.rs/wp-content/uploads/2012/09/60_Deklaracija-o-osudi-ratnih-zlocina-na-prostoru-nekadasnje-Jugoslavije-2-februar-2010.pdf.

3 "Nikolić negira genocid u Srebrenici", pristupljeno 16.2.2014. na http://www.dw.de/nikoli%C4%87-negira-genocid-u-srebrenici/a-15993945.

4 „Početak kraja negiranja genocida", pristupljeno 28.2.2014. na http://balkans.aljazeera.net/vijesti/pocetak-kraja-negiranja-genocida.

na Hrvatskoj radio-televiziji isticao kako kao građanin ima svoj stav o ovom pitanju, ali da će kao nosilac političke funkcije sa izjašnjavanjem sačekati dok se ne završe sudski procesi.[5] U trenutku ove Tadićeve izjave bilo je doneto više pravosnažnih presuda koje potvrđuju da se u Srebrenici desio genocid.Ovakvi istupi su takođe direktna relativizacija zločina, koja je kulminirala donošenjem deklaracije koja ne sadrži reč „genocid".

Tema ovog rada je jedan od mehanizama tranzicione pravde – reparacije. Rad će se baviti memorijalima kao simboličkim reparacijama na teritoriji Srbije, i njihovom doprinosu kulturi sećanja. Važnost razumevanja dominantnog narativa u Srbiji je neophodna, jer je upravo on u direktnoj neraskidivoj sprezi sa temom rada. U radu će osim osnovnih teorijskih postavki, koje će služiti kao svojevrstan uvod u temu, biti reči pre svega o dva memorijala - jednom u Kragujevcu i drugom u Beogradu. Ova dva memorijala paradigmatična su u kontekstu u kome treba objasniti tezu o etnifikaciji memorijala (i etnifikaciji sećanja), kao i gotovo isključivo verskom karakteru memorijala. Memorijali koji će biti opisani i pominjani služe da opravdaju dominantan narativ, da ga podrže, i da izgrade sećanje koje nije bazirano na činjenicama, što u slučaju Srbije vodi do umanjenja njene odgovornosti za ratne zločine i opravdavanja postupaka tokom devedesetih.

Važno je odmah i pomenuti da su dva spomenika o kojima će biti reči podignuti od strane države, i da predmet ove analize neće biti spomenici koje su podigle same porodice. Kako Todor Kuljić navodi u svojoj knjizi *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti:* „U svakodnevnici je prisutno mnoštvo različitih slika prošlosti, paralelnih i konkurentskih. Unutar tog sklopa dominira hegemona slika prošlosti koju nameće vladajuća grupa."[6] Kao što je pomenuto, narativ podržan memorijalima u Srbiji je produkt Miloševićeve vladavine, a nakon petooktobarskih promena demokratski izabrane vlade u Srbiji nisu imale dovoljno hrabrosti i volje da ga menjaju, a u određenim trenucima su takav narativ i aktivno podržavale. Ono što je Kuljić takođe naveo, da „pamćenje sadržaja nacionalne prošlosti jeste sračunato i selektivno", da je „organizovani zaborav stvarao [...] niz istorijskih praznina, ali bi izostavljeni sadržaji (utuljena baština) nakon društvenih preokreta postajali idejno središte nove hegemone slike o prošlosti",[7] u Srbiji se nije desilo nakon društvenog preokreta, čiji se karakter može i dovesti u pitanje ako se u obzir uzme navedeno.

Uvodne teorijske postavke

Pitanje izgradnje memorijala je *par excellence* pitanje tranzicione pravde, pa treba početi od definicije ove discipline. „Tranziciona pravda se usredsređuje na izazove sa kojima se društva u tranziciji - bilo od rata ka miru, ili autoritarne vlasti ka demokratiji – suočavaju kada se treba boriti sa nasleđem masovnih kršenja ljudskih prava."[8] Ova definicija može da posluži kao dobar uvod u pitanje memorijala kao jednog od načina da se suočimo sa nasleđem masovnih kršenja ljudskih prava u nekadašnjoj Jugoslaviji, i odgovornosti Srbije za isto. Naime, ako tranzicionu pravdu posmatramo kao sve ono što jedno društvo čini u cilju suočavanja sa prošlošću, onda je memorijalizacija, obeležavanje mesta stradanja ili podizanja spomenika žrtvama, svakako jedno od najvažnijih pitanja kojima se ova disciplina bavi.

Radi boljeg razumevanja mesta memorijala unutar procesa tranzicione pravde, treba navesti koja su to prava žrtava i koje obaveze država iz njih proističu. Louis Joinet je definisao pravo na reparacije kao jedno od prava žrtava, koje se može ostvariti individualno ili kolektivno.[9] Kolektivne mere su najčešće simboličke: „[G]odišnje odavanje pošte žrtvama ili javno priznanje države da je odgovorna…"[10] Dalje u izveštaju, u delu posvećenom merama reparacije, navodi se: „Simbolične mere biće preduzete u sledećim oblastima

5 „NVO: I Tadić i Nikolić negiraju sudske činjenice o Srebrenici", pristupljeno 28.2.2014. na http://www.blic.rs/Vesti/Politika/350672/NVO-I-Tadic-i-Nikolic-negiraju-sudske-cinjenice-o-Srebrenici.

6 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, "Čigoja štampa", Beograd, 2006, str. 9.

7 *Ibid*, str. 17.

8 Mark Friman, „Šta je tranziciona pravda?",*Forum za tranzicionu pravdu 1* (2007), "Fond za humanitarno pravo", 2007, str. 7.

9 *Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political), Final report prepared by Mr. Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119*, str. 9, pristupljeno na: http://www.dealingwiththepast.ch/fileadmin/user_upload/2013_Course/Readings_2013/1_Joinet-Question_of_the_impunity_of_perpetrators_of_HR_Violations.pdf, prevod L.B.

10 *Ibid*, str. 9, prevod L.B.

kao moralne i kolektivne reparacije da se zadovolji obaveza sećanja“[11], a kao jedna od mera navodi se i podizanje memorijala, odnosno spomenika. Obaveza koja proističe iz ovog prava žrtava, a koju država ima, jeste da „ponudi žrtvama adekvatne reparacije“[12], pri čemu se misli i na nenovčane oblike reparacije kakvi su i memorijali. Mark Fridman o reparacijama kaže da su one „vansudske metode čiji je prevashodni cilj doprinos popravljanju materijalnih i moralnih posledica kršenja ljudskih prava“.[13] U slučaju spomenika i memorijala, reč je o simboličnim reparacijama.

Podizanje spomenika žrtvama ratova nije nova tendencija i postoji nekoliko vekova: „Za vreme Napoleona Bonaparte učvršćuje se spomenička kultura, kao izraz pamćenja monumentalne državne prošlosti. Istovremeno se službeno pamćenje i demokratizuje: obeležavaju se smrti ne samo kraljeva i vojskovođa, nego i običnih građana.“[14]

Kada govorimo o memorijalima i o njihovom uticaju na dominantni narativ o prošlosti, kao i o njihovom odnosu sa istim, važno je reći nešto i o pitanju sećanja. Memorijali svakako oblikuju sećanje o prošlosti, a kako profesor Kuljić navodi, “sećanje ima (1) kognitivnu ulogu, tj.možebiti pokušaj realne spoznaje minulih zbivanja, ali je i (2) sredstvo stvaranja selektivnih grupnih znanja o prošlosti. Drugim rečima, postoji istorijska i praktična prošlost. Kod kolektivnog pamćenja prevladava praktična prošlost.“[15] U kontekstu ovog rada, govorimo o kolektivnom pamćenju i praktičnoj prošlosti. Kada govorimo o memorijalima, naročito onima o kojima će biti reči, kao jedna njihova funkcija svakako se može uzeti da su oni sredstvo stvaranja *selektivnih* grupnih znanja o prošlosti. Memorijali izgrađeni u Srbiji upravo stvaraju selektivna grupna znanja, čime ćemo se baviti u daljem tekstu. Takva selektivna grupna znanja zanemaruju činjenice, zamagljuju odgovornost Srbije i u prvom redu im nije zadatak odavanje počasti žrtvama, izgradnja mira ili nešto slično, već upravo oblikovanje slike prošlosti podilaženjem dominantnom narativu i u skladu sa njim.

Spomenik „Uznesenje“ u Kragujevcu

Spomenik „Uznesenje“ podignut je u Kragujevcu u junu 2007. godine, i smešten je u najstrožem centru grada. Delo je arhitekte Nataše Atanasijević i vajara Zorana Ilića. Izgradnja spomenika visokog devet i po metara finansirana je iz gradskog budžeta i iznosila je oko četiri i po miliona dinara. Iako se često može čuti da je spomenik posvećen žrtvama ratova od 1991. do 1999. godine, spomenik je u stvari posvećen građanima Kragujevca koji su u tim ratovima poginuli kao borci na frontu. Imena 82 osobe uklesana su u postament spomenika uz grbove grada Kragujevca i Udruženja ratnih vojnih invalida.[16] Sa druge strane, iako je spomenik posvećen Kragujevčanima koji su kao učesnici u ratovima devedesetih godina izgubili život, nejasno je da li su u pitanju osobe koje su život izgubile u redovnim jedinicama JNA, kasnije Vojske Jugoslavije, ili kao dobrovoljci. Pored toga, nigde nije napomenuto da li se među njima nalaze i oni koji su kao učesnici ratova bili odgovorni za zločine, pogotovo kada znamo da je 80.motorizovana kragujevačka brigada učestvovala u napadu na Vukovar, kao i da je njen vod Vojne policije učestvovao u čuvanju zatvorenika koji su kasnije ubijeni na Ovčari.[17]

Sâm izgled spomenika izazvao je razne komentare, a zbog svog izgleda građani i građanke Kragujevca ga popularno nazivaju „lizalica“. Jedna od ljudskih figura izvajanih na spomeniku u podignutoj ruci drži krst, dok je ostalo potpuno nejasno zašto je deo spomenika i skulptura šetača sa skulpturom psa koji posmatra spomenik.

Valja analizirati kakav je značaj ovog spomenika za lokalnu zajednicu, i da li je on uopšte postao mesto sećanja, ili predstavlja jedan besmisleni gradski projekat. Sama estetika spomenika je problematizovana više puta, a iz nje je proistekao i nezvanični nadimak spomenika. Kada je umetnost na javnom mestu u pitanju, što spomenik jeste, očekuje se da ona

11 *Ibid*, str. 26.

12 Juan E. Mendez, *Accountability for Past Abuses, Working Paper #233*, 1996, str. 7, pristupljeno na: https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/233.pdf.

13 Mark Friman, “Šta je tranziciona pravda?”,*Forum za tranzicionu pravdu 1* (2007), “Fond za humanitarno pravo”, 2007, str. 11.

14 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, “Čigoja štampa”, Beograd, 2006, str. 33–34.

15 *Ibid*, str. 10.

16 Svake godine u prilozima lokalnih, ali i nacionalnih medija, ovaj broj varira od 82, preko 93 osobe, pa sve do „preko stotinu“ kako je 2013. moglo da se čuje u prilogu Radio televizije Kragujevac.

17 Navedeno po iskazima svedoka sa suđenja pred Odeljenjem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu, prema izveštaju sa suđenja: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/01/Ovcara-V-Izve%C5%A1taj-sa-sudenja-24-01-2013-.pdf.

estetski bude prijatna, da povlađuje. Ipak, kod spomenika ovo nije nužno tako, jer može se voditi idejom da se estetikom u stvari izazove nelagoda kod posmatrača, čak i strah, konfuzija i negativna osećanja koja vode preispitivanju sebe i sopstvenih stavova. Sa druge strane, da bi spomenik postao deo zajednice, on ne sme da stvara averziju. Možda je i najgore ono što se desilo sa ovim spomenikom koji je ostao negde na pola puta – izazvao je indiferentnost.

Naime, pomenuto je da lokalni gradski mediji konstantno menjaju broj poginulih kojima je spomenik posvećen, pa se može čuti da je u pitanju 86 ljudi, ali i „preko stotinu", 103 ili 104, a dodatnu konfuziju unosi i Udruženje ratnih vojnih invalida koje ni samo nije sigurno kome je spomenik posvećen, pa je u jednoj izjavi predstavnika udruženja moglo da se čuje da se radi o 79 stanovnika Kragujevca, a broj od 96 ljudi uključuje i poginule koji nisu iz Kragujevca već su izbeglice i interno raseljena lica koja su se stacionirala u Kragujevcu[18]. Takođe, o odnosu prema spomeniku govori i to što Radio-televizija Kragujevac u nekim prilozima spomenik naziva „Uznesenje", a u nekim „Uspenje". Spomenik je od postavljanja postao mesto na kojem komemorativne skupove svakog 24. marta održavaju Udruženje ratnih vojnih invalida i porodice žrtava.[19] Osim toga, neki od protesta ratnih (i mirnodopskih) vojnih invalida održani su na ovom mestu, kao i komemoracije drugih datuma[20].

Ako se vratimo na početnu tezu o etnifikaciji memorijala, spomenik u Kragujevcu je potvrđuje. Spomenik se odnosi na jednu etničku grupu – Srbe, građane Kragujevca, što je jasno jer su vidljivi nacionalni simboli srpske etničke grupe (ocila). Druga teza, ona o religijskom karakteru memorijala, takođe se može potvrditi pomenutom činjenicom da na vrhu spomenika jedna od izvajanih ljudskih figura u podignutoj ruci drži krst. Ono što je važno istaći jeste upravo činjenica da je ovaj spomenik podignut vojnicima, učesnicima ratova koji su u njima izgubili život. Istovremeno, Kragujevac nema ni jedan spomenik civilnim žrtvama ratova na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Jovan Bajford u svojoj knjizi o logoru na Starom sajmištu dijagnostikuje da su se po završetku Drugog svetskog rata prvo podizali spomenici palim borcima: „Neposredno posle rata, komemorativne aktivnosti u zemlji bile su uglavnom usmerene na otkrivanje i adekvatno obeležavanje grobova palih boraca. Savez boraca narodnooslobodilačkog rata, koji je od osnivanja 1947. bio, glavni kreator, agitator i čuvar zvaničnog sećanja na rat', usmerio je svoju pažnju na one koji su ‚svojom rešenoću, svojom neustrašivošću i ljubavi za slobodu dali živote' u borbi protiv ‚inostranih osvajača i izdajnika'."[21] Dakle, podizanje spomenika borcima NOB-a je određeno karakterom NOB-a – rat je bio oslobodilački, vodio se protiv fašističkog okupatora i njegovih saradnika i u njemu su lokalne zajednice imale značajnu ulogu, ali su civilne žrtve bile značajno zanemarene u odnosu na vojne. Ako uporedimo podizanje spomenika učesnicima ratova devedesetih, pre nego civilnim žrtvama u Kragujevcu (ili bilo kom drugom gradu u Srbiji) sa situacijom o kojoj Bajford govori, dolazimo do jednog važnog pitanja – pitanja karaktera ratova devedesetih godina, opisanog iz ugla Srbije. U dominantnom narativu u Srbiji, ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini imaju karakter građanskih, verskih, pa i odbrambenih ratova za Srbe koji su živeli na tom području i kojima su građani Srbije pomagali u tim ratovima. Ne može se reći da su svi učesnici ratova devedesetih koji su poginuli, u ovom slučaju iz Kragujevca, ratni zločinci, niti da su svi učestvovali u činjenju ratnih zločina, ali neki izvesno jesu. Bez jasnog određivanja karaktera rata, ovakav spomenik lako se može koristiti za manipulaciju prošlošću. Pored toga, ovom pitanju se moralo pristupiti kroz veće uključivanje lokalne zajednice, što svakako u Kragujevcu nije bio slučaj. Dokaz za to je kako odnos medija prema memorijalu, tako i građana i građanki Kragujevca koji su spomeniku dali posprdan nadimak. Ovakav spomenik očigledno ima značaja samo za porodice poginulih, i uprkos porukama koje se svake godine šalju sa komemorativnih skupova[22], spomenik nikako ne doprinosi boljem razumevanju prošlosti. Laički pogled na taj spomenik, koji se najlakše uklapa u dominantan narativ, naročito kod mladih, je takav da se zaključuje logikom: spomenik je podignut učesnicima ratova koji su izgubili živote, ratovi u kojima su učestvovali su bili opravdani i pravedni - samim tim, njihovo učešće u tim ratovima je bilo herojsko.

Spomenik u Beogradu

Ako je spomenik u Kragujevcu poslužio samo kao primer jednog lošeg memorijala koji ne ispunjava svoju svrhu, memorijala koji je otvorio dilemu kojim se to učesnicima ratova podiže, spomenik u Beogradu je još drastičniji primer ovak-

18 Navedeno po: http://www.rtk.co.rs/kragujevac/item/12711-udruzenje-rvi-proslavilo-mitrovdan.

19 Početak bombradovanja Savezne Republike Jugoslavije.

20 Datum usvajanja prvog zakona o vojnim invalidima i datum obnavljanja rada Udruženja ratnih vojnih invalida u Kragujevcu.

21 Jovan Bajford, *Staro Sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, "Beogradski centar za ljudska prava", Beograd, 2011, str. 85–86.

22 Koje se mahom tiču neponovljivosti sukoba i položaja ratnih vojnih invalida.

ve prakse. Spomenik u Beogradu podignut je na Savskom trgu, na trinaestu godišnjicu početka bombardovanja SRJ, 2012. godine. Na spomeniku je napisana sledeća rečenica: „Žrtvama rata i braniocima otadžbine od 1990. do 1999. godine". Pre ulaska u dublju analizu ove rečenice i samog memorijala, valja dati i kratak pregled prethodnih pokušaja podizanja ovog spomenika. Prve inicijative da se u Beogradu podigne spomenik došle su još 1997. godine od strane boračkih udruženja, a prvi konkretni koraci preduzeti su 2002. godine kada je Skupština grada Beograda raspisala konkurs za idejno rešenje memorijala „palim borcima i žrtvama ratova od 1990. do 1999. na teritoriji bivše Jugoslavije".[23] Već sledeće godine grad povlači konkurs zbog, kako je navedeno, pogrešnog naziva, i kasnije iste godine raspisuje novi koji bi bio posvećen samo žrtvama. 2005. godine Sekretarijat za kulturu ponovo raspisuje konkurs, s tim što se on sada ne tiče samo spomenika, već i uređenja celog Savskog trga, u sklopu kojeg treba da se nađe i spomenik posvećen „žrtvama ratova i braniocima otadžbine od 1990. do 1999.", da bi posle godinu dana bilo izabrano rešenje koje nije dobilo prvu nagradu, već drugu, ali je dobilo preporuku za izvođenje.[24] Autor i autorka rešenja su bili studenti Arhitektonskog fakulteta. Zanimljivo je da na konkursu 2003. godine nije bilo pobednika, jer je zaključeno da ni jedan od pristiglih radova nema dovoljno jaku i jasnu umetničku poruku, što se kao kriterijum gotovo izgubilo kada je konačno rešenje usvojeno.[25]

Ključno za ovaj spomenik, ako zanemarimo estetiku i rešenje, jeste rečenica napisana na njemu u kojoj je spomenik jasno posvećen „žrtvama ratova" i „braniocima otadžbine". Time se u isti red svrstavaju žrtve, koje su stradale kao žrtve ratnih zločina i drugih teških kršenja ljudskih prava, i oni koji su možda takva kršenja počinili. Ovakav način brisanja crte između žrtava i počinioca zločina vodi sledećem: „Zamagljivanje prošlosti preko izvrtanja odnosa između žrtvi i dželata ili preko povlačenja crte od strane monopolskih centara moći koji kroje hegemonu kulturu sećanja, uslovljava drugačije gledanje novih generacija na mesta sećanja (logore)."[26] Iako Kuljić u svojoj knjizi govori o logorima kao mestima sećanja, valja povući paralelu sa ovim spomenikom. Ovakav spomenik *de facto* predstavlja zamagljivanje prošlosti i iskrivljen odnos između žrtava i počinioca zločina.

Sama reč „otadžbina" postaje problematična kada se stavi u kontekst ratova na prostoru nekadašnje Jugoslavije u kojima je Srbija učestvovala. Ako „otadžbinu" shvatimo kao mesto gde su se sukobi događali, onda je teritorija koja je viđena kao takva mnogo veća od teritorije Srbije i zahvata delove danas suverenih država. Takvo shvatanje uklapa se u dominantni narativ i doprinosi zamagljivanju odgovornosti Srbije. Taj dominantni narativ nam kaže da je Srbija vodila oslobodilačke ratove, kako je i na spomeniku navedeno, ratove za otadžbinu. To može da bude prihvaćeno samo ako uvažimo stavove ekstremnih političkih struja, koje su ocrtavale granice Srbije duboko zahvatajući teritorije drugih zemalja.[27] Vlast u Srbiji se u godinama nakon 2000. politički profilisala kao suprotnost ovakvim idejama. Ipak, 2012. godine ovakvim spomenikom vlast gotovo da je potpisala sve što je zagovarano devedesetih od strane ekstremističkih grupa.

Važan momenat u analizi ovog memorijala predstavlja i opravdanje gradskih vlasti korišćeno kao odgovor na kritike. Zamenik predsednika Skupštine grada Beograda, Zoran Alimpić je žrtve i branioce definisao na sledeći način: "Pod braniocima otadžbine podrazumevaju se, naravno, ljudi koji su bili pod oružjem. A pod žrtvama rata se podrazumevaju civili, *kolateralna šteta* (ital. L.B.), ja mislim da je to svima jasno"[28], čime se stradanje civilnih žrtava ratova 1990-tih stavlja na nivo slučajnosti, a bez namere. Alimpić je takođe dao i svoje tumačenje branilaca, odgovarajući na pitanje da li je spomenik posvećen i onima koji su rušili Vukovar,

23 Slobodan Kostić, "Pomen neznanim žrtvama, borcima i otadžbini", *Vreme: 1108*, 2012, pristupljeno 28.2.2014. na http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1043515http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1043515.

24 *Ibid.*

25 *Ibid.*

26 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, "Čigoja štampa", Beograd, 2006, str.190.

27 Tako je Srpska radikalna stranka, jedna od vodećih stranaka 1990-tih, htela da „u granice slobodne i nezavisne srpske države […] uđu pored današnje, sužene srpske federalne jedinice i srpska Makedonija, srpska Crna Gora, srpska Hercegovina, Dubrovnik, srpska Dalmacija, srpska Lika, Banija i Kordun, srpska Slavonija i Baranja. Mi smatramo da su zapadne granice srpske države omeđene linijom Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica." Vojislav Šešelj, „Bezbolna amputacija Hrvatske", *Srbija: sve o srpskom nacionalnom programu (specijalno izdanje)*, 1991, str. 34.

28 Branka Mihajlović, „Beograd podiže spomenik žrtvama i ubicama devedesetih", Slobodna Evropa, 2012, pristupljeno 28.2.2014. na http://www.slobodnaevropa.org/content/spomenik_zrtvama_i_zlocincima/24485192.html.

Dubrovnik i granatirali Sarajevo: „To je spomenik braniocima, ljudima koji su pozvani u vojsku da brane svoju zemlju, koji su se odazvali, koji su dali svoj život. Oni zaslužuju spomenik.U ratu je, naravno, bilo žrtava. Naravno da su pucali iz topova i naravno da je bilo razaranja. Svi spomenici u svetu posvećeni vojnicima u ratovima, na neki način su i spomenici ljudima koji su ubijali, koji su pucali. Pa, to se podrazumeva.“[29]

Jedan od razloga zašto se memorijali podižu, osim priznavanja žrtava, jeste i pitanje neponavljanja zločina. Memorijali jesu tu i da podsete na zlo koje se desilo, na odgovornost, ali i da pošalju poruku neponovljivosti. Jednu apsolutno suprotnu poruku poslao je Alimpić: "Ponovo ćemo možda doći u situaciju da budemo žrtve neke agresije, pa ćemo morati da pozivamo mlade ljude, zato moramo da im pokažemo da stojimo iza njih."[30] Ovakva poruka ne govori o neponovljivosti, već o neophodnosti pripreme za nove sukobe.

Milica Tomić, umetnica iz grupe „Spomenik“, rekla je da memorijal na Savskom trgu u Beogradu u stvari predstavlja sliku stanja u Srbiji: „Ovaj spomenik od svog prvog konkursa pa do danas predstavlja pre svega konfuziju države Srbije i njenih građana u odnosu na ratove koje je vodila i u kojima je učestvovala tokom devedesetih. U Srbiji nije jasno gde su se ratovi vodili, ko ih je vodio, u čije ime, i koja država stoji iza toga."[31] Ipak, ako se uzme u obzir prethodno napisano, ovde nije reč o konfuziji, već se naprotiv radi o svesnom usvajanju dominantnog narativa i njegovoj normalizaciji u javnom diskursu.

Neophodnost promene

Odgovor na pitanje kakva treba da bude spomenička kultura o kojoj je bilo reči i kakvi treba da budu memorijali u Srbiji nije ni lak ni jednostavan. U davanju konačnog odgovora svakako moraju većeg učešća da uzmu žrtve i njihove porodice, umetnici, mladi i druge društvene grupe. Dosadašnja dominantna praksa je negativni primer, i dodatno produbljuje problem. Pre svega, vlast u Srbiji mora da prihvati utvrđene činjenice o ratnim zločinima, te da učini dodatne napore u ovom pogledu, kao i da prizna da su ratni zločini počinjeni, te da su određeni pojedinci proglašeni odgovornim za njih, što bi dalje vodilo tome da Srbija mnogo jasnije i odlučnije prizna odgovornost za učešće u ratu. Iz toga bi mogla da proistekne drugačija praksa podizanja memorijala. Debata koja se vodila oko toga da li žrtvama vlastitih zločina treba podizati spomenike već se desila u Nemačkoj nakon Drugog svetskog rata, pa su tako Valcer i Augštajn tvrdili da se „ne može vlastitoj sramoti dizati spomenik“[32], dok je Habermas bio na suprotnom stanovištu: „Habermas je upozorio da takvo razmišljanje stoji u tradiciji kulta žrtve. Naime, samo se aktivnoj žrtvi za naciju može dizati obeležje. Ako, pak, potomci dželata danas dižu spomenik monstruoznom činu, tj. žrtvama strancima, to je već druga perspektiva. Ovaj spomenik neće skretati pažnju posetioca na vlastite mrtve, to nije spomenik poput onog u Vašingtonu koji je dignut Amerikancima palim u Vijetnamu. To je spomenik koji Nemci dižu žrtvama vlastitog terora koje su sami izopačili kao neprijatelje i niža bića. To je već samokritično prekoračivanje granice. Holokaust traži od Nemaca osobitu moralnu odgovornost koja je nespojiva sa konvencionalnim oblicima nacionalnog kulta mrtvih (Habermas 1999).“[33] Srbija bi morala da se vodi Habermasovim rečima pre nego „konkurentskim“ mišljenjem, ako želi jasno da se odredi prema svojoj ulozi u ratovima devedesetih godina. Dodatna potvrda toga je današnji odnos Nemačke prema Holokaustu i žrtvama nacizma. Do toga zaključka dolazi i Kuljić kad kaže: „Dakle, uzor novoj antifašističkoj kulturi sećanja ne treba da bude vašingtonski spomenik palim Amerikancima u Vijetnamskom ratu, nego berlinski Holokaust spomenik žrtvama nemačkih zločina.“[34]

Svi dalji napori u suočavanju s prošlošću mogu lako da propadnu ako se ovakva praksa ne promeni i ako se ne raskine sa dominantnim narativom. Jedini način da se raskine sa praksom jeste da se promeni dominantni narativ, što je moguće učiniti isključivo putem utvrđivanja činjenica i zasnivanja novog narativa na njima. Takav posao nije lak, zahteva političku volju, mora biti sproveden na regionalnom nivou, i zahteva jako i organizovano civilno društvo. Uloga civilnog društva je da inicira procese koji vode ozbiljnom suočavanju s prošlošću, a za koji države trenutno nemaju

29 *Ibid*.

30 Marko Lovrić. "Šifrovani spomenik", *NIN: 3193*, 2012, pristupljeno 28.2.2014. na http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=67099.

31 Slobodan Kostić, "Pomen neznanim žrtvama, borcima i otadžbini", *Vreme: 1108*, 2012, pristupljeno 28.2.2014. na http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1043515.

32 Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, "Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji", Beograd , str. 202.

33 *Ibid*, str. 212.

34 *Ibid*, str. 420.

volju usled nedostatka hrabrosti ili negiranja ratnih zločina, pa čak i sukoba uopšte. Takva aktivnost civilnog društva, kao što je rečeno, mora da bude vođena na regionalnom nivou, radi učešća svih nekada međusobno sukobljenih zajednica. Svako ulaženje u proces utvrđivanja činjenica koje se tiče svih aspekata zločina koji su počinjeni tokom sukoba nije moguće izvesti unilateralno, već samo kroz saradnju sa drugim državama nastalim na prostoru nekadašnje Jugoslavije. Dalji rad na uspostavljanju drugačijeg narativa zahteva da ustanovljene činjenice budu prihvaćene od strane građana i građanki, što zahteva jaku aktivnost civilnog društva i njegovu ulogu u inofrmisanju i obrazovanju - barem do onog trenutka dok države ne preduzmu konkretne korake u reformi institucija i obrazovanja.

Ipak, teško je očekivati da civilno društvo bude ono koje će proces suočavanja s prošlošću i utvrđivanja činjenica „izneti na svojim leđima". Primaran akter, ili bolje reći akteri, koji ovo pitanje treba da reše, jesu države koje su nastale raspadom Jugoslavije. Na samom početku pomenuti su Louis Joinet, koji je formulisao prava koja žrtve imaju, i Juan Mendez, koji je formulisao odgovornosti države za ostvarenje ovih prava. U izveštaju koji je Joinet sastavio, pravo na istinu je formulisano šire od prava članova porodice i najbližih da znaju šta se dogodilo - ono je formulisano kao kolektivno pravo.[35] „Pravo na istinu je takođe kolektivno pravo, koje se oslanja na istoriju, da bi se sprečili konflikti u budućnosti. Posledica ovog prava je 'dužnost sećanja' koje je obaveza države: da se pripremi na iskrivljenja istorije kao što je revizionizam, jer istorija perioda represije je deo nacionalnog nasleđa naroda i kao takva mora biti očuvana. Ovo su, dakle, glavni ciljevi prava na istinu kao kolektivnog prava."[36] Istorija represije, kako je Joinet nazvao ono što češće nazivamo masovno kršenje ljudskih prava, je u kontekstu ovog rada period od 1990. do 1999. godine. Pomenuti dominantni narativ je upravo iskrivljenje istorije i predstavlja revizionistički pogled na prošlost. Iz navedenog se može zaključiti da je pravo na istinu, kao kolektivno pravo, pravo koje se tiče ne samo žrtava masovnih kršenja ljudskih prava, već i društva u celini. Juan Mendez je to formulisao na sledeći način: „[S]istemska kršenja generišu obaveze koje država duguje žrtvama i društvu."[37] Pravo na istinu znači i da država, odnosno države, utvrde činjenice o masovnim kršenjima ljudskih prava, iz čega treba da slede dalji konkretni koraci. Iako je akcenat u Srbiji stavljen na suđenja za ratne zločine, država mora da ode korak dalje i vansudskim mehanizmima, kakve su komisije za istinu, utvrdi sve činjenice. Mendez navodi: „Ako je presuda izrečena, ili je faktički nemoguće izreći je usled legitimnih okolnosti, država je i dalje u obavezi da istraži i otkrije činjenice, da prizna nepravde počinjene u svoje ime."[38] Za samo priznanje da je nepravda u ime države počinjena, tačnije, da su ratni zločini počinjeni, Srbiji su dovoljan osnov presude MKSJ i domaćih sudova. Dakle, neophodno je utvrditi sve činjenice koje bi bile osnova novog narativa. Tek na tom narativu, zasnovanim na utvrđenim činjenicama od strane država i koje države priznaju, treba zasnovati spomeničku kulturu, obrazovanje, institucionalnu reformu i, konačno, uspostavljanje održivog mira i saradnje.

35 *Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political), Final report prepared by Mr. Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119*, str. 5, pristupljeno na: http://www.dealingwiththepast.ch/fileadmin/user_upload/2013_Course/Readings_2013/1_Joinet-Question_of_the_impunity_of_perpetrators_of_HR_Violations.pdf.

36 *Ibid*, prevod L.B.

37 Juan E. Mendez, *Accountability for Past Abuses, Working Paper #233*, 1996, str. 3, pristupljeno na: https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/233.pdf, prevod L.B.

38 Juan E. Mendez, *Accountability for Past Abuses, Working Paper #233*, 1996, str. 14, pristupljeno na: https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/233.pdf.

Tranzicijska pravda u Bosni i Hercegovini: Pravo na istinu

Jasmin Hamzić

Uvod

Bosna i Hercegovina je u periodu od 1992. do 1995. godine bila zahvaćena oružanim sukobom koji je karakteriziralo teško, sistematsko i masovno kršenje međunarodnog humanitarnog prava, a što je rezultiralo gubitkom oko 100.000 života, dok je 2.2 miliona ljudi izbjeglo ili je interno raseljeno. Oko 8.000 osoba se još uvijek vode kao nestale.[39] Učinjene su i još mnoge druge teške povrede osnovnih ljudskih prava i sloboda.

Zbog propusta u zaštiti prava svojih građana u navedenom periodu, Bosna i Hercegovina ima određene obaveze u pravcu uspostavljanja društvenog mira kroz proces tranzicijske pravde, koje su prvenstveno posljedica potpisivanja međunarodnih konvencija, kao i uslovljenost daljnje integracije u Evropsku uniju. Ove obaveze odnose se na utvrđivanje istine o prošlosti (posebno utvrđivanje sudbine nestalih), a zatim i na potrebne mjere kako bi se saznale činjenice o zločinima, kako bi se odgovorni procesuirali i kaznili, kako bi se ostvarilo materijalno i simbolično zadovoljenje žrtava i kako bi se obezbjedile reforme kojima će se spriječiti ponavljanje prošlosti.

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine, pokrenuto je nekoliko inicijativa kako bi se ispoštovale obaveze države, odnosno kako bi se umanjile posljedice masovnog kršenja ljudskih prava u periodu od 1992. do 1995. godine. Glavni inicijator aktivnosti poduzetih u oblasti tranzicijske pravde uglavnom je bila međunarodna zajednica, mada su određeni broj aktivnosti pokretale institucije svih nivoa vlasti, kao i civilno društvo.

Aktivnosti poduzete u oblasti tranzicijske pravde su:

Međunarodno i domaće procesuiranje ratnih zločina. Međunarodno procesuiranje kroz rad Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, osnovanog odlukom Vijeća sigurnosti 25.05.1993. godine, zatim Vijeća za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu te sudova trećih zemalja u skladu sa principom univerzalne jurisdikcije. Domaće procesuiranje se odvija kroz šesnaest sudova, i to: Odjeljenje za ratne zločine suda Bosne i Hercegovine, deset kantonalnih i pet okružnih sudova i Osnovni sud Brčko Distrikta. Na ovom polju u decembru 2008. godine usvojena je Strategija za procesuiranje ratnih zločina u Bosni i Hercegovini[40].

39 Dostupno na: http://www.mrezapravde.ba/mpbh/mpbh_files/file/Izvjestaj%20o%20trazenju%20istine.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 56.

40 Dostupno na: http://www.tuzilastvobih.gov.ba/files/docs/drzavna_strategija_final_final.pdf, pristupljeno: januar 2014.

Traženje istine, u što spada i istina o nestalim osobama i njihovoj sudbini, prikupljanje usmene historije, dokumentiranje i arhiviranje i dijalozi više interesnih strana. Zabilježeni su primjeri prikupljanja usmene historije, pravljeni su dokumentarni filmovi i preduzimane druge aktivnosti od strane organizacija civilnog društva.

Što se tiče državnih inicijativa, važno je istaći donošenje zakona o nestalim osobama kojim je osnovan Institut za nestale osobe, te od nevladinih inicijativa i Istraživačko dokumentacioni centar.

Postojalo je nekoliko inicijativa za osnivanje komisija za istinu i pomirenje, od kojih su tri bile osnovane a samo jedna je završila svoj posao izvještajem.

Reparacije, što podrazumijeva materijalne i simbolične reparacije, povrat imovine, memorijale. Što se tiče povrata imovine, tu je postignut najveći uspijeh. Materijalne reparacije su regulisane entitetskim zakonima i ostvaruju se u oba entiteta kao mjesečne isplate ratnim vojnim invalidima, civilnim žrtvama rata i demobilisanim borcima. Simbolične reparacije su bile zastupljene kroz izvinjenje predsjednika RS Dragana Čavića[41], kao i bošnjačkog člana predsjedništva Bakira Izetbegovića[42]. Što se tiče memorijala, tu su aktivnosti poduzimane bez adekvatne zakonske regulative, a izgled memorijala je često sa sakralnim karakteristikama bez pedagoške funkcije[43].

Institucijske reforme sa naglaskom na provjere kandidata za javne funkcije i lustracija. U ovoj oblasti provedene su aktivnosti provjere *(vetting)*, a u pravosuđu reimenovanje. Također, osnovan je veliki broj novih institucija i usvojen je određen broj zakona koji su značajni za koncept tranzicijske pravde. Najvećim djelom, poduzete aktivnosti su bile inicirane od strane međunarodne zajednice ili propisane Dejtonskim mirovnim sporazumom, a domaće političke elite su bile implementatori ovih ideja. Primjena ovog mehanizma je imala mnogo propusta jer se ispostavilo da je misija Ujedinjenih nacija u Bosni i Hercegovini, koja je u početku vršila provjere, površno odradila posao.Kroz izvještaj komisije za Srebrenicu može se zaključiti da je značajan broj osoba umiješanih u genocid u Srebrenici i dalje aktivno u službi[44].

Ministarstvo pravde je u saradnji sa nevladinim organizacijama izradilo Strategiju tranzicijske pravde 2012-2016. Njena namjera je da se dođe do javnog dijaloga o dešavanjima iz prošlosti, s ciljem odavanja počasti žrtvama, sprečavanja kulture poricanja i jačanja povjerenja među građanima.[45]

Pravo na istinu

Istina je jedini način borbe protiv zločina. Osim dokaza da se zločin desio, istina je najmoćnije oružje za borbu da se on nikada ne ponovi (Jiftar Meiri)

Pravo na istinu je obuhvaćeno Ženevskim konvencijama, Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima, Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima i drugim aktima[46] i odnosi se, u užem značenju, na prava porodica da dobiju informaciju o sudbini njihovih nestalih članova.

Ono što preživjeli najviše žele jeste da saznaju šta se desilo njihovim voljenim. To je izraženo kroz sjećanja, poeziju, pa čak i predstave sa namjerom da se zapamti. Znati i zapamtiti je važno kako bi se dalo užasnim događajima prikladno mjesto u historiji.[47]

U širem značenju, ono je kolektivno pravo na poznavanje i podučavanje historije.[48] Utvrđivanje činjenica o zločinima, saznanje tačnog broja ubijenih i nestalih, personalizacija žrtava i saznanje zvanične istine trebalo bi da imaju pozi-

41 Dostupno na: http://www.youtube.com/watch?v=jsB-Wvia3fI, pristupljeno: januar 2014.

42 Dostupno na: http://www.blic.rs/Vesti/Politika/214709/Bakir-Izetbegovic-se-izvinio-za-zrtve-Armije-BiH, pristupljeno: januar 2014.

43 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/Strategija%20TP%20-%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf, pristupljeno: januar 2014. str.17.

44 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 31-112.

45 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/Strategija%20TP%20%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 6.

46 Dostupno na: http://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_9_11.pdf, pristupljeno: januar 2014.

47 Selma Leydesdorff, „How shall we remember Srebrenica? Oral History and Life Stories Versus Juridical Knowledge“, in: Rusmir Mahmutćehajić and Desmond Maurer, ed: *Unity and Plurality in Europe: Multiculturalism and Tradition*, Sarajevo, 2008, str. 81.

48 Dostupno na: http://www.mrezapravde.ba/mpbh/mpbh_files/file/Izvjestaj%20o%20trazenju%20istine.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 51.

tivne implikacije na društvo kroz postizanje mira, izgradnju povjerenja među ljudima i sprečavanje novih sukoba.

Prvi koraci u pravcu utvrđivanja činjenica o zločinima koji su se desili u Bosni i Hercegovini u periodu od 1992. do 1995. godine poduzeti su na polju krivične pravde od strane domaćih i međunarodnih sudova, te sudova trećih zemalja koji su zaslužni za ostvarivanje sudske/forenzičke istine. Međutim, krivičnom procesuiranju je potrebno pridružiti i izvansudske forme kako bi se, pored sudske, postigla i oficijalna istina na kojoj treba da se zasniva historijski zapis o ratnim dešavanjima iz prošlosti.

Nema slobodnog i demokratskog društva bez punog uvažavanja ljudskih prava, stvarnih sloboda i prava na istinu.

Rješavanje sudbine nestalih osoba

Moj otac je bio žrtva dva puta: jednom kada je ubijen, a drugi put kada mu je tijelo bilo sakriveno.[49]

Prema najnovijim podacima Istraživačko-dokumentacionog centra, u periodu od 1992. do 1995. godine stradalo je i nestalo oko 95.000 državljana Bosne i Hercegovine.[50] Institut za traženje nestalih osoba Bosne i Hercegovine je na konferenciji za medije povodom međunarodnog dana nestalih osoba (30.08.2013.) iznio podatke da je u Bosni i Hercegovini tokom rata nestalo više od 30.000 građana. Do danas je pronađeno i ekshumirano 23.000 posmrtnih ostataka. Od tog broja je više od 20.000 identificirano i sahranjeno na dostojan način, a za 8.000 se još traga.[51]

Proces rješavanja sudbine nestalih osoba poslije rata je tekao jako sporo, pa je Predstavnički dom parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine usvojio rezoluciju kojom izražava nezadovoljstvo i sa tim u vezi traži da se Predsjedništvo Bosne i Hercegovine i Vijeće ministara aktivnije uključe u rješavanje ovog problema.[52] Udruženja žrtava su konstantno vršila pritisak kako bi saznala za sudbinu njihovih najmilijih, te su tražili da se regulira njihov status kao žrtava.

Zakon o nestalim osobama usvojen je 2004. godine, a njegovim članom 7 predviđeno je formiranje Instituta za nestale osobe[53]. Mandat instituta je istraživanje pojedinačnih i masovnih grobnica, ekshumacija i identifikacija ostataka, formiranje centralne evidencije nestalih. Svrha donošenja ovog zakona je da se ubrza proces traženja nestalih osoba, njihova identifikacija, da se utvrdi tačan broj nestalih, da se regulira status njihovih porodica i udruženja žrtava, kao i naknade štete po osnovu nestale osobe.

Najveći problem predstavlja neprovođenje zakona, posebno člana 4 koji jasno sugerira dužnost svih institucija vlasti u Bosni i Hercegovini da pruže sve potrebne informacije kako bi se riješila sudbina nestalih osoba.

Institut za nestale osobe se oslanja na istrage koje provodi Državna agencija za istrage i zaštitu (SIPA), Obaviještajno sigurnosna agencija (OSA), entitetske i kantonalne policije te na istrage timova istražitelja instituta na terenu. Institut dobro sarađuje sa organizacijama civilnog društva i u svom radu koristi se njihovom dokumentacijom, kao i dokumentacijom pravosudnih organa[54].

Osnivanje komisija za istinu i pomirenje

Nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini 1995. godine, građansko društvo je realiziralo mnoge projekte u oblasti utvrđivanja činjenica i kazivanja istine kao što su: dokumentiranje kršenja ljudskih prava putem uzimanja izjava žrtava, bilježenje ratnih pozitivnih priča o pomaganju komšijama, snimanje dokumentarnih filmova, izdavačka djelatnost.[55]

Prvi pokušaji da se institucionalizira proces utvrđivanja

49 Selma Leydesdorff: „How shall we remember Srebrenica? Oral History and Life Stories Versus Juridical Knowledge“, in: Rusmir Mahmutćehajić and Desmond Maurer, ed: *Unity and Plurality in Europe: Multiculturalism and Tradition*, Sarajevo, 2008, str.81-82.

50 Dostupno na: http://www.hlc-rdc.org/?cat=266, pristupljeno: januar 2014.

51 Dostupno na: http://www.bljesak.info/rubrika/vijesti/clanak/u-bih-se-traga-za-jos-8000-nestalih-osoba-slaba-provedba-zakona-o-nestalim-osobama/4374#rpctoken=514148025&forcesecure=1, pristupljeno: januar 2014.

52 Predmet Selimović i ostali protiv Republike Srpske (CH01-8365 iz 2003. godine).

53 Dostupno na: http://www.ino.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=24%3Azakon-o-nestalim-osobama&catid=11%3Azakoni&Itemid=35&lang=bs, pristupljeno: januar 2014.

54 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014. str.69-70.

55 Dostupno na: http://www.ba.undp.org/content/dam/bosnia_and_herzegovina/docs/Research&Publications/Crises%20Prevention%20and%20Recovery/Looking%20Back,%20Looking%20Forward-%20Promoting%20Dialogue%20through%20Truth-Seeking%20in%20Bosnia%20and%20Herzegovina/BiH_pogled_u_proslost_kao_put_prema_buducnosti.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 10.

činjenica i kazivanja istine je urađen od fondacije Američki institut za mir (USIP) u saradnji sa Forumom građana Tuzle i još nekim organizacijama krajem devedesetih godina.[56] Ove organizacije su zajedno sastavile i poslale dopis na veliki broj adresa, kako bi informisale i pokrenule debate o potrebi uspostavljanja institucije koja bi se bavila utvrđivanjem činjenica o zločinima iz devedesetih. Inicijativa je obezbjedila podršku oko dvije stotine organizacija civilnog društva, institucija i pojedinaca. USIP je omogućio predstavnicima nekih organizacija koje je kontaktirao da posjećuju različite skupove i konferencije u inostranstvu, gdje su se susretali sa nekadašnjim uposlenicima komisija za istinu i pomirenje iz drugih država, ekspertima koji su ih upoznali o načinima organiziranja takvog vansudskog tijela, kao i sa predstavnicima MKSJ. Kako bi se zaokružio čitav ovaj proces upoznavanja odnosno informisanja predstavnika civilnog društva, 2000. godine u Sarajevu je organizovana međunarodna konferencija koja je ugostila jednog od vodećih eksperata u polju tranzicijske pravde, Alexa Borainea. Boraine je 1995. godine bio imenovan od predsjednika Južnoafričke Republike Nelsona Mendele za potpredsjednika komisije za istinu i pomirenje Južnoafričke Republike.[57] Konferenciji su prisustvovali i bivši glavni tužilac MKSJ Richard Goldstone, predstavnici preko 100 organizacija civilnog društva iz Bosne i Hercegovine, kao i pojedinci iz civilnog društva koji se bave pitanjem tranzicijske pravde. Na ovoj konferenciji je iznijeta ideja o potrebi za osnivanjem komisije za istinu i pomirenje u BiH, a Udruženje građana „Istina i pomirenje" je trebalo da vodi inicijativu do formiranja ovog tijela. Rezultat rada ove inicijative je izrađen nacrt Zakona o komisiji za istinu i pomirenje, koji nikada nije ušao u parlamentarnu proceduru niti je o njemu raspravljano.

Krajem 2005. godine USIP je ponovo pokušao realizirati prvobitni plan, ali sada u neposrednom partnerstvu sa NVO-om „Dejton projekat" i ne ograničavajući se na umrežavanje civilnog društva, već se usredsređujući na povezivanje političkih elita. Ni ova inicijativa nije imala uspjeha, a ova radna grupa nikada nije utvrdila konačni zakonski prijedlog, mada je dorađivala Nacrt zakona ovog udruženja.[58]

Pozitivna strana ovih inicijativa je umrežavanje nevladinih organizacija i izgradnja kulture dijaloga.[59]

Kao zamjerka ovim inicijativama mogu se istaći netransparentnost (jer organizacije koje su bile partner USIP-a nikada nisu organizovale široke konsultacije unutar civilnog društva, kao i između civilnog društva i institucija vlasti o suštinskim pitanjima u vezi sa osnivanjem takve komisije) i neuključenost relevantnih organizacija žrtava i nevladinih organizacija za ljudska prava u čitav taj proces.

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) je 1997. godine zajedno sa udruženjima žrtava bio protiv ovakvog projekta, pravdajući to uvjerenjem da aktivnost komisije za istinu i pomirenje može ugroziti mandat Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i dovesti do preklapanja nadležnosti, uzevši u obzir da je u to vrijeme započeo intenzivan rad na istragama. Pored toga, MKSJ je bio rezervisan prema javnim slušanjima žrtava jer je vjerovao da bi javno govorenje o zločinima moglo ugroziti istrage ili već pokrenute postupke kao i bezbjednost svjedoka, potencijalnih svjedoka i njiovih porodica. Sa druge strane, mišljenje MKSJ-a je bilo da on već predstavlja platformu za obraćanje žrtava javnosti putem svjedočenja koje je javno.

MKSJ je isto tako bio pri uvjerenju da će komisija imati ovlašćenje garantiranja amnestije, što je ujedno bio i najveći strah udruženja žrtava - strah od relativiziranja zločina. Ovlašćenje garantiranja amnestije je izazvalo mnoge polemike, a udruženja žrtava su vjerovala da bi osnivanje komisije za istinu i pomirenje značilo i amnestiranje zločinaca jer su se svo vrijeme pravile usporedbe sa Južnoafričkom komisijom za istinu i pomirenje, tačnije sa njenim ovlašćenjem da garantira amnestiju osobama koje bi javno priznale zločin koji su počinile ili naredile, te pomogle u otkrivanju drugih. Zbog toga su žrtve najvećim djelom vjerovale u sudski mehanizam kazivanja istine.

56 Dostupno na: http://www.civilnodrustvo.ba/files/docs/UNDP/Mehanizmi_suocavanja_s_prosloscu.exe.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 5.

57 Dostupno na: http://ictj.org/about/alex-boraine, pristupljeno: januar 2014.

58 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 55.

59 Dostupno na: http://www.civilnodrustvo.ba/files/docs/UNDP/Mehanizmi_suocavanja_s_prosloscu.exe.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 5.

U vrijeme kada su se vodile rasprave o osnivanju ovakvog jednog istražnog tijela, najveći problem je bio neinformisanost odnosno nerazumijevanje značaja i svrhe potencijalne komisije za istinu i pomirenje. Većina građana BiH nije bila upoznata s mandatom Komisije za istinu i pomirenje u Južnoafričkoj Republici, niti sa uslovima pod kojima je garantirana amnestija. Uvjerenje o mogućem amnestiranju počinilaca krivičnih djela je bilo neosnovano, jer je u oba zakonska prijedloga za osnivanje ovakve jedne komisije izričito navedeno da komisija za istinu i pomirenje u BiH neće imati ovlašćenje da ikome garantira amnestiju, pod bilo kojim uslovima, a ovakav zaključak je nastao zbog toga da se ne ugroze procesi u slučajevima ratnih zločina koji su već počeli pred MKSJ, kao i pred tadašnjim entitetskim sudovima u BiH.[60]

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju je vremenom promijenio stav u vezi sa osnivanjem komisije za istinu i pomirenje, te izrazio spremnost za saradnju. Ove stavove 2001. godine je javno iznio tadašnji predsjednik MKSJ Claude Jorda, uz određene preporuke kao što su: da se komisija fokusira na zločine počinjene od strane osoba nižeg ranga u komandnoj strukturi, da izradi nacrt preporuka u pravcu reparacija, da se bavi historijskom analizom, te uspostavljanjem pamćenja.[61]

Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine (Komisija za Srebrenicu)

Kao odgovor na odluku Doma za ljudska prava u slučaju Selimović i drugi protiv Republike Srpske (RS)[62], te uz reakciju visokog predstavnika (OHR) u Bosni i Hercegovini (BiH), Vlada Republike Srpske je 15. decembra 2003. godine formirala komisiju za Srebrenicu. Odluka Doma bila je rezultat 49 prijava, a nešto kasnije i 1.800 aplikacija, koje su podnijeli najbliži rođaci lica prijavljenih kao nestala u događajima u julu 1995. godine u Srebreničkoj regiji, a o čijoj sudbini tada nije bilo pouzdanih saznanja[63]. Obaveze vlade Republike Srpske su bile da u najskorijem roku objavi sve informacije koje se odnose na otkrivanje sudbine nestalih članova podnosilaca prijava, da otkrije lokacije pojedinačnih i masovnih grobnica, te da provede brzu, nepristrasnu istragu o događajima koji su doveli do kršenja ljudskih prava odnosno da ispita navedene zločine, kolikog su obima, ko ih je naredio i izvršio. Jedan od prioriteta rada komisije bila je izrada što tačnijeg spiska lica nestalih u predmetnom periodu, odnosno utvrđivanje sudbine lica navedenih u odluci Doma za ljudska prava.

Visoki predstavnik u Bosni i Hercegovini Paddy Ashdown je dao veliki doprinos, jer je pružio bezrezervnu podršku implementiranju navedene odluke Doma za ljudska prava te naložio premijeru i predsjedniku Republike Srpske da osiguraju sve neophodne uslove za rad jedne ovakve komisije.[64]

Vlada RS je na sjednici održanoj 25. decembra 2003. godine imenovala sedam članova komisije. To su bili Marko Arsović (predsjednik), Milan Bogdanić (u tom trenutku predsjednik Kancelarije za traženje nestalih i zarobljenih RS), Gojko Vukotić, Đorđe Stojaković i Milorad Ivošević, kao predstavnici Vlade RS, Gordon Bacon (bivši direktor ICMP-a u Sarajevu, kasnije konsultant UNDP-a u Sarajevu) kao predstavnik međunarodne zajednice i profesor Smail Čengić (direktor Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu) kao predstavnik zajednice preživjelih. U aprilu 2004. godine, Visoki predstavnik smijenio je dotadašnjeg predsjednika Marka Arsovića te postavio Milana Bogdanovića na tu funkciju, a Vlada RS je na upražnjeno mjesto u Komisiji imenovala Željka Vujadinovića. Status posmatrača su imali MKSJ i OHR. Komisija je napravila tri radne grupe - jedna grupa je istraživala ulogu policije, druga ulogu Vojske RS, treća grupa lokacije masovnih grobnica, a sedmi član historičar Željko Vukadinović bavio se historijskim kontekstom.

60 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 56-57.

61 Dostupno na: http://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Bosnia-Developments-2004-English.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 7.

62 Dostupno na: http://www.hrc.ba/database/decisions/CH-02-10224%20i%20dr%20B.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 13.

63 Dostupno na: http://www.hrc.ba/DATABASE/decisions/CH01-8365%20SREBRENICA%20Admissibility%20and%20Merits%20B.pdf, pristupljeno: januar 2014.

64 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 60.

Komisija nije imala mandat niti je bila platforma za glas žrtava, što znači da je ona svoje zaključke zasnivala na dokumentaciji koja potiče od institucija RS, dijelom i od nekih institucija Federacije BiH, kao i od nekih međunarodnih organizacija koje se bave ispitivanjem ratnih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije od 1992. do 1995. godine, te od udruženja žrtava.[65]

Komisija (tačnije, članovi Komisije iz srpskog naroda) je svo vrijeme radila pod velikim pritiscima javnosti, a bila je osporavana i od građana RS i od političkih elita.

Mandat komisije je zbog vremenskih ograničenja bio sužen na istraživanje stratišta i grobnica žrtava i utvrđivanje identiteta žrtava, te nije ostavio prostora za javno obraćanje žrtava javnosti. Međutim, ni ova sužena varijanta nije u potpunosti ispunjena. Historijski kontekst i činjenično stanje presude *Tužilac protiv Radislava Krstića* je bilo preuzeto zbog ograničenog vremena i racionaliziranja postupka.[66]

Rezultati rada Komisije za Srebrenicu

Rezultati rada ove Komisije su veoma značajni, posebno u vezi sa otkrivanjem 32 do tada nepoznate grobnice, kao i utvrđivanjem broja i identiteta žrtava. Na njen rezultat najviše su uticali mandat komisije i kratak vremenski rok. Komisija za Srebrenicu je utvrdila da je u predmetnom periodu ubijeno 7.779 Bošnjaka, što nije bio konačan broj, na način koji predstavlja teško kršenje međunarodnog humanitarnog prava, kao i da su Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske i Vojska Republike Srpske učinili mjere skrivanja. Komisija je utvrdila da se 1.193 osobe vode kao nestale, od čega je 1.135 osoba stradalo u periodu od 10. do 19. jula 1995. godine. Komisija je sačinila rekonstrukciju događaja u Srebrenici, te rekonstrukciju uloge Ministarstva unutrašnjih poslova RS i Vojske RS. Komisija je utvrdila i spisak mogućih počinilaca, prikupljena je dokumentacija do tada nepoznata javnosti, te je kreirana i baza podataka.[67]

Analiza rada Komisije za Srebrenicu

Rezultati rada Komisije za Srebrenicu mogu se predstaviti konstatacijom navedenom u njenom izvještaju o radu, gdje se navodi da je rad ove Komisije historijski.[68] Izvještaj Komisije značio je prekidanje institucionalne šutnje Republike Srpske o zločinima iz prošlosti. Komisija za Srebrenicu je jedina do sada komisija ove svrhe koja je svoj rad završila izvještajem.

Tadašnji predsjednik Republike Srpske Dragan Čavić je učinio veliki korak postupivši po preporukama iz izvještaja ove Komisije koje su se odnosile na simboličke reparacije, te se javno izvinio žrtvama zbog zločina koje su u ime srpskog naroda počinili Vojska i policija Republike Srpske .

Rad Komisije je bez obzira na vremensku limitiranost dao neprocjenjivo korisne podatke, međutim s druge strane rezultati rada ove Komisije nisu imali velikog odjeka u javnosti, a njen je rad, kao što je već navedeno, bio propraćen javnim protivljenjem građana i političkih elita u Republici Srpskoj, dok su srpski članovi Komisije trpjeli velike pritiske.[69]

Zaključci Vlade Republike Srpske (RS)

Vlada RS je 10. novembra 2004. godine, po završetku rada Komisije za Srebrenicu, usvojila zaključke u kojima se između ostalog navodi da Vlada RS prihvata izvještaj Komisije, potvrđuje da su počinjeni zločini velikog obima, izražava žaljenje i saosjećanje sa porodicama iz Srebrenice, te na kraju smatra će rad i rezultati rada Komisije doprinjeti stvaranju klime povjerenja u Bosni i Hercegovini i širem regionu.[70]

Državna komisija za ispitivanje istine o stradanjima Srba, Hrvata, Bošnjaka, Jevreja i ostalih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995. godine (Komisija za Sarajevo)

Udruženja žrtava Srba iz Istočnog Sarajeva su 2003. godine pokrenula inicijativu za osnivanje radnog tijela koje bi se bavilo istraživanjem stradanja Srba u Sarajevu, jer su prema njihovom mišljenju prema Srbima također počinjeni zločini

65 Komisija za Srebrenicu – *Izveštaj*, 11.06.2004.str. 3-5.

66 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 61.

67 Komisija za Srebrenicu-*Izvestaj*-11.06.2004.

68 Zaključci komisije Vlade RS o Srebrenici 28.10.2004.godine, str. 1.

69 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 61.

70 Zaključci Komisije Vlade RS o Srebrenici, 28.10.2004.

tokom opsade Sarajeva od strane Armije Bosne i Hercegovine i Policije Republike Bosne i Hercegovine, a samo se potenciralo stradanje Bošnjaka.[71]

Tako zastupnik SNSD-a u parlamentu BiH Slavko Jovičić Slavuj ističe: „Istina je postala opšta fikcija, mada bi istina trebalo da bude osnovni preduslov za sve drugo, treće (...) Mada je istina jedna i nedjeljiva i niko na istinu nema ekskluzivno pravo, eto, bošnjačka politička, intelektualna i medijska elita potpuno je neopravdano prigrabila sebi pravo da samo oni budu tumači te istine."[72]

Zaključak parlamentarnih rasprava o ovoj inicijativi je bio da se stradanje Srba ne može odvojiti od stradanja ostalih etničkih zajednica u Sarajevu. Shodno tome, Vijeće ministara je 25. maja 2006. godine osnovalo Komisiju za ispitivanje istine o stradanjima Srba, Hrvata, Bošnjaka, Jevreja i ostalih u Sarajevu u periodu od 1992. do 1995. godine (Komisija za Sarajevo).[73] Komisija za Sarajevo formirana je pod pritiskom, u kontekstu političkih manipulacija i žestokih rasprava o mandatu te komisije.[74]

Odmah nakon formiranja ove komisije pojavile su se nesuglasice između njenih članova oko mandata. Sve je kulminiralo nakon što je Vijeće ministara kao osnivač na zahtijev Komisije poslalo nejasan odgovor oko njenog mandata. Imenovanje Cvjetka Savića koji je bio načelnik glavnog štaba Vojske Republike Srpske za člana Komisije je za Bošnjake bio problem.[75]

Čitav ovaj proces oko osnivanja Komisije pratile su kontroverze u javnosti kao i žestoka politizacija, što se odrazilo na rezultat Komisije koja je jedino uradila naučno-istraživački projekat a u suštini nikada nije ni počela da funkcionira, niti je zvanično ukinuta.[76]

Komisija za istinu i pomirenje skupštine opštine Bijeljina

Ova inicijativa je jedinstvena po tome što je rezultat lokalne administracije i zasnovana je na izvještaju (preporukama) međunarodnog medijatora za Bosnu i Hercegovinu, kasnije visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini Christiana Schwarza-Shillinga o Bijeljini od 15. septembra 2004. godine. Međutim, Komisija je osnovana tek 2008. godine.[77]

Komisija je svo vrijeme imala podršku opštine, prvenstveno načelnika, kao i nekih organizacija civilnog društva, a sa nevladinom ogranizacijom Istina, pravda i pomirenje iz Tuzle je potpisan protokol o saradnji.[78]

Organizacije civilnog društva u Bijeljini - najvećim djelom udruženja žrtava Bošnjaka i Srba kao i NVO-i za ljudska prava - bile su upoznate sa radom Komisije i vrlo kritične prema njemu. One nisu imale uvjerenje da ova Komisija ima kredibilitet i da može utvrditi istinu o zločinima koji su počinjeni u opštini Bijeljina. Problematično za njih je bilo ko sve javno podržava rad Komisije, tj. koje su sve osobe direktno povezane sa ovim tijelom (jer je na konferenciji o stradanju djece u Bijeljini bila prisutna osoba koja se nalazila u mreži za podršku haškom optuženiku Ratku Mladiću), kao i da li je opština Bijeljina zaista spremna da podrži njen rad, kao i predloženi sastav Komisije.

Komisija početkom 2009. godine dostavlja završni izvještaj odbornicima skupštine opštine na raspravu i usvajanje, koji na kraju nije usvojen.

U preporukama za osnivanje Komisije jasno se insistira na transparentnosti procesa koji treba da bude zasnovan na konsultacijama.

71 Dostupno na: http://forum.sarajevo-rs.com/index.php?/topic/2923-komisija-pogresna-misija/, pristupljeno: januar 2014.

72 Dostupno na: http://www.koreni.net/modules.php?name=News&file=print&sid=1307, pristupljeno: januar 2014.

73 Dostupno na: http://www.civilnodrustvo.ba/files/docs/UNDP/Mehanizmi_suocavanja_s_prosloscu.exe.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 6.

74 Dostupno na: http://www.mrezapravde.ba/mpbh/mpbh_files/file/Izvjestaj%20o%20trazenju%20istine.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 11.

75 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 64-65.

76 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf , pristupljeno: januar 2014, str. 66.

77 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 66.

78 Dostupno na: http://www.fondacija-ipp.ba/novosti/Protokol_o_saradnji[1].doc, pristupljeno: januar 2014.

Ovu Komisiju prate mnoge kontroverze oko načina osnivanja, njenog mandata koji je bio nejasan, izbora članova, te se ovaj proces osnivanja i kao i rada Komisije može okarakterisati kao netransparentan zbog toga što su se skoro sve aktivnosti Komisije odvijale izvan očiju javnosti (javnost uglavnom nije upoznata sa postojanjem i radom ove Komisije), odnosno nije bilo otvorenih konsultacija između civilnog društva, te između civilnog društva i institucija vlasti.

Javnost nije imala povjerenja u članove Komisije, jer ih je smatrala etnički pristrasnim, a tome je išao u prilog i etnički disbalans članova Komisije gdje je predloženo šest Srba i dva Bošnjaka, te je zbog toga bio upitan kredibilitet, kao i zbog činjenice da su u Bijeljini žrtve uglavnom Bošnjaci.[79]

Zaključak

Premda je opći okvirni sporazum za Bosnu i Hercegovinu iz 1995. godine okončao rat, on je decentralizirao zemlju odnosno institucionalizirao etničke podjele nastale tokom sukoba. Ustav Bosne i Hercegovine (kao Aneks 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini) u preambuli ističe načela ljudskog dostojanstva, slobode i jednakosti, mir i pomirenje, toleranciju, suverenitet itd, ali problem se ogleda u činjenici što ustav ne korespondira sa stvarnošću i ne sadrži instrumente za provedbu tih načela i normi. Ljudsko dostojanstvo pojedinca je ugroženo na svim razinama društvenog ustrojstva.

Iako je prošlo mnogo vremena od oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini, njenim stanovnicima još uvijek nisu pružene vjerodostojne informacije koje se odnose na uzroke koji su doveli do kršenja prava, opis povreda, nalaze o obrascima kršenja prava, niti je osigurana platforma za javno slušanje.

U Bosni i Hercegovini postoji velika potreba za saznavanjem oficijalne istine, jer trenutno postoje tri etnički ekskluzivne verzije prošlosti - tačnije, historija se piše za etničke, političke i ideološke potrebe. Te tri interpretacije istine koje trenutno egzistiraju mogu se prenijeti i na rad etnički podijeljenih medija koji su u službi nacionalističkih stranaka. Isto tako, kroz ove tri istine, tri obrazovna programa u Bosni i Hercegovini sistemski truju djecu. Još uvijek postoji segregacija u obrazovanju, što ima za posljedicu osobe koje se boje okoline oko sebe, boje se drugog i drugačijeg, te se odgajaju u duhu bez tolerancije. Na ovaj način uspostavlja se osnova za daljnju izgradnju nepovjerenja prema drugima i drugačijima, te za potencijalnu konfliktnu budućnost i nastavak kršenja prava.

Dosadašnji rezultati na polju utvrđivanja činjenica i kazivanja istine su loši zbog nedostatka zajedničkog cilja inicijativa, slabe koordinacije i suradnje, kao i slabe uključenosti šire javnosti u kreiranje, provedbu i monitoring ovih inicijativa. Politizacija cijelo vrijeme otežava da se na ovom polju napravi neki značajniji iskorak. Zbog društvene podjeljenosti, ljudi razgovaraju o svojim ratnim iskustvima uglavnom sa „istomišljenicima“, što onemogućava proces pomirenja, i izgradnju povjerenja među ljudima.

Veliki problem predstavlja slaba informisanost javnosti, te nepoznavanje tranzicijske pravde i njenog mogućeg doprinosa u pravcu pomirenja, kao i njen značaj u sprečavanju da se historija ponovi.

Složen politički i upravni sistem sprečava napredak države na bilo kojem polju. Ukupni javni prostor je postao kontaminiran jezikom mržnje, što je postalo standardni način komuniciranja, a negiranje presuđenih pravnih kvalifikacija, te negiranje da su se zločini dogodili, učestale su pojave u političkom diskursu, te se ponovo vrši viktimizacija žrtava.

79 Dostupno na: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, pristupljeno: januar 2014, str. 67.

Uticaj presude ESLJP u predmetu *Maktouf i Damjanović protiv BiH* na procese tranzicijske pravde u BiH

Maja Kapetanović

I Uvodne napomene

U atmosferi u kojoj je rad državnih pravosudnih organa Bosne i Hercegovine (BiH) zaduženih za procesuiranje predmeta ratnih zločina nesumnjivo otežan zbog višegodišnjih medijskih i političkih napada na njihov kredibilitet, Evropski sud za ljudska prava (ESLJP ili Evropski sud) je 18. jula 2013. donio dugo očekivanu presudu u predmetu *Maktouf i Damjanović protiv BiH*. ESLJP je presudio u korist dva osuđenika za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, koji su tužili državu BiH zbog retroaktivne primjene novog Krivičnog zakona BiH usvojenog 2003. godine. Ovom presudom krivnja osuđenih nije dovedena u pitanje, ali je ESLJP našao da je došlo do kršenja člana 7. Evropske konvencije za ljudska prava (EKLJP ili Konvencija) jer Sud BiH na aplikante nije primijenio Krivični zakon bivše Jugoslavije (KZ SFRJ) iz 1976. u pogledu odmjeravanja sankcije, a što je trebao učiniti imajući u vidu da se radi o nižerangiranim počiniocima čije kazne su se kretale u granicama zakonskog minimuma. Presuda se ograničava na okolnosti konkretnih slučajeva aplikanata i nema opšti značaj za sve predmete. Međutim, ubrzo nakon presude Evropskog suda, Ustavni sud BiH (US) je u periodu 22.10.2013. do 30.1.2014. usvojio apelacije još 13 osuđenika za ratne zločine, u odlukama koje se, prema mišljenju nekih eksperata, „upitno" naslanjaju na odluku ESLJP[80]. Okolnosti tih slučajeva nisu bile iste kao u predmetu razmatranom pred ESLJP već se, između ostalog, radilo i o licima osuđenim za mnogo teže, pa i najteže oblike ratnih zločina ikada suđene u BiH, među kojima i šest lica osuđenih na dugotrajne kazne zatvora za krivično djelo genocid, počinjen u Srebrenici. Očekuje se da US donese još desetine sličnih odluka u narednom periodu. Za razliku od ESLJP koji je samo konstatovao povredu prava, US BiH je i ukinuo pravosnažne drugostepene presude Suda BiH u odnosu na osuđena lica, ne dirajući, kao ni Evropski sud, u pitanje krivice. Sva osuđena lica su nakon toga odmah puštena na slobodu sa izdržavanja kazne. Na slobodi će biti sve do završetka ponovljenog postupka u kojem se, bez preispitivanja krivice, treba utvrditi sankcija primjenom KZ SFRJ.

Pomenute odluke izazvale su ogorčenje žrtava, posebno srebreničkih, koje su teško mogle razumjeti kako je moguće da se na slobodi nađu lica odgovorna za najveći zločin na tlu Evrope poslije II svjetskog rata, a da ujedno nisu oslobođena krivnje.[81] S druge strane, presuda je poslužila kao povod za brojne neosnovane, ali zapaljive izjave o navodnoj nevinosti osuđenih ili njihovom navodnom višegodišnjem „nezakonitom" zatvaranju, što je na i onako politički osjetljivom tlu

80 Vidi članak/komentar na presudu predsjednika Apelacionog odjeljenja Suda BiH Hilme Vučinića u sedmičnoj novini *Dani* od 22.11.2013. „Pravna nesigurnost", podnaslov: „Stav zauzet u presudi Evropskog suda nije se mogao primijeniti na sve predmete koje je nakon ove odluke rješavao Ustavni sud BiH"; takođe vidi komentar pravnog eksperta Gorana Šimića od 18.11.2013. na dnevnom online portalu *Klix.ba* - prenoseći izjavu za Al Jazeera TV: *„Šimić: Ustavni Sud BiH pogrešno primijenio odluku Evropskog suda za ljudska prava."*

81 Vidi npr. Članak u dnevnoj novini *Dnevni avaz* od 20.11.2013. „Žrtve pakuju kofere i opet bježe iz Podrinja."

BiH nepovratno štetno uticalo na procese pomirenja i izgradnje povjerenja u pravosudne organe. Sve u svemu, može se tvrditi da ovi događaji predstavljaju prekretnicu u procesima tranzicijske pravde zasnovane na sudskom utvrđivanju istine i odgovornosti, kao jedinom metodu tranzicijske pravde ozbiljno zastupljenom u poslijeratnoj BiH. Poput domino efekta, vjera u pravdu koja se mukotrpno gradila godinama, srušila se u nekoliko povezanih reakcija. U redovima koji slijede nastojaćemo pojasniti kako je moglo doći do toga i koji su faktori uticali na „potop bh pravosuđa" kako ga neki nazivaju.[82] Pokušaćemo dekonstruisati novonastalu situaciju kada su u pitanju suđenja za ratne zločine u BiH, ukazati na njenu genezu, s posebnim osvrtom na ulogu i odgovornost ESLJP kao organa Vijeća Evrope i zaštitnika ljuskih prava, u nepridavanju većeg značaja, u predmetima u kojima odlučuju, pitanjima krhkih procesa tranzicijske pravde. Ti procesi, kako se pokazalo, mogu se lako urušiti, pa čak i samo zbog nedovoljno širokog, nepreciznog ili nedorečenog obrazloženja sudske odluke jedne evropske sudske instance, a što u konačnici može ozbiljno ugroziti procese pomirenja u BiH i regiji.

II Procesuiranje predmeta ratnih zločina u BiH

Bosna i Hercegovina je vodeća zemlja u regionu kada je u pitanju procesuiranje predmeta ratnih zločina pred domaćim sudovima. U periodu od 1992. godine do danas u BiH su pred domaćim sudovima pravosnažno okončana 343 slučaja ratnog zločina dok je njih oko 1.300 još uvijek neriješeno.[83] Fokus na sudskoj pravdi kao uslovu trajnog mira u (BiH) utkan je u sam Ustav BiH, koji je sastavni dio Dejtonskog mirovnog sporazuma.[84] Prvi sudski procesi za ratne zločine vodili su se na području današnje Federacije BiH još i prije okončanja sukoba (1992 – 1995).[85] Od 1992. pa do 1.3.2003.[86] na području Federacije BiH pravosnažno je okončano 79 predmeta, dok u Republici Srpskoj nije bilo procesuiranih predmeta.[87] Međutim, ozbiljniji koraci na ostvarenju pravde poduzeti su tek usvajanjem Rezolucije 1503 Ujedinjenih nacija (UN) od 18.8.2003. u okviru Strategije završetka rada Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). Kao jedan od ključnih preduslova za ostvarenje Strategije, Vijeće sigurnosti UN-a pozvalo je na hitno uspostavljanje i početak rada posebnog vijeća za ratne zločine u okviru Suda BiH, a međunarodna zajednica pozvana je da finansijski pomogne taj projekat.[88] Nove institucije morale su biti u stanju preuzeti predmete ustupljene od MKSJ-a, dok su samo najteži predmeti protiv najodgovornijih počinilaca trebali biti okončani pred MKSJ. U decembru 2004. godine usvojen je paket zakona i osnovani su Odjel za ratne zločine pri Sudu BiH i Posebni odjel za ratne zločine pri državnom Tužilaš-

82 Članak u sedmičnoj novini *Dani* od 15.11.2013. „(Strukturirani dijalog) Potop bh pravosuđa".

83 Statistika Suda BiH, dobijena na upit dana 10.3.2014. Prema službenoj internet stranici Tužilaštva za ratne zločine Republike Srbije, u Srbiji je ukupno pravosnažno okončano 36 predmeta ratnog zločina, pristup web stranici na dan 29.1.2014. http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/pocetna_lat.htm. U Hrvatskoj je ukupno pravosnažno okočano 122 predmeta ratnog zločina, pristup službenoj web stranici Dokumenta, 29.1.2014.

84 Vidi Ustav BiH, član II Ljudska prava i slobode, tačka 8. Saradnja: *„Svi nadležni organi vlasti u Bosni i Hercegovini će sarađivati sa, i obezbijediti neograničen pristup: svim međunarodnim posmatračkim mehanizmima ljudskih prava koji se uspostave za Bosnu i Hercegovinu; nadzornim tijelima koja se uspostave bilo kojim međunarodnim sporazumom navedenim u Aneksu I ovog Ustava; Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju (a naročito će se pridržavati naredbi koje su izdate po članu 29. Statuta Tribunala); i bilo kojoj drugoj organizaciji ovlaštenoj od strane Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda sa mandatom koji se tiče ljudskih prava ili humanitarnog prava".*

85 Npr. Predmet *Sretko Damjanović i Borislav Herak*, Okružni vojni sud u Sarajevu, br. K-I-14/93 od 12.3.1993.

86 Datum stupanja na snagu novog Krivičnog zakona BiH kojim su predmeti ratnih zločina prešli u isključivu nadležnost državnog Suda BiH.

87 ABA/CEELI i Udruženje tužilaca BiH, Ratni zločini u BiH, pravomoćno završeni kazneni postupci u Bosni i Hercegovini, (Sarajevo: 2006).

88 Rezolucija 1503 usvojena je na 4817. sjednici Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 28. avgusta 2003. godine: „(Vijeće sigurnosti) *Imajući u vidu da je jačanje nacionalnih pravosudnih sistema od ključne važnosti za funkcionisanje pravne države općenito, a pogotovo za sprovođenje strategije okončanja rada MKSJ-a i MKSR-a;Imajući u vidu da je osnovni preduslov za ostvarivanje ciljeva strategije okončanja rada MKSJ-a hitno osnivanje, pod pokroviteljstvom Visokog predstavnika, i što skorije funkcionisanje posebnog Vijeća pri državnom sudu Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: "Vijeće za ratne zločine") kojem će MKSJ potom upućivati optužene nižeg i srednjeg ranga; [...]Poziva međunarodnu zajednicu da u sklopu strategije okončanja rada sudova pomogne nacionalnim jurisdikcijama da povećaju svoju sposobnost krivičnog gonjenja u predmetima koji će biti prebačeni sa MKSJ-a",* Pristup 28.1.2014. http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1503(2003) (na engleskom jeziku), http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI/rezolucija_1503_lat.pdf (na srpskom jeziku).

tvu BiH.[89] U periodu od 2004. do kraja 2013. godine međunarodna zajednica uložila je oko 60 miliona eura u izgradnju kapaciteta državnog pravosuđa za rad na predmetima ratnih zločina.[90] Haški tribunal je BiH od 2005. do 2007. ustupio šest svojih predmeta prema pravilu 11*bis*[91], i to u odnosu na ukupno 10 optuženih lica. BiH je krajem 2008. godine usvojila Državnu strategiju za rad na predmetima ratnih zločina čiji je jedan od osnovnih ciljeva procesuirati najodgovornije počinitelje pred Sudom BiH prioritetno, a ostale predmete pred drugim sudovima u BiH.[92] Samo Sud BiH do 10.3.2014. pravosnažno je okončao 122 predmeta ratnog zločina,[93] među koje spadaju najteži zločini ikada procesuirani u BiH, kao što je predmet *Milorad Trbić* ustupljen iz Haškog tribunala,[94] i predmet *„Kravica"* (koji se odnosi na zločin genocida počinjen u Srebrenici na poljoprivrednom dobru Kravica). Sud BiH je u većini postupaka koji su se vodili pred tim sudom primjenjivao Krivični zakon BiH (KZ BiH)[95] usvojen početkom 2003. godine u okviru sveobuhvatne reforme krivičnog zakonodavstva u BiH, dok su sudovi u entitetima i dalje primijenjivali KZ bivše SFRJ iz 1976. godine.

Sud i Tužilaštvo BiH su od svog osnivanja uživali snažnu podršku međunarodne zajednice, te su u prvim godinama rada ovih institucija, tačnije sve do kraja 2012. godine, zajedno sa domaćim, radili i stani tužioci i sudije. Njihovo prisustvo doprinijelo je percepciji nepristrasnosti u radu na predmetima. Međutim, učešću stranih sudija i tužilaca oštro su se protivili predstavnici nekih političkih partija u RS, koji su u tome vidjeli narušavanje državnog suvereniteta i ugrožavanje pravičnosti postupaka.[96] Postepenim smanje-

89 Službeni glasnik BiH br. 61/04: Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o Sudu Bosne i Hercegovine, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o Tužiteljstvu Bosne i Hercegovine, Zakon o ustupanju predmeta od strane Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju Tužilaštvu Bosne i Hercegovine i korištenju dokaza pribavljenih od Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u postupcima pred sudovima u Bosni i Hercegovini, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka, Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine.

90 Razgovor od 30.1.2014. s registrarom Suda BiH, Biljanom Potparić – Lipa, bivši registrar pri međunarodnom Uredu registrara (2004-2013), zadužen za administriranje međunarodne donatorske pomoći pravosuđu BiH u periodu od 2005. do kraja 2012. godine.

91 Pravilo 11*bis* (Prosljeđivanje optužnice drugom sudu) Pravilnika o postupku i dokazima MKSJ-a: *„(A) Nakon što je optužnica potvrđena, a prije početka suđenja, bez obzira na to da li je optuženi pod nadzorom Međunarodnog suda, predsjednik može imenovati vijeće sastavljeno od troje stalnih sudija izabranih iz sastava pretresnih vijeća (u daljnjem tekstu: Vijeće za prosljeđivanje) koje će jedino i isključivo utvrđivati da li predmet treba proslijediti vlastima države: (i) na čijoj teritoriji je krivično djelo počinjeno; ili (ii) u kojoj je optuženi uhapšen; ili (iii) koja je nadležna za takav predmet, a voljna je i adekvatno pripremljena da ga preuzme, kako bi dotične vlasti predmet odmah proslijedile nadležnom sudu radi suđenja u toj državi.(...) »*

92 Vidi: Državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina usvojena 28. decembra 2008. od strane Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, str. 12, pristup 29.1.2014, http://pravosudje.ba/vstv/faces/docservlet?p_id_doc=13700.

93 Statistika Suda BiH, dobijena na zahtjev podnesen 10.3.2014.

94 Milorad Trbić je 11.6.2007. izručen iz MKSJ-a vlastima BiH. Pred Sudom BiH oglašen je krivim za krivično djelo genocid koji se desio u Srebrenici u periodu od 12. jula do 30. novembra 1995. godine, kao učesnik u udruženom zločinačkom pothvatu.

95 Službeni glasnik Bosne i Hercegovine" br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10.

96 Vidi npr. izjavu Mladena Bosića, predsjednika Srpske demokratske stranke od 11.12.2009. godine: *„On je naveo da je dosadašnja praksa pokazala da su strane sudije i tužioci bili koncentrisani dijelom i na progon članova SDS-a, od kojih su mnogi po raznim krivičnim prijavama boravili u zatvorima, "da bi se na kraju pokazalo da je sve bilo politički montirano".* pristup 29.1.2014. http://www.mojevijesti.ba/novost/23371/; Izjava Krstana Simića, delegata u Klubu srpskog naroda u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH: "U *svakom slučaju, dobro je da idu. Oni nisu dali doprinos ni u stručnom smislu, nisu dali određene podsticaje u odnosu na pravdu, jer svi su ovde ubijeđeni, a posebno u Republici Srpskoj, da je pravda bila selektivna kada je riječ o ratnim zločinima"*, pristup 29.1.2014. http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Simic-Strane-sudije-i-tuzioci-nisu-polozili-173007.html ; Članak na web stranici Radio televizije Srbije od 23.11.2009. „Dodik traži referendum za strane sudije": *„Republika Srpska će organizovati referendum na kojem će se građani izjasniti o odluci Valentina Incka da produži mandat stranim sudijama i tužiocima u BiH, najavio premijer RS Milorad Dodik."*, pristup 29.1.2014. http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/317521/Dodik+tra%C5%BEi+referendum+za+strane+sudije.html.

njem međunarodne podrške radu Suda i Tužilaštva BiH, te potpunim odlaskom stranih sudija i tužilaca krajem 2012. godine, ove institucije došle su pod direktan udar domaćih političkih snaga koje zagovaraju ukidanje pravosudnih organa na nivou države ili bitno smanjenje njihovih nadležnosti. U aprilu 2011. u Narodnoj skupštini RS usvojena je odluka o održavanju referenduma na kojem su se građani tog entiteta trebali, između ostalog, izjasniti i o tome da li podržavaju državni Sud i Tužilaštvo BiH. Visoka predstavnica Evropske unije za vanjsku politiku i sigurnost, Catherine Ashton, tim povodom promptno je reagovala tražeći izmjenu odluke o referendumu, i za uzvrat ponudila početak tzv. *Strukturiranog dijaloga* između BiH i EU na kojem će se razmotriti sva pitanja u vezi s radom pravosuđa BiH. Uprkos tom dogovoru, u aprilu 2012. godine predstavnici dvije stranke u Parlamentu BiH podnijeli su prijedlog Zakona o ukidanju Suda i Tužilaštva BiH.[97] Inicijativa nije urodila plodom, ali su svi ti politički udari bez sumnje uzdrmali temelje jakog državnog pravosuđa u BiH i naišli na oštru osudu međunarodne zajednice.[98]

III. Problem vremenskog važenja krivičnih zakona u odnosu na krivična djela ratnog zločina počinjena u periodu od 1992. do 1995. godine

Jedno od temeljnih načela u krivičnom pravu je načelo legaliteta, koje nalaže da se niko ne može smatrati krivim za krivično djelo koje, u vrijeme kada je izvršeno, nije bilo propisano bilo po unutrašnjem ili međunarodnom pravu, te da nikome ne može biti izrečena strožija kazna od one koja je bila propisana u vrijeme počinjenja djela[99]. Nadalje, i možda najbitnije za predmet ovog rada, načelo nalaže da, ukoliko se poslije učinjenja krivičnog djela jednom ili više puta izmijeni zakon, primijenit će se zakon koji je blaži za učinitelja.[100] Od načela je predviđen izuzetak na način da gore navedeno ne smije spriječiti suđenje ili kažnjavanje bilo kojeg lica za bilo koje činjenje ili nečinjenje koje se u vrijeme izvršenja smatralo krivičnim djelom prema opštim pravnim načelima koja priznaju civilizovani narodi.[101]

U BiH postoji pluralitet krivičnih zakona koji su bili na snazi od vremena počinjenja ratnih zločina pa do danas. Pitanje vremenskog važenja zakona u suštini se svodi na pitanje: koji od tih zakona je primjenjiv na počinioce ratnih zločina izvršenih u periodu oružanog sukoba u BiH od 1992. do 1995. godine. Iako se to pitanje prema teoriji krivičnog prava uvijek rješava *in concreto* tj. u zavisnosti od okolnosti konkretnog slučaja, vidjećemo da u odnosu na situaciju u BiH postoje razlozi za drugačija razmišljanja i zauzimanje nekih opštih stavova i zaključaka.

U BiH je za vrijeme rata na snazi bio KZ SFRJ preuzet kao zakon Republike BiH.[102] Taj zakon je u velikoj mjeri reflektovao norme tada važećeg međunarodnog prava koje je SFRJ ugradila u svoj pravni sistem.[103] Tako je zakon predviđao krivično djelo genocida, ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, ratnog zločina protiv ratnih zarobljenika i druga djela iz kategorije „Zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava“ (Glava XVI zakona). Ipak, taj zakon nije adekvatno reflektovao međunarodno običajno pravo na snazi u vrijeme sukoba u BiH. Primjerice, uprkos nazivu Glave XVI zakona, zločin protiv čovječnosti nije bio propisan kao krivično djelo, kao ni oblik komandne odgovornosti koji uključuje odgovornost nadređenog za propuštanje sprečavanja ili kažnjavanja zločina podređenih opšteprihvaćen u današnjem međunarodnom pravu. Međutim, nesporno je da su navedene krivične radnje bile kažnjive prema međunarodnom običajnom pravu primjenjivom u BiH u periodu od 1992. do 1995. godine.

Kada je u pitanju sistem krivičnih sankcija koje je predviđao KZ SFRJ, kao i u brojnim socijalističkim zemljama istočne Evrope, nije postojala kazna dugotrajnog zatvora, već je za

97 Prijedlog zakona su u Parlamentarnu proceduru zajednički uputili klubovi poslanika Stranke nezavisnih socijal demokrata i Srpske demokratske stranke u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH. Prijedlog je dva puta dobio negativnu ocjenu Ustavno pravne komisije Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH.

98 Vidi članak na informativnom portalu www.24sata.info. od 24.1.2012, “Inzko Dodiku: “Zaboravi na ukidanje Suda i Tužilaštva”, pristup 27.1.2014, http://www.24sata.info/politika/84503-inzko-dodiku-zaboravi-na-ukidanje-suda-i-tuzilastva.html.

99 Načelo je sadržano u članu 7. Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (EKLJP).

100 Vidi član. 4. KZ BiH (op. cit. 16) „Vremensko važenje krivičnog zakona“.

101 Vidi član 7.2. EKLJP, odnosno čl. 4.a) KZ BiH (*ibid*).

102 BiH je proglasila nezavisnost 1.3.1992. a Uredbom sa zakonskom snagom iz aprila 1992. preuzela zakone koji su bili na snazi u bivšoj SFRJ.

103 SFRJ bila je potpisnica svih relevantnih međunarodnih konvencija koje se odnose na ratne zločine, koje je BiH sukcesijom preuzela, uključujući Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. i Četiri ženevske konvencije iz 1949.

najteže oblike krivičnih djela bila propisana smrtna kazna. Tako je za gotovo sva djela ratnog zločina KZ SFRJ predviđao isti zakonski okvir kažnjavanja: od 5 do 15 godina zatvora,[104] dok su za najteže oblike djela mogla biti izrečena smrtna kazna ili kazna zatvora od 20 godina.[105]

Potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma, BiH je u svoj Ustav ugradila EKLJP i njene protokole, koje je izdigla u rang Ustavnog teksta, dajući im primat nad svim ostalim zakonima.[106] Time je u BiH stupio na snagu i Protokol br. 6. uz Konvenciju, koji se odnosi na ukidanje smrtne kazne u uslovima mira. Članom 2. ovog protokola ostala je mogućnost da država u svom zakonodavstvu predvidi smrtnu kaznu za djela izvršena u doba rata ili neposredne ratne opasnosti.[107] BiH je imala upravo takve odredbe u svom zakonodavstvu (u KZ SFRJ). Tek će usvajanjem krivičnih zakona entiteta 1998. godine u FBiH i 2000. godine u RS smrtna kazna biti potpuno brisana iz domaćeg zakonodavstva, a u kazneni sistem uvedene kazne dugotrajnog zatvora, i to: od 21 do 40 godina u FBiH, odnosno od 21 do doživotnog zatvora u RS (kasnijom reformom iz 2003. uspostavljen je jedinstven sistem kazni dugotrajnog zatvora u trajanju od 21 do 45 godina zatvora, u cijeloj BiH).[108] Time je smrtna kazna u BiH abolirana, kako u uslovima mira tako i rata, i to se prema dostupnim informacijama i pred organima Vijeća Evrope smatra momentom potpunog ukidanja smrtne kazne u zakonodavstvu BiH,[109] što će u kasnijoj diskusiji biti od posebnog značaja[110]. Međutim, ono što je bitno jeste da već nakon 14.12.1995. tj. dana stupanja na snagu Dejtonskog sporazuma (a time i EKLJP i njenih Protokola) smrtna kazna u BiH nije više mogla biti izvršena. To su potvrdile i odluke Doma za ljudska prava u predmetima *Sretko Damjanović protiv Federacije BiH, i Borislav Herak protiv Federacije BiH,* kojima je zabranjeno izvršenje izrečenih smrtnih kazni prema osuđenim aplikantima.[111]

Razvoj različite sudske prakse pred sudovima u BiH

Praksa entitetskih (vrhovnih) sudova

Upravo iz osporenih predmeta *Herak* i *Damjanović*, konačno riješenih pred Vrhovnim sudom FBiH,[112] razvila se praksa primjene „krnjeg" zakona SFRJ tj. zakona čiji okvir

104 Opšti zakonski minimum i maksimum kazne zatvora bili su propisani u čl. 38. KZ SFRJ *„(1) Zatvor ne može biti kraći od petnaest dana niti duži od petnaest godina. (2) Za krivična dela za koja je propisana smrtna kazna sud može izreći i zatvor od dvadeset godina."*

105 Čl. 141. (Genocid), 142. (Ratni zločin protiv civilnog stanovništva), 143. (Ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika), 144. (Ratni zločin potiv ratnih zarobljenika), Član 148. (Upotreba nedozvoljenih sredstva borbe), KZ SFRJ.

106 Član II 2. Ustava BiH: *„Prava i slobode predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima se direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini. Ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonima."*

107 Vidi čl. 1. i 2. Protokola 6. uz EKLJP. Za diskusiju o postojanju postojanju smrtne kazne u zakonodavstvu BiH u periodu nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, odnosno rezervi BiH u donosu na odrebe Protokola 6. i Drugog dodatnog protokola uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima vidi Azra Miletić, „Institut vremenskog važenja zakona u predmetima ratnih zločina pred Sudom BiH „, *Sveske za javno pravo,* (2012), str. 26, pristup 30.1.2014.

108 2001. g. stupio je u BiH na snagu i Protokol 13 uz Konvenciju o potpunom aboliranju smrtne kazne u svim uslovima, međutim to nije imalo posebnog praktičnog značaja imajući u vidu da je u tom momentu smrtna kazna u BiH već bila ukinuta, kao što je naznačeno.

109 Izvještaj Komiteta za politička pitanja pri Parlamentarnoj skupštini Vijeća Evrope, Doc. br. 9287 od 5.12.2001. pripremljen povodom aplikacije za članstvo BiH u Vijeću Evrope, §46, pristup 30.1.2014, http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=9565&Language=en: §46.*„46. The new Criminal Codes adopted by the Federation on 29 July 1998 and by Republika Srpska in June 2000 abolished the death penalty".*

110 Za detaljniju diskusiju o momentu ukidanja smrtne kazne u Bosni i Hercegovini vidi, Azra Miletić „Institut vremenskog važenja zakona u predmetima ratnih zločina pred Sudom Bosne i Hercegovine", *Sveske za javno pravo*, br. 7, mart 2012, str. 30-33, pristup 30.1.2014. http://www.fcjp.ba/templates/ja_avian_ii_d/images/green/Sveske_za_javno_pravo_broj_7.pdf.

111 Dom za ljudska prava, Odluka o meritumu CH/96/30 od 5.9.1997, i Odluka o dopustivosti i meritumu CH/97/69 od 12.6.1998.

112 Smrtna kazna izrečena 1993. godine Herak Borislavu i Damjanović Sretku zbog zločina genocida i ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, pred Okružnim vojnim sudom u Sarajevu, prvobitno je zamijenjena sa kaznom od 40 godina zatvora, a prema prelaznoj odredbi novog KZ FBiH iz 1998. Naknadno je Vrhovni sud Federacije BiH tu kaznu zamijenio je sa 20 godina zatvora, našavši da kazna od 40 g (dugotrajni zatvor) nije postojala u vrijeme počinjenja djela te da stoga ne može biti izrečena. Konačno, u odnosu na Sretka Damjanovića dozvoljeno je ponavljanje postupka, te je u ponovljenom postupku osuđen na 9 godina zatvora, dok je zahtjev Herak Borislava odbijen i on je izdržao dvadesetogodišnju kaznu. Detaljnije o ovim predmetima vidi: Publikacija *Ratni zločini u BiH, pravomoćno završeni postupci u Bosni i Hercegovini 1992-2006*, *Optužnice, žalbe* presude, Američko udruženje pravnika za centralno evropsku i evroazijsku pravnu inicijativu (ABA/CEELI) i Udruga tužitelja/Udruženje tužilaca BiH, 2006, 169 – 222.

kažnjavanja se kreće u rasponu od 5 do 15 godina uz eventualnu mogućnost izricanja kazne od 20 godina zatvora za najteže slučajeve.[113] Drugim riječima, imajući u vidu da se u periodu od potpisivanja mirovnog sporazuma pa sve do donošenja novih krivičnih zakona entiteta (1998. u FBiH i 2000. u RS) nije mogla izvršiti smrtna kazna, te da druge sankcije nisu bile propisane za najteže oblike djela, najstrožija izvršiva kazna bila je kazna od 15 odnosno 20 godina zatvora (za najteže oblike djela). Vrhovni sudovi oba entiteta su našli da se jedino preostale sankcije mogu izricati za sva djela počinjena u periodu prije stupanja na snagu novih entitetskih zakona. S tim u vezi, ni kasnije donošenje KZ BiH 2003. nije bitno izmijenilo takvu, već dobro ustaljenu praksu u oba entiteta i Brčko distriktu BiH.

Praksa Suda BiH

Nasuprot tome, pred novim Sudom BiH razvila se drugačija praksa. Naime, 2003. godine u BiH dolazi do krupne reforme krivičnog zakonodavstva kada na snagu stupa novi državni KZ BiH, zajedno sa još tri krivična zakona u BiH (KZ RS, KZ FBiH i KZ Brčko distrikta BiH). Od tog momenta krivična djela ratnog zločina prešla su u isključivu nadležnost državnog pravosuđa (Sud i Tužilašvo BiH), te su odredbe o njima sadržane isključivo u državnom KZ.

Novi KZ BiH je reflektovao sva dostignuća i razvoj međunarodnog prava do tog momenta. Pored djela koje je propisivao i KZ SFRJ, novi zakon je, između ostalog, propisao i zločin protiv čovječnosti, te uključio širi pojam komandne odgovornosti koji je odgovarao savremenom razvoju međunarodnog prava i prakse. Kada su u pitanju odredbe o krivičnim sankcijama za djela ratnog zločina, novi zakon za većinu djela iz te kategorije predviđa donju granicu od 10 godina zatvora te gornju granicu od 45 godina dugotrajnog zatvora.[114]

Već kod prvih suđenja pred Odjelom I za ratne zločine, Sud BiH je počeo primjenjivati novi KZ BiH. Prvi osuđenik za ratne zločine pred Sudom BiH, Abduladhim Maktouf, osuđen je prema novom KZ BiH na 5 godina zatvora za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, primjenom odredbi o ublažavanju ispod zakonom propisanog minimuma od 10 godina za to djelo, zbog postojanja osobito olakšavajućih okolnosti. Sud BiH je u tom predmetu zauzeo važno stanovište koje je kasnije primjenjivao i u drugim predmetima. Ukratko, Sud je našao da, posmatrajući generalno sve predmete ratnog zločina, posebno one koji se ustupaju iz MKSJ-a, bivši zakon SFRJ sa maksimalnom kaznom zatvora od 20 godina (kada se odstrani smrtna kazna) ne može ostvariti svrhu kažnjavanja za ova teška krivična djela, zbog čega je opravdano primijeniti izuzetak od obavezne primjene blažeg zakona sadržan u članu 7.2. Konvencije. Sud je takođe naglasio da postojanje smrtne kazne kao maksimalne kazne u KZ SFRJ koji je bio na snazi u vrijeme izvršenja, a koja je nesumnjivo teža od kazne od 45 godina, čini KZ BiH blažim zakonom.[115]

Stav Ustavnog suda BiH

Maktouf se odmah obratio US BiH i osporio takvo tumačenje Suda BiH, smatrajući da je za njega blaži zakon bivše SFRJ. US BiH je u odluci AP–1785/06 od 30.3.2007. odbio aplikaciju i zauzeo važan stav na kojem će Sud BiH razviti svoju daljnju praksu. Naime, US BiH je našao da primjena KZ BiH ne predstavlja kršenje člana 7. EKLJP i potvrdio stanovište Suda BiH da je u predmetima ratnih zločina primjenjiv izuzetak od obavezne primjene blažeg zakona tj. stav 7.2. Konvencije. No, US BiH je u toj odluci naglasio vrlo važan stav, komentarišući praktično praksu primjene „krnjeg" zakona SFRJ, ustaljenu u entitetima:

§69. ***Ustavni sud smatra da nije moguće jednostavno «odstraniti» jednu sankciju i primijeniti druge, blaže sankcije i time praktično ostaviti neadekvatno sankcionirana najteža krivična djela."*** (naglašeno u tekstu Odluke US BiH). (…)

§89. Zbog svega navedenog ***Ustavni sud smatra da "nedostatak" entitetskih zakona u smislu nepropisivanja ovih djela i garancija nameće dodatnu obavezu entitetskim sudovima da, kada sude za krivična djela ratnih zločina, moraju primijeniti Krivični zakon Bosne i Hercegovine i druge relevantne zakone i međunarodne dokumente primjenjive u Bosni i Hercegovini. Iz navedenog proizlazi i obaveza entitetskih sudova da slijede i sudsku praksu Suda BiH, kao državnog suda. U suprotnom, drukčijim postupanjem, sudovi u entitetima bi kršili princip prav-***

113 Razlikuju se stavovi Vrhovnog suda Republike Srpske i Vrhovnog suda Federacije, utoliko što se prema stavu Vrhovnog suda RS može izreći i kazna od 20 godina za najteže oblike krivičnih djela ratnog zločina, obzirom da je prema stavu tog suda ta kazna egzistirala kao samostalna sankcija, neovisna o smrtnoj kazni. Stav Vrhovnog suda Federacije BiH je da je kazna od 15 godna zatvora maksimalna kazna koja se može izreći za ova djela.

114 Vidi čl. 171, 172, 173, 174, 175, 177. i 179. KZ BiH.

115 Sud BiH, presuda br. KPŽ 32/05 od 4.4.2006., dio obrazloženja na str. 20 -22.

ne sigurnosti i vladavine prava. (naglašeno u tekstu Odluke US BiH).

Upravo na temelju ovih stavova US razvija se i daljnja praksa u gotovo svim predmetima pred Sudom BiH. Uprkos tome, osuđeni Maktouf se obratio dalje ESLJP u Strazburu tražeći zaštitu prava iz člana 7. Konvencije, a ubrzo se sa sličnim zahtjevom Evropskom sudu obratio i Damjanović Goran, osuđen takođe za ratni zločin protiv civilnog stanovništva, na 11 godina zatvora, te je predmet riješen jedinstvenom presudom Evropskog suda koja će doći tek 5 godina kasnije, 18.7.2013. U međuvremenu, u Sudu BiH 2009. dolazi do važnog preokreta u sudskoj praksi, te neka žalbena vijeća počinju da primijenjuju KZ SFRJ u manje složenim predmetima, tj. predmetima sa blažim posljedicama, s obzirom da taj zakon predviđa blaži zakonski minimum kažnjavanja (5 godina zatvora u odnosu na minimum od 10 godina prema KZ BiH)[116]. Imajući u vidu princip legaliteta koji nameće obavezu primjene najblažeg zakona za počinioca u konkretnim okolnostima slučaja, sud dolazi do zaključka da je za počinioca blaži KZ SFRJ u slučajevima u kojima vijeće ima intenciju optuženog blaže kazniti, tj. izreći kaznu u domenu zakonskog minimuma, obzirom da su zaprijećene minimalne kazne niže prema KZ SFRJ u odnosu na one predviđene po KZ BiH. To međutim i dalje ne isključuje primjenu KZ BiH u svim težim predmetima pred Sudom BiH, a zbog postojanja blažeg zakonskog maksimuma (45 godina zatvora) u odnosu na KZ SFRJ (smrtna kazna). Može se reći da se postepeno u Sudu BiH rađa nova sudska praksa prema kojoj, u zavisnosti od okolnosti svakog pojedinog slučaja, pravac kažnjavanja konkretnog optuženog određuje primjenjivi zakon. Drugim riječima, ukoliko se kazna kreće u pravcu zakonskog minimuma kažnjavanja, valja primijeniti KZ SFRJ kao blaži zakon, a ukoliko se pak kazna kreće u pravcu zakonskog maksimuma, primjenjiv je KZ BiH kao blaži zakon.[117] Može se reći da je upravo takav novi pristup Suda BiH, koji ovisi od okolnosti svakog pojedinog slučaja, prihvatio i ESLJP kada je donio presudu u predmetu *Maktouf i Damjanović*, kao što će biti pokazano u nastavku.

U međuvremenu, tj. sve od pokretanja postupka *Maktouf i Damjanović* pred ESLJP, pred US BiH gomilaju se aplikacije svih osuđenih lica pred Sudom BiH, kako za krivična djela sa izuzetno teškim posljedicama, poput genocida ili zločina protiv čovječnosti tako i osuđenih u manje složenim predmetima poput predmeta *Maktouf* ili *Damjanović*.[118] Svi osuđeni žale se na kršenje člana 7. Konvencije. O tim aplikacijama Ustavni sud nije odlučivao sve od 2006. kada su počele pristizati, pa do 2013. godine kada je ESLJP donio presudu u predmetu *Maktouf i Damjanović*. Takvo nepostupanje Ustavnog suda može se opravdati iščekivanjem odluke Evropskog suda, ali je problematično s aspekta poštivanja standarda odlučivanja o pitanjima navodnih kršenja ljudskih prava u razumnom roku koje je i US BiH dužan poštivati.

Očekivanja od ESLJP

Sve navedeno takođe jasno i nedvosmisleno pokazuje očekivanje pravosudnih krugova u BiH da će Evropski sud na sveobuhvatan način riješiti sve dileme u vezi s primjenom materijalnog krivičnog zakona u pogledu svih vrsta predmeta ratnih zločina, kako manje složenih tako i onih najozbiljnijih. U tom pogledu, jedno od najvažnijih pitanja na koje je ESLJP trebao dati odgovor bilo je: da li je u bh. pravnom sistemu u bilo kojem momentu postojao „zakon" (koji ispunjava kvalitativne uslove pojma *zakon/law* u smislu konvencijskog prava), a koji za najteža djela ratnog zločina propisuje kazne od 5 do 15 godina zatvora (uz mogućnost kazne od 20 godina), tj. zakon koji ne sadrži smrtnu kaznu? Drugim riječima ispunjava li „krnji zakon" SFRJ, koji je ušao u primjenu, uslove *zakona* prema konvencijskim standardima? Jasno je da od odgovora na to pitanje zavisi i odgovor na ono ključno pitanje: koji će se *zakon* smatrati najblažim za počinioce, te kao takav primjenjivati. Naime, ukoliko takav „krnji zakon" ne ispunjava uslove *zakona* prema Konvenciji (a posebno imajući u vidu da ga zakonodavac kao takvog nikada nije usvojio, kao i da ne obezbjeđuje *adekvatan* sistem kažnjavanja za najteža kršenja ljudskih prava), pa samim tim i ne postoji, može li se onda primjenjivati kao najblaži *zakon*? A sa druge strane, ukoliko takav zakon ispunjava konvencijske standarde, postavlja se i pitanje: može li se u okolnostima nekih, najtežih slučajeva opravdati retroaktivna primjena KZ BiH iz 2003., te smatrati dozvoljenim izuzetkom jer omogućava *adekvatno* kažnjavanje najtežih zločina protiv čovječnosti i ljudskog dostojanstva, kao što je to smatrao Sud BiH, a potvrdio i US BiH? Drugačije rečeno, može li i

116 Do 18.7.2013. tj. datuma donošenja presude ESLJP *Maktouf i Damjanović*, Sud BiH je donio ukupno 9 presuda primjenom KZ SFRJ u predmetima ratnih zločina. Prvi predmet bio je *Zijad Kurtović*, br. X-KRŽ-06/299 od 25.3.2009.

117 Vidi prvi predmet pred Sudom BiH u kojem je primijenjen KZ SFRJ, presuda br. X-KRŽ-06/299 od 25.3.2009.

118 Prema informacijama od izvora sa Suda BiH pred US nalazi se oko 40 aplikacija osuđenika za ratne zločine pred Sudom BiH, o kojima US BiH nije odlučio.

primjena „krnjeg“ zakona SFRJ na najteže oblike krivičnih djela ratnog zločina, potencijalno predstavljati kršenje nekih drugih konvencijskih prava kao što su pravo na život, zabrana torture, pravo na privatni i porodični život i dr., koja se štite upravo efikasnim i adekvatnim kažnjavanjem najtežih napada na ta prava, koje je dužna obezbijediti država u okviru svojih pozitivnih obaveza prema EKLJP. Međutim, kao što će se vidjeti iz odluke Evropskog suda od 18.7.2013. godine, do tako sveobuhvatne odluke nije došlo. Evropski sud nije se pozabavio ovim kompleksnim pitanjima, niti je dao ocjenu o tome da li je primjena KZ BiH kao takva uvijek protivna članu 7. Konvencije, ostavivši to pitanje i te kako otvorenim. S tog aspekta, dugogodišnje zadržavanje predmeta u US BiH teško se može opravdati s današnje tačke gledišta.

Kada govorimo o očekivanjima od ESLJP, važno je na ovom mjestu napomenuti da su, od preuzimanja isključive nadležnosti za rad na predmetima RZ od strane Suda BiH, brojni relevantni organi za praćenje rada na predmetima RZ godinama ukazivali na neharmoniziranu sudsku praksu u odnosu na ostale sudove u BiH koji su i dalje primjenjivali stari zakon. Među njima je prije svega US BiH, koji je, u ranije citiranom predmetu *Maktouf* iz 2007, naglasio da entiteti moraju pratiti praksu Suda BiH.

Zatim je Komitet za ljudska prava UN-a u izvještaju iz 2012. izrazio zabrinutost zbog:

...nedostatka napora da se harmonizira sudska praksa u predmetima ratnih zločina koji se vode u entitetetma, i zbog toga što entitetski sudovi koriste zastarjeli krivični zakon bivše SFRJ koji između ostalog ne propisuje zločin protiv čovječnosti, komandnu odgovornost, seksualno ropstvo i prisilne trudnoće. Komitet je zabrinut da ovo može uticati na dosljednost krivičnih sankcija u entitetima.[119]

Misija OSCE-a u BiH koja vrši monitoring suđenja za RZ širom zemlje takođe je izrazila zabrinutost u izvještaju iz 2008.[120], te preporučila:

Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini, preporučuje: Tužilaštva i sudovi u entitetima i Distriktu Brčko trebala bi ubuduće, u predmetima ratnih zločina, primjenjivati Krivični zakon Bosne i Hercegovine na što upućuje i Ustavni sud Bosne i Hercegovine u svojoj odluci u predmetu Maktouf.

Konačno, Evropska komisija u okviru struktuiranog dijaloga dala je veliki značaj ovoj temi i usvojila nekoliko preporuka u tom pravcu. Njeno očekivanje bilo je usmjereno ka ESLJP.[121]

II Odluka Evropskog suda od 18. jula 2013. godine

Konačno, 18. jula 2013. godine donesena je odluka u predmetu *Maktouf i Damjanović protiv BiH.* U saopštenju izdatom isti dan Sud je naveo:

U današnjoj presudi Velikog vijeća u predmetu Maktouf i Damjanović protiv Bosne i Hercegovine (predmeti br. 2312/08 i 34179/08), koja je konačna, Europski sud za ljudska prava je jednoglasno odlučio da je došlo do povrede člana 7 (kažnjavanje samo na osnovu zakona) Evropske konvencije o ljudskim pravima [...] Imajući u vidu vrstu i težinu krivičnih djela za koja su podnosioci zahtjeva osuđeni (ratni zločin, a ne zločin protiv čovječnosti, kao i da ni jedno od počinjenih krivičnih djela nije imalo smrtni ishod), Sud je utvrdio da su im mogle biti izrečene blaže kazne da je bio primijenjen Krivični zakon iz 1976. godine. S obzirom na veliku vjerovatnost da je primjena Krivičnog zakona iz 2003. godine dovela do primjene strožih kazni u specifičnim okolnostima predmetnog slučaja, Sud je nadalje utvrdio da podnosiocima zahtjeva nisu bile osigurane efikasne mjere zaštite od izricanja težih kazni.[122]

Pored toga, ESLJP je u ovom predmetu odlučivao i o povredi člana 6. (Pravo na pravično suđenje) kao i člana 14. i člana 1. Protokola broj 12. (Zabrana diskriminacije), te našao da u tom smislu nema povrede Konvencije, odbacivši te pritužbe kao očigledno neutemeljene.

Suština stava koji je zauzeo ESLJP u pogledu člana 7. sastoji se u odbijanju vladinog ključnog argumenta koji se zalaže za generalni pristup pitanju blažeg zakona. Vlada je, naime,

119 Concluding observations on the second periodic report of Bosnia and Herzegovina, adopted by the Committee at its 106th session, 15 October to 2 November 2012, pristup: 29.1.2014. http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/co/CCPR-C-BIH-CO-2.doc.

120 "Na putu ka usaglašenoj provedbi važećeg zakona u predmetima ratnih zločina pred sudovima u Bosni i Hercegovini", OSCE, avgust 2008.

121 Vidi preporuke na stranici www.pravosudje.ba, pristup 30.2.2014.

122 http://sudbih.gov.ba/files/docs/Saopstenje_ESLJP_u_predmetima_Maktouf_i_Damjanovic_17_07_2013bos.pdf.

tvrdila da je na sve predmete ratnog zločina primjenjiv izuzetak od člana 7. stav 1. Konvencije, sadržan u stavu 2. istog člana,[123] a zatim i da se KZ BiH ima *uvijek* smatrati blažim zakonom zbog postojanja smrtne kazne u starom zakonu, te da se ni u slučaju primjene standarda iz stava 1. ne bi moglo doći do zaključka da je došlo do kršenja. Takva argumentacija bila je na tragu stavova zauzetih u Sudu BiH i US (ranije izloženo). Međutim, Evropski sud odbio je takav opšti pristup upravo tvrdeći da se njime u nedovoljnoj mjeri uzimaju u obzir specifične okolnosti slučajeva aplikanata (kojima se nisu ni mogle izreći maksimalne kazne) tj. onemogućava *in concreto* odlučivanje. Argumenti vlade odbijeni su kao neprimjenjivi na konkretne aplikante, ali oni nisu odbijeni kao neprimjenjivi u nekim drugim okolnostima. Dakle, ESLJP se opredijelio za vrlo uzak i ograničen pristup, ne dotičući se najtežih pitanja obzirom na to da ih konkretni predmet ne pokreće direktno. Međutim, na taj način je ESLJP zapravo izbjegao da se uhvati u koštac sa suštinom višegodišnjeg problema tzv. „retroaktivne primjene" KZ BiH iz 2003. godine, kako je ranije u tekstu naznačeno. Ipak, ono što je ESLJP učinio jasnim, jesu dvije ključne stvari:

1. Da argumentacija koju je koristio sud, tj. njegova odluka, nije primjenjiva na sve oblike ratnih zločina, već samo na predmete koji su uporedivi sa predmetima *Maktouf* i *Damjanović,* u smislu posljedica djela. To je jasno izraženo u paragrafu §65.

Na početku, Sud želi podcrtati da njegov zadatak nije da razmotri in abstracto da li je retroaktivna primjena Zakona iz 2003. godine na predmete ratnih zločina sama po sebi nekompatibilna s članom 7. Konvencije. Ovo pitanje mora se ocjenjivati za svaki predmet pojedinačno, uzimajući u obzir konkretne okolnosti svakog predmeta(...). (naglasak dodan)

Dakle, pitanje blažeg zakona jedino se može cijeniti *in concreto* tj. u odnosu na individualne okolnosti predmeta, a nikako *in abstracto*. A konkretne okolnosti predmetnih slučajeva nisu pokretale pitanje teških zločina. To nas vodi i do drugog ključnog zaključka iz presude:

2. Da su okolnosti slučaja bile drugačije, tj. da se radilo o djelu sa smrtnim posljedicama, moguće je da bi pristup Suda bio drugačiji, te i da bi bili prihvaćeni gornji argumenti vlade. Ipak, ne može se sa sigurnošću reći do kakvog bi zaključka Sud u konačnici došao:

§69. U pogledu argumentacije Vlade da je Zakon iz 2003. godine blaži za aplikante od Zakona iz 1976., uzimajući u obzir nepostojanje smrtne kazne, Sud ističe da je samo za najteže oblike ratnih zločina bila zaprijećena smrtna kazna prema Zakonu iz 1976. (...) Kako nijedan od aplikanata nije oglašen krivim za gubitak života, zločini za koje su oni osuđeni očigledno nisu spadali u tu kategoriju. Kao što je već istaknuto u tekstu, gosp. Maktouf dobio je najnižu moguću kaznu, a gosp. Damjanović kaznu koja tek malo prelazi najniži nivo koji propisuje Zakon iz 2003. godine za ratne zločine. U tim okolnostima, od posebnog je značaja u ovom predmetu ustanoviti koji je zakon bio blaži u pogledu minimalne kazne, a to je bez ikakve sumnje Zakon iz 1976. godine. Taj pristup su u novijim predmetima zauzela i neka apelaciona vijeća Suda BiH. (....)

§70. Mora se priznati da su kazne aplikanata u ovom predmetu bile unutar raspona koji je propisan i Zakonom iz 1976. i Zakonom iz 2003. godine. Stoga se ne može sa sigurnošću tvrditi da bi ijedan od ovih aplikanata dobio manju kaznu da je primjenjen Zakon iz 1976. godine. (naglasak dodan)

Dakle, pitanje opšte primjenljivosti KZ BiH iz 2003. ostalo je neriješeno pred ESLJP. Međutim, mišljenja smo da postoje jasne naznake kako u presudi, tako i drugim odlukama tog Suda,[124] da vrlo vjerovatno njegova primjena u predmetu s bitno drugačijim okolnostima (postojanje masovnih smrtnih posljednica), odnosno u kojem bi postojala mogućnost izricanja smrtne kazne prema KZ SFRJ – ne bi nužno bila protivna Konvenciji. Drugim riječima, iz gore citiranog paragrafa 69. da se zaključiti da, ukoliko se pravac kažnjavanja konkretnog optuženog kreće prema zakonskom minimumu, potrebno je odluku o blažem zakonu donijeti poređenjem zakonskih minimuma dva zakona. Analognim zaključivanjem, da se pravac kažnjavanja kretao prema zakonskom maksimumu (npr. najteži oblici ratnog zločina, ili genocid) to bi odluka o blažem zakonu bila donesena poređenjem zakonskih maksimuma iz dva zakona. Tu se ESLJP jasno priklonio novijoj sudskoj praksi Suda BiH razvijenoj nakon 2009. godine (vidi fus notu 39). Jedino takvo tumačenje stavova ESLJP ima smisla ukoliko znamo da je taj sud u aprilu 2012. po istom pitanju u predmetu aplikanta *Bobana Šimšića protiv BiH*, osuđenog pred Sudom BiH za zločin protiv čovječnosti primjenom KZ BiH iz 2003. godine, utvrdio da nema kršenja člana 7. Konvencije. Štaviše, ESLJP je našao da uvijek kada se radi o zločinu protiv čovječnosti mora biti

123 Tekst stava 2. člana 7. EKLJP: *„Ovaj članak ne utječe na suđenje ili kažnjavanje bilo koje osobe koja je kriva za činjenje ili nečinjenje, ako je to djelo u vrijeme izvršenja predstavljalo krivično djelo prema općim pravnim načelima priznatim kod civiliziranih naroda."*

124 Vidi predmet *Šimšić protiv BiH*, br. 51552/10, Odluka od 10.4.2012.

primijenjen KZ BiH iz 2003., a imajući u vidu da KZ SFRJ nije propisivao to krivično djelo. Svako drugačije tumačenje stavova ESLJP značilo bi da taj Sud zagovara primjenu kaznenog okvira od 10 do 45 godina zatvora samo za zločin protiv čovječnosti, a kaznenog okvira od 5 do 15 ili 20 godina za sva ostala djela ratnog zločina, uključujući i genocid kao najteži oblik zločina protiv čovječnosti, što je svakako vrlo malo vjerovatno. Međutim, ono što se čini najvećim propustom ESLJP, jeste da je ključno pitanje kriterija za procjenu težine i oblika zločina sveo na jedan parametar kojim ga određuje - „gubitak života", a kojeg spominje tek uzgred (§69), čini se primjerično. Naime, kada je Sud suštinu svog stava sveo na težinu počinjenog djela, morao je istovremeno preciznije definisati parametre od značaja za takvu procjenu koji će biti vodilja sudovima i sudijama kada u praksi budu primijenjivali osnovni racio ove presude: a to je individualni pristup svakom predmetu. Umjesto toga, ESLJP se nije na jasan i nedvosmislen način oglasio o ovim pitanjima već je dao šturo obrazloženje svoga stava da je došlo do kršenja člana 7. Konvencije, ograničavajući se, reklo bi se i previše, na okolnosti konkretnog slučaja. Na taj način ostavljen je prostor za dijametralno suprotna tumačenja presude koja su uslijedila, uključujući i ono koje prožima sporne odluke US BiH.

Reakcije na presudu ESLJP koje su uslijedile neposredno nakon donošenja, pokazuju i svu tačnost tvrdnji o njenoj nedorečenosti. Na politički osjetljivom tlu postkonfliktne BiH presuda je dočekana uz slavodobitne izjave političara kojima se u najmanju ruku presudi pridaje mnogo veći značaj od onoga kojeg joj pripisuje sam Evropski sud. Daleko izvan konteksta teksta presude, mogli su se u prvim danima nakon njenog donošenja u bh štampi čitati sljedeći sadržaji: „Radojičić: Kreso treba podnijeti ostavku nakon presude u slučaju Maktouf[125] (...) On ističe da se ovim potvrđuje sve ono na što su ukazivali predstavnici iz RS „o pristrasnosti, nesposobnosti i neprofesionalnosti Suda BiH i nekih institucija„ (www.klix.ba,18.7.2013.), „Milorad Dodik, predsjednik RS, juče je rekao da je ova odluka satisfakcija predstavnicima RS. „Ne očekujemo da nam neko sad zahvali, ali u svakom slučaju to će osnažiti našu dalju političku borbu protiv Suda i Tužilaštva BiH" (Nezavisne novine, 19.7.2013), „Odlukom Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu (...) potvrđena je „trulost" pravosudnog sistema na nivou BiH, izjavio je vršilac dužnosti direktora Centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih Republike Srpske Milorad Kojić" (www.klix.ba, 18.7.2013.), „U saopštenju BORS[126] se navodi da Sud BiH suđenjem prema Krivičnom zakonu iz 2003. godine namjerno krši ljudska prava, a posebno prava Srba. (...) U BORS-u napominju da se po ovom zakonu presuđuje samo Srbima, a ne Hrvatima i Bošnjacima" (www.klix.ba, 18.7.2013.), *„Hitno staviti van snage Zakon o Sudu i Tužilaštvu BiH"* (naslov, www.pressrs.ba, 19.7.2013), *„Hoće li Tužiteljstvo BiH i Sud BiH biti ukinuti?"* (naslov, Dnevni list, 2.8.2013), *„Tražit ćemo smjenu Kreso i Salihovića"* (naslov, Dnevni avaz, 26.8.2013),[127]*„PDP traži ukidanje Suda BiH"* (naslov, Oslobođenje, 20.9.2013.)

Na taj način, sudije su u medijima pozivane na odgovornost zbog svojih odluka u kojima je primijenjen KZ BiH, što predstavlja do tada nezapamćen pritisak na njihov rad. A smjenu predsjednice Suda BiH zatražila je čak Narodna skupština Republike Srpske.[128]

II Odluke Ustavnog suda BiH koje su uslijedile nakon odluke ESLJP

Nakon odluke ESLJP, uslijedio je niz odluka US BiH po aplikacijama koje su zaprimane kod ovog suda u prethodnim godinama. Važno je napomenuti da US BiH po svom karakteru nije redovni sud[129] niti je nadležan odlučivati po žalbi, kao redovnom pravnom lijeku, na odluke drugih sudova. Međutim, imajući u vidu da BiH nema Vrhovni sud, to je Ustavnom sudu dodijeljena tzv. apelaciona nadležnost: da odlučuje o pitanjima ustavom zaštićenih ljudskih prava uvijek kada ona postanu predmet spora zbog presude bilo kojeg suda u BiH.[130]

125 Igor Radojičić je predsjednik Narodne skupštine Republike Srpske. Meddžida Kreso je predsjednica Suda BiH.

126 BORS: Boračka organizacija Republike Srpske.

127 Referiše se na izjavu Staše Košarca, Šefa Kluba Srba u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH. Goran Salihović je glavni tužilac BiH.

128 Vidi online portal www.buka.com od 29.10.013. naslov: „Zaključak Narodne skupštine RS: Meddžida Kreso odmah da podnese ostavku!", pristup 10.3.2014.

129 Ustavni sud BiH sastoji se od ukupno devet članova, šest su državljani BiH, tri stranci. Domaće sudije biraju entitetski parlamenti (četiri bira PredstavničkidomFederacije BiH, a dvaSkupštinaRepublikeSrpske) dok preostalatri člana, kojinisudržavljaniBiH, birapredsjednikESLJP.

130 Član VI. 3. (b) Ustava BiH.

Dakle, od 18.7.2013., US BiH donio je ukupno devet odluka po aplikacijama trinaest lica osuđenih pred Sudom BiH primjenom KZ BiH. U svakoj aplikaciji, bez izuzetka, US je našao kršenje člana 7. Konvencije, indirektno ili direktno se pozivajući na odluku ESLJP, te ukinuo pravosnažne drugostepene presude Suda BiH koje se odnose na pomenute aplikante i naredio donošenje novih odluka, s tim što se u ponovljenim postupcima ne treba preispitivati pitanje krivice već isključivo sankcije. Samo na sjednici održanoj 22.10.2013., US BiH donio je šest odluka u odnosu na deset lica, od koji je šest bilo osuđeno za genocid i nalazilo se na izdržavanju dugotrajnih kazni zatvora u trajanju od 28 do 33 godine zatvora.[131] Vidljivo je da se među odlukama US nalaze predmeti koji po činjeničnom i pravnom sadžaju u potpunosti odgovaraju predmetu *Maktouf i Damjanović* pred ESLJP (poput predmeta *Damjanović Zoran*, Odluka-AP 325/08 od 27.09.2013), ali i predmeti koji su bitno drugačiji. Jedan od takvih predmeta je upravo predmet *Kravica*, u kojem je šest lica osuđeno za genocid u Srebrenici pogubljenjem oko 1000 lica na poljoprivrednom dobru Kravica, što je ujedno prema činjeničnom opisu djela najteži pojedinačni zločin za koji je Sud BiH ikada vodio postpak. Ukratko, US je u svim predmetima, pa i onima sa izrečenim kaznama dugotrajnog zatvora (od 21 do 45 godina) našao da, pored ostalog, zbog činjenice da se smrtna kazna nesporno nije mogla izvršiti u vrijeme suđenja (u svim predmetima to je period od 2005. na ovamo) to se ima primijeniti ostatak odredbi o kažnjavanju iz KZ SFRJ.[132] Drugim riječima, vidimo da se US priklanja stanovištu entitetskih vrhovnih sudova u BiH, da se u predmetima ratnih zločina ima i može primijeniti „krnji" zakon SFRJ, tj. ostatak zakonskog okvira kažnjavanja, nakon što se otkloni smrtna kazna.

Ovakav stav, pored toga što se ne može dovesti u vezu sa zaključcima ESLJP, a s obzirom na to da se isti nije ni upuštao u odlučivanje o ovakvoj hipotetičkoj situaciji, predstavlja novi stav US BiH kojim se on potpuno distancira od svog ranije zauzetog stava, izraženog u predmetu *Maktouf*:

68. U praksi, ni u jednoj državi bivše Jugoslavije u zakonodavstvu nije postojala mogućnost izricanja doživotnog zatvora niti dugotrajnih zatvorskih kazni, a što je Međunarodni krivični sud za zločine na području bivše Jugoslavije često činio (slučaj Krstić, Galić itd.). Istovremeno, koncept KZ SFRJ je bio takav da nije predviđao postojanje dugotrajnog niti doživotnog zatvora nego je za najteža krivična djela propisivao smrtnu kaznu, a za lakše oblike maksimalne zatvorske kazne do 15 godina zatvora. Dakle, jasno je da se ne može odvojiti jedna sankcija od cjelokupnosti cilja koji se želio postići kaznenom politikom u vrijeme važenja tog zakona.

Uvidom u presude, vidljivo je da US za takvo odstupanje od ranije prakse ne nudi bilo kakvo obrazloženje. Niti u jednom od predmeta donesenih nakon odluke ESLJP, ne nalazimo razloge za izmjenu gore citiranog stava, što je posebno važno imajući u vidu da se, kao što smo pokazali, ESLJP nije bavio pitanjem predmeta sa maksimalnim zaprijećenim kaznama niti izuzetno teškim posljedicama djela, već se eksplicitno ogradio od donošenja suda u takvom hipotetičkom slučaju. Postavlja se pitanje u kojoj mjeri onda odluke US u kojima se na jednoobrazan način pristupa rješavanju svih aplikacija zbog kršenja člana 7. Konvencije, omogućavaju da sudije, u budućim predmetma kada se suoče sa istim pravnim pitanjem, uopšte mogu vršiti procjenu okolnosti u svakom predmetu *in concreto*, vodeći računa o težini posljedica krivičnog djela, a što je racioodluke ESLJP.

Odluke US BiH oštro su kritikovane od strane stručne zajednice u BiH. Sudije Apelacionog odjeljenja Suda BiH Miletić Azra i Vučinić Hilmo, oglasili su se u pisanim medijima davanjem intervjua i mišljenja, naglašavajući, između ostalog,

131 Vidi predmete US BiH: Odluka broj AP-4065/09 od 22.10.2013. (*Jakovljević Sobodan - osuđen na 28 godina za genocid, Džinić Brano – osuđen na 32 godine za genocid, Radovanović Aleksandar – osuđen na 32 godine za genocid, Branislav Medan – osuđen na 28 godina za genocid*); Odluka br. AP-4100/09 od 22.10.2013. (*Milenko Trifunović – osuđen na 33 godine za genocid)*;Odluka broj AP 4126/09 od 22.10.2013. *(Mitrovišć Petar*, osuđen na 28 godina za genocid), Odluka broj AP-503/09 od 22.10.2013. (*Andrun Nikola – osuđen na 18 godina za ratni zločin protiv civilnog stanovništva)*; Odluka br. AP 116/09 od 22.10.2013. (*Mirko (Mile) Pekez – osuđen na 29 godina za ratni zločin protiv civilnog stanovništva*); Odluka br. 2948/09 od 22.10.2013. (*Milorad Savić – osuđen na 21 godinu za ratni zločin protiv civilnog stanovništva i Mirko(Špire) Pekez – osuđen na 14 godina za ratni zločin protiv civilnog stanovništva).*

132 Vidi Odluku br. AP 4100/09 od 22.10.2013. (aplikant Milenko Trifunović), §47 – 48: *„Ustavni sud ukazuje da iz navedenog jasno proizlazi da u vrijeme donošenja osporenih odluka, koje su donesene u toku 2008. i 2009. godine, nije postojala niti teorijska niti praktična mogućnost da apelantu bude izrečena smrtna kazna za ovo krivično djelo. S obzirom da, dakle, nije bilo moguće apelantu izreći smrtnu kaznu, postavlja se pitanje koja je to onda maksimalna kazna mogla biti izrečena apelantu prema KZ SFRJ. U vezi s tim, Ustavni sud ukazuje da je odredbama člana 38. stav 2. KZSFRJpropisanoda „za krivična djela za koja je propisana smrtna kazna sud može izreći i zatvor od dvadeset godina". Po mišljenju Ustavnog suda, iz citirane zakonske odredbe jasno proizlazi da maksimalna kazna za predmetno krivično djelo, u situaciji kada više nije moguće izreći smrtnu kaznu, jeste kazna zatvora od 20 godina."*

da se *„iz argumentacije presude Evropskog suda može izvesti posve suprotan zaključak od onog koji izvodi Ustavni sud"*.[133]

Dodatnu poteškoću izazvala je činjenica da je US BiH, koji nema karakter višeg krivičnog suda, ukinuo pravosnažne, drugostepene odluke krivičnog suda (Suda BiH) donesene u posljednjoj instanci i „vratio ih" na ponovno odlučivanje.[134] Za razliku od Evropskog suda koji je samo deklarativno utvrdio kršenje, omogućavajući da se prema pravilima Zakona o krivičnom postupku BiH (čl. 327. ZKP BiH) ponovi postupak prema propisanoj proceduri - s ciljem otklanjanja konkretnog kršenja (koja sadrži i mogućnost produženja lišenja slobode osuđenim licima), odluke US BiH dovele su u nedoumicu pravnu zajednicu. Ovo naime zato što je ukidanje pravosnažnih krivičnih presuda od US BiH neuobičajena praksa koja je u koliziji s pravilima krivično procesnih zakona u BiH (prema kojima se presuda ne može ukinuti iz razloga pogrešne primjene prava ukoliko su činjenice pravilno utvrđene) i što postupak koji treba nakon toga da se vodi nije propisan po ZKP BiH.[135] Međutim, odluke US BiH su u svakom slučaju konačne i obavezujuće, a njihovo neprovođenje može predstavljati krivično djelo prema KZ BiH. Sva lica protiv kojih su konačne presude Suda BiH bile ukinute su, u nedostatku osuđujuće presude kao pravnog osnova za lišavanje slobode i u nedostatku jasnih odredbi za određivanje pritvora u takvoj situaciji, u vrlo kratkom roku bila puštena na slobodu sa izdržavanja kazne, a po rješenjima koja je donio Sud BiH. Postupci protiv tih lica trebaju biti ponovljeni u neodređenom sudskom postupku (koji nije propisan ZKP BiH) na način da se, ne dirajući u pitanje krivnje, primijeni KZ SFRJ na odmjeravanje sankcije.

Reakcije na sve navedeno su bile izuzetno snažne. S jedne strane, zajednice žrtava bile su u nevjerici zbog onog što se desilo, na što ukazuju naslovi u štampi: *„Žrtve ogorčene oslobađanjem ratnih zločinaca: Ovo je nagrada za genocid"* (www.klix.ba, 19.11.2013), *„Žrtve pakuju kofere i opet bježe iz Podrinja"*, nadnaslov: *„Pomor pravde; reakcije na oslobađanje krvoloka"* (Dnevni avaz, 20.11.2013). Međunarodna zajednica je takođe izrazila svoje negodovanje. Ministar vanjskih poslova Ujedinjenog kraljevstva William Hague u tekstu pod naslovom *"Oštra reakcija na oslobađanje zločinaca"*, (Dnevni avaz 22.11.2013), izjavio je: *„Ovo je teško razumjeti"*, pozvavši na suzdržavanje od daljnjih sličnih odluka. Sa druge strane, izuzetno zabrinjavajuće, a ujedno i najprisutnije u medijima bile su reakcije političkih dužnosnika iz RS koji su sudije Suda BiH, a naročito predsjednicu tog suda, pozivali na odgovornost zbog retroaktivne primjene zakona. Krstan Simić, srpski delegat u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH je, u sedmici nakon donošenja odluka US, nazvao situaciju *„svojevrsnim bosanskohercegovačkim Gvantanamom"*, referišući na lica kojima su ukinute osuđujuće presude, a još uvijek nisu bili pušteni iz zatvora.[136] Zamjenik državnog ministra pravde, Srđan Radulj je, u izjavi za dnevni list Nezavisne novine od 11.11.2013. g, postupke Suda BiH nazvao diskriminatorskim.[137] Isti dan, u

133 Vidi intervju sa sutkinjom Azrom Miletić, sedmična novina *Dani*, izdanje od 31.10.2013; v. takođe članak predsjednika Apelacionog odjeljenja Suda BiH sudije Hilme Vučinića, „Pravna nesigurnost, stav zauzet u presudi Evropskog suda nije se mogao primijeniti na sve predmete koje je nakon ove odluke rješavao Ustavni sud", sedmična novina *Dani*, izdanje od 22.11.2013.

134 Kroz navedenu situaciju došla je do izražaja i problematična nadležnost Ustavnog suda koji nema karakter krivičnog niti redovnog suda, čije članove ne bira Visoko sudsko i tužilačko vijeće BiH, već entitetski parlamenti, pa ipak u navedenim predmetima ostvaruje ulogu krivičnog suda posljednje instance s ovlaštenjem da ukida pravosnažne i konačne odluke donesene u posljednjoj instanci pred redovnim sudom. Ovo se veže uz problem nepostojanja vrhovnog suda BiH već US djelomično preuzima tu ulogu.

135 Važno je naglasiti da je nadležnost US BiH propisana Pravilima US BiH, koja usvaja taj sud, i koja nemaju karakter zakona. Tako donesena Pravila, kao što je vidljivo iz konkretnih slučajeva, imaju u praksi karatker zakona. U konkretnom slučaju, Pravila US su u koliziji sa krivično procesnim zakonima na snazi u BiH kojima ukoliko viši sud u žalbenom postupku utvrdi da je došlo do pogrešne primjene prava (kao što je kršenje čl. 7. EKLJP) ne ukida odluku nižeg suda, već žalbeni sud sam donosi odluku, tj. preinačuje odluku prvostepenog suda. Drugim riječima, u slučaju takve vrste povrede ne dolazi do ukidanja presude i vraćanja na ponovno odlučivanje kao što je to učinio Ustavni sud BiH. Do ukidanja odluke može doći samo ukoliko viši sud nađe da u prethodom postupku činjenice nisu pravilno ili potpuno utvrđene ili da je došlo do bitne povrede odredaba krivičnog postupka (povreda člana 6. Konvencije) što nije bio slučaj u predmetima pred US BiH. Stoga odluke US BiH, koji u konkretnim slučajevima postupa kao viši sud u odnosu na Sud BiH, odstupaju od navedenih opštih pravila krivično-procesnog zakonodavstva u BiH (istovrsna pravila važe i u krivično-procesnim zakonima Republike Srpske, Federacije BiH i Brčko distrikta BiH), što izaziva pravnu nesigurnost.

136 Naslov: „Simić, grubo kršenje ljudskih prava", dnevna novina *Glas Srpske*, 4.11.2013.

137 Naslov: „Radulj, razmotriti postupke Suda BiH", dnevna novina *Nezavisne novine*, 11.11.2013.

novini Dnevni list objavljena je vijest: *„Kaznena prijava protiv sudaca Miletić i Babić"* naslov, *„Dnevni list doznaje kako je Županijskom sudu u Sarajevu podnesena kaznena prijava protiv sutkinje Azre Miletić i suca Miloša Babića jer su protuzakonito u zatvoru držali čak 7 dana desetoricu oslobođenih Srba."* Konačno, nakon što je US BiH u januaru 2014. donio još jednu istovrsnu odluku, temeljem koje je osuđeni *Novak Đukić*, general Vojske RS koji je bio na izdržavanju kazne od 25 godina zatvora zbog zločina protiv civilnog stanovništva u Tuzli, takođe pušten na slobodu radi pogrešne primjene zakona, najviša politička figura u RS, predsjednik tog entiteta, izjavio je da je potpuno uvjeren u Đukićevu nevinost.[138] Dakle, pored brojnih izjava koje se odnose na podrivanje legitimiteta Suda BiH, počeo se na najvišem političkom nivou kreirati narativ u kojem su lica osuđena za najozbiljnija krivična djela predstavljena kao žrtve, pri čemu se ide do te mjere da ih se proglašava nevinim.[139]

Na takav medijski haos, međunarodna zajednica u BiH je oštro reagovala u zajedničkoj izjavi koju su dali Specijalni predstavnik EU u BiH, Ambasada SAD, te Ured visokog predstavnika u BiH, kojom osuđuju napade na nezavisnost pravosuđa nakon presude: *„osuđujemo pokušaje da se izvrši politički pritisak i neprimjeren utjecaj na ove institucije, kao što je to učinila Narodna skupština Republike Srpske 29. listopada 2013. godine. (…) odluke Europskog suda za ljudska prava trebaju se shvatiti kao sredstvo za unapređenje sustava za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda u određenoj zemlji, a ne da se koriste za ugrožavanje neovisnosti pravosuđa."*[140]

Konačno, Komitet ministara pri Vijeću Evrope zadužen za praćenje provođenja presuda ESLJP žurno je usvojio odluku od 5.12.2012. godine.[141] Odlukom su pozvani domaći sudovi u BiH da, kada budu rješavali žalbe zbog kršenja čl. 7, prilikom odlučivanja o tome koji je zakon najpovoljniji za optuženog, cijene okolnosti svakog pojedinačnog predmeta, uključujući i okolnost težine počinjenog djela. Takođe, u odluci je naglašeno da domaće vlasti, tj. sudovi, moraju poduzeti sve potrebne mjere kako bi se osiguralo produženje pritvora osuđenim osobama do ponavljanja postupka od strane Suda BiH, pod uvjetom da je njihov pritvor u skladu s Konvencijom. Ured visokog predstavnika u BiH podržao je odluku ističući da se odluka ESLJP ne treba primijeniti na sve predmete podjednako.[142] Međutim, ovakve diplomatske inicijative nisu imale nikakav uticaj na zauzete pravne stavove.

Obzirom, ipak, da je puštanje na slobodu osuđenih lica privuklo pažnju međunarodnih krugova, Odjel za izvršenje ESLJP-a hitno je sazvao sastanak u Strasbourgu 12.12.2012. gdje su pozvane i sudije Suda BiH i US BiH. No, sudije US BiH nisu došle na taj sastanak, te je on održan sa sudijama i tužiocima Suda i Tužilaštva BiH. Predsjednica Suda BiH, Meddžida Kreso je u izjavi nakon sastanka rekla da je na sastanku posebno *„naglašeno da genocid i drugi teški predmeti ratnog zločina za koje su zaprijećene maksimalne kazne u potpunosti izlaze izvan okvira ove presude, drugim riječima da se principi iz ove presude ne mogu primijeniti na takve predmete."*[143]

Sve ovo jasno ukazuje da to što se desilo u BiH nikako nisu bile namjeravane posljedice odluke *Maktouf i Damjanović* ESLJP. Pa ipak, do tih posljedica je došlo, kao direktni ili indirektni rezultat odluke ESLJP. Čini nam se da je pitanju kompleksnog problema primjene principa legaliteta na krivična djela ratnog zločina, trebalo pristupiti sa sveobuhvatnijeg stanovišta od onog kojem se priklanja US BiH, i

138 Dnevna novina *Nezavisne novine*, od 25-26.1.2014, „Novak Đukić na slobodi iduće sedmice".

139 Vidi izjavu Sonje Biserko u članku „Zločinci postaju lažne žrtve!", dnevna novina *Dnevni avaz*, od 27.1.2014: *„Sonja Biserko, predsjednica Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, kaže da je problem i što suđenja za ratne zločine nisu dovela do suočavanja s onim što se dešavalo na ovim prostorima. - Nema etičkog aspekta u svemu tome. To znači da u društvu još nije napravljena razlika između zla i dobra. Naši sudovi i Haški tribunal još nisu došli do te tačke da region pomoću tih suđenja vraća iz barbarizma u neki civilizacijski kontekst. Za to treba vremena, ali ta suđenja očigledno do sada nisu pokazala tu dozu efikasnosti - smatra Biserko."*

140 *Izjava Ureda visokog predstavnika, Delegacije Europske unije/posebnog predstavnika EU u BiH i Veleposlanstva Sjedinjenih Američkih Država u BiH* od 6.11.2013. http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pressr/default.asp?content_id=48277 (30.1.2014).

141 Odluka Komiteta ministara Vijeća Evrope, donesena na 1186. sjednici od 5.12.2013, Predmet protiv BiH,DH-DD(2013)1161, pristup 30.1.2014: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2135665&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383,

142 „OHR o provođenju presude Maktouf-Damjanović", portal www.vijesti.ba, 11.12.2013. *„Komitet ministara, koji vrši nadzor nad izvršenjem odluka ESLJP ovim je ponovo potvrdio da presudu u predmetu Maktouf i Damjanović ne treba provesti tako što će se njena sadržina primijeniti na svaki pojedini predmet ratnih zločina, nego da je u svakom pojedinom slučaju potrebno pažljivo analizirati zakon, također i u svjetlu ozbiljnosti počinjenih krivičnih djela".*

143 Sedmična novina *Dani*, „Pravo i pravosuđe", Vuk Bačanović, 20.12.2013.

to sa aspekta i ostalih zaštićenih konvencijskih prava, pored prava iz člana 7, a to su prije svega pravo na život, zaštitu od torture, zaštitu privatnog i porodičnog života i druga prava, koja moraju biti zaštićena upravo efikasnim kažnjavanjem najtežih napada na ta prava. No, ta pitanja ostaće otvorena za buduće stručne rasprave.

Problematične političke inicijative koje su proizašle iz presude Maktouf i Damjanović

1. Izmjena zakona o krivičnom postupku BIH

Nedugo nakon donošenja odluke ESLJP, u Parlamentarnoj skupštini BiH pokrenuta je inicijativa za izmjenu člana 327. ZKP BiH. Tim članom definisan je vanredni pravni lijek ponavljanje krivičnog postupka u korist optuženog, koji između ostalog propisuje:

(1) Krivični postupak završen pravomoćnom presudom može se ponoviti u korist osuđenog: (...)

f) ako Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Dom za ljudska prava ili Evropski sud za ljudska prava utvrdi da su u toku postupka kršena ljudska prava i osnovne slobode i ako je presuda zasnovana na tom kršenju.

Ovako definisana odredba postojećeg teksta zakona na vrlo restriktivan način, kako i odgovara prirodi ovog vanrednog pravnog lijeka, omogućava osuđenom ponavljanje pravosnažno okončanog postupka u iznimnim okolnostima kada se presuda protiv njega zasniva na kršenju ljudskih prava koje je utvrđeno u odluci pobrojanih sudskih organa za zaštitu ljudskih prava. Restriktivnim pristupom u primjeni ovog pravnog lijeka, štiti se pravna sigurnost koja podrazumijeva u načelu poštivanje konačnih sudskih odluka donesenih u zakonitom postupku, a samo iznimno njihovo preispitivanje. Prijedlog za izmjenu citiranog člana, sastoji se u dodavanju teksta na kraju tačke f) tako da on glasi:

f) ako Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Dom za ljudska prava ili Evropski sud za ljudska prava utvrdi da su u toku postupka kršena ljudska prava i osnovne slobode i ako je presuda zasnovana na tom kršenju, s tim da ovo pravo imaju i osuđeni u drugim predmetima o kojima Evropski sud za ljudska prava nije raspravljao.

Odredba definisana na ovaj način davala bi pravo na vanredan pravni lijek neograničenom krugu subjekata. Drugim riječima, praktično svako nezadovoljno lice protiv kojeg je pravosnažno okončan bilo koji sudski postupak pred Sudom BiH imalo bi pravo od suda tražiti ponavljanje postupka i sud bi takav prijedlog morao razmatrati. Na ovaj način u potpunosti bi se promijenio karakter odredbe i izmijenila njena bit. Naime, vanredni pravni lijek koji se izuzetno primjenjuje dobio bi karakter redovnog pravnog lijeka bez bilo kakvih ograničenja u pogledu subjekata ili rokova za podnošenje. Time se ujedno lišava smisla postojanje redovnih pravnih lijekova te rokova propisanih za njih, u što spada i obraćanje Ustavnom sudu ili Evropskom sudu, čime se u potpunosti narušava cjelokupni režim pravnih lijekova regulisan u krivičnom procesnom pravu, a tako i pravni red.

Pored navedene, očite slabosti prijedloga, ono što još više zabrinjava jeste se prijedlog pogrešno temelji na presudi ESLJP u predmetu *Maktouf i Damjanović protiv BiH*. U toj presudi utvrđeno je kršenje člana 7.1. Konvencije u odnosu na dva aplikanta, što osuđenima u tim predmetima daje priliku da po osnovu postojeće tačke f) čl. 327. zatraže od suda ponavljanje postupka. U konkretnim slučajevima dvojica osuđenih su to i učinila, a Sud BiH je nakon razmatranja udovoljio zahtjevima i ponovio postupak, (premda ni takvo ponavljanje nije zakonom propisano kao obavezno).[144] Prijedlog za izmjenu člana 327. prošao je proceduru usvajanja u Domu naroda Parlamentarne skupštine BiH, ali je naknadno dva puta dobio negativnu ocjenu Ustavnopravne komisije pri Parlamentarnoj skupštini.

Izmjena zakona o pomilovanju BiH

U decembru 2013. godine na dnevni red Vijeća ministara BiH stavljen je prijedlog izmjene državnog Zakona o pomilovanju BiH, koji je nakon odobrenja tog tijela trebao biti upućen u parlamentarnu proceduru usvajanja. Izmjenama se naime predlaže brisanje postojeće odredbe kojom se zabranjuje davanje pomilovanja za krivična djela ratnog zločina, zločina protiv čovječnosti i genocida. U službenom obrazloženju prijedloga teksta zakona takođe se pogrešno poziva na presudu *Maktouf i Damjanović* ESLJP, kao osnov za usvajanje izmjena zakona. Naime, navodi se da se princip zabrane retroaktivne primjene krivičnog zakona istaknut u presudi proteže i na zakon o pomilovanju, koji je usvojen 2005. godine, a koji u vrijeme počinjenja djela nije sadržavao odredbu kojom se zabranjuje pomilovanje za genocid, ratne

144 Jedan od ponovljenih postupaka je okončan (presudom od 13.12.2013. – predmet *Damjanović*), a drugi (predmet *Maktouf*) još nije. Time je izvršena presuda Makouf i Damjanović Evropskog suda.

zločine i zločine protiv čovječnosti. Međutim, jasno je da se princip zabrane retroaktivne primjene krivičnog zakona odnosi na materijalne odredbe krivičnog zakona kojima se definišu elementi bića krivičnog djela i krivična sankcija predviđena za to djelo. Odredbe o pomilovanju nemaju karakter takvih krivičnih odredbi te se na njih ne može primjenjivati princip zabrane retroaktivnosti. Stoga je potpuno pogrešno dovoditi u vezu predložene izmjene zakona o pomilovanju s navodnim obavezama koje proizlaze u pogledu izvršenja presude *Maktouf i Damjanović.* Postoji opšta saglasnost na međunarodnom planu da države ne mogu amnestirati niti pomilovati optužene za zločine ako takva amnestija ili pomilovanje predstavlja kršenje nedvosmislenih obaveza države po međunarodnom pravu. Između ostalih, Konvencijom o genocidu koje je BiH potpisnica jasno je propisana dužnost izručivanja ili procesuiranja optuženih za teška kršenja Konvencije. Prijedlog je privremeno skinut s dnevnog reda Vijeća ministara BiH te još uvijek nije razmatran.

II Zaključak

Jasno je iz prethodne analize da je pitanje vremenskog važenja krivičnih zakona u BiH imalo i te kako veliku težinu za procese pomirenja u BiH kada je u pitanju procesuiranje odgovornih za ratne zločine. Takođe je jasno da je nedorečena presuda ESLJP uzdrmala procese pomirenja u BiH utemeljene na sudskoj pravdi. Upravo zbog toga, postojala su velika očekivanja od ESLJP da pitanje riješi na sveobuhvatan i nedvosmislen način za sve predmete ratnog zločna. Međutim, iako je nesumnjivo imao priliku da to učini, ESLJP je, bez jasno vidljivih razloga, odabrao drugačiji put. Valjalo je s mnogo više opreznosti i senzibiliteta pristupiti osjetljivom pitanju primjenjivog prava, pa samim tim i adekvatnosti sankcija za najteže oblike kršenja ljudskih prava počinjenih tokom rata u BiH, čiji vrhovni zaštitnik je upravo Evropski sud u Strasbourgu.

Posebno zbunjuje činjenica da je predmet *Maktouf i Damjanović* razmatran pred Velikim vijećem ESLJP-a, a ne Malim vijećem koje ga je prvobitno zaprimilo. Malo vijeće, sastavljeno od pet sudija tog suda odreklo se svoje nadležnosti u korist Velikog vijeća, kojeg čini 17 sudija suda i kojim predsjedava predsjednik ESLJP. Ustupanje nadležnosti Velikom vijeću se čini u kompleksnim i izuzetno važnim predmetima koji ukazuju na ozbiljna pitanja u vezi interpretacije prava iz Konvencije i njenih protokola.[145] Ustupanje predmeta *Maktouf i Damjanović* takođe je ukazivalo i na to da bi se moglo raditi o tzv. „pilot" slučaju, što je termin rezervisan za predmete koji reflektuju određeni sistemski problem tj. sistemsku povredu ljudskih prava u velikom broju sličnih predmeta u određenoj državi. U takvim predmetima uloga ESLJP nije samo da odluči da li je došlo do povrede u pojedinom slučaju već i da identificira sistemski problem i da državi jasne upute u pogledu mjera koje treba poduzeti da bi se taj problem otklonio.[146] Međutim, u prvom saopštenju ESLJP izdatom na dan donošenja presude 18.7.2013., Sud je učinio jasnim da predmetu ne pridaje takav karakter. Sam tekst presude takođe nedvojbeno ukazuje da je pitanje svih pitanja za bh pravosuđe (tzv. „retroaktivne primjene zakona") svedeno na jedno vrlo usko tumačenje ograničene primjene, bez široke rasprave o implikacijama na druge predmete.

Pa ipak, iako se ESLJP opredijelio da predmetu ne pridaje veliki značaj tako što bi ga tretirao kao sistemski, čemu su se oštro usprotivili brojni domaći pravni eksperti,[147] nepobitno je da se radi o presudi od izuzetnog značaja za BiH. Katastrofalne posljedice koje su uslijedile u svega nekoliko mjeseci od donošenja odluke Evropskog suda to su potvrdile, a razvoj događaja nakon presude ESLJP dokaz je njenih manjkavosti tj. nedorečenosti. Dok su svim relevantnim faktorima u i izvan BiH bili poznati suprotstavljeni stavovi Suda BiH i entitetskih sudova o pitanju primjenjivog prava u predmetima ratnih zločina, a zabrinutost u vezi s tom činjenicom bila izražena više-manje u svakom relevantnom izvještaju koji se odnosio na pravosuđe u BiH, ESLJP odbio je riješiti dilemu. Sud kao organ Vijeća Evrope i vrhovni zaštitnik ljudskih prava koja su u najvećoj mjeri ugrožena tokom ratnih sukoba, morao je pokazati više spremnosti da se suoči s osjetljivim pitanjem tranzicijske pravde u BiH, preuzeti punu odgovornost za ono o čemu odlučuje i uhvatiti se u koštac sa suštinom pitanja koje je zapravo pokretao taj predmet. A suština tih pitanja mogla bi se svesti na sljedeće: može li se novi, savremeni KZ BiH iz 2003. ikada primijeniti na krivična djela ratnog zločina koja nisu kvalificirana kao zločin protiv čovječnosti, tj. može li se taj zakon primijeniti

145 Pravilo 72. Pravila ESLJP.

146 Pravilo 61. Pravila ELSJP; vidi takođe saopštenje dokument ESLJP „Pilot Judgements" dostupan na http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_ENG.pdf, pristup 30.2.2014.

147 Vidi izjavu Ljiljane Mijović – bivše sutkinje ESLJP – koja je u izjavi prenesenoj na TV Federacije BiH, emisija *Pošteno* od 2.12.2014. izjavila da se radi o presudi koja ukazuje na sistemski problem, i čiji je značaj uporedila sa predmetom *Sejdić Finci protiv BiH*, u kojem je ESLJP utvrdio kršenje ljudskih prava sadržano u odredbama Ustava BiH.

na određene najteže oblike ratnog zločina u kojima se okvir kažnjavanja nedvojbeno kreće prema zakonskom maksimumu, kao što je zločin genocida u Srebrenici. Drugim riječima, ESLJP je trebao dati odgovor na pitanje da li bi primjena „krnjeg" zakona iz SFRJ, tj. ostatak kaznenog okvira nakon izuzete smrtne kazne, u takvim predmetima, potencijalno bila protivna principima koje otjelovljuje EKLJP i konvencijski sistem zaštite ljudskih prava. Među njima je prije svega pravo na život - koje se štiti efkasnim, a ne simboličnim kaznama za najteže napade na njega. Da li se može tvrditi da bi takva primjena zakona bila protivna pozitivnim obavezama države? Iz dosadašnje prakse ESLJP, kao što je gore pokazano, čini se da bi odgovor na to pitanje mogao biti pozitivan, ali nakon odluke u predmetu *Maktouf i Damjanović* sve je ostalo u domenu nagađanja. ESLJP je odabrao lakši, možda i formalistični put, ograničavajući se, reklo bi se, previše na okolnosti konkretnog slučaja, ostavljajući da postavljena i najvažnija pitanja budu riješena u nekoj drugoj aplikaciji. Time je otvorio put za dijametralno suprotna tumačenja presude. Uvažena bh novinarka i bivša urednica portala BIRN Justice Report Nidžara Ahmetašević, situaciju je okarakterisala riječima: *„I sve bi bilo u redu sa ovom odlukom, samo da su se sudije u Strazburu sjetile podići glavu i malo izvan šturog prava i pogledati na posljedice koje ova odluka može imati za zemlju, a najviše za žrtave (a to je valjda svaki građanin BiH, jer smo svi dotaknuti ratnim dešavanjima na ovaj ili onaj način), kojima je ionako povjerenje u pravosuđe ozbiljno narušeno."*[148]

Najavljeno je da će žrtve podnijeti aplikaciju istom sudu (ESLJP) upravo zbog kršenja njihovih prava, tj. zbog odluka US i Suda BiH.[149] Prema izjavi predsjednice Udruženja Pokret majke enklava Srebrenica i Žepa, žrtve će tražiti zaštitu po članu 3. Konvencije, koji se odnosi na zaštitu žrtava od torture.[150] No ishod tih eventualnih predmeta mogao bi se čekati još pet godina, a do tada će procesi koji su mukotrpno građeni godinama biti trajno oštećeni i biti stavljena mrlja na kredibilitet okončanih sudskih postupaka u BiH.

Kao direktna ili indirektna posljedica presude ESLJP, u ovom momentu 13 lica pravosnažno osuđenih za teške ratne zločine, među kojima je šest osuđenih za genocid, nalaze se na slobodi, a da pritom njihova krivnja ničim nije dovedena u pitanje. Izvjesno je da će njihove izrečene kazne dugotrajnog zatvora biti smanjene na ne duže od 20 godina zatvora. Sigurno je da među žrtvama svih zločina počinjenih u ratu u Bosni i Hercegovini, prije svega žrtava genocida u Srebrenici, ali i u čitavoj zajednici zbog toga vlada stanje ogorčenosti i nepovjerenja u rad sudova, a naročito državnog. Predsjednica Udruženja Majke enklava Srebrenica i Žepa, Munira Subašić, je u izjavi datoj nakon puštanja iz zatvora osuđenika za genocid izjavila: *„Ovo što se desilo je atak i na državu. Ja sam svjedočila i ponavljam da više neću svjedočiti na našim sudovima".*[151] Povjerenje žrtava je do te mjere poljuljano da je teško zamisliti da će se ono ponovno moći izgraditi. Predsjednica Udruženja Srebreničke majke Hatidža Mehmedović je komentarišući puštanje na slobodu osuđenih lica izjavila: *„Ovo je nagrada za zločince. Oslobađaju zločince, a još hiljade ih nije došlo pred lice pravde i mnogi od naših najmilijih nisu ni pronađeni. To treba sve da zabrine. Ovo je samo način da se kazni žrtva. Bez pravde nema budućnosti, a ni države. Neka im Bog sudi".*[152]

Konačno, kao direktni ili indirektni rezultat prakse ESLJP te tumačenja US BiH, savremeni KZ iz 2003. koji je rezultat velikih napora međunarodne zajednice u BiH, i čije je usvajanje bilo uslov za ustupanje predmeta iz MKSJ-a Bosni i Hercegovini, trenutno je faktički primjenjiv samo na predmete ratnih zločina pravno kvalifikovane kao zločin protiv čovječnosti (jer jedino to djelo nije bilo propisano u KZ SFRJ). Za sve druge pravne kvalifikacije: ratni zločin protiv civilnog stanovništva, ratni zločin protiv ratnih zarobljenika, pa i genocid, može se jedino primijeniti KZ SFRJ. Kada znamo da to podrazumijeva potpuno različit zakonski okvir kažnjavanja tj. od 10 do 45 godina zatvora za zločin protiv čovječnosti, a od 5 do 20 godina za genocid, nije teško uvidjeti kolike je tektonske poremećaje presuda, tj. njeno tu-

148 Online portal *Buka*, „Pravo bez pravde", Nidžara Ahmetašević, 18.11.2013. (http://www.6yka.com, pristup 1.3.2014).

149 Online portal *Glas Bosne*, 21.11.2013. Žrtve iz Srebrenice će uputiti apelaciju Sudu u Strazburu, (www.glas-bosne.com, pristup 1.3.2014).

150 Izjava za Agenciju Anadolija Munire Subašić, predsjednice Udruženja Pokret majke enklava Srebrenica i Žepa, online informativni portal www.tuzla.danas.info, 20.11.2013. (pristup 1.3.2014): *„Tražit ćemo da, pozivajući se na član 3. Evropske konvencije, koji se odnosi na zaštitu žrtava od tortura, poništе odluku Ustavnog suda BiH kako zločinci koji su i dalje prijetnja žrtvama ne bi mogli biti pušteni na slobodu. Mi žrtve koji smo bili i svjedoci na sudovima imali smo problema i prijetnji i tokom suđenja, odnosno prije puštanja zločinaca, a pogotovo ćemo ih imati sada. Također, tražimo ostavku sudija Ustavnog suda BiH koji su donijeli ovu sramnu i ishitrenu odluku."*

151 Dnevna novina *Oslobođenje*, 19.11.2013. „Žrtve ogorčene oslobađanjem ratnih zločinaca: Ovo je nagrada za genocid, majke će se zbog straha iseljavati iz Srebrenice" (podnaslov: "Žrtve ratnih zločina i genocida u Bosni i Hercegovini šokirane su jučerašnjom odlukom Suda Bosne i Hercegovine da obustavi izvršenje kazne za deset osuđenih ratnih zločinaca.")

152 *ibid.*

mačenje unijelo u sistem krivičnih sankcija, učinivši ga potpuno nedosljednim. Ovo je posebno vidljivo kada se uzme u obzir da počinioci krivičnih djela poput ubistva ili teškog razbojništva, počinjena u aktuelno vrijeme, mogu biti kažnjeni dugotrajnim zatvorom u trajanju i do 45 godina.

U praksi to svakako vodi i do potencijalnih kalkulacija, posebno na strani tužilaca, o tome da li se u konkretnom predmetu opredijeliti za težu pravnu kvalifikaciju, genocid, kada za to ima osnova prema okolnostima slučaja, ili osigurati težu sankciju birajući kvalifikaciju zločin protiv čovječnosti, pa i po cijenu utvrđivanja adekvatne sudske istine, koja odgovara činjenicama. To je svakako težak izbor u kojem tužilac pitanja pravde i pravičnosti prosuđuje prema vlastitim poimanjima, jer pravosudni sistem (koji uključuje i izgrađenu sudsku praksu) nije obezbijedio mehanizme postizanja pravde, a ni mehanizme jednakog odnosa prema optuženima. Ovo je također i pogrešan put kojim se, umjesto uspostavljanja sistema vrijednosti u kojem zaprijećena krivična sankcija reflektuje težinu krivičnog djela, uspostavlja izopačeni društveni i pravosudni sistem u kojem učesnici postupaka nastoje dokazati kako je počinjeno teže krivično djelo kako bi ishodili blažu krivičnu sankciju. To najbolje ilustruje izjava advokata koji zastupa nekoliko optuženika pred Sudom BiH: *„Pa zamislite dokle smo dovedeni do apsurda da se molimo Bogu da je osuđen za genocid, a ne za zločin protiv čovječnosti."*[153] Konačno, takvo utvrđivanje sudske istine koje možda i neće biti motivisano isključivo činjenicama o pojedinom događaju, već i drugim faktorima uzrokovanim svim navedenim premećajima, moglo bi uticati i na historijski narativ o karakteru zločina koji su se desili u Bosni i Hercegovini, kao važan element u procesu suočavanja s prošlošću.

153 Izjava advokata Miodraga Stojanovića u članku „Apsurd u bh. pravosuđu: Što je zločin teži, to su kazne blaže", slobodnaevropa.org, 8.3.2014, pristup 10.3.2014.

Mediji i poricanje

Dejana Nešić

A izgleda mi da je danas ostalo kod nas prvim i jedinim načelom misaonog (i književno-kulturnog) našeg rodoljublja: ne misliti ništa, izvrtati činjenice, krivo tumačiti najosnovnije istine, širiti laži, obnavljati kult praznih fraza, ukratko raditi sve ono što se protivi i najprimitivnijem ukusu zdrave pameti.

Miroslav Krleža, "Književna smotra" (uvodni citat iz romana *Kultura laži* Dubravke Ugrešić, "Arkzin", Zagreb, 1996)

O genocidu.

U leto 1995[154], Vojska Republike Srpske ušla je u Srebrenicu, grad u istočnoj Bosni, zonu zaštićenu od strane Ujedinjenih Nacija. Ubila je preko 8000 muškaraca i dečaka bošnjačke nacionalnosti za samo nekoliko dana. Devet godina kasnije, Presudno veće Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u slučaju protiv generala Radislava Krstića definisalo je ovaj masakr kao genocid.[155]

Plan političkog i vojnog vođstva bošnjačkih Srba bio je da protera muslimansku populaciju iz Srebrenice, kao i da svi telesno sposobni muškarci iz Srebrenice budu ubijeni. Desetog i jedanaestog jula 1995, bežeći od vojske bosanskih Srba, između 25 i 30 hiljada bošnjačkih muslimana, uglavnom žena i dece, ali takođe i muškaraca iz enklava, prebegli su u Potočare blizu Srebrenice, gde je bila smeštena baza Ujedinjenih Nacija, tražeći zaštitu od snaga UN-a. U isto vreme, odlučujući da se ne prepuste milosti srpskih vojnih snaga, oko 15000 bošnjačkih muškaraca napušta teritoriju Srebrenice, pokušavajući da dospe na teritoriju pod kontrolom bošnjačke vojske. U predstojećim danima, vojska bosanskih Srba najpre je odvojila oko 1000 muškaraca od žena i dece u Potočarima, dozvoljavajući da žene i deca odu za Tuzlu, a onda je zarobila oko 6000 muškaraca iz kolone koja je pokušavala da stigne do bošnjačke teritorije. Sistematska masovna ubistva zarobljenih bošnjačkih muškaraca i dečaka počela su 13.jula, i nastavljena su do kraja jula 1995. Njihova tela sahranjena su na brojnim lokacijama na čitavoj teritoriji istočne Bosne pod kontrolom vojske bosanskih Srba. U nadolazećim mesecima, u nastojanju da se prikriju tragovi zločina, mnoge masovne grobnice bile su ekshumirane sa namerom da se tela sahrane na drugim tajnim lokacijama.

154 Rat u Bosni i Hercegovini trajao je skoro četiri godine, od 1992 do 1995, i za posledice je imao skoro 100000 ubijenih i nestalih, i oko 2 miliona izbeglih i raseljenih lica.
Koncentracioni kampovi bili su na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, i u njima su muškarci, žene i deca zarobljavani i držani u najnehumanijim uslovima, konstantno izloženi okrutnom tretmanu, torturi i neselektivnom seksualnom nasilju.
U istočnoj Bosni, području koje se graniči sa Republikom Srbijom, etničko čišćenje bošnjačke muslimanske populacije bilo je sprovođeno sa namerom da se proteraju bošnjački muslimani, iako su oni činili većinu populacije u glavnim opštinama ove oblasti. U gradovima Višegradu i Srebrenici, gde su bošnjački muslimani činili preko 60% stanovništva pre rata, gotovo da ih nije bilo posle rata 1997.

155 *Tužilac protiv Radislava Krstića*, Presuda Žalbenog veća, 19. april 2004, IT-98-33-A.

Za ove zločine, mnoge vojne i političke vođe bosanskih Srba bile su procesuirane i osuđene u MKSJ-u. Međutim, neki visoko rangirani vojni komandanti i političke vođe iz Srbije bili su takođe optuženi za genocid u Srebrenici; najznačajniji među njima su Slobodan Milošević, bivši predsednik Srbije i Jugoslavije i Momčilo Perišić, komandant Generalštaba Vojske Jugoslavije.

Dodatno je 2007, 14 godina nakon genocida, Međunarodni sud pravde u Hagu, postupajući u postupku Bosne i Hercegovine protiv Srbije i Crne Gore za pokušaj istrebljenja bošnjačke muslimanske populacije iz Bosne i Hercegovine, ustanovio da iako Srbija nije bila direktno odgovorna za genocid u Srebrenici, niti je u njemu učestvovala, ona bila odgovorna jer nije uspela da spreči genocid, kao i da nije sarađivala sa MKSJ-om u kažnjavanju počinilaca genocida, zaključujući da Srbija jeste prekršila Konvenciju o prevenciji i kažnjavanju genocida.

Kontekst i razlozi donošenja Deklaracije.

U januaru 2009, Evropski Parlament usvojio je rezoluciju kojom poziva institucije Evropske Unije da obeleže godišnjicu genocida u Srebrenici usvajanjem 11. jula za Dan komemoracije genocida u Srebrenici svuda u EU, ali prvenstveno pozivajući zemlje zapadnog Balkana da to učine. Sledeći ovu inicijativu, početkom 2010, bivši predsednik Srbije Boris Tadić predložio je Vladi Republike Srbije da usvoji Deklaraciju osude zločina počinjenih u Srebrenici. O Deklaraciji se diskutovalo na sednici Vlade 30. marta 2010. godine.

Nije iznenađujuće da je ovakav predlog stigao u tom trenutku. Nedostatak posvećenosti Srbije u saradnji sa MKSJ-em i njena nespremnost da uhapsi preostale haške begunce izazvali su ozbiljan pomak unazad u procesu njenih evropskih integracija. Saradnja sa Haškim tribunalom bila je od primarnog značaja za Holandiju, koja je prethodno sprečila nastavak procesa evro-integracija Srbije dok je većina najtraženijih begunaca još uvek na slobodi - a posebno Ratko Mladić i Radovan Karadžić. Iako su Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i Sporazum o trgovini i pitanjima vezanim za trgovinu između EU i Srbije bili potpisani u Luksemburgu aprila 2008, Holanđani su zamrzli deo SAA ugovora sa Srbijom zato što Ratko Mladić još uvek nije bio uhapšen. Ipak, problemi demokratske vlade sa rastućim nacionalizmom u Srbiji prouzrokovali su da većina evropskih zemalja dâ Srbiji mogućnost da stupi u režim vizne liberalizacije sa EU decembra 2009. Nakon toga, Srbija je aplicirala za članstvo u Evropskoj Uniji krajem decembra 2009. Sledeći korak za Srbiju u procesu evro-integracija bio je ratifikacija Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju od strane država članica u 2010.

O Deklaraciji.

Nacrt Deklaracije o osudi zločina počinjenih u Srebrenici bio je sačinjen sledeći odluku Međunarodnog suda pravde o genocidu počinjenom u Srebrenici u slučaju Bosna i Hercegovina protiv Srbije iz 2007.godine, i takođe u skladu sa obavezom Srbije da poštuje međunarodne konvencije o ljudskim pravima koje je ratifikovala. Kako god, motivi za usvajanje Deklaracije su takođe predstavljeni kao moralna obaveza budućim generacijama u Srbiji.

U Deklaraciji prihvaćenoj sa minimalnom većinom (od 250 narodnih poslanika, 127-oro je glasalo za njeno usvajanje), Skupština Republike Srbije „najjače osuđuje zločine počinjene nad bošnjačkim narodom u Srebrenici kao što je ustanovljeno u presudi Međunarodnog suda pravde“, i izražava saosećanje (žaljenje) i izvinjenje porodicama žrtava za neuspeh Srbije da učini sve što je bilo moguće da spreči ovakvu tragediju. Vlada Republike Srbije takođe je istakla važnost hapšenja tadašnjeg komandanta vojske bosanskih Srba i njegovog procesuiranja pred haškim tribunalom, i iskazala svoju punu podršku institucijama sa mandatom da procesuiraju odgovorne za ratne zločine. Srpski parlamentarci takođe su iskazali očekivanje da će njihovi ekvivalenti u regionu osuditi ratne zločine počinjene protiv Srba, izviniti se i iskazati žaljenje porodicama srpskih žrtava. Dodatno, Deklaracijom se pozivaju sve strane konflikta u Bosni i Hercegovini, kao i drugim postjugoslovenskim državama, da „nastave proces pomirenja i jačanja uslova za kohabitaciju, zasnovanu na jednakosti nacija i punom priznanju ljudskih i manjinskih prava i sloboda, tako da se počinjeni zločini nikada ne ponove“.[156]

Dok su iz međunarodne zajednice požurili sa pohvalama Srbiji zbog Deklaracije, u regionu nije bilo tako. Pre svega, žrtve genocida u Srebrenici nisu bile zadovoljne tekstom

156 Deklaracija Narodne skupštine Republike Srbije o osudi zločina u Srebrenici. Dostupno na: http://www.parlament.gov.rs/%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8/%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B0-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0/%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0/%D1%83-%D1%81%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D1%83-%D0%BE%D0%B4-11-%D1%98%D1%83%D0%BD%D0%B0-2008.1535.html.

Deklaracije zbog izostanka eksplicitnog korišćenja termina „genocid" i njegove zamene rečju „zločin".

Dodatno, bilo je grupa, naročito u Srbiji i Republici Srpskoj, entitetu Bosne i Hercegovine, koje su kritikovale Deklaraciju zbog izdvajanja genocida u Srebrenici od drugih zločina, posebno onih počinjenih nad žrtvama srpskog porekla, što je otkrilo duboko polarizovano društvo, još uvek podeljeno oko svoje teške ratne prošlosti i nasleđa zločina počinjenih tokom devedesetih.

Definicija.

Ovaj rad nastoji da isprati izveštavanje dnevnog lista „Blic"[157] uoči i nakon donošenja Deklaracije o Srebrenici, 31.marta 2010. godine. Cilj je istražiti nivo i obim poricanja u tekstovima koji se bave ovim važnim činom srpskog Parlamenta u kontekstu suočavanja sa prošlošću u tranzicionom društvu kakvo je srpsko, nakon ratnih dešavanja tokom devedesetih godina prošlog veka. Predočeni rezultati analize predstavljaju osnovu za uvid u način na koji je u navedenom mediju ispraćeno donošenje Deklaracije. Takođe, radom je obuhvaćen i list „Glas javnosti", jer je autorka smatrala da je bilo takvih tekstova koji su svojom intonacijom pokušali da zamagle važnost donošenja Deklaracije i iskrive namere, kao i posledice postojanja iste. Cilj je, dakle, ustanoviti odnos medija i novinara kao nosilaca društveno odgovorne profesije prema ostvarivanju tranzicione pravde kroz objektivno i tačno izveštavanje.

Uvod.

Ukoliko se „novinarska objektivnost shvata kao adekvatnost vesti u odnosu na stvarnost koju ta vest pretenduje da rekonstruiše i kao sposobnost da se događaji prenesu onako kako su se odigrali"[158], postavlja se pitanje zašto onda diskurs novinarstva u Srbiji „podilazi" javnom mnjenju koje predstavlja nasleđe devedesetih? Svest novinara o postojanju javnog diskursa koji se tiče poricanja među recipijentima, kao posledice društvenog pravca i njihove nespremnosti da se suoče sa stvarnošću, preduslov je za funkcionisanje novinarske etike, tako suštinske za kredibilitet profesije, jer novinar radi u interesu javnosti.[159] Autor Džon Meril ne isključuje pozivanja na objektivnost ili na poštenje, ali ih ipak tretira kao vrline pojedinca. Takođe, priznaje jedino odgovornost „koju slobodan i razuman novinar determiniše za samoga sebe" odnosno odgovornost „jedne slobodne ličnosti u slobodnom društvu". To je jedini put za ostvarivanje novinarske odgovornosti koja se definiše kroz pluralizam.[160] Mediji i njihova delatnost predstavljaju jedan od osnovnih uslova koji poricanje dovode na nivo javne ekspresije. Da li bi protivteža poricanju bilo posvećivanje medijskog prostora izveštavanju o ratnim zločinima, suđenjima za ratne zločine, inicijativama vezanim za suočavanje sa ratnom prošlošću? „U tom smislu, novinari i mediji trebalo bi da budu smatrani 'određujućim činiocima' stvarnosti, a ne jednostavnim i prostim ogledalima."[161] Hoće li manipulisanje javnošću kroz uređivačke politike doprineti uspostavljanju kontinuiteta sa prošlošću čijih su zlodela ti isti, takvi mediji deo? Zlodela iz prošlosti u jednoznačnoj su korelaciji sa medijima i njihovim dezinformisanjem, podstrekivanjem na rat i govorom mržnje. Uloga medija u savremenoj politici je takva da oni, iako zamišljeni kao otvoreni i slobodni, ipak moraju biti pod strogom i tesnom kontrolom.[162] Pitanje suočavanja sa prošlošću jeste ono koje ostaje našoj savesti i koje se postavlja kada brinemo i želimo da znamo u kakvoj vrsti društva želimo da živimo - to su važne činjenice ako želimo da razumemo vlastito društvo.[163]

Kada je reč o društvenoj zajednici, „pomirenje s prošlošću" podrazumeva da se zna šta se tačno dogodilo i da se to otvoreno priznaje. Jer, priznanje je znanje koje postaje zvanično sankcionisano i ulazi u javni diskurs. Da li će se postići priznanje i u kom obliku će ono biti dato, zavisi od prirode prethodnog režima i ostataka njegove moći, od načina na koji se odvija tranzicija i karaktera novog društva. Međutim, postoje i drugi razlozi za potiskivanje prošlosti i podsticanje kulturne amnezije.

157 Novina „Blic" izabrana je kao najčitaniji dnevni list. U odnosu na profil čitalaca i uređivačku politiku, ovaj dnevni list zadovoljava komunikativne potrebe prosečnog građanina/ke Srbije, koji/a uopšte čita dnevnu štampu i ima, do određene mere, kritički odnos prema društvu; Dubravka Valić Nedeljković, "Reality show u digitalnom ključu", *Medijski dijalozi,* br. 12, tom 5.

158 Daniel Korni, *Etika informisanja*, „Clio", Beograd, 1999, str. 77.

159 Novinarska profesija je objektivna, a principi novinarskog izveštavanja su poštenje, tačnost i relevantnost. (Daniel Korni, *Etika informisanja,* "Clio", Beograd, 1999.)

160 John C. Meril, *The Imperative of Freedom*, "Hastings House", New York, 1974.

161 Daniel Korni, *Etika informisanja*, „Clio", Beograd 1999, str. 78.

162 Noam Čomski, *Kontrola medija*, „Rubikon", Novi Sad, 2008, str. 7.

163 Noam Čomski, *Kontrola medija*, „Rubikon", Novi Sad, 2008, str. 30.

Analiza.

Važno je reći da u perodu nedelju dana pre i posle izglasavanja Deklaracije o Srebrenici u Parlamentu, osim jednog dana (sreda 24. mart 2010.), nije bilo odsustva pisanja o ovoj temi. Svi tekstovi koji su žanrovski uglavnom izveštaji - mada postoje i vesti, kao i jedan komentar - novinarke Gordane Suše (tekst „Na način i u ime načina", nedelja 3-4. april 2010. o privođenju aktivista Inicijative mladih za ljudska prava zbog ispisivanja rečenice „Ta teška strana reč genocid" na platou ispred Parlamenta, što je čin koji svedoči o širem društvenom kontekstu u trenutku donošenja Deklaracije), izašli su u rubrici "Politika", na stranama 2 i 3, tj. odmah nakon naslovne strane, što govori o svesti uređivačkog odbora o važnosti teme. Međutim, gotovo u svim tekstovima, Deklaracija je spominjana u kontekstu mogućeg izglasavanja i „prebrojavanja" glasova aktuelnih političkih stranaka, kao i kroz izjave njihovih lidera vezane za mogućnost da glasaju za ili protiv donošenja ovog dokumenta. Ovaj štampani medij prevashodno je u svom izveštavanju usredsređen na raspravu političara o većini za izglasavanje Deklaracije – mnogo više nego na samu suštinu iste. Reklo bi se da takvo dnevnopolitičko izveštavanje ima dozu senzacionalizma neprimerenu ozbiljnosti teme i novinarskog zadatka.[164]

Jedan od najilustrativnijih naslova je svakako tekst od četvrtka, 1. aprila 2010, dan nakon donošenja Deklaracije, pod šokantnim naslovom „Vlast je ucenila Javni servis". Prema rečima Aleksandra Tijanića, direktora Javnog servisa, RTS je bio ucenjen jer je, kako kaže, ispalo da je „usvajanje deklaracije zavisilo od njih". Naime, osim prikaza pokušaja da vlast izvrši uticaj na uređivačku politiku, Tijanić je ovim sramnim izgovorom pokušao da nam predoči da prenos Lige šampiona ima primat u odnosu na osudu ratnih zločina u Srebrenici. Zarad profita koji donosi gledanost fudbalskih utakmica, Javni servis osećao se ugroženim „obavezom" da daje direktan prenos skupštinske sednice o usvajanju deklaracije o Srebrenici, koju je inače u večernjem terminu gledalo ukupno 1.781.000 ljudi[165], previđajući da je to njihova dužnost, kako moralna tako i profesionalna.

Kontraprimer, odnosno donekle svetli „izlet" u svom izveštavanju „Blic" je napravio tekstom od 31. marta 2010. pod naslovom „Trgovali da osude zločin"[166]. U „lead-u" je čitaocima saopšteno da je vladajuća većina, da bi usvojila rezoluciju o Srebrenici, „trgovala" određenim interesima. Dalje se kaže da „po zaključenju tog broja, tekst Deklaracije nije usvojen niti promenjen, iako su pojedini poslanici juče posle podne čekali signal iz državnog vrha da se u rezoluciji citira deo presude Međunarodnog suda pravde i ubaci termin 'genocid'."

Autorka smatra da je kao očigledan primer medijskog poricanja veoma korisno navesti, mada bez analize njegovog celokupnog izveštavanja, list „Glas javnosti" koji je, čini se, otišao najdalje u ovom nastojanju. Naime, list je uoči donošenja Deklaracije o Srebrenici imao separat pod nazivom „Lična karta Srebrenice" u kome je autor Milivoje Ivanišević, publicista i istraživač ratnih zločina u BiH, kako je navedeno u uvodnim napomenama, izložio hronologiju događaja u Srebrenici koji su prethodili genocidu, gde je najpre u uvodnom delu izneta namera autora da kroz svoje izlaganje pokuša da opovrgne istinitost presude Haškog tribunala da se u Srebrenici dogodio genocid i dokaže svoj privatni stav da je u pitanju ratni zločin. Očigledna je namera, koja se provlači kroz tekst, da se ubijanje bošnjačkog stanovništva predstavi kao posledica stradanja srpskog stanovništva u okolnim srpskim selima i time pokuša davanje „opravdanja" i svakako minimiziranje zločina. Naslov „Stradanje Srba do aprila 1993." ide u prilog ovoj tezi. Autor prilaže spisak stradalih u delu „Zločinci proglašeni žrtvama" i „I ubice među sahranjenima", uz obrazloženje da su većina njih zapravo pripadnici bošnjačke vojske koja je ubijena kao vojska, a ne kao nedužni civili. Naslov „Nevidljivi zaštitnik" ukazuje na britanskog lekara Simona Mardela iz Svetske zdravstvene organizacije, koji je prema autorovim saznanjima lansirao lažni pamflet o tome da u Srebrenici dnevno strada dvadesetoro do tridesetoro ljudi. Brojni tekstovi u okviru separata ukazuju na navodno kršenje Ženevske konvencije od strane Bošnjaka dok je, prema njegovim navodima, srpska strana uvek poštovala običaje ratovanja i dogovorena primirja. U političkom diskursu ovo je tzv. *poricanje implikacija*[167] (opravdano je ono što se desilo, jer je to posledica nekakvog uzroka), ali i *poricanje tumačenja*[168] (desilo

164 Videti naslove novinarskih tekstova lista „Blic" u navedenom periodu, na kraju rada, radi ilustracije i potkrepljivanja navedenog.

165 Prema podacima „AGB Nilsen", ovo je tri puta veća gledanost od one koju u Srbiji uobičajeno imaju skupštinski prenosi, što svedoči o nivou interesovanja javnosti za ovu temu.

166 Podnaslov teksta glasi: „Palma dobio pravo na duplu funkciju, SPS tekst o osudi zločina nad Srbima, bošnjačke strane insistirale na 'genocidu'".

167 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, str. 162.

168 *Ibid.*

se nešto sasvim drugo – autor ukazuje na navodno manji broj žrtava i žrtve proglašava krivcima). To je ujedno i *poricanje postojanja žrtve*[169], jer negde postoji interiorizovano viševekovno osećanje srpskog naroda o tome kako je žrtva. Otuda osećaj da su „oni sve počeli" ili da su „dobili ono što su zaslužili", koji krivicu prebacuje na povređene, jeste zvanično opravdanje. Odbrana je gotovo istorijska: sadašnje žrtve su prethodni počinioci.

Višegodišnji smo svedoci pokušaja da se u zvaničnom diskursu „odgovornost pripiše – imenovanim ili neimenovanim - snagama koje tobože nemaju nikakve veze sa vladom i izvan su njene kontrole"[170]. Politički diskurs se pozivao na tzv. paravojne formacije čije je dejstvo bilo izvan kontrole države. Stvaranje uslova za demokratiju i zakonitost podrazumeva gledanje unazad da bi se narušio javni diskurs koji je opravdavao dosluh, ćutanje i ravnodušnost.[171]

Širi društveni kontekst.

Za ispravno shvaćenu novinarsku profesiju trebalo bi postaviti niz pitanja. Šta je sa društvenom istinom koja treba da proistekne iz interakcije suprotnih stavova o prošlosti? Gde su u medijskom izveštavanju „lične istine" – priče ućutkivanih žrtava, subjektivna iskustva ljudi koji su ćutali? „Kulture poricanja podstiču kolektivno žmurenje, neistraživanje zločina i njihovo normalizovanje kao nečeg što pripada ritmu svakodnevnog života."[172]

Na kraju.

Cilj novinarskog rada je iznošenje činjenične istine. To podrazumeva tačne i objektivne informacije o određenim događajima i određenim ljudima: šta se tačno desilo, kome se desilo, gde, kada i kako. Osim individualnog nivoa, na društvenom to podrazumeva beleženje konteksta, uzroka i klišea kršenja ljudskih prava: tumačenje činjenica koje treba da podrije svako poricanje vezano za prošlost. To dalje znači diskvalifikovanje lažnih informacija koje su jednom prihvaćene kao istina.[173] Budući da je Srebrenica bila predmet brojnih spekulacija u domaćem javnom mnjenju počev od licitiranja brojem žrtava, preko „optuživanja optužilaca"[174], tj. napada spoljnih kritičara kao pristrasnih sa dvostrukim standardima, te stoga bez prava da se mešaju (preovlađujuće negativan stav u javnom mnjenju o Haškom tribunalu i neophodnosti da počinioci teških ratnih zlodela odgovaraju za ista) do „pozivanja na višu lojalnost"[175].

Javno poricanje je iz prošlih vremena: sve tehnike neutralizacije, racionalizacije, izgovaranja, opravdanja, sve posmatračke klišee trebalo bi osuditi. Jedan razlog je otkrivanje istine kao moralne vrednosti same po sebi.Važan razlog je i posebna osetljivost žrtava, što je naročito izraženo kod porodica i prijatelja žrtava.

Posle 5.oktobra u Srbiji su izostali lustracija i krivične sankcije za novinare, ratne huškače. Time je poslata poruka o društvenoj poželjnosti laži i mržnje. Mediji posle 5.oktobra su tabloidizovani, a govor mržnje privatizovan. U sklopu izneverenih očekivanja usledili su i zataškavanje i negiranje zločina, uz poneki izuzetak.

„Nepročišćeni" mediji nisu u stanju da se kritički odnose prema prošlosti. Stoga izbegavaju društvene tabu teme poput ratnih zločina i genocida i ne trudeći se da zauzmu profesionalni stav. U Srbiji ne postoji prava kritička javnost, te stoga i u javnom i u privatnom diskursu uvek „obnavljamo" iste teme. Cenzura (ono što lažne elite žele da bude saopšteno građanima), autocenzura, interiorizovano osećanje žrtve u Srba koje i nije predmet nikakvog društvenog spora, održavanje stereotipne slike stvorene u medijima devedesetih, nacionalistička ideologija koja još uvek dominira - to su razlozi za nepostojanje slobodnih, profesionalnih medija i nemogućnost da stvorimo bolje i prosperitetno društvo.

Za kraj, važno je pogledati i nekoliko izjava srpskih zvaničnika o Srebrenici, radi boljeg razumevanja odnosa javnosti u Srbiji prema ovom pitanju. Donošenju Deklaracije prethodili su postupci pojedinačnih predstavnika državnih insitucija, kao što je akt javnog izvinjenja sada bivšeg predsednika Sr-

169 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, str. 172.
170 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, str. 170.
171 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, str. 342.
172 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, str. 159.
173 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, str. 326.
174 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, str. 154.
175 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, str. 155.

bije, Borisa Tadića, koji su mogli da budu i u određenoj meri jesu interpretirani, u domaćoj i široj javnosti, kao činjenje individualnog napora, ali svejedno predstavljaju nekakav čin simboličkih reparacija. Ostaje pitanje kakvi su dometi pojedinačnih reči žaljenja koje upućuju najviši državnici. Zašto one nemaju značaj gesta Vilija Branta iz davnih 70-ih, koji je klečeći izrazio izvinjenje za Hitlerove žrtve?

Tokom 2004. godine, u svom prvom mandatu na mestu predsednika Srbije, Tadić je najpre izneo stav da je "negiranje genocida i zločina sastavni deo demokratske debate i ustavom garantovanog prava na slobodu mišljenja i govora"[176], da bi 10. jula 2010. posetio Memorijalni centar u Potočarima, rekavši da je njegov odlazak u Srebrenicu „akt pomirenja i izgradnje mostova među narodima". Još 17. aprila 2010. tadašnji predsednik Boris Tadić objavio je članak pod naslovom "Izvinjenje za Srebrenicu" u rubrici mišljenja najtiražnijeg američkog dnevnog lista "Vol strit žurnal", što je prenela hrvatska agencija Hina.[177]

Boris Tadić se izvinio dva puta: 2004. godine u Sarajevu i 2007. godine u Zagrebu. Odlazak srpskog predsednika na komemoraciju u Srebrenicu njegov je najveći lični iskorak, a donošenje Deklaracije o Srebrenici u Parlamentu Srbije, bez obzira što je izbegnuta reč „genocid", smatra se najvećim kolektivnim izvinjenjem Bosni i Hercegovini.[178]

Nakon Borisa Tadića, i sledeći predsednik Srbije je uputio izvinjenje za Srebrenicu. Krajem aprila 2013. godine, predsednik Srbije Tomislav Nikolić, u emisiji „Intervju 20" na bosanskom BHT-u, izvinio se za zločine koje su pojedinci počinili nad Bošnjacima u ime Srbije i srpskog naroda. Nikolić je rekao da „ne može da opiše koliko užasa oseti kada se spomene Srebrenica". Prema njegovim rečima, Srebrenica je sinonim za teški zločin koji su počinili neki pripadnici srpskog naroda, zbog čega se duboko više puta izvinio.[179] U istoj toj emisiji on je rekao da se „genocid mora dokazati". Tomislav Nikolić je takođe izjavio da je „sve što se dešavalo na prostoru bivše Jugoslavije (tokom ratova) imalo karakteristike genocida".[180] Izvinjenje je usledilo nakon nekoliko nespretnih izjava na početku mandata koje su imale određenog odjeka u regionu.

Prelistavajući novinske natpise na kraju ovog rada koji su pratili proces izglasavanja Deklaracije, može se videti da je tadašnji predsednik Srpske napredne stranke, a danas predsednik Srbije, Tomislav Nikolić tada izjavio da naprednjaci neće glasati za Deklaraciju o Srebrenici ako u njoj „makar u naznakama bude stajalo da je srpski narod počinio bilo koju vrstu genocida".

Sumirati odnos srpske javnosti prema genocidu u Srebrenici, osamnaest i po godina posle tragedije, znači odrediti ga kao odsustvo sistematskog negiranja i relativizacije srebreničkog genocida, ali i nemanja prave snage za iskorak u suočenje sa prošlošću. Ipak, u ključnim državnim institucijama i u medijskom prostoru praktično nema mesta za otvoreno negiranje onoga što se dogodilo u Srebrenici, što je u suprotnosti sa ranijim dominantnim stavom srpske javnosti.

Spisak naslova novinarskih tekstova:

Blic 23. mart 2010 – Usvajanje rezolucije o Srebrenici 30. marta, antrfile: Ni reč o drugoj deklaraciji

Blic 25. mart 2010 – Parlament o Srebrenici: Zbog broja glasova, osuda zločina u drugom planu

Petak, 26. mart 2010 – SNS neće glasati za tekst o Srebrenici; Gubitnik Slavica Đukić Dejanović, predsednica Skupštine: Nacrt rezolucije o Srebrenici više je plod političkog kompromisa nego želje da se na dostojan način osudi stravičan zločin; Čitaoci komentarišu

Subota 27. mart 2010 – Nikolić: Koštunica traži izgovore da ne sarađuje (intervju) - Predložiću Predsedništvu stranke da

176 Dostupno na: http://balkans.aljazeera.net/vijesti/pocetak-kraja-negiranja-genocida; posećeno 26.01.2014.

177 Dostupno na:http://banjalukain.com/mediji/izvinjenje-za-srebrenicu-u-vol-strit-zurnalu; posećeno 26.1.2014.

178 Dostupno na: http://www.slobodnaevropa.org/content/balkan_zrtve_ratovi_izvinjenja_izetbegovic_tadic/2208585.html; posećeno 26.1.2014.

179 "Ja klečim i tražim pomilovanje za Srbiju zbog zločina koji je izvršen u Srebrenici. Izvinjavam se za zločine koje je u ime naše države i našeg naroda počinio bilo koji pojedinac iz našeg naroda. Izvinjavam se i tražim oproštaj za svaki greh koji je učinio pripadnik srpskog naroda u jednom vremenu u kojem je zaboravio na ljudske osobine, na ono što nas odvaja od životinja. Ne očekujem izvinjenje bilo čije zbog zločina nad Srbima, ali ja se izvinjavam za zločine koje je počinio bilo koji pojedinac iz našeg naroda", rekao je Nikolić tom prilikom. Dostupno na: http://www.youtube.com/watch?v=6U_Gr2w8230.

180 Dostupno na: http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1312408/Nikoli%C4%87+se+izvinio+zbog+Srebrenice.html; posećeno 26.01.2014.

ne glasamo za rezoluciju o Srebrenici; Čitaoci komentarišu; SNS neće glasati za tekst o Srebrenici

Nedelja 28. mart 2010 – Hladno: Tomislav Nikolić, predsednik SNS - Izjavio da naprednjaci neće glasati za deklaraciju o Srebrenici ako u njoj „makar u naznakama bude stajalo da je srpski narod počinio bilo koju vrstu genocida".

Jovanović: Srbiji treba istina (agencijska vest preuzeta sa Foneta); Vesti: Srebrenica u proceduri; Dodik: Rezolucija neprihvatljiva

Ponedeljak 29. mart 2010 – Skupština Srbije o Srebrenici u utorak - Deklaraciju bi mogla da podrži i SNS

Utorak 30. mart 2010 – Parlament danas o rezoluciji o Srebrenici - Tankom većinom do osude zločina

Sreda 31. mart 2010 – Rasprava u Skupštini Srbije o Srebrenici - Trgovali da osude zločin

Četvrtak 1. april 2010 – Država će platiti odštetu UEFA zbog neprenošenja Lige šampiona

Tijanić: Vlast je ucenila javni servis; antrfile: Skupštinu pratilo milion i po ljudi; Reakcije na usvajanje deklaracije

Petak, 2. april 2010 – Pobednik: Boris Tadić, predsednik Srbije - Na njegovu inicijativu Skupština Srbije konačno usvojila deklaraciju kojom se osuđuju zločini nad Bošnjacima u Srebrenici; Gubitnik: Slavica Đukić Dejanović, predsednica Parlamenta

Subota – nedelja, 3-4. april 2010 - Vesti: Đukić-Dejanović - Deklaracija ne šteti RS; SNS - Loše posledice; Gordana Suša: Na način i u ime načina; Gubitnik: Dragan Marković Palma, lider Jedinstvene Srbije: Usvajanje osude zločina uslovio potvrdom da može da ima dve fotelje; Blic hit - Ivica Dačić: Zločinci imaju samo jednu nacionalnost - zločinačku

Ponedeljak 5. april 2010 – Skupština o zločinima nad Srbima: Nova deklaracija najkasnije u junu; Vesti - Štrbac: Deklaracija za sve zločine

Utorak 6. april 2010 – Međunarodna krizna grupa o deklaraciji o Srebrenici: Osuda zločina dokaz da Srbija ide napred; Čitaoci komentarišu: Nova deklaracija najkasnije u junu

Tranziciona pravda u BiH: Pravo na istinu

Denis Puteš

Rat u Bosni i Hercegovini

Rat u Bosni i Hercegovini je općeprihvaćeni naziv za međunarodni oružani sukob na teritoriji Bosne i Hercegovine, koji se vodio između 1. oktobra 1991. i 14. decembra 1995. godine. Suprotstavljene snage su bile Republika Bosna i Hercegovina i samoproglašeni srpski i hrvatski entiteti unutar Bosne i Hercegovine, Republika Srpska i Hrvatska Republika Herceg-Bosna, koje su podržane od tadašnje SR Jugoslavije i Republike Hrvatske.

Sve tri strane koriste različit naziv za taj rat i uzimaju različit datum za njegov početak. Hrvati ga nazivaju Domovinski rat, a za početak rata uzimaju 1. oktobar 1991. godine, kada je JNA razorila hrvatsko selo Ravno u istočnoj Hercegovini. Srbi ga nazivaju Odrambeno-otadžbinski rat, a za početak uzimaju 1. mart 1992. godine - napad na svadbenu kolonu, u kojoj je ubijen mladoženjin otac (stari svat) na Baščaršiji, u Sarajevu. Bošnjaci ga nazivaju Agresija na Bosnu i Hercegovinu, a za početak uzimaju 1. april 1992. godine, kada su srpske paravojne snage napale grad Bijeljinu i izvršile prvi pokolj Bošnjaka. Ponekada se za početak rata uzima i 6. april 1992. godine, kada je napadnuto Sarajevo.

Rat je bio uzrok raspada SFRJ, smatran novom epizodom srpske agresije. Nakon slovenskog i hrvatskog odvajanja od Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije tokom 1991. godine, multietnička Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina koja je bila naseljena Bošnjacima (44 %), pravoslavnim Srbima (31 %) i katoličkim Hrvatima (17 %), na referendumu 29. februara i 1. marta 1992. godine se odlučila za nezavisnost. To su odbili politički predstavnici Srba (SDS), koji su bojkotovali referendum i spriječili njegovo održavanje u pojedinim dijelovima zemlje - u januaru proglašenom dijelu Srpske Republike BiH. Nakon proglašenja nezavisnosti (EU i SAD su priznali RBiH 6, odnosno 7. aprila, a u UN je primljena 22. maja), bosanskohercegovački Srbi koje je podržavala srbijanska vlada Slobodana Miloševića i Jugoslavenska narodna armija (JNA), mobilizirali su svoje snage unutar Republike Bosne i Hercegovine kako bi prisvojili što više prostora koji će proglasiti za srpski teritorij, što se uskoro pretvorilo u velikosrpsku agresiju diljem zemlje, propraćenu etničkim čišćenjem Bošnjaka u Podrinju, Hrvata u Bosanskoj Posavini te Bošnjaka i Hrvata u Bosanskoj Krajini.

To je u početku bio sukob između srpskih snaga, uglavnom organiziranih u Vojsci Republike Srpske (VRS), na jednoj strani i na drugoj strani hrvatskih snaga u Hrvatskom vijeću obrane (HVO) i Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH), većinom sastavljene od Bošnjaka. Dakle, ovdje se radilo o dvjema stranama - srpskom agresoru i vojnim snagama koje su branile BiH: Hrvatima i Bošnjacima. Poslije, krajem 1992, izbio je hrvatsko-bošnjački rat, rat unutar rata, koji se potom širi na sjevernu i srednju Hercegovinu. Sporazumom potpisanim u Washingtonu, 18. ožujka 1994, uspostavljena je Federacija Bosne i Hercegovine, kojom je obnovljeno savezništvo Bošnjaka i Hrvata. U zajedničkim operacijama,

u kojima je glavnu ulogu imala hrvatska vojska, oslobođen je velik dio zapadne Bosne. Pored ovog sukoba, u Bosanskoj Krajini je u septembru 1993. nakon što je Fikret Abdić preuzeo vlast u Velikoj Kladuši, izbio sukob između pripadnika tzv. Autonomne pokrajine Zapadna Bosna i ABiH, koji je trajao do 1995. godine.

Nakon genocida u Srebrenici i drugog masakra na Markalama, Sjevernoatlanski savez (NATO) je intervenisao u oviru operacije Namjerna sila, granatirajući važne položaje Vojske Republike Srpske, što se uz oslobađanje zapadne Bosne pokazalo kao ključno u okončanju rata. Rat je priveden kraju potpisivanjem Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, u Parizu 14. decembra 1995. godine. Mirovni pregovori održani u gradu Daytonu, u američkoj saveznoj državi Ohio, završeni su 21. novembra 1995. godine. Ovi uspjeli pregovori su poznati pod nazivom Daytonski sporazum, čiji je sastavni dio Ustav Bosne i Hercegovine, koji određuje današnju Bosnu i Hercegovinu.

Rat je bio obilježen žestokim napadima, prekomjernim i neselektivnim granatiranjem, etničkim čišćenjima, koncentracijskim logorima, masovnim pokoljima i silovanjima. Događaji poput opsade Sarajeva i genocida u Srebrenici postali su simboli ovoga rata. Prema najnovijim izvještajima, u ratu je stradalo oko 100.000 osoba a raseljeno je oko 2.200.000, što ga čini najkrvavijim sukobom u Europi nakon završetka Drugog svjetskog rata.

Tranziciona pravda u BiH

Šta je tranziciona pravda?

Tranziciona pravda[181] je oblast koja izučava načine postupanja prema prošlim kršenjima ljudskih prava u društvima u tranziciji, i jedan je od najvažnijih instrumenata procesa demokratizacije zato što može da funkcioniše kao efikasan katalizator post-konfliktnog pomirenja i stabilizacije.

Tranziciona pravda obuhvata načine na koje se društva u tranziciji iz autokratskih režima u demokraciju, ili iz rata u mir, suočavaju sa naslijeđem grubog i sistematskog kršenja ljudskih prava.

Tranziciona pravda se često miješa sa međunarodnom pravdom i krivičnim gonjenjem, međutim tranziciona pravda ima dalekosežnije ciljeve od samog suđenja počiniocima ratnih zločina. Njen glavni cilj je da izgradi mir i pomogne tokove demokratizacije putem iscjeljenja društva i pomirenja.

Prema Međunarodnom centru za tranzicionu pravdu[182], mehanizmi tranzicione pravde obuhvataju:

- pozivanje kršilaca ljudskih prava u prošlosti na odgovornost putem krivičnog gonjenja i vansudskih oblika istrage (kao što su mehanizmi za utvrđivanje istine);
- reparacija za žrtve i napori da se zadovolje njihove potrebe;
- transformacija sistema bezbjednosti, tako da odgovaraju za kršenja ljudskih prava u prošlosti i potencijalno uklanjanje kršilaca ljudskih prava iz javnih ustanova, i
- reformisanje javnih institucija da bi se spriječilo ponovno kršenje ljudskih prava iz prošlosti.

Provođenje tranzicione pravde u BiH

Bosna i Hercegovina se suočava sa dvostrukom tranzicijom, što znači da se u Bosni i Hercegovini dešava tranzicija iz jednog sistema u drugi[183] i prelaz iz rata u mir. Tranziciona pravda je dio prevencije sukoba i postkonfliktnog oporavka nakon pada jednog režima i završetka rata koji se dešavaju istovremeno. Međutim, uspostava pravde i mira u BiH ide jako sporo. Jedan od osnovnih razloga za to je što snage iz prošlosti još uvijek imaju jaku političku, vojnu i policijsku moć koju koriste za brojne sistemske blokade[184]. Takođe, broj počinitelja i žrtava ratnih zločina je preveliki da bi se krivični sistem BiH mogao uspješno nositi sa njihovim procesuiranjem. Opći kriminal je u porastu, pa s tim i broj predmeta raste, što dodatno opterećuje rad sudova i tužilaštava.

Suočavanje s prošlošću u BiH je od strateškog značaja za dalji razvitak bosanskohercegovačkog društva. Dosadašnji mehanizmi tranzicione pravde u BiH su uglavnom provođeni djelovanjem međunarodnih institucija i OHR-a. Na euroatlantskom putu BiH ovaj posao moraju preuze-

181 Mark Freeman, ''Šta je tranziciona pravda", u: *Forum za tranzicionu pravdu 1* (2007), str. 7-9. .

182 Međunarodni centar za tranzicionu pravdu (ICTJ) je nevladina organizacija koja osnažuje inicijative suočavanja s prošlošću u postkonfliktnim zemljama – opširnije na www.ictj.org.

183 Prelaz iz totalitarizma u demokratiju.

184 Blokade u radu (finansijske blokade, uništavanje ili prikrivanje dokumentacije, prijetnje svjedocima i žrtvama) i korumpiranost.

ti domaće vlasti, prvenstveno zbog interesa građana BiH. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH je izradilo „Strategiju tranzicione pravde u BiH 2012-2016", kao jedan od ključnih preduvjeta za izgradnju stabilne budućnosti u Bosni i Hercegovini.[185] Član ekspertske grupe koja je radila na izradi strategije i ekspert tranzicione pravde doc. dr Goran Šimić je rekao da „sama strategija sadrži sve poznate mehanizme tranzicijske pravde, osim suđenja za ratne zločine, jer BiH već ima strategiju na tom planu", te „da je tim dokumentom predviđeno i vansudsko utvrđivanje istine o događajima u BiH od 1992. do 1995. godine, mehanizmi reparacija žrtvama i njihove rehabilitacije, te podizanje memorijalnih centara". Također je dodao „da su predviđene i institucionalne reforme koje su u funkciji provođenja provjere službenika na svim nivoima, odnosno uspostavljanje institucija koje bi bile od općeg društvenog povjerenja, posebno u povratničkim sredinama".[186]

Mehanizmi tranzicione pravde u BiH

U BiH postoje četiri temeljna mehanizma tranzicione pravde:

- ✓ Krivična pravda
- ✓ Reparacije
- ✓ Institucionalne reforme
- ✓ Utvrđivanje istine

1.1. Krivična pravda

Procesuiranje ratnih zločina je osnovni mehanizam tranzicione pravde, putem kojeg se utvrđuje odgovornost za ratne zločine, a također se postižu pravda za žrtve i sudska istina. Suđenja za ratne zločine bi trebala da obeshrabruju potencijalne počinitelje i da jačaju povjerenje u pravosudni sistem i vladavinu prava. MKSJ[187] je osnovan u maju 1993. godine, prva suđenja su počela 1994. godine a do kraja 2009. godine je procesuirano 98 osoba za BiH. Posebni odjel za ratne zločine na Sudu BiH i Tužilaštvu BiH je utemeljen 2004. godine. Određen broj predmeta je pokrenut i okončan na lokalnom nivou pred kantonalnim i okružnim sudovima i sudu Brčko Distrikta. Pred Sudom BiH do kraja 2009. godine optuženo je 135 osoba, pred kantonalnim sudovima u FBiH optužene su 142 osobe, pred okružnim sudovima RS optužene su 62 osobe a pred sudom BD optuženo je 8 osoba[188].

1.2. Reparacije

Reparacijama se obeštećuju žrtve i njihove porodice, a također se kod žrtava uspostavlja povjerenje u vlastitu državu i promoviraju pomirenje i socijalna solidarnost. Međutim, BiH nema uspostavljenu jedinstvenu politiku o reparacijama. U BiH su dosadašnje reparacije bile naknade putem administrativnih odredbi, sadržanih u zakonima o civilnim i vojnim žrtvama rata koji su donijeti na entitetskim nivoima, kao i putem povrata imovine implementiranjem ANNEX-a VII Dejtonskog sporazuma. Postoji nekoliko različitih oblika reparacija, kao što su reparacije na osnovu zakona[189] ili reparacije na osnovu sudskih odluka[190]. Postoje i simbolične reparacije i memorijali. Simbolične reparacije obično predstavljaju izvinjenja počinilaca ili izvinjenja u ime počinioca različitih zlodjela[191]. Memorijali obično predstavljaju spomenike kao vid sjećanja na dešavanja iz proteklog rata. Ti spomenici u BiH su uglavnom posvećeni pripadnicima etničke zajednice koja ih podiže. Međutim, postoje i neki specifični oblici memorijala kao što je Memorijalni centar Potočari podignut zbog sjećanja na žrtve Srebrenice - ali je ovaj memorijal pod upravom države BiH a ne entiteta - ili u primjeru Sarajeva, gdje postoje spomenici koji nadilaze na-

185 Dostupno na: www.mhrr.gov.ba.

186 Šimić o strategiji tranzicijske pravde u BiH, 2.lipanj 2013, dostupno na: http://www.javno.ba/slajd/imi-o-strategiji-tranzicije-pravde-u-bih.html.

187 Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, osnovan od strane Ujedinjenih nacija sa sjedištem u Hagu - www.icty.org

188 Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo, „Kome sude sudovi u BiH", posljednje zvanično istraživanje o broju optuženih za ratne zločine pred svim sudovima u BiH i MKSJ-u, www.idc.org.ba

189 Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom FBiH – usvojen 1999, Zakon o civilnim žrtvama rata Republike Srpske – usvojen 1993.

190 ANNEX-om VI Dejtonskog sporazuma formiran Dom za ljudska prava kao dio Komisije za ljudska prava, a drugi dio je institucija Ombudsmana za ljudska prava. Dom za ljudska prava je formiran da bi rješavao žalbe u vezi sa kršenjem ljudskih prava. Krajem 2003.godine Dom za ljudska prava prestaje da funkcioniše i sve žalbe podnijete ovom sudu do kraja godine preuzima Komisija za ljudska prava, a od 1. januara 2004. on je u nadležnosti Ustavnog suda BiH.

191 Javno izvinjenje bivšeg predsjednika RS Dragana Čavića za genocid u Srebrenici i izvinjenje sadašnjeg člana predsjedništva BiH Bakira Izetbegoviča za sve zločine koje je počinila ARBiH.

cionalni karakter kao što su „sarajevske ruže“[192].

1.3. Institucionalne reforme

Institucionalne reforme podrazumijevaju dva oblika reformi, a to su vetting i lustracija. Vetting predstavlja ispitivanje individualne odgovornosti službenika institucija u periodu kada su se dešavala sistematska kršenja ljudskih prava, a lustracija je vezana za utvrđivanje kolektivne odgovornosti pripadnika jedne političke stranke ili institucije.

Prva mjera institucionalnih reformi trebala je da bude uklanjanje nasilnih i korumpiranih dužnosnika iz javnog sektora, jer ovaj mehanizam služi da se spriječe buduće nepravde. Vetting i lustraciju u BiH su proveli EUPM i OHR, međutim nedovoljno dobro – tome se olako pristupilo, pa imamo da su u pojedinim policijskim stanicama radili policajci koji su nakon provođenja vettinga od strane EUPM-a hapšeni pod optužbom za ratne zločine i kasnije osuđivani[193]. Do sada rad nijedne stranke niti institucije nije zabranjen, niti je proglašen odgovornim za dešavanja u proteklom ratu. Jedan od glavnih razloga ovog problema je i nepostojanje zakona o vettingu i lustraciji na nivou BiH.

Postoji Centralna izborna komisija koja provjerava kandidate za mjesto poslanika, kao i SIPA[194] koja pregleda informacije o aktivnostima tokom rata kandidata za pozicije predsjednika, ministara i zamjenika ministara u Vijeću ministara i nizu drugih institucija koje su donekle uspješno prošle kroz određenu reformu[195]. Međutim, sve se to čini nedovoljnim jer još uvijek imamo ljude sa sumnjivom ratnom prošlošću koji se nalaze unutar institucija i koji opstruišu rad tih istih institucija, kočeći dalji napredak BiH.

1.4. Utvrđivanje istine

Utvrđivanje istine je mehanizam koji je usmjeren ka utvrđivanju činjenica. Važna aktivnost ovog mehanizma je uspostava tijela za utvrđivanje činjenica. Ta tijela se nazivaju komisije za istinu. Komisije za istinu[196] su privremena istražna, vansudska tijela usredsređena na žrtve, koje su države ustanovile i ovlastile sa primarnim ciljem da istražuju i izveštavaju o ključnim periodima kršenja ljudskih prava, kao i da predlažu forme nadoknade za masovna kršenja ljudskih prava i mjere koje će sprječiti da se ta kršenja ponove u budućnosti. Ti izvještaji imaju za cilj da dokumentiraju ratne zločine i utvrde istinu o događajima, kao i da utvrde imena žrtava i počinitelja, broj ubijenih i nestalih.

Do sada je osnovan niz različitih komisija za istinu formiranih širom svijeta[197]. U BiH je bilo više inicijativa za utvrđivanje činjenica iz proteklog rata. Pomenut ću samo one koje su do sada dale neke rezultate, jer većina inicijativa nije. Odlukom Vlade RS 15. decembra 2003. godine formirana je Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine, koja je rezultirala izvještajem o 7.779 nestalih osoba u tom periodu. Takođe, utemeljen je Institut za nestale osobe BiH, čiji su suosnivači Međunarodna komisija za nestale osobe i Vijeće ministara BiH. Jedan od mandata ovog Instituta je formiranje jedinstvene baze podataka o nestalima, u kojoj je Institut uspjeo da objedini liste nestalih svih strana u proteklom ratu, kao i liste stranih organizacija koje su bile uključene u proces[198], ali do danas nije objavio rezultat tih lista, zbog čega je to i danas stalni predmet manipulacija svih strana.

U BiH se do sada najviše manipulisalo brojem žrtava u proteklom ratu. Jedan od razloga za to je što u BiH postoje

192 „Sarajevske ruže“ predstavljaju ostatke udara granata na asfaltu, ispunjene crvenom bojom.

193 Primjer policajaca iz PS Prijedor koji su uhapšeni na radnom mjestu za zločine na Korićanskim stijenama i kasnije osuđeni za taj zločin - *Izvještaj sa suđenja u predmetu Korićanske stijene,* 2009.

194 SIPA je Državna agencija za istrage i zaštitu BiH - *Izvještaj sa suđenja u predmetu Korićanske stijene*, 2009.

195 VSTV – Visoko sudsko i tužilačko vijeće www.hjpc.ba, Institut za nestale www.ino.ba, Ustavni sud BiH www.ccbh.ba, Oružane snage www.mod.gov.ba, OSA – obavještajno sigurnosna agencija www.osa-oba.gov.ba.

196 Međunarodni centar za tranzicionu pravdu, www.ictj.org.

197 Najpoznatija i najneobičnija je južnoafrička Komisija za istinu i pomirenje.

198 Međunarodni crveni krst www.icrc.org, Međunarodna komisija za nestale osobe www.ic-mp.org.

najmanje tri istine o sukobima, pa samim tim i različite verzije broja žrtava. Te verzije se kreću od 25.000 pa do preko 300.000 žrtava. O broju žrtava govore i strani i domaći izvori, pa tako prema istraživanju profesora Ilijasa Bošnjovića i Arifa Smajkića iz 1997. broj smrtno stradalih i nestalih iznosi 258.000 osoba[199]. Prema istraživanju profesora Murata Praše iz 1996. godine, ubijeno je i nestalo 328.000 osoba[200]. Vladimir Žerjavić je objavio da je u BiH ubijeno 220.000 osoba - 160.000 Bošnjaka, 30.000 Hrvata i 25.000 Srba[201]. Bassonijeva komisija je 1995. utvrdila da je ubijenih i nestalih oko 200.000[202]. Prema istraživanju Georgea Kenneyua iz 1995, taj broj je iznosio između 25.000 i 60.000[203]. Međutim, nijedno od ovih istraživanja nije ponudilo ono što je ponudio Istraživačko dokumentacioni centar u svom istraživanju pod nazivom *Bosanska knjiga mrtvih*.

Bosanska Knjiga Mrtvih – Pravo na istinu

Šta je *Bosanska knjiga mrtvih*?

Kako stoji u uvodnom razmišljanju, ova knjiga je „spomenik ljudima iz Bosne i Hercegovine koji su izgubili život ili nestali u ratu od 1991. do 1995. godine. Jedini je zajednički spomenik stradalim i nestalim državljanima Bosne i Hercegovine, nezavisno od njihove vjere i nacionalne pripadnosti."

Istraživačko dokumentacioni centar Sarajevo je u oktobru 2012. godine predstavio *Bosansku knjigu mrtvih*. Predsjednik IDC-a Mirsad Tokača je u četiri toma, na preko 4.000 stranica, sabrao i objavio imena svih vojnika i civila poginulih u proteklom ratu. Prema njegovim istraživanjima ukupan broj poginulih u BiH je **95.940**, od čega su 38.239 civili, a 57.701 vojnici. Ako se gleda etnička struktura, najviše je stradalo Bošnjaka (62.000, od čega 31.107 civila), zatim Srba (24.953, od čega 4.178 civila), te Hrvata (8.403, od čega 2.484 civila)[204].

Pored osnovnih podataka o smrtno stradaloj ili nestaloj osobi, uz njeno ime u *Knjizi* stoje i nacionalnost, status (da li je civil ili vojnik), formacija, datum i opština stradanja, što govori o kompleksnosti i težini samog istraživanja.

Zašto ovo istraživanje?

Nakon više od deset godina nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma i završetka rata, nije postojao precizan popis žrtava na teritoriji Bosne i Hercegovine. Državni organi nisu bili u stanju ili nisu imali dovoljno političke želje da rade na tome. U javnosti su prisutna međusobna suprotstavljanja i grube procjene ukupnog broja ubijenih ili nestalih osoba. Umjesto dijaloga, manipuliranje brojevima bez činjenica i opsežnog istraživanja predstavljalo je dodatni element za još veće produbljenje neslaganja i podgrijavanja negativne političke atmosfere. Za primjer možemo uzeti konstantne izjave predsjednika RS Milorada Dodika o negiranju genocida u Srebrenici i broja žrtava[205] ili prepucavanje između Milorada Dodika i ministra vanjskih poslova BiH Zlatka Lagumdžije o broju žrtava, govori kakva atmosfera vlada u Bosni i Hercegovini.[206]

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja Mirsada Tokače i IDC-a su svi smrtno stradali građani Republike Bosne i Hercegovine bez obzira na nacionalnu, vjersku ili bilo kakvu drugu pripadnost, kao i nestale osobe čiji posmrtni ostaci, nažalost, još nisu pronađeni. Istraživanje je bilo podijeljeno u dva dijela: u prvom dijelu su istraživane direktne, a u drugom indirektne žrtve rata. Pod pojmom „direktne žrtve rata" svrstane su smrtno stradale i nestale osobe čiji su smrt ili nestanak uzrokovani direktnim vojnim ili borbenim operacijama kao što su granatiranje, snajperska dejstva, puščana imitraljeska vatra, mine, hapšenja i odvođenja u nepoznatom pravcu. Pod pojmom „indirektne žrtve rata" svrstane su sve osobe čija je

199 I. Bošnjović i A. Smajkić, ''Stanovništvo i demografski gubici", u: *Zdravstveno-socijalne posljedice rata u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1997.

200 M. Prašo, *Demografske posljedice rata 1992-1995*, „Most", Mostar, 1996, str. 93.

201 V. Žerjavić, *Tragična bilanca*, „Globus", Zagreb, 1998.

202 Prof. dr. Cherif Bassiouni, profesor prava na De Paul Univerzitetu u Čikagu i predsjednik Međunarodnog instituta za ljudska prava, 1993. je imenovana za predsjednika Komisije eksperata za istraživanje povreda međunarodnog humanitarnog prava u bivšoj Jugoslaviji uspostavljenoj prema Rezoluciji Vijeća sigurnosti.

203 G. Kenney, *The Bosnian Calculatio*, „New York Times", 1995.

204 Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih*, „Istraživačko-dokumentacioni centar", Sarajevo, 2012.

205 VladaRSdovodiupitanjeutvrđenibroj žrtavagenocidauSrebrenici, 20. april 2010. godine, *Radio Slobodna Evropa*,http://www.slobodnaevropa.org/content/republika_srpska_vlada_srebrenica_komisija_za_srebrenicu/2019416.html, dostupno na: www.otvoreno.ba.

206 DodikoptužujeLagumdžijudauvećavabroj žrtava, 5. avgust 2013, vijesti.ba, dostupno na: http://www.vijesti.ba/vijesti/bih/160090-Dodik-optuzuje-Lagumdziju-uvecava-broj-zrtava.html.

smrt nastupila usljed uzroka koji nisu u direktnoj vezi sa vojnim ili borbenim dejstvima, ali su u direktnoj vezi sa ratom, kao što je smrt zbog gladi, nedostatka lijekova, nemogućnosti korištenja medicinske pomoći usljed ratnih dejstava, nesreća usljed rukovanja oružjem.

Vremenski period koje istraživanje obuhvata je period od 1992. do 1995. godine, sa osvrtom na 1991. godinu, a obuhvaćena je teritorija cijele Bosne i Hercegovine sa svih 110 općina u skladu sa popisom stanovništva i teritorijalnom organizacijom države prije početka rata.

Ciljevi istraživanja

Bosanska knjiga mrtvih je svoje ciljeve podijelila u generalne i specifične ciljeve.

Generalni ciljevi su sljedeći:

- da doprinese utvrđivanju što približnije istine o obimu i načinima smrtnog stradanja svih građana Bosne i Hercegovine,
- da sačuva sjećanje na građane koji su smrtno stradali u periodu 1991–1995.
- da se utvrde identitet i okolnosti stradanja svake ubijene ili nestale osobe pojedinačno, sa što više podataka o svakom pojedincu,
- da doprinese uspostavi povjerenja u Bosni i Hercegovini,
- da se smanji prostor manipulaciji i grubim procjenama o ukupnom broju žrtava.
- da omogući slobodan pristup sakupljenim podacima i informacijama i nesmetan uvid i uticaj građana na ispravljanje eventualno pogrešno utvrđenih činjenica sadržanih u rezultatima istraživanja i time poboljšanju istog.

Specifični cilj je želja da se utvrde pojedinosti za svaku smrtno stradalu ili nestalu osobu. Na osnovu poimeničnog popisa žrtava i analize prikupljenih podataka, *Knjiga* želi što detaljnije rekonstruirati i utvrditi odnos između direktnih i indirektnih žrtava rata, te za obje utvrditi: vremensku distribuciju ubistava ili pogibija i nestanaka stanovništva za državu u cjelini, prostornu distribuciju ljudskih gubitaka (općinsko-regionalno), polnu strukturu žrtava, starosnu strukturu žrtava, ratni status žrtava (civil ili vojnik), približan odnos ubijenih i nestalih, broj ubijenih i nestalih po vojnim formacijama, kao i nacionalnu strukturu žrtava.

Kritike istraživanja

IDC i Mirsad Tokača su pretrpjeli brojne kritike na račun svog istraživanja, kako iz Federacije BiH tako i iz RS. Najveće kritike za svoj rad iz FBiH dobio je od strane prof. dr Smaila Čekića, direktora Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Unverziteta u Sarajevu, koji je najviše kritikovao metodologiju i rad IDC-a[207]. Čekić tvrdi da je rad IDC-a nelegalan te da su preuzeli podatke drugih institucija. Osim toga kritika je upućena i na odnos između civilnih i vojnih žrtava prikazan u knjizi. Profesor Čekić upozorava na to da postoje mnogi koji su poginuli kao civili, ali im je iz raznih razloga priznat status vojnika, prvenstveno zbog beneficija za njihove porodice. Ovo je Mirsad Tokača objasnio time „da je odlučio ubijene svrstati shodno pravnom statusu koji imaju, ne želeći se upuštati u to ko je ubijen kao civil pa tek kasnije dobio status vojnika, jer smatra da bi to mogla biti sljedeća faza istraživanja na kojoj treba raditi".

S druge strane iz RS-a, prvobitno je hvaljen rad IDC-a i Mirsada Tokače jer je razbijen „bošnjački mit" o 200.000 ubijenih Bošnjaka. Međutim, nakon što je izašla *Bosanska knjiga mrtvih*, iz RS su uputili određene kritike. Branislav Đukić, predsjednik saveza logoraša RS, izjavio je da se u ovom slučaju radi o manipulaciji žrtava. Za RS je posebno problematična činjenica o stradalim civilima srpske nacionalnosti, gdje je samo u periodu april–decembar 1992. godine u opkoljenom Sarajevu od granatiranja VRS i JNA stradalo 557 civila srpske nacionalnosti, a do kraja rata se broj stradalih Srba u Sarajevu s okolnih brda i snajpera popeo na 1.100, što govori da je skoro polovina stradalih Srba, civila, stradala baš od VRS-a i JNA. Prema podacima Instituta za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku, samo u Sarajevu je od 1992. do 1995. stradalo 8.504 Srba.

Zaključak

Bosanska knjiga mrtvih je bez sumnje jedan od najvažnijih projekata iz oblasti suočavanja sa prošlošću koji je jedna organizacija napravila i koji je jako potreban za napredak bosanskohercegovačkog društva, jer ovo društvo ima pravo na istinu. Iako je pretrpila brojne kritike kako iz Federacije BiH

207 S. Čekić, *Istraživanje žrtava genocida, s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu – Naučno-teorijska i metodološko-metodska pitanja i problemi*, "Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta: KULT B", Sarajevo, 2007.

tako i iz Republike Srpske - o tome kako je umanjen broj Bošnjaka ili kako su ubijeni srpski civili napisani kao vojnici ili kako je broj smrtno stradalih i nestalih premali s obzirom na oblik rata kakav je bio -knjiga je do sada dala najbolji pregled smrtno stradalih i nestalih, kako po osnovnim podacima stradalih tako i po onim detaljnijim kao što su datum i opština stradanja.

Knjigu treba shvatiti ili razumjeti kao početak rada na problematici koja je jedan od najvećih problema bosanskohercegovačkog društva, a ne kao kraj naporima da se dođe do konačnog broja smrtno stradalih i nestalih u proteklom ratu. Ovim istraživanjem se dobio broj od 95.940 imena, tako da taj broj ne može biti manji, tj. ovo je minimalan broj smrtno stradalih a nastavak ovog istraživanja može dovesti do stvarnog broja smrtno stradalih. Mirsad Tokača je naglasio „da postoji još 5.100 neriješenih slučajeva na kojima treba raditi".

Knjigu treba prihvatiti i iz historijskih razloga, zato što doprinosi približavanju istini i konačnom rješenju problema zbog kojeg jedno društvo zaostaje. Dolaskom do konačnog broja stradalih, bliže smo i tome da ga uključimo u obrazovni sistem BiH, i da se napokon zna šta se dešavalo u proteklom ratu. Treba je prihvatiti i sa aspekta da se Bosni i Hercegovini ne desi ono što se desilo sa Jasenovcem, čijim brojem žrtava se i dan-danas manipuliše, i zbog čega je on kamen spoticanja cijelog regiona.

Suđenja pred MKSJ – Slučaj Srebrenica: Popović i drugi

Jovana Spremo

„Ni osjetili nismo kako smo bili uvučeni u ludilo međunacionalne mržnje, kako komšija sa komšijom živjeti više nije mogao, kako se smrt naseljavala u našu blizinu, i mi nismo ni primijetili da smo se navikavali na nju. Smrt je postala naša stvarnost, nažalost svakodnevica."

Dragan Obrenović, oficir VRS

Uvod

Gotovo dve decenije nakon završetka oružanog sukoba na teritoriji Bosne i Hercegovine, stavovi javnog mnjenja o činjenicama u vezi sa ovim sukobom se i dalje ne podudaraju. Da li je ovaj oružani sukob bio unutrašnji ili međunarodni oružani sukob, da li je reč o okupaciji ili o agresiji, da li možemo govoriti o genocidu ili ne? Prilikom suočavanja za zločinima iz prošlosti, šta može biti smatrano pravom istinom? Praksa Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju pruža detaljan uvid u činjenice o zločinima počinjenim na teritoriji bivše Jugoslavije u ratovima 1991-2001.[208]

Kada govorimo o suđenjima za ratne zločine na teritoriji bivše Jugoslavije, postoji rasprostranjena kultura neposverenja u rad MKSJ-a koja je dovela do zanemarivanja značaja njegovog rada - u većini slučajeva efikasne primene međunarodnog humanitarnog i međunarodnog krivičnog prava i stvaranje zavidne sudske prakse. Jedan od zločina velikih razmera, koji je procesuiran pred ovim sudom, jeste zločin počinjen u i oko Srebrenice u periodu od jula do oktobra 1995. godine.

Tema ovog rada ne zahteva filozofsko, političko ili moralno razmatranje događaja zbog kojih su pojedinci optuženi, samih dela za koja su ti pojedinci osuđeni ili kazni koje su zaslužene ili nisu. Ovaj rad prestavlja isključivo prikaz samog toka postupka Popović i drugi, ali i utvrđenog činjeničnog stanja u ovom postupku za zločin u Srebrenici.[209] Na samom početku, daćemo prikaz ne samo događanja u Srebrenici u periodu na koji se odnosi optužnica i prvostepena presuda, nego i onih koja su mu prethodila ili bila posledice mnogobrojnih zločina, nakon čega ćemo ukratko predstaviti pojedine presude koje su relevantne za slučaj kojim ćemo se baviti. Osvrnućemo se na začetke podizanja optužnica protiv osumnjičenih u ovom slučaju, a centralni deo rada činiće konkretni zaključci Pretresnog veća u slučaju koji razmatramo.

208 Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju je sud Ujedinjenih nacija osnovan 1993. godine, koji se bavi zločinima počinjenim tokom sukoba na Balkanu tokom devedesetih godina XX veka – dalje u tekstu MKSJ.

209 Ukupno 19 pojedinaca je optuženo za zločine počinjene u Srebrenici (prema: ICTY, *Facts about Srebrenica*, p. 1).

Slučaj Srebrenica

Da bi se objasnili pojedini događaji iz jula 1995. u i oko Srebrenice, potrebno je prikazati političku pozadinu tih dešavanja. Opština Srebrenica je 1991. godine imala 37.000 stanovnika (u gradu oko 3.500), od kojih su tri četvrtine činili bosanski Muslimani, a jedna četvrtina bosanski Srbi. Od samog početka ratnih dejstava Srebrenica je bila od posebnog interesa i strateškog značaja za pripadnike bosanskih Srba, kao i bosanskih Muslimana.[210] Nakon što je Bosna i Hercegovina 3. marta 1992. godine donela deklaraciju o nezavisnosti, Skupština srpskog naroda u BiH je jednoglasno 27. marta 1992. godine proglasila Srpsku Republiku BiH (kasnije Republiku Srpsku). Ubrzo je usvojeno šest „strateških ciljeva" srpskog naroda u BiH, od kojih se treći odnosio na područja Srebrenice i Žepe: „Uspostavljanje koridora u dolini reke Drine, odnosno eliminisanje Drine kao granice između srpskih država."[211]

Nakon učestalih borbi na ovom području tokom 1992. i 1993. godine, u aprilu 1993. Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija proglasio je Srebrenicu "zaštićenom zonom" i potpisan je sporazum između Armije BiH[212] i Vojske Republike Srpske[213], kojim je ona proglašena demilitarizovanom zonom, u koju je zatim poslat jedan kontingent UNPROFOR-a.[214] Situacija u ovom području se privremeno primirila i ostala stabilna sve do proleća 1995.

Predsednik bosanskih Srba, Radovan Karadžić je 8. marta 1995. izdao naređenje, pod imenom *Direktiva broj 7*, koja je nalagala da se fizički razdvoje enklave Srebrenica i Žepa. U delu koji se konkretno ticao Drinskog korpusa, bilo je naglašeno: "Svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti i nepodnošljivosti i bezperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi."[215]

Početkom jula 1995. godine, VRS je počela vojni napad na srebreničku enklavu – poznat kao operacija *Krivaja 95*, sa ciljem zauzimanja Srebrenice. Enklava je pala pod kontrolu snaga bosanskih Srba 11. jula, uključujući i sâm grad Srebrenicu. Međutim, još prethodnog dana, stanovništvo iz Srebrenice počelo se kretati ka bazi Holandskog bataljona u Potočarima, što je bilo propraćeno neprekidnim otvaranjem vatre na njih. Nakon pada enklave, 11. jula, žene, deca, stari i nekolicina muškaraca uputili su se ka Potočarima, dok se većina vojno sposobnih muškaraca (10–15.000), pripadnika 28. divizije Armije BiH sa civilima, uputila prema teritoriji pod kontrolom Armije BiH, odnosno prema Tuzli što je značilo probijanje kroz položaje VRS-a.[216]

Za to vreme, oko 20.000 ljudi, uglavnom žena, dece i staraca okupilo se u bazi Holandskog bataljona UN u Potočarima i ispred nje. U naredna dva dana predstavnici VRS-a i Holandskog bataljona održali su 3 sastanka u Hotelu „Fontana" u Bratuncu, na kojima su prisustvovali i predstavnici stanovništva bosanskih Muslimana. Na njima je raspravljano o logistici premeštanja bosanskih Muslimana iz Potočara i okoline, te su date prve insinuacije da celokupno muslimansko stanovništvo mora napustiti Srebrenicu.

Preuzevši kontrolu nad bazom u Potočarima, 12. jula, pripadnici snaga bosanskih Srba, uključujući jedinice MUP-a, zauzeli su položaje duž puta pored baze. Tokom perioda od 11. do 13. jula u Potočarima je bilo veoma malo hrane i vode. Po pitanju higijene stanje se pogoršavalo usled prenatrpa-

210 Za bosanske Muslimane, jer je pre sukoba stanovništvo grada bilo u većini muslimansko i zbog strateški vrlo važnog položaja, jer se Srebrenica nalazi tačno između Tuzle na severu i Žepe na jugu – koja su u periodu na koji se optužnica odnosi dva grada pod kontrolom bosanskih Muslimana. Za bosanske Srbe Srebrenica je bila od značaja jer srednje Podrinje leži uz granicu sa Srbijom i zato što je bilo važno ostvariti kontinuitet teritorija pod srpskom kontrolom u Bosni, kao i sa susednom Srbijom.

211 "Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini", 12. maj 1992. godine, objavljena u „Službenom glasniku Republike Srpske", tomII, br. 22, član 386, 26. novembar 1993. godine (prema: Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih, Tom I, str 26).

212 ArmijaBiH osnovana je 15. aprila 1992. od dela jedinica tadašnje Teritorijalne obrane SR BiH i organizovanih dobrovoljaca, a za vreme rata u BiH bila je zvanična oružana snaga Republike Bosna i Hercegovina.

213 VRS je formirana od komponenti Jugoslovenske narodne armije i sastojala se od šest korpusa organizovanih na geografskoj osnovi. Od značaja za ovaj slučaj biće Drinski korpus. VRS je organizovana prema principu jedinstva komandovanja.

214 Rezolucija Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija br. 824 (dostupno na: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/262/07/IMG/N9326207.pdf?OpenElement).

215 Dokazni predmet P00005, „Direktiva br. 7 Vrhovne komande RS-a", 8. mart 1995. godine, str. 2 (prema: Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih).

216 V. Odluka po zahtjevu tužilaštva u vezi s činjenicama o kojima je presuđeno, Dodatak, činjenice br. 251–252. "Nastojeći se probiti iz enklave, kolona bosanskih Muslimana prvo se kretala kroz zonu odgovornosti Bratunačke brigade [...] napredovala [je] prema zoni odgovornosti Zvorničke brigade."

nosti i nedostatka uslova za smeštaj.U popodnevnim satima 12. jula, započeo je transport žena, dece i staraca prema teritoriji pod kontrolom Armije BiH. Navodna prednost koja je davana ovim stanovnicima u odnosu na vojno sposobne muškarce, služila je kao opravdanje za odvajanje muškaraca bosanskih Muslimana, od kojih je većina zatvorena u tzv. „Belu kuću".[217] Većina muškaraca, kojih je prema procenama bilo između 300 i 400, više nije viđena živa.

Vojska Republike Srpske je 12. i 13. jula rasporedila nekoliko jedinica duž pravca Bratunac - Konjević Polje kako bi vojno delovale i blokirale kolonu bosanskih Muslimana koja se kretala iz Srebrenice prema Tuzli, predvođena 28. divizijom Armije BiH. U tom trenutku, plan ubijanja koji je prvobitno bio usmeren na muškarce u Potočarima, proširen je i na muškarce, bosanske Muslimane iz kolone, koji su bili zarobljeni ili su se predali. Glavni štab VRS-a naredio je komandama Drinskog korpusa, Zvorničke brigade, Birčanske brigade i Vlaseničke brigade, da se angažuju na "otkrivanju, blokiranju, rauzoružavanju i zarobljavanju uočenih muslimanskih grupa, kao i njihovom sprečavanju prolaska na muslimansku teritoriju."[218]

Jedna trećina kolone, u kojoj je bilo oko tri hiljade pripadnika 28. divizije, uspela je da prođe. Ostali su, bežeći od granatiranja i otvaranja vatre iz automatskog oružja, bivali zarobljeni ili su se sami predavali. Zarobljeno je između sedam i osam hiljada muškaraca bosanskih Muslimana, a potom razvoženo na sabirna mesta, koja su postala i lokacije masovnih ubistava.

Dana 13. jula 1995, otpočela je operacija ubijanja. Zarobljenici su bili smešteni na različite lokacije, na kojima je u narednih par dana došlo do ubistava više od 2.000 ljudi. Bosanski Muslimani pogubljeni su na *livadi u Sandićima,*[219] *Konjević polju,*[220] *Novoj Kasabi*, *obalama reke Jadar*, *u dolini Cerske*. Samo u *skladištu u Kravici* za dva dana pogubljeno je oko 1.000-1.500 ljudi. U periodu od 12. do 15. jula do ubistava zarobljenika došlo je i u *supermarketu u Kravici*, *štabu Bratunačke brigade* i *u i oko škole „Vuk Karadžić" u Bratuncu.*

Usledila su masovna pogubljenja na području Zvornika. Zarobljeni bosanski Muslimani streljani su u blizini škole u Grbavcima (ubijeno između 800 i 2.500 ljudi)[221], brane u Petkovcima, šljunkare blizu Kozluka (pogubljeno je više od 1.000 ljudi). Najveće streljanje dogodilo se na Vojnoj ekonomiji Branjevo, gde su pripadnici 10. diverzantskog odreda pogubili 1.000-1.200 ljudi. Ovo pogubljenje, kao i sva prethodna, odvijalo se po sličnom obrascu. Većini su stavljani povezi na oči i vezivane ruke, a onda su prebacivani na obližnje lokalitete i strijeljani: „Bili su okrenuti nama leđima. […] Izvodili su ljude iz autobusa po grupama i, jedna grupa iza, tako su dovodili ljude, po deset, [...] i bili su streljani."[222]

Utovarivači i rovokopači već su bili na licu mesta u vreme pogubljenja, ili su stizali ubrzo potom da bi mrtve pokopali u masovne grobnice. Nakon ovih masovnih pogubljenja, snage bosanskih Srba naredile su operaciju „čišćenja" širom enklave i u području Zvornika su se između 16. i 27. jula nastavila pogubljenja manjih razmera.

Kao što smo naveli ranije, većina ovih činjenica razjašnjena je u toku drugih postupaka pred MKSJ. Jedan od najvažnijih pravosnažnih postupaka jeste slučaj *Tužilac protiv Radislava Krstića*.[223] Radislav Krstić, general i zamenik komandanta Drinskog korpusa VRS, prva je osoba osuđena pred MKSJ za genocid.[224] Pretresno veće u ovom slučaju je zaključilo da je počinjen zločin genocida protiv jednog dela muslimanskog stanovništva Bosne, kao nacionalne, etničke ili verske grupe.

217 Johannes Rutten, dokazni predmet P02178, Transkript prihvaćen na osnovu pravila 92ter, KT. 2129–2130 (5. april 2000. godine) i snimak iz vazduha s oznakama koje je uneo Rutten (prema: *Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih*, Tom I, str. 129).

218 Dokazni predmet P00045, „Naređenje Glavnog štaba VRS-a upućeno Drinskom korpusu", s otkucanim potpisom Milana Gvere, 13. juli 1995. godine, str. 1 (prema: Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih, Tom I, str. 148).

219 Vidi: Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih, Tom I, str. 151-153.

220 Ibid., str. 153 – 155.

221 Ibid., str 196.

222 Svedočenje Dražena Erdemovića, pripadnika 10. diverzantskog odreda.

223 Tužilac protiv Radislava Krstića, predmet br. IT-98-33.

224 Prema Statutu MKSJ, genocid označava bilo koje od sledećih dela, počinjeno sa namerom da se u celini ili delimično uništi neka nacionalna, etnička ili verska grupa kao takva. Ta dela su: ubijanje pripadnika grupe, nanošenje teške telesne ili duševne povrede pripadnicima grupe, smišljeno nametanje pripadnicima grupe životnih uslova sračunatih da dovedu do njenog potpunog ili delimičnog fizičkog uništenja, uvođenje mera kojima je cilj sprečavanje rađanja unutar grupe i prisilno premeštanje dece te grupe u drugu grupu.

Pogubljenja vojno sposobnih muškaraca imala su masovan karakter, a odluka da se oni pogube doneta je nakon odluke o premeštanju žena, dece i staraca, što je impliciralo da se tačno znalo koje su posledice ovih poduhvata. Ovim aktima onemogućen je opstanak bosansko–muslimanskog stanovništva Srebrenice, što implicira da se sa vršenja operacija etničkog čišćenja prešlo na počinjenje genocida. Žalbeno veće je ukinulo prvostepenu osudu Krstića kao učesnika u udruženom zločinačkom poduhvatu da se počini genocid (tačka 1) i proglasilo ga krivim za pomaganje i podržavanje genocida, osudivši ga na 36 godina zatvora.[225]

Sledeći slučaj, čiji su zaključci i saznanja bili ključni za slučaj Popović i drugi, jeste slučaj *Tužilac protiv Momira Nikolića*. Momir Nikolić je od jula 1995. do kraja rata bio pomoćnik komandanta za bezbednost i obaveštajne poslove Bratunačke brigade Vojske bosanskih Srba. On se izjasnio krivim po tački 5 optužnice – progoni na političkoj, rasnoj i verskoj osnovi kao zločin protiv čovečnosti. U okviru Sporazuma o krivici, Momir Nikolić je pristao da svedoči u drugim postupcima pred MKTJ, uključujući druga suđenja koja su u vezi sa Srebrenicom. Svedočio je od 21. do 28. aprila 2009. godine za potrebe predmeta Popović i drugi. Pretresno veće uzimalo je sa zadrškom njegove iskaze, jer je nekoliko puta pokušao da umanji svoju odgovornost za pojedina dela. Njegovo svedočenje bilo je od velikog značaja za utvrđivanje činjenica prilikom snajperskih napada nakon samog pada enklave i prilikom kretanja stanovništva od Srebrenice ka Potočarima.

Još jedan relevantan slučaj jeste predmet *Tužilac protiv Dragana Obrenovića*[226], koji je bio načelnik štaba i zamenik komandanta Prve Zvorničke pešadijske brigade Drinskog korpusa VRS, a od 8. avgusta 1995. do 15. septembra 1995. i ponovo od 18. do 24. septembra 1995. bio je vršilac dužnosti komandanta Zvorničke pešadijske brigade. Pretresno veće je prihvatilo Sporazum o izjašnjavanju o krivici i priznanje krivice i proglasilo Dragana Obrenovića krivim za tačku 5 optužnice – progone kao zločin protiv čovečnosti. On je takođe pristao da svedoči u drugim postupcima pred Međunarodnim sudom, uključujući i suđenja u vezi sa Srebrenicom. Veliki doprinos utvrđivanju činjenica o zločinima na teritoriji pod komandom Zvorničke brigade dalo je to što je Obrenović još 1998. omogućio Tužilaštvu da izvrši pretres prostorija Zvorničke brigade, znajući da će se u pretresu po svoj prilici naći informacije koje bi mogle da ga inkriminišu.

Svaki put kada govorimo o zločinima u Srebrenici, potrebno je pomenuti idući slučaj - *Tužba Bosne i Hercegovine protiv Srbije pred Međunarodnim sudom pravde*. Vlada tadašnje Republike Bosne i Hercegovine pokrenula je 29. marta 1993. godine spor pred MSP sa zahtevom da se tadašnja SR Jugoslavija proglasi odgovornom za kršenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Nakon što je utanačeno 1996. da MSP ima nadležnost za vođenje ovog slučaja, vodila se polemika da li je SR Jugoslavija imala opštu kontrolu nad snagama VRS koje su počinile zločin genocida u i oko Srebrenice 1995. godine. Sud je utvrdio da je odluka da se ubiju vojsnosposobni muškarci, bosanski Muslimani iz Srebrenice, zaista doneta od strane članova Glavnog štaba VRS, ali da se ovaj organ ne može smatrati agentom Srbije, odnosno da SR Jugoslavija nije vršila efektivnu kontrolu nad VRS. Presuda je doneta 26. februara 2007. godine, a utvrđeno je i da je Srbija, kada je u pitanju genocid počinjen u Srebrenici 1995, prekršila Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida propustivši da spreči genocid, kao i jer nije izručila Ratka Mladića, optuženog za genocid i saučesništvo u genocidu, Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju. Srbija se takođe oglušila i o obaveze iz dve „privremene zaštitne mere“ koje je u aprilu i septembru 1993. godine izrekao Međunarodni sud pravde. Ono što čini ovaj slučaj relevantnim i u kontekstu sa slučajem kojim se bavimo, jeste stav MSP-a da je postojanje genocidne namere izvan razumne sumnje dokazano u slučaju srebreničkog masakra u julu 1995. godine, pozivanjem na presude Haškog tribunala koje ga kvalifikuju kao genocid.

Slučaj *Tužilac protiv Vujadina Popovića, Ljubiše Beare, Drage Nikolića, Ljubomira Borovčanina, Radivoja Miletića, Milana Gvere i Vinka Pandurevića*

• Predistorija slučaja

Ako govorimo o početku postupka pred MKSJ, koji će kasnije prerasti u slučaj Popović i drugi, bitno je napomenuti da

225 Tužilaštvo je 5. maja 2006. godine podnelo zahtev kojim od Pretresnog veća u slučaju Popović i drugi traži da formalno primi na znanje 534 činjenice o kojima je presuđeno u Prvostepenoj presudi u predmetu Krstić iz novembra 2001. godine i Drugostepenoj presudi iz aprila 2004. godine.

226 Tužilac protiv Dragana Obrenovića, predmet br. IT-02-60/2.

je protiv optuženih u ovom predmetu prethodno podignuta optužnica u šest zasebnih predmeta: Tužilac protiv Vujadina Popovića[227], Tužilac protiv Ljubiše Beare[228], Tužilac protiv Drage Nikolića[229], Tužilac protiv Ljubomira Borovčanina[230], Tužilac protiv Zdravka Tolimira, Radivoja Miletića i Milana Gvere[231] i Tužilac protiv Vinka Pandurevića i Milorada Trbića[232].

Revidirana konsolidovana izmenjena optužnica podignuta je 16. avgusta 2006. godine.[233] Njom su optuženi: *Vujadin Popović*, potpukovnik i pomoćnik načelnika za bezbednost u Drinskom korpusu Vojske Republike Srpske; *Ljubiša Beara*, pukovnik i načelnik za bezbednost Glavnog štaba Vojske Republike Srpske; *Drago Nikolić*, potporučnik i načelnik bezbednosti u Zvorničkoj brigadi Vojske Republike Srpske; *Ljubomir Borovčanin*, zamenik komandanta specijalne brigade policije MUP-a Republike Srpske; *Radivoje Miletić*, načelnik Odeljenja za operativno-nastavne poslove Glavnog štaba VRS; *Milan Gvero*, pomoćnik komandanta za moral, pravna i verska pitanja Glavnog štaba VRS i *Vinko Pandurević*, potpukovnik i komandant Zvorničke brigade Drinskog korpusa VRS.

• Vujadin Popović

Tužilaštvo MKSJ teretilo je Popovića za odgovornost po članu 7(1) Statuta MKSJ, tj. za *planiranje, podsticanje, naređivanje, činjenje i na drugi način pomaganje i podržavanje krivičnih dela genocida, udruživanja radi vršenja genocida, istrebljivanja, ubistva, progona, prisilnog premještanja i deportacije.*[234] Popović se teretio i da je bio učesnik zajedničkog zločinačkog poduhvata pogubljenja po kratkom postupku vojno sposobnih muškaraca, bosanskih Muslimana, iz Srebrenice i zajedničkog zločinačkog poduhvata prisilnog premeštanja i deportacije stanovnika Srebrenice i Žepe, bosanskih Muslimana.[235] Vujadin Popović bio je načelnik za bezbednost Drinskog korpusa i imao je čin potpukovnika. Popović je bio pretpostavljeni organima bezbednosti brigada iz sastava Drinskog korpusa, a u stručnom smislu i bataljonu Vojne policije Drinskog korpusa VRS. U periodu na koji se odnosi Optužnica, Popović je bio jedini starešina u organu za bezbednost ovog korpusa.

Pretresno veće utvrdilo je Popovićevu odgovornost za pojedina dela na osnovu njegovog prisustva na određenim lokacijama, ili informacija koje je posedovao o pojedinim

227 Tužilac protiv Popovića, predmet br. IT-02-57-PT, prvobitna optužnica podignuta 26. marta 2002. godine.

228 Tužilaštvo protiv Beare, predmet br. IT-02-58-PT, prvobitna optužnica podignuta 26. marta 2002. godine.

229 Tužilaštvo protiv Nikolića, predmet br. IT-02-63-PT, prvobitna optužnica podignuta 6. septembra 2002. godine.

230 Tužilaštvo protiv Borovčanina, predmet br. IT-02-64-PT, prvobitna optužnica podignuta 6. septembra 2002. godine.

231 Tužilaštvo protiv Tolimira, Miletića i Gvere, predmet br. IT-04-80-PT, prvobitna optužnica podignuta 10. februara 2005. godine.

232 Tužilaštvo protiv Pandurevića i Trbića, predmet br. IT-05-86-PT, prvobitna optužnica podignuta 9. novembra 1998. godine.

233 Tužilaštvo je 28. juna 2005. godine podnelo zahtev za izmenu optužnica protiv devetorice optuženih, predlažući jedinstvenu konsolidovanu izmenjenu optužnicu. Pretresno veće je u maju 2006. godine odobrilo novi zahtev tužilaštva kada je predstavljena Druga konsolidovana izmenjena optužnica. Predmet Trbić je 26. juna 2006. godine razdvojen od ovog predmeta i prosleđen na rešavanje Državnom sudu BiH na osnovu pravila. Takođe, predmet Tolimir je razdvojen od zajedničkog predmeta, budući da je Zdravko Tolimir bio na slobodi kada je Druga konsolidovana izmenjena optužnica stupila na snagu. Tužilaštvo je nakon njegovog hapšenja pokušalo spojiti predmet Tolimir s ovim predmetom, ali je Pretresno veće odbilo taj zahev.

234 Popović se u tački 1. optužnice tereti za krivično delo genocida kažnjivo po članu 4(3)(a); u tački 2 za udruživanje radi vršenja genocida kažnjivo po članu 4(3)(b); u tački 3 za istrebljivanje kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv po članu 5(b); u tačkama 4 i 5 za ubistvo, kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv po članu 5(a) odnosno kao kršenje zakona i običaja ratovanja, kažnjivo po članu 3; u tački 6 za progon kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv po članu 5(h); u tački 7 za nehumana dela (prisilno premeštanje) kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv po članu 5(i); i u tački 8 za deportaciju kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv po članu 5(d).

235 Da bismo govorili o zajedničkom zločinačkom poduhvatu potrebno je da se radi o više osoba, da postoji zajednički projekat, plan ili svrha koja predstavlja ili uključuje počinjenje krivičnog dela i koja ne mora biti izričito formulisana niti ranije dogovorena, već može biti improvizovana na licu mesta, kao i da optuženi učestvuje u ostvarivanju zajedničke svrhe, bilo tako što izvrši neko konkretno krivično delo iz Statuta MKTJ, bilo tako što na drugi način pomaže ili doprinosi izvršenju zajedničkog plana ili svrhe – prema Vodiču kroz Haški tribunal, str. 119.

događajima - bio je obavešten o planovima vezanim za vojno sposobne muškarce stacionirane u Potočarima i naknadnim premeštanjima na područje Bratunca i Zvornika.[236] Neminovno je da je boravio na Vojnoj ekonomiji Branjevo nakon pogubljenja koja su tamo učinjena, kao i da je naredio vojnicima VRS-a koji su bili tamo raspoređeni da odu u Dom kulture u Pilici kako bi izvršili pogubljenje 500 bosanskih Muslimana koji su tamo bili zatočeni. Pored toga, Popović je prema dokazima iznetim pred Pretresnim većem, u septembru 1995. godine Momiru Nikoliću, načelniku za obaveštajno-bezbednosne poslove Bratunačke brigade, izdao uputstvo da premesti i ponovo pokopa leševe bosanskih Muslimana iz Glogove.[237]

Nakon izvedenih dokaza, Pretresno veće se van razumne sumnje uverilo da je Popović dao značajan doprinos zajedničkom zločinačkom poduhvatu ubistva i da je delio nameru za ostvarenje zajedničkog cilja, te stoga smatra da je on bio učesnik ovog poduhvata. Takođe je utvrđeno i da je mogao da predvidi da će, pored masovnih pogubljenja, doći i do "situaciono uslovljenog ubijanja" kao posledice zajedničkog zločinačkog poduhvata. Sa druge strane, Pretresno veće je mišljenja da nije izvedeno dovoljno dokaza da je Popović dao značajan doprinos zajedničkom zločinačkom poduhvatu prisilnog premeštanja i deportacije stanovnika Srebrenice i Žepe, bosanskih Muslimana. Budući da je utvrđeno da je Popović bio član zajedničkog zločinačkog poduhvata, on se smatra učesnikom ZZP ubijanja - učestvovao je u ubijanju pripadnika grupe, i tim ubijanjem je naneo teške telesne i duševne povrede članovima porodica žrtava i osobama koje su preživele pogubljenja, kao što je definisano u članovima 4(2)(a) i (b) Statuta. Pored toga, utvrđeno je da je učestvovao u operacijama ubijanja znajući da će ono doprineti uništenju grupe. Pretresno veće smatra da je posedovao genocidnu nameru (ocenjivanje poduhvata ubijanja, animozitet prema grupi kao takvoj, pogrdni nazivi), te se Popović smatra krivim za zločin genocida, kao i za udruživanje radi vršenja genocida. Smatra se krivično odgovornim za ubistvo, istrebljivanje i progon kao zločine protiv čovečnosti, u sklopu svog učešća u zajedničkom zločinačkom poduhvatu ubijanja. Osuđen je na *doživotnu zatvorsku kaznu*.

• Ljubiša Beara

Tužilaštvo je teretilo Ljubišu Bearu po istim osnovama kao i Vujadina Popovića. Od 1992. godine i tokom perioda na koji se optužnica odnosi, Beara je bio član Glavnog štaba VRS-a u Crnoj Rijeci, u svojstvu načelnika Uprave za bezbednost, sa činom pukovnika. Bearina funkcija na položaju načelnika Uprave za bezbednost obuhvatala je nadzor nad organima bezbednosti VRS-a i Vojnom policijom Glavnog štaba, kao i kontraobaveštajne poslove. Kao oficir pretpostavljen organima bezbednosti, on je morao biti izveštavan o radu organa bezbednosti kako bi mogao da im daje smernice i ocenjuje i nadzire njihov rad.

Da bi se shvatili zaključci Pretresnog veća, nužno je naglasiti da je Beara igrao ključnu ulogu u orkestriranju operacije ubijanja tako što je planirao, koordinirao i nadzirao zatočenje, prevoz, pogubljenje i pokopavanje vojno sposobnih muškaraca, bosanskih Muslimana u spornom periodu na koji se optužnica odnosi.[238] Pretresno veće je na osnovu nekolicine izvedenih dokaza utvrdilo njegovo prisustvo na području na kojem su se odvijali sporni događaji.[239] U jednom razgovoru presretnutom 15. jula između Krstića i Beare, Beara je jasno govorio o „3.500 paketa koje treba

236 Naime, Pretresno veće je utvrdilo njegovo prisustvo na nekoliko lokacija presudnih za događaje koji su usledili. Prisustvovao je sastanku u Štabu Bratunačke brigade sa drugim starešinama, na kojem se između ostalog razgovaralo i o likvidaciji oko 8.000 muslimanskih vojnika koje su blokirali u šumi oko Konjević Polja. Obaveštavao je o prebacivanju zarobljenika iz Bratunca u Zvornik, s namerom da tu budu ubijeni. Dana 14. jula, Drago Nikolić, Vujadin Popović i Ljubiša Beara su se sastali u kasarni u preduzeću "Standard", gde je bio smešten štab Zvorničke brigade, da bi razgovarali o operaciji ubijanja doveženih zarobljenika. Bio je prisutan na mestima streljanja u Grbavcima, Roćeviću i Kozluku, gde je imao ulogu koordinatora operacija ubijanja.

237 Jedna od primarnih grobnica u kojima su pokopani posmrtni ostaci streljanih bosanskih Muslimana u skladištu u Kravici.

238 Beara je bio prisutan u rejonu nedaleko od Potočara, a potom i u Bratuncu. Momir Nikolić je posvedočio da je Beara preneo naređenje Dragi Nikoliću da će zarobljenici biti poslati u Zvornik gde treba da budu pogubljeni, što je Pretresno veće uzelo kao pouzdan iskaz zbog samodiskriminišuće prirode i potvrde drugih svedoka. Takođe, prisustvovao je već pomenutom sastanku u kasarni „Standard" 14. jula, sa Popovićem i Nikolićem, gde su razmatrali organizovanje i koordinaciju operacije ubijanja, nakon čega se vratio u Bratunac. Bio je prisutan u Grbavcima (Orahovac), Petkovcima, Roćeviću i Pilici.

239 Beara je zapravo, u svojoj završnoj reči, tvrdio da u periodu od 10. do 16. jula nije bio u istočnoj Bosni na lokacijama koje navodi tužilaštvo, kao i da nije bio uključen u masovna pogubljenja izvršena tokom tog perioda, osporavajući svedočenja nekoliko svedoka i verodostojnost presretnutih razgovora.

raspodeliti"[240], a budući da se u tom momentu u Roćeviću nalazi oko 1.000, a u Kuli i Domu kulture u Pilici još 1.000 do 2.000 zarobljenika, Pretresno veće je zaključilo da je Beara organizovao vojnike za pomoć u vezi s operacijom ubijanja na ovom području. Međutim, Optužnica ne sadrži ništa što ukazuje na to da je Beara učestvovao u ponovnom pokopavanju i on se ne može smatrati odgovornim za te akcije.

Pretresno veće se van razumne sumnje uverilo da je i Beara dao značajan doprinos zajedničkom zločinačkom poduhvatu ubistva, kao i da je delio nameru za ostvarenje zajedničkog cilja, te stoga smatra da je bio učesnik ovog poduhvata. Veće je konstatovalo da je Beara mogao da predvidi kako će, pored pogubljenja širokih razmera, biti vršeno i "situaciono uslovljeno" ubijanje kao verovatna posledica ZZP ubistva. Međutim nije bilo dovoljno dokaza da bi se utvrdilo da je Beara dao značajan doprinos ovome, tako da njegovi postupci u vezi sa stanovništvom u Srebrenici i Žepi, kao ni njegovo poznavanje odredaba Direktive br. 7 i Direktive br. 7/1, ne ukazuju na to da je on bio učesnik ZZP prisilnog uklanjanja stanovništva. Bio je upoznat sa operacijom ubijanja i njegovo učešće u toj operaciji je bilo na visokom nivou i dalekosežno, a budući da se nalazio na većini lokacija masovnih pogubljenja imao je uvid u broj žrtava. Na osnovu njegovog znanja, postupaka i reči, Pretresno veće je zaključilo da je Beara posedovao nameru, uzimajući u obzir razmere i obim operacije ubijanja koja je provedena uz njegovo znanje, u skladu s njegovim uputstvima i pod njegovim nadzorom. Krivično je odgovoran i za udruživanje radi vršenja genocida, kao i činjenje istrebljivanja ubistava i progona kao zločina protiv čovečnosti putem učešća u zajedničkom zločinačkom poduhvatu ubistva. Osuđen je na *doživotnu zatvorsku kaznu.*

• Drago Nikolić

Tužilaštvo je smatralo Dragu Nikolića odgovornim po članu 7(1) Statuta, za "planiranje, podsticanje, naređivanje, činjenje i na drugi način pomaganje i podržavanje krivičnih dela genocida, udruživanja radi vršenja genocida, istrebljivanja, ubistva, progona, prisilnog premeštanja i deportacije."[241] Nikolić je postao načelnik za bezbednost Zvorničke brigade u julu 1995. i imao je čin potporučnika u VRS.[242] Kao načelnik za bezbednost brigade, Nikolić je bio glavni savetodavni organ komandanta brigade u vezi s pitanjem korištenja Vojne policije, a po stručnoj liniji mogao je da izdaje naređenja direktno komandantu Vojne policije.

Nikolić je prisustvovao sastanku u kasarni "Standard", gde su razgovarali o operaciji ubijanja. Pretresno veće se uverilo da je u telefonskom razgovoru naredio pripadniku 1. bataljona Zvorničke brigade, da vrši obezbeđenje zarobljenika u školi u Kuli i da je pritom znao da će ti zarobljenici biti pogubljeni. Ne samo da je bio prisutan u školi u Grbavcima, nego je i aktivno učestvovao u organizovanju zatočenja zarobljenika koji su držani u toj školi gde su kasnije pogubljeni.[243]

Budući da je 13. jula 1995. godine saznao da će vojno sposobni muškarci, bosanski Muslimani iz Srebrenice, biti dovedeni iz Bratunca u Zvornik da bi tu bili ubijeni, te da je učestvovao u aspektima te operacije – planiranju, fizičkim pripremama i obezbeđenju ljudstva – Pretresno veće je konstatovalo da je Nikolić pružio značajan doprinos zajedničkom zločinačkom poduhvatu ubistva i da je delio nameru za ostvarenje zajedničkog cilja, odnosno da je bio učesnik ZZP ubijanja. Zbog tog zaključka smatra se odgovornim za ubistva u školi u Petkovcima. Međutim, osim što mu je bilo načelno poznato da je hvatanje zarobljenika, bosanskih Muslimana, bilo posledica napada na srebreničku enklavu i njenog pada, nije imao nikakvih informacija o okolnostima njihovog zarobljavanja od strane VRS. Pretresno veće je konstatovalo da Nikolić nije kriv za zločin genocida, ali jeste za pomaganje i podržavanje istog. Ispunivši uslov znanja, Nikolić je odgovoran za činjenje istrebljivanja, ubistava i progona kao zločina protiv čovečnosti putem učešća u zajedničkom zločinačkom poduhvatu ubistva. Osuđen je na *35 godina zatvora*.

240 Dokazni predmet P01178a, "Presretnuti razgovor od 15. jula 1995. godine" (Prema: Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih, Tom II str. 494).

241 Nikolić se u tački 1 Optužnice tereti za krivično delo genocida, kažnjivo po članu 4(3)(a); u tački 2 za udruživanje radi vršenja genocida, kažnjivo po članu 4(3)(b); u tački 3 za istrebljivanje kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv po članu 5(b); u tačkama 4 i 5 za ubistvo kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv po članu 5(a), kao i za kršenje zakona i običaja ratovanja, kažnjivo po članu 3; u tački 6 za progon kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv po članu 5(h); u tački 7 za nehumana dela (prisilno premeštanje) kao zločin protiv čovečnosti, kažnjivpo članu 5(i); i u tački 8 za deportaciju kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv po članu 5(d).

242 Po komandnoj liniji bio je potčinjen komandantu Zvorničke brigade Pandureviću, a kad su u pitanju bezbednosni poslovi, bio je potčinjen po stručnoj liniji pomoćniku komandanta Drinskog korpusa za bezbednost Vujadinu Popoviću.

243 Sa druge strane, Pretresno veće nije moglo sa potpunom sigurnošću utvrditi Nikolićevo prisustvo u Roćeviću 15. jula 1995.

• Ljubomir Borovčanin

Ljubomir Borovčanin se tereti za iste zločine kao i prethodno navedeni optuženi. Međutim, Borovčanin se, za gorenavedena krivična dela svojih potčinjenih, takođe tereti odgovornošću kao komandant za ista, po članu 7(3) Statuta.[244] On je za vreme perioda na koji se optužnica odnosi bio zamenik komandanta Specijalne brigade policije MUP-a Republike Srpske, a od 10. jula 1995. bio je komandant združenih snaga jedinica MUP-a podređenih Drinskom korpusu VRS za učešće u srebreničkoj operaciji. Borovčanin i njegove jedinice stavljeni su pod komandu Drinskog korpusa.[245]

On je u periodu od 11. do 13. jula bio u Potočarima, gde je mogao da primeti kako u Potočare dolaze autobusi i kamioni za prevoz stanovništva. Njegovi regruti su kasnije učestvovali u procesu prebacivanja muslimanskog stanovništva na teritoriju pod kontrolom ABiH. Postoje dokazi i da je mogao da primeti uslove i spaljena dokumenta u i pred "Belom kućom" u Potočarima. Istog dana, postupajući po Mladićevom naređenju, organizovao je raspoređivanje 1. čete posebne jedinice policije iz Zvornika i 2. odreda specijalne brigade policije iz Šekovića da pomognu da se put Bratunac-Konjević Polje obezbedi od kolone koja je pokušavala da se probije kroz linije odbrane VRS-a. Svedočio je i događajima u Sandićima i Kravici.

Tužilaštvo je ostalo pri tvrdnji da su Borovčaninovi postupci, to jest njegovo komandovanje snagama MUP-a koje su pomagale VRS-u u kontrolisanju stanovništva, bosanskih Muslimana, omogućili ostvarenje cilja VRS-a da se prisilno ukloni stanovništvo, bosanski Muslimani, iz Srebrenice. Dokazi pokazuju da Borovčanin nije bio upoznat sa planovima da se ukloni stanovništvo, jer nije imao uvid u strateška dokumenta, niti je znao za događaje u Srebrenici pre svog dolaska na ovo područje. Takođe, utvrđeno je da nije postojala namera za prisilno premeštanje. Nema dovoljno dokaza da je pre incidenta u skladištu u Kravici Borovčanin znao za plan o ubijanju bosanskih Muslimana, pa je zaključak Pretresnog veća da nije s ostalim učesnicima zajedničkog zločinačkog poduhvata ubistva delio nameru da doprinese zajedničkom cilju i da nije bio učesnik ovog ZZP. Pretresno veće se uverilo da je Borovčaninov propust da zaštiti zarobljenike bosanske Muslimane značajno doprineo pogubljenju koje je kasnije izvršeno u skladištu u Kravici, te je nečinjenjem pomagao i podržavao ubistvo. Ono je zaključilo da je Borovčanin imao efektivnu kontrolu nad snagama MUP-a, te snosi krivičnu odgovornost po članu 7(3) za ubistvo i istrebljivanje kao zločine protiv čovečnosti i za ubistvo kao kršenje zakona i običaja ratovanja. Pored toga, smatra da on snosi odgovornost za ubistvo, istrebljivanje i progon kao zločine protiv čovečnosti. Pretresno veće je konstatovalo da nema nikakvih indicija o Borovčaninovoj genocidnoj nameri, niti udruživanju radi vršenja genocida. Osuđen je na *17 godina zatvora.*

• Radivoje Miletić

Radivoja Miletića se teretilo za odgovornost na osnovu člana 7(1) Statuta za "planiranje, podsticanje, naređivanje, činjenje i na drugi način pomaganje i podržavanje krivičnih dela ubistva, progona, nehumanih dela (prisilno premeštanje) i deportacije."On je bio načelnik Odeljenja za operativno-nastavne poslove Glavnog štaba VRS i učestvovao je u izradi Direktive br. 7. Uloga Odeljenja za operativne poslove sastojala se od planiranja borbenih aktivnosti koordinisanjem rada drugih organa i izradom borbenih dokumenata. Tužilaštvo konkretno navodi i da je Miletić bio jedna od ključnih ličnosti u zajedničkom zločinačkom poduhvatu prisilnog uklanjanja stanovništva Srebrenice i Žepe - bosanskih Muslimana.

Formalno gledano, a istaknuto je kao prethodno pitanje od strane odbrane, izrada Direktive br. 7, u čijoj je izradi učestvovao, ne spada u vremenski period na koji se optužnica odnosi. Veće se uverilo da je Miletić podrobno informisan o svim događajima i situaciji u Srebrenici čim se vratio iz Beograda u Crnu Rijeku 12. jula.[246] Utvrdilo je i da je Miletić imao ključnu koordinatorsku ulogu u protoku

244 Član 7 (3) Statuta MKSJ odnosi se na komandnu odgovornost i glasi: „Činjenica da je neko od dela navedenih u članovima od 2 do 5 ovog statuta počinio podređeni, ne oslobađa njegovog nadređenog krivične odgovornosti, ako je nadređeni znao ili je bilo razloga da zna da se podređeni sprema počiniti takva dela ili da ih je već počinio, a nadređeni nije preduzeo nužne i razumne mere da spreči takva dela ili kazni počinioce."

245 Dokazni predmet P00057, „Naređenje br. 64/95 Ministarstva unutrašnjih poslova RS-a jedinicama MUP-a", s otkucanim potpisom Tomislava Kovača, 10. juli 1995. godine (prema: Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih, Tom II str. 545).

246 Miletić jebiodužandaMilovanovićureferišetokomnjegovogodsustvaiponjegovompovratkuuGlavni štabVRS-a. Pretresno veće se uverilo da je Miletić, da bi to mogao učiniti, morao i sam biti potpuno informisan.

informacija u Glavnom štabu VRS.[247] Odbio je da otvori odbrambene linije VRS-a kako bi omogućio koloni bosanskih Muslimana da prođe i naredio da se sva raspoloživa oprema i ljudstvo upotrebe za borbu protiv kolone i njeno uništenje. Tokom operacije Žepa, u periodu od 16. do 27. jula, Miletić je izdavao uputstva jedinicama na terenu i imao je ulogu koordinatora Glavnog štaba sa snagama na terenu.

Stav tužilaštva bio je da je Miletić doprineo zajedničkom zločinačkom poduhvatu prisilnog uklanjanja stanovništva izradom Direktive br. 7 i učešćem u njenom sprovođenju, kao i nadgledanjem stanja muslimanskih snaga i njihove predaje i nadziranjem aktivnosti jedinica VRS-a u enklavama. Na osnovu dokaza koji su predočeni Pretresnom veću utvrđeno je van razumne sumnje da je Miletić, od samog početka, preko provođenja do ostvarenja, igrao ključnu ulogu u planu prisilnog uklanjanja bosanskih Muslimana iz Srebrenice i Žepe. On je učestvovao u ZZP prisilnog uklanjanja civila i delio nameru za njegovo počinjenje sa drugim učesnicima, a njegova dela kumulativno predstavljaju značajan doprinos ovom poduhvatu. Pretresno veće je utvrdilo da je kriv za činjenje nehumanih dela (prisilno premeštanje) putem učešća u zajedničkom zločinačkom poduhvatu prisilnog uklanjanja. Smatra se da je izvršio dela u cilju realizacije plana da se uklone bosanski Muslimani sa posebnom namerom diskriminacije po polnoj, rasnoj ili verskoj osnovi. Zaključeno je i da u situaciji „situaciono uslovljenog" ubijanja proizašlog iz ZZP-a prisilnog uklanjanja, koji obuhvata prisilno premeštanje kao i druga nehumana dela koja čine zločin protiv čovečnosti, on krivično odgovoran za ubistvo kao zločin protiv čovečnosti, a ne kao ratni zločin, kao i za progon putem „situaciono uslovljenog" ubijanja kao zločin protiv čovečnosti. Pretresno veće osudilo ga je na *19 godina zatvora.*

• Milan Gvero

Milan Gvero tereti se za iste zločine kao Miletić. Gvero je bio pomoćnik komandanta za moral, pravna i verska pitanja Glavnog štaba VRS. Njegova dužnost je bila da ocenjuje razne faktore koji utiču na moral, kako bi se osiguralo da borbeni duh ostane na najvišem nivou, što je uključivalo praćenje situacije u jedinicama. Imao je veliku ulogu u kreiranju moralno obojenih propagandi za vreme pojedinih operacija. Pretresno veće je zaključilo da je Gvero bio najstariji oficir u Glavnom štabu VRS-a barem jedan deo dana 13. jula, 19. jula i 25. jula 1995. godine, što mu je dalo neka viša ovlašćenja.

Početkom 1995. godine Gvero je prisustvovao i govorio na referisanju o borbenoj gotovosti, na kojem je bilo reči o definisanju daljih političkih i vojnih ciljeva, strategija vođenja rata i mirovnih pregovora, konkretno o političkim i vojnim prioritetima RS-a, već usvojenim strateškim ciljevima i težišnim zadacima u 1995. godini.[248] Imao je udela i u kreiranju moralnih odredaba pojedinih pomenutih strateških dokumenata.[249] Pregovarao je sa predstavnicima MKCK-a i UNHCR-a da Holandski bataljon odvede deo ranjenika i bolesnika u Bratunac iz Potočara.[250] I tokom operacije u Žepi vršio je ključne funkcije u vezi sa propagandnim aktivnostima.

Pretresno veće je došlo do zaključka da je širenjem lažnih informacija i upućivanjem ozbiljne pretnje Gvero dao doprinos zajedničkom zločinačkom poduhvatu prisilnog uklanjanja civila, koji je po svom karakteru nesumnjivo značajan, te se on smatra učesnikom ovog poduhvata. Nakon što je utvrdilo da je kriterijum znanja ispunjen, Pretresno veće je konstatovalo da je Gvero kriv za nehumana dela (prisilno premeštanje) kao zločin protiv čovečnosti. Takođe je konstatovalo da je progon kao zločin protiv čovečnosti počinjen prisilnim premeštanjem hiljada bosanskih Muslimana iz Srebrenice i Žepe, okrutnim i nečovečnim postupanjem i terorisanjem civila, bosanskih Muslimana, te da je Gvero kriv za progon kao zločin protiv čovečnosti. Osuđen je na *5 godina zatvora.*

• Vinko Pandurević

Vinko Pandurević smatran je odgovornim prema članu 7(1) Statuta za "planiranje, podsticanje, naređivanje, činjenje i na

247 Pretresno veće je izvelo dokaze da je Glavni štab posle aprila 1995. potčinjenim jedinicama poslao 11 obaveštenja u vezi s humanitarnim konvojima, od kojih je sedam potpisao Miletić.

248 Dokazni predmet 5D00967, "Plan referisanja o borbenoj gotovosti u 1994. godini", 29. i 30. januar 1995. godine, s Mladićevim potpisom (Prema: Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih, Tom II, str. 655).

249 Kako bi sprečio NATO bombardovanje, on je u telefonskom razgovoru sa komandantom Holandskog bataljona negirao napade na ovaj bataljon tvrdeći da položaje UNPROFOR-a zapravo napada ABiH i da on ne može ništa učiniti da zaustavi borbe, jer VRS ne napada ni UNPROFOR ni civilno stanovništvo Srebrenice.

250 Dokazni predmet P04157, „Intervju koji je MKCK dao televizijskoj kući Deutsche Welle", 20. juli 1995. godine, str. 1 (prema: Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih, Tom II, str. 669).

drugi način pomaganje i podržavanje krivičnih dela genocida, udruživanja radi vršenja genocida, istrebljivanja, ubistva, progona, prisilnog premeštanja i deportacije."[251] Navodi se da je Pandurević bio učesnik zajedničkog zločinačkog poduhvata pogubljenja po kratkom postupku i pokopavanja vojno sposobnih muškaraca, bosanskih Muslimana, iz Srebrenice i zajedničkog zločinačkog poduhvata prisilnog premeštanja i deportacije stanovništva Srebrenice i Žepe, bosanskih Muslimana. Takođe se, prema članu 7(3) Statuta tereti, kao komandant, za dela svojih potčinjenih, za već navedena krivična dela. Pandurević je bio potpukovnik i komandant Zvorničke brigade, Drinskog korpusa VRS.

On je raspolagao punim informacijama o operaciji *Krivaja-95*. U narednih nekoliko dana učestvovao je u napadima i zauzimanju enklave, upravljajući Taktičkom grupom 1. Nakon sastanka sa Krstićem, održanog 15. jula, Pandurević je sa svojom jedinicom TG-1 krenuo prema Zvorniku i oko podneva stigao u kasarnu u preduzeću „Standard". Imao je uvid u činjenice o dovođenju velikog broja zatvorenika iz Bratunca, te da se vrše njihova pogubljenja. Ubrzo su ga upoznali sa situacijom na području Zvornika, i doneta je odluka da se propusti kolona koja prolazi u blizini Nezuka. Dogovoreno je da se otvori koridor kroz koji je prošlo oko 5.000 ljudi, što je bilo u suprotnosti s naređenjima koje je Pandurević dobio od svojih pretpostavljenih. Pandurević je informisan i o aktivnostima Inžinjerske čete u pokopavanju tela streljanih zarobljenika.

Uzimajući u obzir informacije kojima je Pandurević raspolagao, Pretresno veće se uverilo da je on 18. jula bio upoznat s razmerama operacije ubijanja. Uprkos tome, Pretresno veće konstatuje da nema dokaza da je Pandurević sa drugim učesnicima ZZP-a delio nameru da se počine zločini koji su bili cilj tog poduhvata. Pretresno veće je konstatovalo i da Pandurević 23. jula nije preduzeo ništa kako bi izvršio svoju obavezu prema ranjenim zarobljenicima, premda je imao mogućnost da to učini i svojim nečinjenjem pomogao je i podržao ubistvo deset ranjenih zarobljenika, bosanskih Muslimana, iz bolnice u Milićima. Što se tiče zajedničkog zločinačkog poduhvata prisilnog premeštanja, Pretresno veće se uverilo da je Pandurević znao za plan prisilnog uklanjanja stanovništva, bosanskih Muslimana, iz enklava Srebrenica i Žepa, ali nije dokazano da je bio učesnik tog poduhvata. Dodatno, veće je konstatovalo da je Pandurević pomagao i podržavao krivično delo prisilnog premeštanja. Zbog odgovornosti nadređenog prema članu 7(3) Statuta, odgovoran je za krivična dela koja su počinili pripadnici Zvorničke brigade tokom operacije ubijanja na zvorničkom području. Stoga, Pandurević snosi krivičnu odgovornost po članu 7(3) za ubistvo kao zločin protiv čovečnosti, za prisilno premeštanje kao zločin protiv čovečnosti, kao i za ubistvo kao kršenje zakona i običaja ratovanja. Osuđen je na *13 godina zatvora*.

Žalbeni postupak i zaključna razmatranja

Nalazi koje smo razmotrili zaključak su Pretresnog veća koje je donelo prvostepenu presudu 10. juna 2010. godine. Prilikom odmeravanja kazni sedmorice optuženih u ovom slučaju uzeti su u obzir težina krivičnog dela za koje se terete, otežavajuće, kao i olakšavajuće okolnosti i opšta praksa izricanja zatvorskih kazni pred sudovima bivše Jugoslavije. Za većinu optuženih dobrovoljna predaja sudu bila je uzeta kao olakšavajuća okolnost. Presudi je priloženo i izdvojeno i suprotno mišljenje sudije O-Gon Kvona i izdvojeno mišljenje sutkinje Kimberli Prost.[252]

Svi optuženi, osim Ljubomira Borovčanina[253], pokrenuli su žalbeni postupak 2012. godine. Žalbeni postupak u predmetu Milana Gvere je obustavljen nakon njegove smrti u februaru 2013.[254] Rasprava o žalbama preostale petorice

251 Pandurević se u tački 1 Optužnice tereti za krivično delo genocida, kažnjivo prema članu 4(3)(a); u tački 2 Optužnice za udruživanje radi vršenjagenocida, kažnjivo prema članu 4(3)(b); u tački 3 Optužnice za istrebljivanje kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv prema članu 5(b); u tačkama 4 i 5 Optužnice za ubistvo kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv prema članu 5(a) odnosno ka okršenje zakona ili običaja ratovanja, kažnjivo prema članu 3; u tački 6 Optužnice za progon kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv prema članu 5(h); u tački 7 Optužnice za nehumana dela (prisilno premeštanje) kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv prema članu 5(i); i u tački 8 za deportaciju kao zločin protiv čovečnosti, kažnjiv prema članu 5(d).

252 Pogledati: Presuda u predmetu Tužilac protiv Popovića i drugih, Tom II str. 833-861.

253 Ljubomir Borovčanin se nije žalio na presudu kojom je u junu 2010. godine proglašen krivim za pomaganje i podržavanje istrebljivanja, progone, prisilno premeštanje i ubistvo, za šta je osuđen na 17 godina zatvora, pa je prebačen u Dansku na izdržavanje kazne.

254 „OBUSTAVLJEN ŽALBENI POSTUPAK U PREDMETU MILANA GVERA" (dostupno na: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/obustavljen-zalbeni-postupak-u-predmetu-milana-gvera.25.html?cat_id=1&news_id=14734, pristupljeno: 18. januara 2014.).

optuženih otpočela je 2. decembra 2013.[255] Vujadin Popović je osporio činjenične i pravne nalaze prvostepene presude, tražeći od Žalbenog veća da je ukine i proglasi da nije kriv ni po jednoj tački optužnice ili da naloži novo suđenje. Odbrana Ljubiše Beare tvrdila je da on nije mogao biti osuđen za učešće u genocidu, budući da je oslobođen po tački koja ga je teretila za prisilno premeštanje stanovništva, kao i da nije bio učesnik zajedničkog zločinačkog poduhvata sa ciljem ubistava hiljada srebreničkih muškaraca i dečaka u julu 1995. godine.[256] Branitelji Drage Nikolića negiraju nalaz Pretresnog veća po kojem je optuženi imao značajnu ulogu u zajedničkom zločinačkom poduhvatu ubistva, a Miletićeva odbrana je praktično pokušavala da prebaci činjenje dela za koje se tereti na njegove nadređene. Konačno, odbrana Vinka Pandurevića navodi da on nije mogao da utiče na operaciju ubijanja srebreničkih zarobljenika koju su po naređenju Ratka Mladića izvršili Ljubiša Beara i Vujadin Popović.[257] U obraćanju optuženih za kraj žalbene rasprave, oni su se izvinili žrtvama i izrazili žaljenje zbog zločina, ali su negirali svoju ulogu u njima.[258]

Ova presuda imala je veliki značaj u pogledu kažnjavanja zločina povodom slučaja vezanih za Srebrenicu, budući da je još jednom potvrđeno počinjenje zločina genocida nad bosanskim Muslimanima ovog grada. Sa druge strane, predmet je vrlo značajan u pogledu utvrđivanja i razjašnjavanja dodatnih činjenica u pogledu sudbine stradalih muškaraca. Ali ono što ostaje kao neupitno jeste istrajnost optuženih pri izjavama da nisu krivi za počinjene zločine, uprkos priznanjima postojanja zločina. Ovo suđenje se može smatrati istorijskim jer su svi optuženi osuđeni na skoro najveće kazne za zločine koje su počinili, bez obzira na činjenicu da ono traje već gotovo deceniju. Bez pokušaja prognoziranja mogućih odluka Žalbenog veća u ovom postupku, ostaje da se u narednom periodu vidi kakva odluka će biti donesena. Zločini nad bosanskim Muslimanima Srebrenice i Žepe su utvrđeni, dokazani i ostaje samo da se pravosnažno kazne svi koji su ih činili ili pomagali u njihovom činjenju, jer je to jedini način da se ispoštuju mnogobrojne žrtve. Zločin genocida zahteva kažnjavanje najvišim kaznama, bez ustupaka, jer na neki način treba dati primer da se takva zlodela ne bi ponavljala u budućnosti.

255 „SREBRENIČKA 'PETORKA' PRED ŽALBENIM VEĆEM“ (dostupno na: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/srebrenicka-quotpetorkaquot-pred-zalbenim-vecem.25.html?cat_id=1&news_id=15549, pristupljeno: 18. januara 2014.).

256 „BEARA BI DA IZBEGNE OSUDU ZA GENOCID“ (dostupno na: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/beara-bi-da-izbegne-osudu-za-genocid.25.html?cat_id=1&news_id=15552, pristupljeno: 18. januara 2014.).

257 „PANDUREVIĆ ZA GENOCID KRIVI MLADIĆA, BEARU I POPOVIĆA“ (dostupno na: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/pandurevic-za-genocid-krivi-mladica-bearu-i-popovica.25.html?cat_id=1&news_id=15562, pristupljeno: 18. januara 2014.).

258 „OBRAĆANJE OPTUŽENIH ZA KRAJ SREBRENIČKE ŽALBENE RASPRAVE“ (dostupno na: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/obracanje-optuzenih-za-kraj-srebrenicke-zalbene-rasprave.25.html?cat_id=1&news_id=15572, pristupljeno: 19. januara 2014.).

Srebrenica - Suđenje Radislavu Krstiću

Srđan Vidačković

1. Uvod

Suđenje Radislavu Krstiću je po svom značaju jedno od najvažnijih suđenja pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), s obzirom da je u vrijeme odvijanja suđenja ovaj bivši komandant Drinskog korpusa bio jedini tako visoko pozicionirani oficir Vojske Republike Srpske, koji se tada nalazio pred ovim Sudom. S druge strane, značaj suđenja i presude ogleda se u tome što je prvi put nakon Drugog svjetskog rata na teritoriji Evrope - a i prvi put za zločine u Bosni i Hercegovini - neko pravosnažno osuđen za genocid. Ono što je još potrebno naglasiti jeste i doprinos ove presude razvoju međunarodnog krivičnog prava i jurisprudencije.

Iako se činjenice o Srebrenici prezentiraju u stručnoj literaturi i šira javnost je upoznata sa njima, ovaj rad će početi kratkim podsjećanjem na stradanje bosanskih Muslimana u toj enklavi, zbog razmjera zločina koji je tamo počinjen u julu 1995. godine.

U sljedećem poglavlju govoriti će se o suđenju Radislavu Krstiću i njegovoj ulozi prije, tijekom i nakon srebreničke tragedije.

Završni dio ovog rada je ujedno i najvažniji i u njemu će se govoriti o značaju presude, sa posebnim akcentom na krivičnu odgovornost generala Krstića za sudjelovanje u udruženom zločinačkom poduhvatu, te na odgovornost za genocid.

2. Zločin u Srebrenici

Srebrenica, grad u Istočnoj Bosni, sa početkom izbijanja rata imala je oko 37.000 stanovnika od kojih su najveći broj činili Muslimani - njih 73%, te Srbi - 25%. Zbog svog položaja (15-tak kilometara od granice sa Srbijom) a i zbog velike strateške važnosti za bosanske Srbe, ovaj grad srednjeg Podrinja je već na samom početku oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini 1992. godine bio izložen napadima srpskih paravojnih formacija koje su grad držale pod kontrolom prvih nekoliko sedmica.[259] Nakon toga grad dolazi pod kontrolu bosanskih Muslimana zahvaljujući akcijama Nasera Orića koji uspijeva da do devetog mjeseca 1992. godine spoji Srebrenicu sa Žepom, a do januara 1993. godine proširi slobodni teritorij na 900 kvadratnih kilometara.

Međutim, nakon napada na srpsko selo Kravica u prvom mjesecu 1993. godine, snage bosanskih Srba su odgovorile kontraofanzivom i prekinule vezu između ove dvije enklave.

259 Fond za humanitarno pravo, *Presude-Srebrenica,* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2005) str. 77.

To je dovelo i do priliva velikog broja bošnjačkih izbjeglica u Srebrenicu, tako da je taj grad tada brojao između 50.000 i 60.000 ljudi.[260] Tijekom ovih borbi došlo je i do prvih zločina na obje strane. Snage Armije BiH pod vođstvom Nasera Orića su počinile zločine između ostalog i na području regije Birač, a zatim i na području Bratunca.[261] Zbog teške humanitarne situacije, a i prijetnje Vojske Republike Srpske da će napasti grad, Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija je u aprilu 1993. godine donijeo rezoluciju kojom Srebrenicu i njenu okolinu proglašavaju zaštićenom zonom.[262] Zaštićenim zonama u oblasti Istočne Bosne i Hercegovine tada su proglašeni još Žepa i Goražde. Zahvaljujući intervenciji UNPROFOR-a dogovoren je i prekid vatre između dvije zaraćene strane.

Direktiva 7, izdata u martu 1995. godine od strane predsjednika Republike Srpske i vrhovnog komandanta Vojske Republike Srpske (VRS) Radovana Karadžića, odnosila se na strategiju VRS vezanu za enklave u Istočnoj BiH.[263] U njoj se navodi kao cilj fizičko odvajanje enklava Srebrenice i Žepe, a također je trebalo da se restrikcijama smanji logistička podrška UNPROFOR-ovim snagama, kao i da se stvori nesigurnost i nepodnošljivost života muslimanskog stanovništva u Srebrenici:

''Krajnje upornom i aktivnom odbranom, a u sadejstvu sa delom snaga SRK, na s/z delu ratišta i oko enklava, spriječiti prodore neprijatelja na izabranim operativno-taktičkim pravcima. Demonstrativnim i aktivnim b/d uz primenu mera operativno-taktičkog maskiranja, vezivati što jače snage za sebe, na s/z delu ratišta, a prema enklavi Srebrenica i Žepa što pre izvršiti potpuno fizičko odvajanje Srebrenice od Žepe, čime spriječiti i pojedinačno komuniciranje između ovih enklava. Svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg ostanka i života mještana u Srebrenici i Žepi.

Za slučaj odlaska snaga UNPROFOR-a iz Žepe i Srebrenice, komanda DK će isplanirati operaciju pod nazivom „Jadar" sa zadatkom razbijanja i uništenja muslimanskih snaga u ovim enklavama i definitivnog oslobođenja Podrinja."[264]

Primjena ove Direktivne rezultirala je nestankom hrane, vode i lijekova, što je dovelo do humanitarne katastrofe u Srebrenici zbog čega su snage Armije BiH tražile deblokadu koridora. U Direktivi 7 se dalje navodi:

''Preko nadležnih državnih i vojnih organa, zaduženih za rad sa UNPROFOR-om i humanitarnim organizacijama, planskim i nenametljivim restriktivnim odobravanjem zahteva, smanjiti i ograničiti logističku podršku snaga UNPROFOR-a u enklavama i dotur materijalnih sredstava muslimanskom življu, i učiniti ih ovisnim od naše dobre volje, a istovremeno izbeći osudu međunarodne zajednice i svetskog javnog mnenja."[265]

Operacija „Krivaja 95", odnosno napad na Srebrenicu započeo je 6. jula 1995. godine. Bez gotovo ikakvog otpora pao je prvo južni dio enklave i samo nakon tri dana Vojska Republike Srpske je ušla četiri kilometara duboko u teritoriju enklave. Vidjevši da nema značajnijeg vojnog otpora Armije BiH niti da međunarodna zajednica reagira, predsjednik Karadžić izdao je naredbu da Drinski korpus zauzme Srebrenicu. NATO snage su 11. jula, na zahtjev pukovnika Karremansa, komandanta UN holandskog bataljona u Srebrenici, bombardovale tenkove te artiljerijske položaje VRS iznad Srebrenice, želeći da zaustave dalji prodor VRS. Zbog prijetnji da će VRS ubiti sve zarobljene nizozemske vojnike, akcija NATO je prekinuta.

Događaji koji su se desili natjerali su bošnjačko stanovništvo da napusti Srebrenicu i uputi se u Potočare, gdje se nalazila baza UN i okolni objekti. Među 20-25.000 bosanskih Muslimana od kojih su najveći broj bili žene, djeca i starci

260 Izvještaj Generalnog Sekretara Ujedinjenig nacija, Pad Srebrenice, par. 37.

261 Naseru Oriću suđeno je pred MKSJ po optužnici za smrt najmanje šest zarobljenih Srba u policijskoj stanici u Srebrenici, te za okrutno postupanje prema zatvorenicima i uništavanje srpskih sela tokom 1992. i 1993. godine. Iako je tužioc tražio 18 godina zatvora a odbrana oslobađajuću presudu, MKSJ ga je osudio na dvije godine zatvora zbog zločina nad srpskim civilima u periodu od 1992. do 1993. godine. Apelaciono vijeće je Orića oslobodilo krivice u aprilu 2008.godine.

262 UN Doc. S/RES/B19 (1993).

263 Vrhovna komanda Oružanih snaga Republike Srpske, Direktiva br.7, 8.03.1995.godine, str. 8.

264 Ibid., str. 8.

265 Ibid.

bilo je i oko 300 muškaraca u samoj bazi, a van nje između 600 i 900 njih. O stanju koje je vladalo u Potočarima među izbjeglicama svjedočio je jedan od pripadnika holandskih snaga,kapetan Leendert Van Dujin: „Bili su u stanju panike, bili su uplašeni i gurali su se prema vojnicima, mojim vojnicima, vojnicima UN-a, koji su ih pokušavali smiriti. Ljudi koji bi pali, bili su pregaženi. Situacija je bila haotična."[266]

Uslijedio je transport žena, djece i staraca iz Potočara prema teritoriji koju je kontrolirala Armija BiH, koji je završio uvečer 13. jula. Transport je dogovoren na tri sastanka koja su se desila u hotelu „Fontana" od 11-13. jula 1995. godine. Na tim sastancima pored generala Ratka Mladića prisustvovali su i drugi oficiri VRS, među kojima i general Radislav Krstić te predstavnici UNPROFOR-a i nezvanični predstavnici bosanskih Muslimana Nesib Mandžić, Ćamila Omanović i Ibro Nuhanović. Na sastanku je general Mladić jasno stavio do znanja da će se iz svih autobusa izdvajati muškarci između 17 i 70 godina kako bi se provjerilo da li su ratni zločinci. Autobuse za transport obezbijedila je VRS.

Već tada se počelo sa ubistvima, silovanjima, paljenjima kuća i sprovođenjem odluke o odvajanju muškaraca prilikom transporta. Muškarci su bili odvojeni, a zatim transportirani kamionima u nepoznatom pravcu. Prva ubijanja muškaraca koja su vidjeli i pripadnici UN-a odvijala su se iza „bijele kuće" u kojoj su muškarci bili i zatočeni, a onda i odvezeni u Bratunac.

Dok su žene, djeca i starci pokušali da se spasu odlaskom u UN bazu u Potočarima, veliki broj vojno sposobnih muškaraca, pripadnika 28. divizije Armije BiH, neposredno po ulasku Mladićevih snaga u grad 11. jula, odlučuje da ne ostane u Srebrenici, već da pokuša proboj prema teritoriji pod kontrolom Armije BiH. Kolona koja je u nekoliko pravaca pokušala proboj, brojala je između 10.000 i 15.000 ljudi i bila dugačka između 12 i 15 kilometara. Vojska Republike Srpske je po svaku cijenu pokušala da spriječi prelazak kolone na sigurnu teritoriju, te je kolona sve vrijeme od 12. jula bila izložena teškim napadima.

Prednji dio kolone uspio je da se probije na teritoriju pod kontrolom Armije BiH 16. jula 1995. godine. Srebreničani koji se nisu uspjeli probiti, bili su zarobljeni i zadržani na različitim lokacijama, gdje su im se pridružili muškarci koji su ostali u Potočarima, njih oko 1.000. Najveći broj ljudi iz kolone zarobljen je na cesti između Bratunca i Konjević Polja 13. jula i prebačen na fudbalski teren u Novoj Kasabi ili na livadu kod mjesta Sandići. Nakon što su autobusi koji su bili korišteni za transport žena, djece i staraca sad ponovno bili na raspolaganju, poslužili su za transport zarobljenih muškaraca na mjesta gdje su pogubljeni u unaprijed dogovorenim i isplaniranim masovnim egzekucijama.

Pogubljenja su bila vršena prema određenom obrascu, što ukazuje na činjenicu da su pažljivo isplanirana i iskoordinirana.[267] Ubijanja su uglavnom vršena na lokacijama u Cerskoj dolini, u skladištu u Kravici, na Vojnoj ekonomiji u Branjevu, Orahovcu, kod Kozluka i kod brane u blizini Petkovaca. Nakon ubistava stizala bi mehanizacija koja je bila tu da izvrši pokop ljudi u masovne grobnice. Tokom jeseni 1995. godine nastojalo se prikriti zločine, pa su tijela prebacivana u sekundarne grobnice, prilikom čega je došlo i do oštećivanja leševa i do toga da su različiti dijelovi tijela sahranjeni u različitim grobnicama. Do početka suđenja Radislavu Krstiću pronađene su lokacije 21 grobnice, od kojih su 14 bile primarne. Forenzički dokazi utvrdili su da se radi o osobama koje nisu poginule u borbi nego su ubijene. Ekshumacije su pokazale da su žrtve prije nego su ubijene bili vezane i/ili imale poveze preko očiju. U vrijeme trajanja procesa, identificirano je 2.028[268] tijela ubijenih u Srebrenici, dok je zaključno sa julom 2013. godine broj identifikovanih i ukopanih žrtava 6.066.

Ono što se dogodilo u Srebrenici imalo je, i još uvijek ima, nesagledive i katastrofalne posljedice za porodice bosanskih Muslimana iz ovog grada. Većina porodica je izgubila svoje muške članove, a često su u pitanju bile i tri generacije iz jedne porodice koje su ubijene. Za patrijarhalno društvo u kome su živjele te porodice, takav gubitak značio je i neizvjesnost, nesigurnost i nizak standard života za njihove preživjele članove. Pretresno vijeće također je s pravom uzelo u obzir dugoročne posljedice, koje će eliminacija sedam do osam hiljada muškaraca iz Srebrenice imati na opstanak te zajednice. Razmatrajući te posljedice, Pretresno vijeće se ispravno usredotočilo na šanse za fizički opstanak zajednice. Kako je konstatiralo Pretresno vijeće, ubijeni muškarci činili su približno petinu čitave srebreničke zajednice. Pretresno

266 Fond za humanitarno pravo, *Presude-Srebrenica,* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2005) str. 90.

267 Ibid., str. 366-417.

268 D. Manning, *Srebrenica Investigation: Summary of Forensic Evidence, Execution Points and Mass Graves*, 2000, str. 7614.

vijeće je zaključilo da će, s obzirom na patrijarhalnost zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici, uništenje tako velikog broja muškaraca „neizbježno za posljedicu imati fizički nestanak bosansko-muslimanskog stanovništva u Srebrenici [...] Fizičko uništenje muškaraca stoga ima teške posljedice po stvaranje potomstva u srebreničkoj muslimanskoj zajednici, uz mogućnost izumiranja zajednice."[269] Kroz kakve patnje prolaze žene koje su izgubile svoje najbliže možda najbolje ilustruje svjedočenje majke od koje je njen maloljetni sin otrgnut u Potočarima: ''Stalno ga sanjam. Sanjam ga kako dolazi i nosi mi cvijeće, i kaže: „Majko, evo me." Ja ga grlim i kažem: „Gdje si bio, sine moj?", a on mi kaže: „Cijelo vrijeme sam bio u Vlasenici." (Svjedokinja DD, T.5769)

Nema sumnje u ono što se dogodilo nakon zauzimanja Srebrenice i nekoliko mjeseci kasnije. MKSJ je u žalbenoj presudi generalu Krstiću zločin u Srebrenici okarakterisao kao genocid.

3. Suđenje Radislavu Krstiću

Suđenje Radislavu Krstiću, bivšem komandantu Drinskog korpusa Vojske Republike Srpske, počelo je 7. decembra 1998. godine, samo pet dana nakon što je akcijom NATO snaga u BiH zvanih Stabilization Force (SFOR) uhapšen u selu Vršani, dok je putovao prema Banja Luci. Radislav Krstić je rođen u selu Neđaljišta, općina Vlasenica 1948. godine. U Vlasenici završava osnovnu, a u Han Pijesku srednju školu. Vojnu akademiju završava u Beogradu 1972. godine i prije rata stiče čin potpukovnika JNA. Po izbijanju rata bio je komandant 2. romanijske motorizovane brigade, koja je bila dio Sarajevsko-romanijskog korpusa a zatim pripojena Drinskom korpusu. Od desetog mjeseca 1994. godine pa do 12. jula 1995. godine bio je zamjenik komandanta Drinskog korpusa. Komandu nad Drinskim korpusom sa oko 15.000 vojnika preuzeo je 13. jula 1995. godine, kada je unaprijeđen u čin general-majora. Tada je komandovao između ostalih Milićkom, Bratunačkom i Zvorničkom brigadom („Vukovi sa Drine") koje su imale aktivnu ulogu tokom srebreničke tragedije. Sva krivična djela dogodila su se u zoni odgovornosti korpusa na čijem čelu je stajao general Krstić.[270] Optužnica za genocide, zločine protiv čovječnosti i kršenja zakona i običaja rata je podignuta 1. decembra pred MKSJ. Za sve tačke optužnice general Krstić se izjasnio da nije kriv. Presude koje su uslijedile u prvostepenom i drugostepenom postupku jesu jedne od najvažnijih koje je izrekao MKSJ. Izazvale su dosta polemike - pogotovo vezano za osuđujuću presudu za genocid - a zanimljiva je i odluka suda da je general Krstić sudjelovao u udruženom zločinačkom poduhvatu, koja je u postupku pred Žalbenim vijećem ukinuta.

U postupku pred Pretresnim vijećem saslušana su 103 svjedoka optužbe, te 13 svedoka odbrane uz još dva svjedoka Pretresnog vijeća. General Krstić svjedočio je u svoju odbranu. Za 58 svjedoka iskorištene su zaštitne mjere, a njih 9 je svjedočilo iza zatvorenih vrata.

U ovom radu fokus će biti na analizi presude vezane za genocid.

1.1 Osuda za genocid

„Nijedan opis ne može dočarati užas događaja, koji su se u Srebrenici odigrali tokom tih devet dana, od 10. do 19. jula 1995, kao ni svu težinu saznanja da se čovjek pod pritiskom rata može srozati na takva zvjerstva. Tokom nešto više od sedmice dana, hiljade života je ugašeno, nepopravljivo narušeno ili jednostavno izbrisano sa stranica istorije."[271]

Da bismo što bolje shvatili što se to podrazumijeva pod pojmom genocida, kako je zločin u Srebrenici definisao MKSJ, osvrnut ćemo se na definiciju genocida koja se nalazi u članu II i III Konvencije o spriječavanju i kažnjavanju genocida. Prema članu II: „U ovoj konvenciji genocid znači bilo koje od ovih dijela izvršenih sa namjerom da se potpuno ili djelimično uništi nacionalna, etnička, rasna ili religiozna grupa, kao takva:

a) Ubijanje pripadnika grupe (određenog naroda);

b) Uzrokovanje teških tjelesnih i mentalnih povreda pripadnicima grupe;

c) Namjerno podvrgavanje grupe takvim životnim uslovima koji prouzrokuju njeno potpuno ili djelimično uništenje;

d) Uspostavljajući mjere s namjerom spriječavanja rađanja u okviru grupe;

e) Prinuđeno premještanje djece iz jedne u drugu grupu."[272]

269 Fond za humanitarno pravo, *Presude-Srebrenica,* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2005)str. 478.

270 Ibid., str. 244.

271 Tužilac protiv Radislava Krstića, Predmet br. IT-98-33-T, Presuda, 2.avgust 2001, par 2.

272 Konvencija o spriječavanju i kažnjavanju genocida, član 2.

Presuda generalu Krstiću dala je veliki doprinos razvoju međunarodnog krivičnog prava i prakse u definiranju zločina genocida, što je od nemjerljivog značaja za sve koji se bave i pitanjem ovog zločina i međunarodnog krivičnog, procesnog i prava uopšte.

Pretresno vijeće je u ovom najosjetljivijem dijelu presude izuzetno dobro balansiralo između optužbe i odbrane i da bi utemeljilo svoju odluku uzelo je u obzir prije svega cilj i svrhu konvencije iz 1948. godine, međunarodno običajno pravo, sudsku praksu, izvještaj Komisije za međunarodno pravo, *travaux préparatoires* Rimskog statuta, te praksu i zakonodavstvo država. Što se tiče *actus reus*-a, za Pretresno vijeće tu nije bilo dvojbe. Ubistva i nanošenje teških tjelesnih i duševnih povreda su bili elementi koji su dokazani. Ono što je bilo problematično je odlučiti se o drugom elementu, o namjeri. Tu se srećemo sa dva različita pristupa - odbrane i optužbe. Optužba je tvrdila da je rukovodstvo bosanskih Srba imalo namjeru ubiti sve vojno sposobne muškarce, a sa druge strane odbrana je smatrala da nema dovoljno dokaza da se potkrijepi taj bitni element namjere, ali ipak ne osporavajući da je ubijen veliki broj vojno sposobnih muškaraca. Uzimajući u obzir masovna pogubljenja koja su se najvećim intenzitetom događala u periodu između 13. i 16. jula a manje do 19. jula, kao i način na koji su se zarobljavali ljudi, sistematski način njihovog pogubljenja jasno je ukazivao na namjeru da se ubiju svi muškarci - i civili i pripadnici vojske - mada je na početku bila namjera samo likvidirati vojno sposobne. To se dalo zaključiti iz naredbe generala Živanovića koji je u to vrijeme bio komandant Drinskog korpusa, a u kojoj se navodi spisak ratnih zločinaca koji se moraju pronaći. Nakon te naredbe, donesena je odluka o likvidaciji svih vojno sposobnih muškaraca bez pravljenja razlike između civila i vojske. Na osnovu svega što se dogodilo, optužba prepoznaje namjeru za uništavanjem grupe dok odbrana pak tvrdi da namjera da se ubiju svi vojno sposobni muškarci ne dostiže standard (da se uništi grupa kao takva) koji se traži za zločin kakav je genocid. Uzimajući u obzir Konvenciju o genocidu, Rezoluciju 96 (1) Generalne skupštine UN-a i sudsku praksu kao važan izvor prava, jasno se uočava da je cilj genocida uništiti grupu kao takvu što se vidi iz sljedećeg: ''Sama grupa je krajnji cilj ili namjeravana žrtva tog tipa masovnog, kriminalnog ponašanja [...] Namjera mora da bude uništenje grupe „kao takve", to jest kao izdvojenog i zasebnog entiteta."[273]

Sada ćemo se fokusirati na drugi element, a to su zaštićene grupe koje su po definiciji nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe. Što se tiče zločina u Srebrenici, ciljana grupa su bili bosanski Muslimani. Optužba u pretpretresnom podnesku govori o „bosansko-muslimanskom stanovništvu Srebrenice"[274], završni podnesak optužbe definira grupu kao bosanske Muslimane Srebrenice a u završnoj riječi optužba navodi da su u pitanju „bosanski Muslimani iz Istočne Bosne". To je odbranu navelo da reagira i da navede kako na taj način definirana grupa (bosanski Muslimani Srebrenice) ne čini onu grupu koja se nalazi u definiciji, navodeći kako „se ne može stvoriti umjetna [grupa], ograničenjem na određenu geografsku zonu".[275] Pretresno vijeće je u vezi sa definicijom „zaštićene grupe" odlučilo da treba koristiti izraz koji glasi „bosanski Muslimani". Grupa na način koji je definiran od strane optužbe jeste dio zaštićene grupe po članu 4. Temeljno je pitanje da li namjera da se uništi dio zaštićene grupe predstavlja genocid. Na to odgovor daje i konvencija KMP koja kaže: „[N]amjera mora da bude uništenje grupe, a ne samo jednog ili više pojedinaca, koji su sticajem okolnosti pripadnici određene grupe [...] djelo protiv pojedinca mora da bude počinjeno zbog njegove pripadnosti određenoj grupi i kao korak bliže ka ostvarenju krajnjeg cilja uništenja grupe."[276] Trebamo imati u vidu činjenicu da je ogroman postotak bosanskih Muslimana raseljen sa područja koje je kontrolisao Drinski korpus, te da je VRS etnički očistila brojne gradove i sela i da je dio tog stanovništva izbjegao u Srebrenicu koja je od prijeratnih 37.000 stanovnika u to doba imala između 50.000 i 60.000, a teritorija opštine se smanjila sa 900 km^2 na 150 km^2. Stanovništvo Srebrenice bilo je izloženo granatiranju, konvoji hrane i lijekova su bili sprječavani da prođu tako da je vladala oskudica. Također, vodovod i strujna mreža bili su prekinuti. Operacija „Krivaja 95" nije izričito govorila o protjerivanju Muslimana iz Srebrenice, nego o prekidanju komunikacije između dvije enklave kao i o sužavanju teritorije pod kontrolom Armije BiH na samo gradsko jezgro. S obzirom da nije bilo nikakvog značajnijeg otpora niti oružanih snaga bosanskih Muslimana, a i reakci-

273 Nacrt kodeksa zločina protiv mira i bezbednosti čovečanstva Komisije za međunarodno pravo, Report of the International Law Commission on the Work on its Forty-Eighth Session, 6 May - 26 July 1966 /Izveštaj Komisije za međunarodno pravo o radu njene četrdeset i osme sednice, 6. maj - 26. juli 1996/, G.A.O.R., 51st Sess., Supp. No. 10, 30, U.N. Doc. A/51/10, str.88.

274 Pretpretresni podnesak tužioca, na osnovu pravila 65ter(E)(i), 25. februar 2000, par. 12.

275 Završni podnesak optuženog, par. 104.

276 Nacrt kodeksa KMP-a, str. 109.

ja međunarodne zajednice je izostala, predsjednik Republike Srpske izdaje naredbu da se zauzme i grad što je dovelo do protjerivanja civilnog stanovništva i masovnog ubijanja srebreničkih Muslimana. Pitanje je da li je ovako proveden napad imao namjeru da uništi grupu u skladu sa članom 4 Statuta. Pretresno vijeće nedvojbeno navodi da dokazi ukazuju da je izvršeno plansko ubijanje, što ukazuje da je donešena odluka da se pobiju svi bosanski Muslimani. Iako se ne može govoriti o tačnom datumu kada je ta odluka donešena, Pretresno vijeće je uvjereno da je plan postojao. Pretresno vijeće je razmatralo i uništenje vjerskih i kulturnih objekata, što nisu same po sebi genocidne radnje, ali u kombinaciji sa fizičkim i biološkim uništenjem se mogu „s punim pravom smatrati dokazom namjere da se grupa uništi".

Dio definicije koji se odnosi na riječ *djelimično* u presudi se obrazlaže na nekoliko strana, uz navođenje različitih shvatanja pojma *djelimično uništenje* kao i sudskih praksi koje tumače taj pojam različito. Dakle, glavno pitanje je - da li grupa srebreničkih žrtava predstavlja dovoljan dio bosanskih Muslimana da bi se zločin prema njima okarakterizirao u skladu sa pomenutim članom 4, dakle kao genocid. Tumačenja su razna: od toga da mora biti uništen znatan dio zaštićene grupe (Komisija za međunarodno pravo) do nacrta za Konvenciju o genocidu u kome se navodi da „sistemsko uništavanje čak i djelića grupe ljudskih bića predstavlja izuzetno gnusan zločin".[277] Diskreciono pravo svakog sudije jeste da odredi šta je to *znatno*. Pretresno vijeće je zauzelo stav da namjera uništenja grupe, pa čak i djelomično uništenje, „znači težnju da se uništi neki zaseban dio grupe, a ne tek bilo koji skup pripadnika te grupe".[278] Važan zaključak je bio da počinioci genocida dio grupe koju žele da unište smatraju zasebnim entitetom koji kao takav mora da se eliminira. Pretresno vijeće je o ovom pitanju zaključilo:

''Borbeni pohod, koji za posljedicu ima ubijanje određenog broja pripadnika zaštićene grupe, na raznim mjestima širom većeg geografskog područja, ne mora se, dakle, okvalifikovati kao genocid, uprkos visokom ukupnom broju žrtava, jer on nije nužno izraz namjere počinilaca da se ustreme na samo postojanje grupe kao takve. Naprotiv, ubijanje svih pripadnika dijela grupe, locirane unutar manjeg geografskog područja, čak ako i rezultira manjim brojem žrtava, okvalifikovaće se kao genocid onda kada je izveden sa namjerom da se uništi dio grupe kao takve, lociran na tom manjem geografskom području."[279]

Optužba i odbrana su izrazile suprotne stavove kada je u pitanju dvojba da li je ubijanje bosanskih Muslimana iz Srebrenice bilo sa ciljem da se uništi znatan dio grupe ili ne. Optužba je navodila sve dokaze o stvaranju „čiste" teritorije, onome što je uslijedilo nakon pada Srebrenice, podsjetila na Direktivu br. 7 i zaključila da je ubijanje mušakaraca imalo za posljedicu uništenje muslimanske zajednice u Srebrenici. Odbrana se u nastavku igra brojevima, poredeći cifru od 7.500 ubijenih sa 1,4 miliona bosanskih Muslimana, što po njima ne predstavlja znatan dio grupe. Navode također i nekoliko činjenica koje idu u prilog tome da namjera za genocidom nije postojala jer su djeca, žene, starci i ranjenici pošteđeni i prebačeni na siguran teritorij i tvrde kako niti jedan od vojnih vještaka koji su svjedočili nije došao do zaključka da je ubijanje služilo za postizanje plana da se bosanski Muslimani unište kao grupa.

Pretresno vijeće, navodeći nesumnjive dokaze o ubijanju, zaključilo je da je VRS imala namjeru uništiti sve Muslimane u Srebrenici i da su počinioci zločina morali znati da će pogubljenja dvije ili tri generacije muškaraca ostaviti trajne posljedice na cijelu grupu. Ubijanje zajedno sa protjerivanjem, uništavanjem domova i vjerskih objekata, imalo je za posljedicu fizički nestanak Muslimana u Srebrenici i samim tim je Pretresno vijeće zaključilo da je u julu 1995. godine u Srebrenici počinjen genocid. „Pretresno vijeće međutim ističe da su tamo gdje je na djelu fizičko ili biološko uništenje, često prisutni istovremeni napadi na kulturnu i vjersku baštinu, kao i na simbole ciljane grupe, napadi koji se s punim pravom mogu smatrati dokazom namjere da se grupa fizički uništi. U ovom predmetu, Pretresno vijeće će stoga, kao dokaz namjere uništenja grupe, uzeti u obzir smišljeno razaranje džamija i kuća, koje pripadaju pripadnicima grupe."[280]

Što se tiče odgovornosti generala Krstića, u presudi Pretresnog vijeća se u detalje navode i analiziraju svi elementi optužbe i odbrane. Optužba je zauzela stav da je general Krstić odgovoran za krivična djela u skladu sa članom 7 (1) Statuta, koji sadrži različite elemente individualne krivične odgovor-

277 Draft Convention for the Prevention and Punishment of Genocide Presented by the Secretary-General, June 26th, 1947, UN Doc. E/447, str. 24.

278 Fond za humanitarno pravo, *Presude-Srebrenica,* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2005)str. 391.

279 Ibid.

280 Tužilac protiv Radislava Krstića, Predmet br. IT-98-33-T, Presuda, 2.avgust 2001, str. 246.

nosti kao što su: planiranje, poticanje, naređivanje, počinjenje, pomaganje i podržavanje, te sudjelovanje u udruženom zločinačkom poduhvatu. Također, optuženom se stavila na teret i komandna odgovornost za zločine.

U razmatranju odgovornosti Krstića, Pretresno vijeće se fokusiralo na dvije vrste krivičnih dijela, i to humanitarnu krizu i zločine terora koji su počinjeni u Potočarima, progon žena, djece i starih osoba, te masovne egzekucije vojno sposobnih lica.

Prema zaključcima Pretresnog vijeća, general Krstić je imao značajnu ulogu tokom čitave operacije u Srebrenici. Najprije je 12. jula sudjelovao u organiziranju autobusa za prevoz žena, djece i starijih osoba, znao je da se muškarci odvajaju i da su na hiljade njih zarobljene u pokušaju da se domognu sigurne teritorije. Veoma jasna je bila činjenica da od provjere koju je general Mladić najavio, a odnosila se na to da li među bosanskim Muslimanima ima ratnih zločinaca, nema ništa. General Krstić je 13. jula 1995. godine preuzeo komandu nad Drinskim korpusom i taj dan je već morao znati da se nad vojno sposobnim muškarcima vrše masovna pogubljenja, tim prije što su jedinice ovog korpusa (Zvornička i Bratunačka brigada) aktivno sudjelovale u tim zločinima. Međutim, tu ne završava podrška ovog korpusa počinjenju genocida u Srebrenici, nego se ona ogleda i u tome što su njene jedinice sudjelovale u sahranjivanju tijela. Pomoć Drinskog korpusa je bila konkretna i pri zatočenju, i pri pogubljenju i pokapanju ubijenih. Lanac komandovanja za vrijeme i nakon zauzimanja Srebrenice je bio redovan, što znači da je general Krstić imao kontrolu i komandne ovlasti tj. da je vršio, kako je to navedeno u presudi, efektivnu kontrolu nad ljudstvom i sredstvima počev od 13. jula. Od tog dana on se može smatrati dijelom plana da se ubiju svi bosanski Muslimani.

„Pretresno vijeće zaključuje van razumne sumnje da je general Krstić, od večeri 13. jula nadalje, učestvovao u udruženom zločinačkom poduhvatu da se ubiju vojno sposobni muškarci, bosanski Muslimani iz Srebrenice." [281] Nije bilo dokaza da je sudjelovao u kovanju tog plana, ali je „dijelio genocidnu namjeru da se ti muškarci ubiju". Pretresno vijeće je također zaključilo da su vojno sposobni muškarci iz Srebrenice činili znatan dio grupe, jer njihovo ubistvo znači kraj cijele zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici: „Budući da je već odigrao ključnu ulogu u prisilnom premještanju žena, djece i staraca, Muslimana, sa teritorije pod srpskom kontrolom, general Krstić je neosporno bio svjestan fatalnih posljedica, koje će ubijanje muškaraca imati po sposobnosti bosansko-muslimanske zajednice u Srebrenici da preživi kako takva. General Krstić je, dakle, učestvovao u genocidnim djelima ubijanja pripadnika grupe iz člana 4(2)(a) sa namjerom da uništi dio grupe."[282] Također on snosi i odgovornost za nanošenje teških tjelesnih i duševnih povreda. Optužba je nastupila tako da je generala Krstića alternativno teretila za genocid [4(2) ili 4(3)(a)] ili za saučesništvo u genocidu [4(3)(e)]. Zanimljivo pitanje koje se nametnulo pred Pretresnim vijećem bilo je vezano za to da li sudjelovanje u udruženom zločinačkom poduhvatu odgovara genocidu ili saučesništvu u genocidu, tj. da li se učesnik udruženog zločinačkog poduhvata može okvalificirati kao neposredni ili glavni izvršilac. U svom zaključku Pretresno vijeće podsjeća da je general Krstić sudjelovao u udruženom zločinačkom poduhvatu sa namjerom da ubije bosanske Muslimane iz Srebrenice i da takva njegova namjera predstavlja genocidnu namjeru. On nije bio taj koji je ubijao, ali bio je ključna karika u realiziranju tog plana i stoga je general Krstić kriv za genocid, shodno članu 4(2)(a). Pretresno vijeće je proglasilo, pored ostalog (progona i ubistva), Radislava Krstića krivim za genocid i izreklo mu kaznu od 46 godina zatvora.

U žalbenom postupku, odbrana se žalila na odluku Pretresnog vijeća da je general Krstić odgovoran za genocid, ponovno stavljajući akcenat na definiciju *dijela grupe* i utvrđivanju namjere da se uništi zaštićena grupa, ali je Žalbeno vijeće odlučilo da se žalba po ovom pitanju odbije, ponovno podsjećajući na ono što se dogodilo. „Žalbeno vijeće sa potpunim uvjerenjem izjavljuje da pravda osuđuje, odgovarajućim formulacijama, ogromnu i trajnu štetu koja je nanesena, i pokolj u Srebrenici naziva njegovim pravim imenom: genocid."[283]

Međutim, na žalbu uloženu na sudjelovanje u udruženom zločinačkom poduhvatu da se počini genocid, preliminarni zaključak Žalbenog vijeća je da Radislav Krstić nije bio glavni počinilac, ali je kvalifikovalo njegovu odgovornost kao pomagača i podržavaoca genocida jer je general Krstić bio svjestan namjere nekih visoko pozicioniranih oficira VRS da se počini genocid, ali ništa nije učinio da to spriječi. Prema

281 Fond za humanitarno pravo, *Presude-Srebrenica,* (Beograd: Fond za humanitarno pravo, 2005)str. 417.

282 Ibid., str. 417.

283 Ibid., str. 482.

mišljenju Žalbenog vijeća, Pretresno vijeće nije iznijelo dovoljno dokaza da je i general Krstić posjedovao genocidnu namjeru.[284]

Kao zaključak, Žalbeno vijeće je poništilo odluku Prvostepenog vijeća za sudjelovanje generala Krstića u udruženom zločinačkom poduhvatu da se počini genocid, kao i tvrdnju da je on bio direktan sudionik u ubistvima, ali je utvrdilo da je za svako od ovih dela bio pomagač i da je podržavao izvršenja svih zločina, te ga je osudilo na 36 godina zatvora.

4. Zaključak

Presuda generalu Krstiću je prva koju je MKSJ izrekao za genocid za rat u Bosni i Hercegovini, a i prva te vrste u Europi nakon Drugog svjetskog rata. Značaj ove presude treba sagledati i u kontekstu razvoja međunarodnog krivičnog prava kao i sudske prakse, ali i njenog doprinosa sudskim procesima nakon nje. Pravna kvalifikacija koju je potvrdilo Žalbeno vijeće MKSJ u slučaju Krstić, potvrđena je i u nizu drugih predmeta koji su se vodili pred ovim sudom.[285] Također, 26. februara 2007. godine, u predmetu Bosne i Hercegovine protiv Srbije povodom kršenja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Međunarodni sud pravde je zaključio da su dela počinjena u Srebrenici, koja potpadaju pod član II (a) i (b) Konvencije, počinjena sa namerom da se delimično uništi grupa Muslimana iz Bosne i Hercegovine kao takva, i shodno tome da su to dela genocida, počinjena od strane pripadnika VRS u i oko Srebrenice počevši od otprilike 13. jula 1995.[286] Time je događajima iz jula 1995. godine u ovom istočnobosanskom gradu konačno potvrđeno njihovo pravo ime – genocid.

284 Ibid., str. 529.

285 Slučajevi: Popović i drugi, Ratko Mladić, Radovan Karadžić.

286 Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007, str. 297.

Uloga medija u procesu pomirenja

Aldin Zenović

Uvodna reč – Uloga medija u procesu pomirenja na prostoru bivše Jugoslavije

Moderni masovni mediji (novine, radio, televizija, a u novije vreme u sve većoj meri i internet) imaju odlučujući značaj za oblikovanje javnog mnjenja širom sveta, jer obim i kvalitet informacija koje su dostupne najširim slojevima stanovništva - kao i način na koji su one prezentovane - u značajnoj meri utiču na stavove javnosti o brojnim pitanjima od opšteg društvenog značaja. Kao i u ostalim delovima sveta, na prostoru bivših jugoslovenskih republika nezaobilazni su uticaj medija i njihova uloga u oblikovanju svesti najšire javnosti. U procesu normalizacije odnosa između država koje su nastale na prostoru bivše SFRJ, a još važnije u procesu ozdravljenja odnosa između zajednica koje su međusobno ratovale 1990-ih godina, uloga medija je veoma značajna ako ne i presudna.

U procesu međusobnog pomirenja donedavno sukobljenih naroda na prostoru bivše Jugoslavije, mediji mogu u najvećoj meri doprineti ponovnom uspostavljanju pozitivne komunikacije među njima, kako kroz bolan proces međusobnog suočavanja sa sopstvenom nedavnom prošlošću, tako i kroz poštovanje njihovih nacionalnih, kulturnih, verskih i drugih različitosti, bez uzdizanja sopstvenog nacionalnog, kulturnog i drugog identiteta, a u još većoj meri kroz potenciranje kulturnih i drugih elemenata koji su svima njima zajednički.

Međutim, upravo na početku devedesetih godina prošlog veka najveći deo najuticajnijih masovnih medija (najslušanije i najgledanije radio i TV stanice sa nacionalnim frekvencijama i najtiražniji listovi u sukobljenim republikama bivše Jugoslavije) bili su glavno oruđe u službi ratnohuškačke propagande ultranacionalističke vrhuške u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a u manjoj meri i u drugim republikama.[287]

Postavljanjem na rukovodeće i druge važne pozicije u medijima politički podrobnih kadrova i osoba koje su bile zagovornici takve politike, ostvarila se gotovo potpuna kontrola nad onim što se prezentovalo javnosti. Na taj način, destruktivnim delovanjem medija javnost je pripremana za oružane sukobe koji su ubrzo usledili a čiji rezultat je bila katastrofa, zajedno sa ekonomskom, socijalnom, moralnom i kulturnom degradacijom takvih društava.

287 Kemal Kurspahić, "Missed Opportunities in Postwar Bosnia", u: *Media and Global Change: Rethinking Communication for Development*, ur. Oscar Hemer i Thomas Tufte, CLASCO, Buenos Aires 2005.

U procesu pomirenja, mediji kao takvi imaju potencijal da naglase ili umanje snagu štetnih simbola koji na neki način predstavljaju kamen spoticanja u podešavanju društvenih odnosa (u slučaju naroda sa prostora bivše Jugoslavije, takvi simboli često predstavljaju razne istorijske mitove). Samim tim, medijsko predstavljanje nacionalno-istorijskog identiteta postaje kritično u pogledu toga do kog stepena je moguće ostvariti stabilnost, proces pomirenja i izgradnju novog nacionalnog i društvenog identiteta.[288] Pozitivna ili negativna uloga medija u jednom takvom procesu je nemerljiva. U tom smislu postignut je značajan napredak u proterivanju govora mržnje i netrpeljivosti iz glavnih medija - naravno, takva retorika nije u potpunosti nestala, već je u svoj svojoj perfidnosti promenila formu u kojoj se izražava.

Ipak, jezik tolerancije, poštovanja i uvažavanja različitosti postao je glavna paradigma u svakodnevnom govoru glavnih medija na nacionalnom nivou (mainstream media). To je značajnim delom rezultat nastojanja zemalja regiona da se učlane u Evropsku uniju (EU), što je trenutno jedan od njihovih glavnih strateških ciljeva. Jedan od preduslova za takvo nešto jeste i ispunjavanje evropskih standarda, a jedan od njih svakako jeste i nezavisnost medija sa što većim stepenom medijske slobode. Upravo u tome i leži šansa za što veće promovisanje procesa pomirenja i ozdravljenja međunacionalnih odnosa na prostoru bivše Jugoslavije, ne samo zbog EU, već prvenstveno zbog nas samih. Podršku tom procesu ne treba da pružaju samo glavni mediji, već možda u većoj meri i lokalni mediji.[289]

Doprinos procesima suočavanja sa prošlošću, razumevanja i pomirenja ne daje samo medijsko izveštavanje o suđenjima pred Haškim tribunalom i domaćim sudovima, kao i o projektima civilnog društva poput Inicijative za REKOM i drugih, već i medijsko prenošenje individualnih svedočanstava pojedinaca koji su bili žrtve ratnih zločina iz devedesetih, nekada predočenih i kroz umetnička dela i prikaze. Kao primer toga, predmet ovog rada predstavlja medijsko izveštavanje o izložbi *Bogujevci – vizuelna istorija, omaž svim porodicama i žrtvama rata*Sarande, Fatosa i Jehone Bogujevci koja je održana u Beogradu 18. decembra 2013. godine, sa osvrtom na izveštavanje različitih medija o tom događaju, što predstavlja disekciju ne samo njihovog odnosa prema toj izložbi, već u velikoj meri i njihovog pogleda na proces raščišćavanja sa prošlošću i ozdravljenja međusobnih odnosa naroda sa prostora bivše Jugoslavije.

"Odakle ste?" Slučaj dece porodice Bogujevci

Od 18. decembra 2013. do 12. januara 2014. godine, u prostorijama galerije *Podroom* u okviru Kulturnog centra Beograda organizovana je izložba tri umetnika poreklom iz Podujeva - Sarande, Fatosa i Jehone Bogujevci, pod nazivom *Bogujevci – vizuelna istorija, omaž svim porodicama i žrtvama rata.* Temu izložbe predstavlja život porodice Bogujevci, čijih je osam članova ubijeno u masakru u Podujevu 28. marta 1999. godine zajedno sa još šest članova porodice Durići iz susedstva. Njih četrnaestoro ubili su pripadnici paravojne formacije *Škorpioni* iz sastava Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, koja je bila poslata na Kosovo u toku NATO bombardovanja tadašnje SRJ 1999. godine.[290] Masakr je preživelo petoro dece iz porodice Bogujevci - Saranda (1985), Fatos (1986), Jehona (1988), Lirije (1990) i Genc (1993). Njih petoro danas živi u Velikoj Britaniji, a umetnost predstavlja njihov način suočavanja sa sopstvenom prošlošću. Tako je nastala i izložba *Bogujevci – vizuelna istorija, omaž svim porodicama i žrtvama rata.*

Izložba se sastoji iz tri dela – prvi deo bavi se životom porodice Bogujevci pre nego što se desio masakr. Taj deo sastoji se od sobe sa dva kreveta i fotografijama ubijenih pripadnika porodice Bogujevci. Drugi deo izložbe sastoji se od prostorije u kojoj se nalaze bolnički kreveti na kojima su ležala preživela deca Bogujevci u bolnici u Prištini. U poslednjem, trećem delu izložbe nalazi se instalacija sa snimcima svedočenja dece iz porodice Bogujevci, 2003. i 2008. godine, na suđenjima pripadnicima *Škorpiona* optuženim za zločin u Podujevu, koji su kasnije osuđeni na zatvorske kazne u trajanju od 20 i 15 godina.

288 Monroe E. Price, Nicole Stremlau, "Media and Transitional Justice: Toward a Systematic Approach", *International Journal of Communication* 6, USC 2012.

289 Regionalne konsultacije sa novinarima/kama i urednicima/ama o Nacrtu statuta REKOM, Ljubljana, Slovenija, 10. septembra/rujna 2010. godine (transkript audio zapisa).

290 U masakru u Podujevu, ubijeni su: Šehide Bogujevci (1932), Negfise Bogujevci Lugaliu (1945), Šefkate Bogujevci (1956), Salja Bogujevci (1960), Fedrizije Lugaliju (1978), Nora Bogujevci (1984), Špend Bogujevci (1986), Špetim Bogujevci (1989), Isma Durići (1930), Fitnete Durići (1963), Dafina Durići (1990), Arber Durići (1992), Mimoza Durići (1995) i Albin Durići (1997). U trenutku izvršenja zločina najstarija žrtva imala je šezdeset devet godina a najmlađa dve. Petoro dece, iako teško ranjeno, preživelo je masakr: Saranda Bogujevci (godište 1985) i njeni najbliži rođaci (braća i sestre po stricu), Fatos Bogujevci (godište 1986), Jehona Bogujevci (godište 1988), Lirije Bogujevci (godište 1990) i Genc Bogujevci (godište 1993).

Izložba je organizovana od strane Kulturnog centra Beograda i fonda Heartefakt, i izazvala je veliku pažnju javnosti. Među posetiocima su na otvaranju izložbe bili i premijer Srbije Ivica Dačić, lider Liberalno demokratske partije (LDP) Čedomir Jovanović, kao i još neki drugi političari i javne ličnosti. Poseta srpskog premijera Dačića izložbi je izazvala veliko interesovanje medija, a sâm premijer na izložbi izjavljuje saučešće zbog zločina koji se dogodio u Podujevu 1999. godine, osuđujući taj i druge zločine počinjene u toku ratova na prostoru bivše Jugoslavije i ocenjujući da bi izložbe ovakvog tipa trebalo organizovati i u drugim većim gradovima na prostoru bivše Jugoslavije. Ipak, izvinjenje za počinjeni zločin izostaje jer premijer smatra "da je od izvinjenja važnije to što su počinioci osuđeni na zatvorske kazne i da, kada su počinili te zločine, oni nisu delovali u ime Srbije niti ih je neko ovlastio za tako nešto". U svojoj izjavi premijer daje ocenu da svi zločinci treba da odgovaraju za ono što su učinili odnosno da budu osuđeni - a kako sâm izjavljuje, "neki već jesu".

Sa druge strane, Saranda Bogujevci je tom prilikom izjavila da izvinjenje nije ni očekivano već da je bitno širokoj javnosti preneti poruku izložbe o tome da su zločini nešto što ne poznaje nacionalna, verska i druga obeležja, da su izvinjenja nešto što treba da usledi tek kasnije i da zato treba izvršiti pritisak na Srbiju da prizna i izvini se za zločine nad Albancima.

Cilj izložbe je bio da se posetiocima predoči ono što se dogodilo i značenje koje je to imalo za one koji su preživeli.

Saranda, Jehona i Fatos su troje od petoro preživelih članova porodice Bogujevci koji su stradali u masakru u Podujevu 28. marta 1999. godine, zajedno sa još šest članova porodice Durići iz susedstva. Njih četrnaestoro su ubili pripadnici formacije *Škorpioni* iz sastava Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, koja je bila poslata na Kosovo u toku NATO bombardovanja tadašnje SRJ 1999. godine.

Za učešće u zločinu u Podujevu pred sudovima u Srbiji suđeno je u dva odvojena procesa petorici pripadnika *Škorpiona* – prvo Saši Cvjetanu, koji je 2005. godine proglašen krivim i osuđen na 20 godina zatvora.[291] Kasnije je pred Većem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu suđeno i nekolicini drugih pripadnika *Škorpiona* - Draganu Mediću, Draganu Borojeviću, Željku Đukiću i Miodragu Šolaji, koji su presudom ovog suda 2009. godine proglašeni krivim i osuđeni na 20 godina zatvora, odnosno 15 godina zatvora.[292] Saranda, Fatos i Jehona Bogujevci svedočili su na oba procesa u Beogradu - najpre 2003. godine na suđenju Saši Cvjetanu a drugi put 2008. godine na suđenju Mediću, Borojeviću, Đukiću i Šolaji. Njihova svedočenja doprinela su u značajnoj meri tome da okrivljeni za zločin u Podujevu na kraju budu i osuđeni.

I pored toga što je deo krivaca za zločin nad njihovom porodicom osuđen, sećanje na mart 1999. godine nikada nije napustilo mlade umetnike koji sada žive u Velikoj Britaniji. Ova izložba predstavlja svedočanstvo ne samo o njima, već i o svim drugim porodicama koje su stradale ne samo u konfliktima u bivšoj Jugoslaviji, već i bilo gde drugde jer poruka njihove priče je univerzalna i tiče se svih nas, gde god se nalazili.

Medijsko predstavljanje izložbe Sarande, Fatosa i Jehone Bogujevci u Kulturnom centru Beograda, kako u danima pred izložbu (takoreći u njenoj najavi), tako i nakon same izložbe bilo je veoma različito u zavisnosti od toga o kojim medijima se radi i kakva je njihova politička orijentacija. Način njihovog izveštavanja o izložbi govori o tome koliki značaj su joj pridavali i na koji način se izložba nastojala prikazati od strane tih istih medija.

Jedan broj medija predstavio je izložbu u veoma pozitivnom svetlu, drugi mediji su slali jasnu ili prikriveno negativnu poruku o njoj, dok su treći nastojali da ostanu makar zvanično neutralni, pri čemu su joj mnogi od njih pridavali značaj tek jednog svakodnevnog događaja.

Među medijima koji su pozitivno izveštavali o izložbi, izdvaja se Radio Slobodna Evropa. U naslovu od 17. decembra 2013. godine, dan pre održavanja izložbe, na zvaničnoj web stranici Radija Slobodne Evrope objavljen je intervju sa Bogujevcima pod naslovom "Porodica Bogujevci za RSE: Ispričaćemo Beogradu istinu o Kosovu".[293] U tekstu intervjua govori se najvećim delom o tragičnim događajima u Podujevu

291 "Podujevo 1999 – van svake sumnje", Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2006, str. 315-326.

292 *Suđenja za ratne zločine u Srbiji, Podujevo II* - zvanična web stranica Fonda za humanitarno pravo, dostupno na: http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/podujevo_2.html.

293 Radio Slobodna Evropa, Intervju, *Porodica Bogujevci za RSE: Ispričaćemo Beogradu istinu o Kosovu*, zvanična web stranica RSE, dostupno na: http://www.slobodnaevropa.org/content/sestre-bogujevci-izlozbom-zelimo-da-kazemo-istinu/25203555.html, pristupljeno: januar 2013.

od 28. marta 1999. godine i kasnijim svedočenjima na suđenjima pripadnicima *Škorpiona* koji su učestvovali u zločinu u Podujevu. Manji deo teksta pri kraju posvećen je samim detaljima oko izložbe - ko su organizatori, gde se održava itd. U samom pisanju teksta vidljivo je da je akcenat stavljen na ljudski aspekt priče, s obzirom da su u centralnom delu teksta patnja i iskustvo samih aktera bez preteranog davanja značaja nekim drugim sporednim stvarima vezanim za samu izložbu. Više o izložbi i onome što je njeno organizovanje značilo onima koji su u njemu aktivno učestvovali može se videti u članku pod nazivom "Ko se plaši izložbe o zločinu" autorke Mie David, direktorke Kulturnog centra Beograda, takođe objavljenom na web stranici Radija Slobodne Evrope[294] u okviru autorkine kolumne "Iz mog ugla". Tekst je objavljen 16. decembra, dakle dva dana pre održavanja izložbe. U samom tekstu govori se o tome kako je održavanje izložbe planirano već dve godine i da je izložba stalno iznova odlagana usled raznoraznih okolnosti. Kritikuje se količina političkog pritiska u medijima od strane onih snaga kojima smeta održavanje takve izložbe i raspravlja o njenom značaju za kulturu, koja pak predstavlja jedan od osnovnih sastojaka nacionalnog identiteta. Na kraju, kako se kaže u samom članku, bilo je od izuzetne važnosti da izložba bude održana u prostorijama jedne zvanične institucije jer su ljudski životi bitniji od svake politike.

Interesantan je članak Marka Simonovića u magazinu *Peščanik* pod nazivom "Odakle su deca porodice Bogujevci?" objavljen 4. januara nove 2014. godine[295], dakle dve nedelje nakon održavanja izložbe. Predmet članka je sama izložba i simbolika onoga što se dogodilo porodici Bogujevci, a što se prema autoru može povezati sa svime što se dešavalo na Kosovu kao i sa ukupnim albansko-srpskim odnosima. Prema autoru, radi se o nesvakidašnjoj situaciji u kojoj je jedan organ Republike Srbije spasavao pet dečjih života (konkretno SAJ i njihov komandant Spasoje Vulević "Vuk" koji je i prisustvovao održavanju same izložbe u Kulturnom centru Beograda) od sigurne smrti koju im je pripremio drugi organ te iste Republike Srbije (jedinica *Škorpioni*). Za autora je ključan trenutak, kako sam kaže, "pripuštanja" dece Bogujevci u zdravstveni sistem Republike Srbije. To je bio potez kojim su sačuvani njihovi životi. Autor govori o tri "pripuštanja" Bogujevaca u sistem Republike Srbije. Nakon, kako sam autor kaže, "ogromnog i neoprostivog isključenja iz svakog ljudskog poretka i prepuštanja nemilosti *Škorpiona*", Bogujevci su "pripušteni" u zdravstveni sistem jer su "nosili preteške rane da bi im se uskratila pomoć", zatim u sudski sistem jer su "nosili preteška svedočanstva da bi im se uskratila mogućnost da svedoče" i na kraju u kulturni centar glavnog grada jer su "doneli izložbu za koju su se Dačić i Vučić saglasili da 'treba da bude održana'."

Autor govori o neprikladnosti prvog pitanja koje je premijer Dačić na otvaranju izložbe postavio Bogujevcima, a koje je glasilo: "Odakle ste?" Ipak, autor smatra da je produktivno razmatrati odnos Bogujevaca i Srbije upravo kroz takvo pitanje koje je, kako sâm autor kaže, "možda i postavljeno sa najboljom namerom, ali su iz njega odzvonili sva praznina i nerazumevanje koji Srbiju dele od dece porodice Bogujevci".

Završivši priču o "tri pripuštanja", autor zaključuje da izložba predstavlja zatvaranje kruga. Kako autor kaže, država Srbija je nakon zločina *Škorpiona* spasila živote petoro dece Bogujevaca, a danas svojom izložbom "Bogujevci – vizuelna istorija, omaž svim porodicama i žrtvama rata" deca Bogujevci "spasavaju Srbiju [...] svojim mirom, ali i produktivnim nemirom, svojom gotovo nepodnošljivom normalnošću, neogorčenošću i spremnošću da svoju priču ispričaju u Beogradu". Kako autor zaključuje, ovo troje umetnika "nesamerljivi sa nama po iskustvima i pripadanju stoje tamo gde mi nikada ne možemo biti i svojom pričom nam ne daju da ih zaobiđemo, previdimo ili zaboravimo."

Značajan je članak u magazinu *Kontrapress* pod nazivom "Suočavanje s umetnošću" autorke Žarke Radoja, objavljen 19. decembra, dan nakon otvaranja izložbe.[296] Osim kratkog uvoda u kome je par rečenica posvećeno desničarskim demonstrantima koji su protestovali u vreme otvaranja izložbe, najveći deo članka posvećen je samoj izložbi, svedočanstvu dece Bogujevci kao i značaju same izložbe u procesu normalizacije odnosa među nekada sukobljenim narodima sa prostora bivše Jugoslavije, koja tom procesu daje svoj do-

294 Mia David, "Ko se plaši izložbe o zločinu?", Zvanična web stranica RSE, dostupno na: http://www.slobodnaevropa.org/content/mia-david-ko-se-plasi-izlozbe-o-zlocinu/25202423.html, pristupljeno: januar 2013.

295 Marko Simonović, "Odakle su deca porodice Bogujevci?", Peščanik.net, dostupno na: http://pescanik.net/2014/01/odakle-su-deca-porodice-bogujevci/, pristupljeno: januar 2013.

296 Žarko Radoja, "Suočavanje s umetnošću", Kontrapress.com, dostupno na: http://kontrapress.com/clanak.php?rub=ARTivizam&url=Suocavanje-s-umetnoscu, pristupljeno: januar 2013.

prinos. U članku se govori i o pretnjama i pritiscima kojima su bili izloženi organizatori izložbe od strane političkih snaga kojima ta i takva izložba očigledno nije odgovarala, kao i o negativnoj kampanji koju su protiv izložbe sprovodili pojedini mediji. No ipak, takve pretnje i pritisci, kao i negativna kampanja nisu mogli sprečiti održavanje izložbe jer, kako se u članku kaže, "čini se da je pritisak sa druge strane bio jači" s obzirom na podršku demokratski i proevropski nastrojenog dela javnosti održavanju izložbe. U završnom delu članka pružen je osvrt na posetu premijera Dačića izložbi i izjavu koju je tom prilikom dao o tome da bi bilo loše da se "govori o našim ili njihovim žrtvama, jer žrtve su žrtve".

Tu je zatim i izjava Nataše Kandić o značaju posete premijera ovakvoj izložbi, zato što je on došao u zvaničnom svojstvu u ime države Srbije. Nataša Kandić je izjavila da se "nikada nije dogodilo da žrtvama priđe premijer koji je iz partije koja je odgovorna za sve što se događalo".

Od članaka koji u pozitivnom svetlu prikazuju izložbu Bogujevaca u Beogradu treba izdvojiti i autorski članak Nataše Kandić pod naslovom "Albanska deca nam pružaju ruku", objavljen u listu *Danas* 21. decembra 2013. godine.[297]

U tekstu se prvo govori o medijskoj kampanji protiv održavanja izložbe, uz navode iz teksta u *Večernjim novostima* od 13. decembra 2013. godine pod nazivom "Albanska propaganda usred Knez Mihailove", kao jednog od njenih frapantnijih primera, što je zajedno sa pretnjama i pritiscima desničarskih krugova na kraju, na sam datum održavanja izložbe, dovelo do toga da održavanje izložbe bude zabranjeno od strane MUP-a. Međutim, zbog velikog pritiska nevladinih organizacija u danima pred izložbu, sâm premijer Dačić postao je zainteresovan za njeno održavanje pa je brzom intervencijom ministra policije zabrana povučena - kako se u tekstu navodi, u roku od sat vremena - pa otuda, kako autorka teksta navodi, izjava premijera Dačića da su se on i potpredsednik Vlade Aleksandar Vučić "založili da izložba bude održana".

Autorka analizira značaj Dačićevog pojavljivanja na izložbi i izjavu koju je dao na izložbi, smatrajući odlučujućom činjenicu da Dačić na izložbu nije došao kao privatno lice već u svojstvu premijera, u ime Vlade i države Srbije. Autorka se osvrće i na stav jednog dela građanske javnosti u Srbiji kod koje je izložba prošla nezapaženo i gde se pojavljivanje premijera Dačića na izložbi smatra političkim marketingom, smatrajući da su to oni isti ljudi koji su bili deo vlasti koja je devedesetih godina sprovodila politiku zločina. Autorka teksta smatra da to svakako stoji kao činjenica, međutim uzvraća i kritikom građanske javnosti koja je ćutala o zločinima nad Albancima i njihovom proterivanju tokom NATO bombardovanja 1999. godine, kada je i opozicija stala uz režim zahtevajući od NATO pakta da prekine bombardovanje. Na drugoj strani, kako se navodi u tekstu, nije bilo zahteva Miloševićevom režimu da se prekine sa ubijanjem i proterivanjem Albanaca sa Kosova kao i pljačkom i uništavanjem njihove imovine, što je sprovođeno sve do kraja rata i NATO vazdušne kampanje. Dalje se navodi da je žrtvama potrebno javno priznanje, pre svega od strane predstavnika države, pa stoga to i predstavlja obavezu i sadašnje vlasti koja je, kako se navodi u tekstu, napravila veliki napredak u tom pogledu, možda i veći od prethodnih vlasti. Samim tim u zaključku se navodi da premijerovo pojavljivanje na izložbi predstavlja znak da su predstavnici sadašnje vlasti spremni da priznaju i poštuju albanske žrtve, što predstavlja preduslov i za albansko priznanje srpskih žrtava.

Od medija koji su na pozitivan način izveštavali o izložbi, osim već pomenutog lista *Danas* treba pomenuti i jedan broj drugih medija poput dnevnih novina *Blic* koje govore o izložbi u svom naslovu "Mladi Albanci koji su preživeli masakr svoje traume pretočili u umetnički projekat" od 19. decembra 2013. godine[298]; na fer i profesionalno neutralan način o tome je izvestila i televizija B92 u najavi izložbe dan pre njenog održavanja.[299] Što se tiče samog izveštavanja televizije B92 sa izložbe, govorilo se o izložbi, poseti premijera Dačića, njegovim izjavama na izložbi o tome kako je važno osuditi odgovorne za zločine, protestu desničara u blizini prostorija Kulturnog centra gde se izložba održavala, kao i o postavci same izložbe.[300]

297 Nataša Kandić, „Albanska deca nam pružaju ruku", tekst prenet prenet na web stranici Elektronskih novina, e-novine.com, dostupno na: http://www.e-novine.com/stav/95910-Albanska-deca-nam-pruaju-ruku.html, pristupljeno: januar 2013.

298 M.Radović, „Mladi Albanci svoje traume pretočili u umetnički projekat", dostupno na: http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/428673/Mladi-Albanci-koji-su-preziveli-masakr-svoje-traume-pretocili-u- umetnicki-projekat, pristupljeno: januar 2013.

299 „Izložba *Bogujevci* - vizuelna istorija rata", dostupno na: http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=270&yyyy=2013&mm=12&dd=17&nav_id=790041, pristupljeno: januar 2013.

300 „Dačić: Važno osuditi odgovorne", dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=12&dd=18&nav_category=12&nav_id=790726, pristupljeno: januar 2013.

Na fer i profesionalan način o izložbi su izveštavali i neki drugi mediji poput *Novog Magazina*, magazina *Akter* i ostalih medija slične orijentacije.

Od medija koji su poveli negativnu kampanju protiv izložbe, na prvom mestu treba izdvojiti *Večernje novosti* i način na koji se u ovom listu pisalo o izložbi. Članak pod naslovom "Albanska propaganda usred Knez Mihailove" autora Lj. Begenišić od 13. decembra 2013. godine[301] (pet dana pre održavanja izložbe) dovoljno govori za sebe. U članku se izložba smatra provokacijom i brutalnom propagandom, te se iznosi mišljenje da će ona još više produbiti antagonizam između dva naroda a postavlja se i pitanje da li je u Prištini i Tirani moguće organizovati izložbu o stradanjima i progonu srpskih civila sa Kosova kako od 1999. godine, tako i u drugim vremenskim periodima, uz zaključak da je tako nešto nemoguće učiniti.

Ispoljava se prividna simpatija prema žrtvama zločina iz Podujeva, a izložba se opisuje kao nastojanje da se srpski narod prikaže kao zločinački. Člankom se zahteva da se i u Prištini, Tirani, Beogradu, Vašingtonu, Briselu i drugde organizuju izložbe stradanja srpskog naroda na Kosovu, kako bi se zapadni svet upoznao i sa time.

Ako su *Večernje novosti* i prednjačile u kampanji protiv izložbe, za njima nisu puno zaostajali ni ostali mediji nacionalističke orijentacije. Vredi pomenuti članak u listu *Pravda* pod naslovom "Za slike ubijenih Srba nema mesta u Kulturnom centru Beograda" od 19. decembra 2013. godine.[302] U kratkom članku nema ni govora o kakvoj se izložbi radi - samo se u jednoj kratkoj rečenici pominje izložba o zločinu nad albanskim civilima u Podujevu 1999. godine, međutim glavnu temu članka u stvari predstavljaju četiri devojke koje su par sati stajale pred Kulturnim centrom Beograda držeći slike ubijenih Srba, jer im policija nije dozvolila da uđu i unesu slike na izložbu.

Isti list je 18. decembra na dan izložbe objavio članak pod naslovom "FEJSBUK HULIGANI: Desničari preko društvenih mreža spremaju prekid izložbe"[303], gde izražava navodnu zabrinutost zbog toga što su "na Fejsbuk profilima najekstremnijih desničarskih organizacija postavljeni [...] statusi koji pozivaju na masovno okupljanje". Zatim se u članku citiraju izjave vođa desničarskih pokreta poput "Obraza", "SNP Naši" i "Zavetnici", u kojima se poziva na okupljanje kako bi se izrazio svoj stav. Za navedenim listovima slede i tabloidi poput *Kurira* i *Telegrafa*.

Tako se u *Kuriru* 13. decembra 2013. godine pojavio naslov u rubrici "Skandalozno" pod nazivom "ALBANSKA PROPAGANDA: Umetnice sa Kosova prave izložbu usred Beograda"[304], koji u potpunosti prenosi tekst iz *Večernjih novosti* od istog dana pod nazivom "Albanska propaganda usred Knez Mihailove". Tabloid *Telegraf* po receptu *Kurira* takođe istog dana (13. decembra) prenosi istoimeni tekst iz *Večernjih novosti* pod malo izmenjenim naslovom - "SKANDAL: Albanska izložba usred Knez Mihailove".[305] Tekst je doduše prenet u skraćenom obliku, da bi se više prostora posvetilo nekim drugim temama kojima se bavi ovaj tabloid.

U potpunom kopiranju i prenošenju teksta iz *Večernjih novosti* sasvim je dosledan elektronski list *Srbin.info– Srpske brze internet novine*, koji je bez ikakvih izmena 14. decembra 2013. godine u potpunosti preneo tekst iz *Večernjih novosti* uz identičan naslov: "Albanska propaganda usred Knez Mihailove".[306] Kasnije *Kurir* o samoj izložbi nakon njenog otvaranja 18. decembra objavljuje članak pod naslovom "VANREDNO STANJE: Centar Beograda bio pod opsadom zbog izložbe mladih Albanaca".[307] Članak se uglavnom bavi izjavom premijera Dačića o potrebi da se takva izložba održi i u drugim gradovima na prostoru bivše Jugoslavije, napominjući da su osim premijera Dačića na izložbi bili prisutni političari poput Čedomira Jovanovića, Biljane Srbljanović i drugih.

301 Lj. Begenišić, „Albanska propaganda usred Knez Mihajlove", dostupno na: http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:468398-Albanska-propaganda-usred-Knez-Mihailove, pristupljeno: januar 2013.

302 I.M, „Za slike ubijenih Srba nema mesta u Kulturnom centru Beograda", dostupno na: http://www.pravda.rs/2013/12/19/za-slike-ubijenih-srba-nema-mesta-u-kulturnom-centru-beograda-foto/, pristupljeno: januar 2013.

303 „FEJSBUK HULIGANI: Desničari preko društvenih mreža spremaju prekid izložbe", dostupno na: http://www.pravda.rs/2013/12/18/fejsbuk-huligani-desnicari-preko-drustvenih-mreza-spremaju-prekid-izlozbe/, pristupljeno: januar 2013.

304 „Skandalozno: ALBANSKA PROPAGANDA: Umetnice sa Kosova prave izložbu usred Beograda", dostupno na: http://www.kurir-info.rs/albanska-propaganda-umetnice-sa-kosova-prave-izlozbu-usred-beograda- clanak-1134341, pristupljeno: januar 2013.

305 " SKANDAL: Albanska izložba usred Knez Mihailove", dostupno na: http://www.telegraf.rs/vesti/900297-skandal-albanska-izlozba-usred-knez-mihailove, pristupljeno: januar 2013.

306 " Albanska propaganda usred Knez Mihailove", tekst prenet iz *Večernjih novosti*, dostupno na: http://srbin.info/2013/12/14/albanska-propaganda-usred-knez-mihailove/, pristupljeno: januar 2013.

307 " VANREDNO STANJE: Centar Beograda bio pod opsadom zbog izložbe mladih Albanaca", dostupno na: http://www.kurir-info.rs/vanredno-stanje-beograd-pun-policije-zbog-izlozbe-mladih-albanki-clanak-1141755, pristupljeno: januar 2013.

Ukratko se govori i o samoj izložbi i njenim akterima. Ipak, na početku samog članka se govori o protestima desničarskih grupa ispred Kulturnog centra Beograda u toku trajanja same izložbe, ali kako je iz samog teksta članka vidljivo, ti protesti su prošli bez incidenata pa se nema čime opravdati senzacionalistički naslov "VANREDNO STANJE: Centar Beograda bio pod opsadom zbog izložbe mladih Albanaca". Međutim, taj naslov se može objasniti kao klasičan novinarski diletantizam.

U nekim medijima, tema izložbe je poslužila za političke kritike, a primer takvog članka je i članak u listu *Danas* pod naslovom "Pet priča i jedan kraj" čiji je autor Agon Bajrami, urednik prištinskog lista *Koha Ditore*.

Članak u listu *Danas*"Pet priča i jedan kraj"[308] govori o ustavnim promenama iz 1989. godine kojima su umanjene ingerencije autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine a pojačana centralistička vlast, što je bio uvod u raspad Jugoslavije, zatim o masakru u Podujevu iz 1999. godine koji je glavna tema izložbe mladih Bogujevaca, a onda i o političkoj karijeri i prošlosti sadašnjeg premijera Srbije Ivice Dačića, o njegovom učešću u vlasti odgovornoj za zločine i njegovoj prošlosti koju on danas ne može izbrisati ili ulepšavati bez obzira što je promenio svoje političko ruho - što predstavlja i autorovu poruku čitaocima.

Interesantan je članak posvećen izložbi u magazinu *Libreto*, pod nazivom "Podujevo" od 21. decembra 2013. godine.[309] Članak predstavlja uporedni pregled zločina u Podujevu iz 1999. godine i terorističkog napada na autobus kompanije „Niš Ekspres" iz 2001. Godine, kada je u eksploziji podmetnute bombe poginulo 12 putnika ovog autobusa a povređena su 43 putnika. Zatim se vrši uporedni prikaz suđenja pripadnicima jedinice *Škorpioni* koji su počinili zločin u Podujevu i koji su osuđeni na zatvorske kazne sa suđenjem Florimu Ejupiju optuženom za podmetanje bombe koja je ubila 12 putnika autobusa „Niš Ekspresa", i koji je presudom iz 2009. godine pred sudom u Prištini oslobođen optužbi iako je pre toga bio osuđen na 40 godina zatvora. U članku se govori i o progonu Srba u Podujevu i ostalom delu Kosova tokom martovskih nemira 2004. godine i njihovom kontinuiranom odlasku sa Kosova. Članak se završava izložbom mladih Bogujevaca u Kulturnom centru Beograda kojoj, kako se navodi u članku, prisustvuje i premijer Srbije Ivica Dačić. Kao da se člankom nastoji prikazati disproporcija u učinjenom na

297 Nataša Kandić, „Albanska deca nam pružaju ruku", tekst prenet prenet na web stranici Elektronskih novina, e-novine.com, dostupno na: http://www.e-novine.com/stav/95910-Albanska-deca-nam-pruaju-ruku.html, pristupljeno: januar 2013.

298 M.Radović, „Mladi Albanci svoje traume pretočili u umetnički projekat", dostupno na: http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/428673/Mladi-Albanci-koji-su-preziveli-masakr-svoje-traume-pretocili-u- umetnicki-projekat, pristupljeno: januar 2013.

299 „Izložba *Bogujevci* - vizuelna istorija rata", dostupno na: http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=270&yyyy=2013&mm=12&dd=17&nav_id=790041, pristupljeno: januar 2013.

300 „Dačić: Važno osuditi odgovorne", dostupno na: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=12&dd=18&nav_category=12&nav_id=790726, pristupljeno: januar 2013.

301 Lj. Begenišić, „Albanska propaganda usred Knez Mihajlove", dostupno na: http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:468398-Albanska-propaganda-usred-Knez-Mihailove, pristupljeno: januar 2013.

302 I.M, „Za slike ubijenih Srba nema mesta u Kulturnom centru Beograda", dostupno na: http://www.pravda.rs/2013/12/19/za-slike-ubijenih-srba-nema-mesta-u-kulturnom-centru-beograda-foto/, pristupljeno: januar 2013.

303 „FEJSBUK HULIGANI: Desničari preko društvenih mreža spremaju prekid izložbe", dostupno na: http://www.pravda.rs/2013/12/18/fejsbuk-huligani-desnicari-preko-drustvenih-mreza-spremaju-prekid-izlozbe/, pristupljeno: januar 2013.

304 „Skandalozno: ALBANSKA PROPAGANDA: Umetnice sa Kosova prave izložbu usred Beograda", dostupno na: http://www.kurir-info.rs/albanska-propaganda-umetnice-sa-kosova-prave-izlozbu-usred-beograda- clanak-1134341, pristupljeno: januar 2013.

305 "SKANDAL: Albanska izložba usred Knez Mihailove", dostupno na: http://www.telegraf.rs/vesti/900297-skandal-albanska-izlozba-usred-knez-mihailove, pristupljeno: januar 2013.

306 "Albanska propaganda usred Knez Mihailove", tekst prenet iz *Večernjih novosti*, dostupno na: http://srbin.info/2013/12/14/albanska-propaganda-usred-knez-mihailove/, pristupljeno: januar 2013.

307 "VANREDNO STANJE: Centar Beograda bio pod opsadom zbog izložbe mladih Albanaca", dostupno na: http://www.kurir-info.rs/vanredno-stanje-beograd-pun-policije-zbog-izlozbe-mladih-albanki-clanak-1141755, pristupljeno: januar 2013.

308 Agon Bajrami, "Pet priča i jedan kraj", zvanična web stranica lista *Danas*, dostupno na: http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/pet_prica_i_jedan_kraj.26.html?news_id=273724, pristupljeno: januar 2013.

309 *Libreto– otvoreno o svemu (i o ostalome)*, "Podujevo", 21.12.2013, dostupno na: http://www.libreto.rs/2013/12/21/, pristupljeno: januar 2013.

kažnjavanju počinjenih zločina na srpskoj i albanskoj strani, ali ne izgleda kao da je članak usmeren protiv izložbe. On više liči na pokušaj da se nepristrasno sagleda stanje stvari. Koliko u tome članak uspeva ili ne, ostaje na čitaocima da presude.

Vredi pomenuti i članak u *E-novinama* pod naslovom "Tabloidna odbrana od 'albanske propagande'", od 14. decembra 2013. godine[310], autora Dušana Komarčevića. Članak predstavlja odgovor na pisanje *Večernjih novosti* od prethodnog dana (sada već čuveni naslov "Albanska propaganda usred Knez Mihailove") i predstavlja žestoku kritiku na račun članka u *Večernjim novostima*.

Člankom se napada retorika *Večernjih novosti* u pisanju o izložbi, govori se o tome kako se u članku u *Večernjim novostima* ne može naći ništa o zločinu pripadnika *Škorpiona* u Podujevu u kome je ubijeno 14 civila. Takođe se ističe da se u pomenutom članku prećutkuje činjenica da je pet pripadnika ove jedinice osuđeno na zatvorske kazne zbog tog zločina, ne govori ništa o tome da su umetnici koji su kreirali izložbu kao preživeli u masakru u Podujevu svedočili na suđenjima tim istim pripadnicima *Škorpiona* koji su kasnije i osuđeni, niti se u njemu bilo šta može saznati o samoj izložbi i njenoj tematici.

Na taj način članak Dušana Komarčevića u *E-novinama* efektivno pobija navode u *Večernjim novostima* od prethodnog dana, ostavljajući suprotnu stranu bez ikakvih uverljivih argumenata.

Na kraju ovog pregleda medijskog izveštavanja o izložbi, treba se osvrnuti i na to na koji način su mediji poput RTS-a (Radio televizije Srbije) i novinske agencije Tanjug ispratili ovu izložbu. RTS je izložbu propratio na, može se reći, neutralan način. U naslovu pod nazivom "Izložba pod policijskom zaštitom" na web stranici RTS-a od 18. decembra 2013. godine[311], izložba je prikazana na neutralan i profesionalan način. Govori se o izložbi, umetnicima iz porodice Bogujevci, njihovom iskustvu kao preživelima u masakru u Podujevu, a pominju se i njihova svedočenja na suđenjima pripadnicima *Škorpiona* koji su osuđeni za taj zločin.

Citiraju se izjave premijera Dačića date na izložbi, kao i Čedomira Jovanovića, lidera Liberalno demokratske partije (LDP) da se budućnost ne sme i ne može graditi na nesreći bilo koga drugog.

Novinska agencija Tanjug pod naslovom istog naziva "Izložba pod policijskom zaštitom", takođe od 18. decembra[312], govori o izložbi mnogo detaljnije. Pristup je takođe neutralan i profesionalan.

Takođe se citiraju izjave premijera Dačića date na izložbi, kao i izjave Čedomira Jovanovića da izložba predstavlja simbol tragedije svih žrtava u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, dajući pozitivnu ocenu o izložbi kao o nečemu što doprinosi postepenoj promeni percepcije javnosti o sukobima iz naše zajedničke nedavne prošlosti.

Zaključak

Pregled medijskog izveštavanja sa izložbe *Bogujevci – vizuelna istorija, omaž svim porodicama i žrtvama rata* i odnos medija prema toj izložbi, predstavlja donekle i sâm prikaz njihovog pogleda na proces normalizacije odnosa između država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije, kao i ozdravljenja odnosa među njihovim narodima sukobljenim u nedavnoj prošlosti.

Sâm pregled načina izveštavanja o izložbi, pa i suprostavljenih reakcija različitih medija, otkriva nam sliku jednog duboko podeljenog društva u Srbiji; društva koje pokušava da nađe svoje mesto u modernim svetskim tokovima, a na drugoj strani nosi ogroman teret sopstvene prošlosti kog još uvek nije u stanju da se oslobodi; društva koje je podeljeno u pogledu toga šta se događalo devedesetih godina na prostoru bivše Jugoslavije, kao i u pogledu pitanja da li je to isto društvo samo žrtva ili takođe i jedan od vinovnika svega što je na ovim prostorima obeležilo poslednju deceniju prošlog veka, ostavivši duboke tragove na svima nama koji ovde živimo.

Ako se pitamo u kolikoj meri su mediji doprineli ili odmogli u procesu pomirenja na prostoru bivše Jugoslavije, u ovom konkretnom slučaju izveštavanjem o izložbi mladih Bogu-

310 Dušan Komarčević, „Tabloidna odbrana od 'albanske propagande'",dostupno na: http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/95508-Tabloidna-odbrana-albanske-propagande.html, pristupljeno: januar 2013.

311 "Izložba pod policijskom zaštitom", zvanična web stranica Radio televizije Srbije, dostupno na: http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1473948/Izlo%C5%BEba+pod+policijskom+za%C5%A1titom.html, pristupljeno: januar 2013.

312 „Izložba pod policijskom zaštitom", zvanična web stranica novinske agencije Tanjug, dostupno na: http://www.tanjug.rs/novosti/110292/izlozba-pod-policijskom-zastitom.htm, pristupljeno: januar 2013.

jevaca, odgovor na to pitanje teško je dati. Jedan deo njih sigurno jeste dao značajan doprinos takvom procesu i to nastavlja činiti i dalje, drugi deo njih se potrudio da instrumentalizuje izložbu zarad dnevno-političkog prepucavanja, dok je jedan drugi broj njih samoj izložbi posvetio prostor koliko jednom, tek svakodnevnom događaju, nastojeći makar da zadrži neutralan odnos.

Ipak, ono što je najbitnije - za izložbu se čulo i znalo. Nije prošla nezapaženo. Uzburkala je talase, probudili su se duhovi u javnosti a građani su dobili priliku da čuju i vide jedno svedočanstvo koje je iznad svega ljudsko, koje prevazilazi jezičke, nacionalne, verske, kulturne i druge vrste barijera jer polazi od premise koja nam je svima zajednička – premise saosećanja i ljudskosti koji predstavljaju jedan korak na dugačkom putu ka poštovanju različitosti i njihovom suživotu. To je korak koji na kraju moramo svi da napravimo. Dokle god se države nastale na prostoru bivše Jugoslavije nalaze u dugačkom i bolnom procesu tranzicije i transformacije ka modelu liberalne demokratije koji ultimativno nastoje da dosegnu, dotle će i izložbe poput ove izazivati kontroverze u javnosti, sve dotle dok se sva ta društva istinski ne suoče sa prošlošću i ne prihvate dualizam svoje uloge žrtve i vinovnika. Tek tada će se moći govoriti o istinskom procesu pomirenja među narodima na prostoru bivše Jugoslavije. Naravno, moglo bi se reći da je taj proces na neki način već i počeo, ali mi smo tek na početku tog puta. Sa svom svojom moći i uticajem na svest javnosti, mediji su dokazali i dokazuju da na tom, dugačkom i teškom putu jednom takvom procesu mogu pružiti značajan, ako ne i odlučujući doprinos.

Prijedor: Simboličke reparacije

Goran Zorić

1 . Uvod

1.1. Simboličke reparacije

Simboličke reparacije predstavljaju jedan od podmehanizama teoretskog koncepta tranzicione pravde i mogle bi se definisati kao mjere vlasti preduzete sa ciljem da se na simboličan način prizna istina o zločinima i kršenju ljudskih prava u prošlosti.[313] Simboličke reparacije se ubrajaju u kategoriju kolektivnih reparacija.

Dosadašnja praksa iz oblasti tranzicione pravde prepoznaje nekoliko vidova simboličkih reparacija:

- Memorijali (spomen obilježja i memorijalni centri) zauzimaju značajno mjesto u izgradnji kolektivnog sjećanja na zločine počinjene u prošlosti. Osim toga, njihova edukativna uloga je bitna i zbog podizanja svijesti budućih generacija, te samim tim i prevencije budućih konflikata. Osim izgradnje spomen obilježja i memorijalnih centara, ovaj oblik simboličkih reparacija može obuhvatati proglašenje određenih dana danima sjećanja, nazivanje imena ulica i trgova po imenima žrtava i slično.
- Komemoracije i pomeni žrtvama se održavaju radi odavanja počasti žrtvama i izražavanja solidarnosti, ali i izgradnje kolektivnog sjećanja na masovna kršenja ljudskih prava iz prošlosti. Posebno se uvažava prisustvo državnih zvaničnika i visokih predstavnika vlasti kao simboličan gest odavanja počasti i izraz solidarnosti sa žrtvama.
- Izvinjenja državnika predstavljaju javna obraćanja visokih državnih predstavnika u smislu izvinjenja žrtvama i njihovim porodicama za zločine koje su počinili ili u njima učestvovali predstavnici institucija sistema. Osim toga, imaju ulogu izgradnje i vraćanja povjerenja žrtava u institucije sistema, a takođe i smanjuju mogućnost negiranja zločina.[314]

1.1.1 Simboličke reparacije u Bosni i Hercegovini

Tokom 2010. godine u Bosni i Hercegovini je realizovan niz konsultativnih sastanaka koji su kao svoj konačni rezultat imali izradu i usvajanje *Strategije tranzicione pravde u Bosni i Hercegovini 2012-2016*. U njoj su definisani ciljevi i mjere neophodne za adekvatno ostvarivanje mehanizama tranzicione pravde, ali je i izneta analiza dosadašnje realizacije ovih mehanizama.

313 Fond za humanitarno pravo, *Vodič kroz reparacije*, 2010, str. 8.
314 *Ibid,* str. 8 i dalje.

U *Strategiji* se konstatuje da u skoro svakoj opštini u Bosni i Hercegovini postoje memorijali podignuti u sjećanje na žrtve zločina iz perioda 1992-1995. i to na vidnim mjestima u javnom prostoru kao što su trgovi, prostor ispred javnih institucija, školska dvorišta, mjesta pored prometnih saobraćajnica i druga. Uglavnom se radi o memorijalima posvećenim vojnim i civilnim žrtvama jedne etničke grupe, te su u skladu sa politikama koje su dominantne u toj lokalnoj zajednici.[315] U istom dokumentu se ističe i negativan uticaj do sada podignutih memorijala u smislu spomen obilježja koja su podignuta kao izraz počasti žrtvama pripadnicima jedne etničke grupe na mjestima stradanja druge etničke grupe. Dodatno je potcrtan i nepovoljan efekat ovakvih memorijala u sklopu školskih dvorišta u školama u koje idu i djeca druge etničke grupe, mahom povratnici.

Neusklađenost zakona predstavlja dodatni problem. Podizanje memorijala je regulisano entitetskim i kantonalnim zakonima koji se tiču prostornog planiranja i korištenja zemljišta, a koji ne definišu relevantne kriterije i standarde za podizanje memorijala u smislu tranzicione pravde. Iako i na državnom nivou postoje zakoni koji djelimično reguliše ovu oblast, njihova nedorečenost i nepoštovanje u praksi dovodi do haotičnog stanja u državi kada se radi o izgradnji memorijala u spomen žrtvama ratnih zločina iz devedesetih godina.

Memorijali se uglavnom podižu na inicijativu porodica žrtava, odnosno udruženja koja okupljaju veterane, žrtve i ratne vojne invalide, ali i vjerskih zajednica i lokalnih političkih elita. Njihova izgradnja je uglavnom finansirana iz lokalnih, ali i entitetskih i kantonalnih budžeta. Zabilježeni su i slučajevi podizanja memorijala bez bilo kakvih dozvola.

U *Strategiji tranzicione pravde u Bosni i Hercegovini* po ovom pitanju se zaključuje „da je proces memorijalizacije politiziran i da izražava jednostran pogled na događaje u prošlosti", kao i „da je primjetna legislativno-institucionalna neusklađenost i nekoordinisanost u pravcu iniciranja, davanja saglasnosti i finansiranja izgradnje memorijala".[316]

Ovaj dokument ne tretira druge oblike ostvarivanja simboličkih reparacija.

1.2. Prijedor

Grad Prijedor se nalazi u sjeverozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine, u entitetu Republika Srpska. Prema nezvaničnim podacima iz poslednjeg popisa stanovništva, u Prijedoru živi oko 100.000 stanovnika. Tokom Drugog svjetskog rata ovaj kraj je bio poznat po intenzitetu narodno-oslobodilačkog otpora fašizmu, ali i po broju stradalih i ubijenih kako u zbjegovima i selima planine Kozare, tako i u logoru Jasenovac koji se nalazi samo nekoliko desetina kilometara udaljen od Prijedora. Čuvena je Bitka na Kozari u kojoj su malobrojni partizani probili obruč njemačke vojske i porazili ih, čemu svjedoci i grandiozni Spomenik na Kozari. Bitno je napomenuti da su u dešavanjima tokom Drugog svjetskog rata posebno nastradali pripadnici srpskog naroda, gdje se opet ističe logor Jasenovac, u kojem i danas stoji natpis: „U spomen žrtvama genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima".

Period između Drugog svjetskog rata i poslednjeg rata devedesetih karakteriše blagostanje, suživot i ekonomski i socijalni procvat. Etnički odnos stanovništva po popisu stanovništva iz 1991. je: Bošnjaci (Muslimani) 43,9%, Srbi 42,3% i Hrvati 6,6% ukupnog stanovništva. Dominantni odnosi prema proteklom ratu se svode na zajedničko sjećanje na žrtve i veličanje antifašističke borbe i istaknutih pojedinaca i pojedinki koji se slave kao narodni heroji. Karakteristično je i preuveličavanje broja žrtava fašizma (tvrdilo se da je u Jasenovcu nastradalo više od 700 000 osoba, dok mnoge relevantne međunarodne institucije, među kojima i Simon Wiesenthal Institut, koristi studije koje govore o broju između 77 000 i 93 000 žrtava).

2. Ratni zločini 1992- 1995.

Tokom poslednjeg rata, u Prijedoru nije bilo direktnih oružanih dejstava u smislu borbi zaraćenih vojski. Ipak je u tom periodu Prijedor bio poprište mnogih zločina. Više od 50.000 osoba nesrpske nacionalnosti je protjerano iz svojih domova, više od 3.170 civila nesrpske nacionalnosti je ubijeno, na desetine hiljada ljudi nesrpske nacionalnosti (oko 31.000) je prošlo kroz koncentracione logore Omarsku, Trnopolje, Keraterm i Manjaču. Karakteristično je i potpuno etničko čišćenje pojedinih područja sa većinskim nesrp-

315 Ministarstvo za ljudska prava i izbeglice BiH i Ministarstvo pravde BiH, *Strategija tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini 2012-2016*, 2012,str. 62.

316 *Ibid,* str. 61.

skim stanovništvom u toku kojeg su mnoge osobe ubijene ispred svojih domova. Više od 100 djece je ubijeno tokom ovih dešavanja.[317] Sve nabrojano se dešava tokom proljeća i ljeta 1992. godine. Za zločine počinjene u koncentracionim logorima Omarska, Trnopolje i Keraterm je do sada odgovaralo više od 30 osoba, kako pred MKSJ tako i pred domaćim sudovima. U njihovim presudama su detaljno obrazložena dešavanja tokom ovog perioda u Prijedoru. Bitno je napomenuti da su žrtve zločina počinjenih u Prijedoru sve redom civili stradali samo zbog svoje etničke pripadnosti. Poznat je i slučaj izdavanja naredbe tadašnjih civilnih vlasti da svi građani nesrpske nacionalnosti moraju svoje kuće označiti bijelim platnom, a ukoliko izlaze iz svojih kuća moraju nositi vidno istaknutu bijelu traku oko nadlaktice. Danas se dan kada je izdana ta naredba (31. maj 1992.) obilježava kao Međunarodni dan bijelih traka. Navedeni podaci su rezultat dugogodišnjeg rada na prikupljanju dokumentacije i podataka Udruženja logoraša „Prijedor 92" i Udruženja Prijedorčanki „Izvor".

3. Odnos prema prošlosti nakon rata

Svakako je bitno napomenuti da je Prijedor, pored svih problema sa kojima su se pri povratku susretali, jedan od gradova sa relativno najvećim procentom povratnika u BiH. Administrativne poteškoće, jako teška finansijska situacija, strah za bezbjednost porodice i imovine su samo neke od teškoća sa kojima su se povratnici u Prijedor suočavali. Nelegalno oduzeta imovina je vraćena u skoro 100% slučajeva, dok se broj osoba koje su se vratile u svoje predratne domove kreće oko 23.000.

Trenutni odnos poitičkih elita prema ovim pitanjima iz bliske prošlosti je nezadovoljavajući. Prijedor je danas grad koji iz ugla žrtava i organizacija koje se bave pitanjima i problemima tranzicione pravde i suočavanja sa prošlošću predstavlja mjesto potpunog zaborava i negiranja patnje preživjelih. Tome svjedoči nepostojanje ijednog memorijala stradanju nesrpskih civilnih žrtava, za razliku od tri impozantna spomenika u centru grada palim srpskim borcima i mnogim drugim spomenicima i spomen pločama na cijeloj teritoriji grada. Osim toga, zabrane komemoracija i protestnih šetnji organizovanih od strane udruženja koja okupljaju preživjele žrtve i porodice žrtava, kao i kršenje ljudskih prava su svakodnevica ovih do sada već nebrojeno puta traumatizovanih osoba. Poznata je izjava gradonačelnika Prijedora, koji je tužnu komemoraciju organizovanu prilikom obilježavanja Međunarodnog dana bijelih traka ove godine nazvao „običnom pederskom paradom".

Otkrivanje Tomašice, jedne od najvećih masovnih grobnica u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, na manje od 20 kilometara od centra Prijedora još dodatno usložnjava društvenu realnost ovog grada i njegovih stanovnika. Iskopavanje je prekinuto krajem 2013. godine zbog vremenskih prilika i planirano je nastavljanje ekshumacija tokom2014. Do sada je iz ove masovne grobnice ekshumirano više od 430 tijela, dok su procjene da bi do kraja iskopavanja ovaj broj mogao dostići i više od 800 tijela iskopanih iz ove grobnice.

Suočavanje sa nasleđem zločina iz bliske prošlosti, posebno iz pozicije mjesta kao Prijedor, smatramo ključnim polazištem za djelovanje u smislu kreiranja novih odnosa prema društvenoj realnosti.

4. Memorijali u Prijedoru

Na teritoriji opštine Prijedor se nalaze mnogobrojni spomenici civilnim žrtvama i poginulim borcima narodnooslobodilačke borbe, od kojih se kao najznačajniji izdvaja Spomenik na Mrakovici, autora Dušana Džamonje. Osim toga, centrom grada dominiraju i memorijali palim borcima Vojske Republike Srpske. U najužem centru grada se nalaze tri ovakva spomenika, dok na teritoriji čitave opštine postoji neutvrđen broj spomenika i spomen ploča poginulim borcima.[318]

Spomenik srpskim borcima na mjestu koncentracionog logora Trnopolje

317 Jasmin Medić, *Genocid u Prijedoru,* (Grafis doo: Cazin, 2013), str. 48.

318 Podaci iz opštinske administracije o odlukama na osnovu kojih su podignuti navedeni memorijali su nedostupni.

Centrom grada dominira kompleks spomenika koji se sastoji iz tri zasebne cjeline. Preko puta zgrade gradske administracije, tik ispred spomenika Mladenu Stojanoviću, na mjestu gdje je tokom Drugog svjetskog rata obješena narodna heroina Mira Cikota, smješten je spomenik u obliku šupljeg krsta u čijoj šupljini su izrezbareni obrisi ljudskih tijela. Ovaj spomenik, pod nazivom „Za krst časni", podignut je 171 borcu iz Prijedora i okolnih gradova, palom u „Otadžbinskom ratu".

U neposrednoj blizini prethodnog, podignut je i memorijal u obliku kupole na čijim zidovima sa unutrašnje strane su ispisana imena vojnika Vojske Republike Srpske iz Prijedora koji su poginuli u ratu. Na vanjskom zidu kupole je zastava RS, stilizovana u geografskom obliku Republike Srpske iz koje izranja sunce. Unutrašnjost kupole je zatvorena za javnost i otvara se jedino prilikom komemoracija. Ovaj memorijal se nalazi na području srednjoškolskog centra.

Iza zgrade opštinske administracije se nalazi treći memorijal koji čini dugačka mermerna postavka na kojoj su ispisana imena zaposlenih u Rudniku željezne rude Ljubija a koji su poginuli u ratu kao pripadnici Vojske Republike Srpske.

Brojnim civilnim žrtvama u Prijedoru je podignut spomenik u Kozarcu, te je to jedini memorijal civilnim žrtvama nesrpske nacionalnosti stradalim u proteklom ratu. Neučestvovanje opštine Prijedor u finansiranju ili na bilo koji drugi način u podizanju ovog spomenika je svakako bitno uzeti u obzir pri ocjeni ostvarenja simboličkih reparacija žrtvama u ovom gradu. Osim spomenika u Kozarcu postoji i spomen ploča u neposrednoj blizini objekta u kojem je bio smješten logor Keraterm. Ova spomen ploča malih dimenzija (60 cm x 60 cm) je postavljena od strane aktiviste Udruženja Prijedorčanki „Izvor", bez bilo kakve dozvole i teško da se može ubrojiti u legalne memorijale.

Iako je evidentna potreba za podizanjem spomenika nesrpskim civilnim žrtvama, ostaje neodgovoreno pitanje zbog čega oni ne postoje, iako su mnoga udruženja koja okupljaju porodice preživjelih žrtava i porodica žrtava pokretale brojne inicijative za podizanja ovih memorijala. Dodatno zbunjuje i otpor multinacionalne kompanije Arcelor Mittal koja danas posjeduje rudnik željezne rude Omarska, u kojem je bio smješten koncentracioni logor Omarska, da se dozvoli podizanje spomen-ploče kojom bi se obeležilo stradanje više hiljada žrtava ovog logora. Njihov zvanični stav upućuje na nemogućnost velikih finansijskih izdavanja za izmještanje postojećih postrojenja rudnika koja su i danas u funkciji. O opravdanosti ovog stava dovoljno govori spremnost lokalnih udruženja na kompromis u smislu iznalaženja alternativa koje bi omogućile izgradnju memorijala bez izmještanja rudničkih postrojenja. Takođe, neizostavan je utisak da je zvaničan stav manjkav, obzirom na imidž ove velike multinacionalne kompanije koja u svom radu njeguje princip društvene odgovornosti i u te svrhe izdvaja velika novčana sredstva.

Do sada nije postojala inicijativa koja bi dolazila od lokalnih vlasti a koja bi pokušala pronaći adekvatan način za izgradnju memorijala nesrpskim civilnim žrtvama iz proteklog rata.

5. Izjave i izvinjenja zvaničnika

Od kraja proteklog rata su zabeležene mnoge izjave lokalnih zvaničnika koje su se odnosile na pokušaje pružanja verbalne zadovoljštine preživjelim nesrpskim žrtvama i porodicama žrtava. Međutim, prema izjavama predstavnika lokalnih udruženja koja okupljaju preživjele žrtve, to nikako nije ostvareno. Uglavnom se navedene izjave odnose na izjave saučešća, dok izjava koja bi sadržavala i izvinjenje nikada nije javno izrečena. Izjave saučešća su dolazile uglavnom prilikom vjerskih ukopa ekshumiranih civilnih žrtava, na koje gradonačelnik jeste dolazio. Ne postoji, ili je bar nedostupna široj javnosti, video ili audio snimka tih izjava. O njima se zna samo po svjedočanstvima prisutnih porodica i predstavnika udruženja koja okupljaju žrtve i njihove porodice.

Osim toga, karakterističan je i svakodnevni odnos lokalnih vlasti prema udruženjima koja okupljaju žrtve i njihove porodice. Njega karakteriše odbijanje uspostavljanja bilo kakvog dijaloga i saradnje po pitanju uspostavljanja odnosa prema bliskoj prošlosti. Jedan od takvih primera je i izjava gradonačelnika Prijedora Marka Pavića, koji je pred novinarkom Al Jazeere komemoraciju u Prijedoru 2013. godine nazvao „običnom pederskom paradom" sa kojom on nema ništa. Podsjećanja radi, u pitanju je bila komemoracija povodom Međunarodnog dana bijelih traka, 31. maja 2013. godine, dana kada su 1992. godine lokalne vlasti izdale naredbu da svi građani nesrpske nacionalnosti moraju svoje kuće obilježiti bijelim platnom, a ukoliko izlaze iz kuća imati vidno istaknutu bijelu traku povezanu oko nadlaktice.

Nadalje, u emisiji na BN Televiziji povodom otkrivanja najveće masovne grobnice u BiH, za koju se procjenjuje da u njoj leže posmrtni ostaci oko 800 mučki ubijenih osoba samo zbog nacionalne pripadnosti i imena i prezimena, gradonačelnik Prijedora je rekao da su to, što se njega tiče, „poginuli i sahranjeni ljudi", te da je to za njega završena priča.[319]

Ovakav način javnog odnosa zvaničnika opštine Prijedor prema žrtvama i njihovim porodicama nikako ne predstav-

lja vid simboličke reparacije, već naprotiv njegovu potpunu suprotnost. Upornim odbijanjem da se žrtve priznaju, kao i sistematski otpor da se obeleže mjesta stradanja žrtava Prijedora nesrpske nacionalnosti, predstavljaju kontinuitet viktimizacije žrtava i njihovih članova porodica.

6. Komemoracije

Tokom poslijeratnih godina pa sve do danas su u Prijedoru održane mnogobrojne komemoracije nesrpskim civilnim žrtvama iz proteklog rata. Uglavnom se radilo o vjerskim manifestacijama na kojima su povremeno prisustvovali i predstavnici lokalnih vlasti sa gradonačelnikom Markom Pavićem na čelu. U pitanju su zatvoreni događaji, mahom u vjerskim objektima, na kojima su uglavnom bile prisutne preživjele žrtve, porodice žrtava i građani iste nacionalne pripadnosti kao i žrtve. Na komemoracijama u javnom prostoru nikada nisu prisustvovali lokalni zvaničnici srpske nacionalnosti.

Prva zvanična obilježavanja počinju sa masovnijim povratkom, pa se tako prvo obilježavanje stradalog nesrpskog stanovništva desilo 21. avgusta 2002. godine na desetu godišnjicu egzekucije civila na Korićanskim stijenama. Nakon toga su uslijedile i druge komemoracije, organizovane uglavnom od strane Udruženja logoraša „Prijedor 92" i Udruženja Prijedorčanki „Izvor".

Osim toga, postojali su pokušaji organizovanja komemoracija, ali i protesta u javnom prostoru povodom nezadovoljavajućeg odnosa dominantnog političkog diskursa prema događajima iz nedavne prošlosti. Na ovim događajima nisu do sada ni učestvovali, a ni organizovali ih predstavnici lokalnih vlasti. Nasuprot, često su ova javna okupljanja bila predmet zabrana od strane policijskih institucija.

Svakako jedan od najznačajnijih događaja u kome je obilježeno stradanje građana Prijedora nesrpske nacionalnosti jeste obilježavanje Međunarodnog dana bijelih traka, 31. maja, organizovano od strane inicijative civilnog društva „Jer me se tiče", neformalne *grassroots* građanske platforme za suočavanje sa prošlošću.

Ovakvi slučajevi dovoljno ukazuju na odnos zvaničnika, predstavnika lokalnih vlasti i legalno izabranih predstavnika naroda o teškim događajima iz prošlosti.

7. Zaključak

Ostvarivanje simboličkih reparacija, kao mjere vlasti preduzete sa ciljem da se na simbolički način prizna istina o zločinima i kršenju ljudskih prava u prošlosti, predstavlja jedan od najvažnijih preduslova saniranja posljedica sukoba i masovnog kršenja ljudskih prava.[320] Iako su njihove funkcije mnogostruke - od edukativne zbog podizanja svijesti budućih generacija, te samim tim i prevencije budućih konflikata, do odavanja počasti žrtvama, izražavanja solidarnosti i izgradnji kolektivog sjećanja na masovna kršenja ljudskih prava iz prošlosti - treba posebno istaći i da one sve češće, pogotovo u kontekstima gdje je posebno komplikovano napraviti sveobuhvatan program materijalnih reparacija, predstavljaju i prihvatljiv način izgradnje i vraćanja povjerenja žrtava u institucije sistema, kroz simbolički vid priznanja njihove patnje. One takođe treba da predstavljaju i jedan od najsnažnijih mehanizama koji treba da spriječi negiranje zločina.[321]

Sa druge strane, prethodna analiza stanja simboličkih reparacija u Prijedoru tjera na zaključak da u ovom slučaju simboličke reparacije ne ispunjavaju nijednu od svojih funkcija.

U nekim slučajevima, poput memorijala poginulim pripadnicima oružanih snaga Vojske Republike Srpske podignutim na mjestima stradanja civila nesrpske nacionalnosti, simboličke reparacije predstavljaju spomenike zvaničnom narativu o prošlosti u lokalnoj zajednici, prepunom poricanja patnje drugoga. Izjave zvaničnika lokalne zajednice o događajima iz bliske prošlosti i zločinima, dodatno unizuju i vrijeđaju preživjele žrtve i članove porodica. Sa druge strane, inicijative civilnog društva ili udruženja članova porodica žrtava, iako značajne, ne mogu predstavljati adekvatnu zamjenu za ono što lokalne političke elite imaju obavjezu da čine ali to uporno odbijaju.

Slučaj Prijedor stoga predstavlja jedan od najboljih primjera kako simboličke reparacije, kada su neadekvatne, djelimične, bazirane na iskrivljenoj slici o prošlosti, ili samo rezultat privatnih inicijativa, mogu postati uspješan mehanizam za ponovnu viktimizaciju žrtava i nastavak njihovih patnji.

319 Snimak emisije „Puls" BN Televizije od 31. oktobra 2013. godine u vlasništvu Centra za mlade „KVART" iz Prijedora.

320 Fond za humanitarno pravo, *Vodič kroz reparacije*, 2010, str. 7.

321 *Ibid.*

Shkolla Rajonale e Drejtësisë Tranzicionale - Buletin

Përmbajtja

Autorët 95

Hyrje 97

Drejtësia tranzicionale në Serbi (e drejta në reparacion) - Rasti i memorialeve në Serbi 99

Luka Z. Božović

Drejtësia Tranzicionale në Bosnje dhe Hercegovinë:E drejta për të vërtetën 107

Jasmin Hamzić

Ndikimi i Aktigjykimit të GJEDNJ-së në Lëndën Maktouf dhe Damjanović Kundër BEH, i 18 Korrikut 2013, në proceset E Drejtësisë Tranzicionale në BEH 116

Maja Kapetanović

Mediat dhe mohimi 135

Dejana Nešić

Drejtësia tranzicionale në BeH: E Drejta mbi të Vërtetëen 142

Denis Puteš

Gjykimet para TPNJ – Rasti Srebrenica – Popović dhe të tjerët 150

Jovana Spremo

Srebrenica – Gjykimi ndaj Radislav Krstić 162

Srđan Vidačković

Roli i mediave në procesin e pajtimit 170

Aldin Zenović

Prijedor: Reparacionet Simbolike 179

Goran Zorić

Autorët

Luka Božović, Sekretari i Përgjithshëm i Rinisë Social Demokratike dhe nënkryetar i Bashkimit Social Demokratik, Serbi

Jasmin Hamzić, Forumi Rinor Stolac, Bosnjë dhe Hercegovinë

Maja Kapetanović, Këshilltare ligjore, Zyra e Kryetarit të Gjykatës së BeH, Bosnjë dhe Hercegovinë

Dejana Nešić, studente e doktoraturës, Kulturë dhe Media, Fakulteti i shkencave politike, Serbi

Denis Puteš, Fondacioni Mikrokredit Mikra, Bonsjë dhe Hercegovinë

Jovana Spremo, Hulumtuese, YUCOM, Serbi

Srđan Vidačković, projekt menagjere, World Vision, Bosnjë dhe Hercegovinë

Aldin Zenović, Shoqata "Flores", Serbi

Goran Zorić, Qendra për Rini "Kvart", Bosnjë dhe Hercegovinë.

Hyrje

Jetojmë në një rajon i cili ka përjetuar historikisht luftëra shkatërruese. Një numër i madh njerëzish, kryesisht civilë të pafajshëm, humbën jetën, shumë eshtra kurrë nuk u gjetën, të tjerët kanë mbetur pa shtëpitë e tyre të cilat i kanë braktisur në kërkim të një vendi të sigurt. Si rregull, ata të cilët ishin përgjegjës për krimet nuk janë dënuar, viktimat nuk janë kompensuar në mënyrë adekuate ndërsa historia tregon se nuk janë ndalur cikle të reja të dhunës.

Çfarë dinë brezi i ri i sotëm në lidhje me këto ngjarje fatkeqe në të kaluarën. Pothuajse asgjë, për shkak se këto ngjarje zakonisht përdoren për tu ndërtuar mitet, të cilat në masë të madhe kanë ndikuar kryesisht në krijimin e paragjykimeve madje dhe urrejtje ndaj të tjerëve. Çdo ngjarje e rëndësishme në të kaluarën, ka të paktën dy apo me më shumë rrëfime. Çdo komb ose komunitet etnik e ka rrëfimin e vet dominues, i cili është në kundërshtim me rrëfimet e të tjerëve. Gjenerata të tëra janë edukuar në një frymë që është në përputhje me "historinë" e një komuniteti etnik, i cili ngre "heronjtë" e tyre, ndërsa të tjerët janë të prezantuar si "kriminelë". Në gjithë këtë viktimave u jepet rëndësi më e vogël, vrasja e të cilëve përfundimisht u zhduk nga kujtesa kolektive. Viktimat i kujtojnë vetëm familjet e tyre, të cilat mbeten të izoluara në pikëllimin e tyre. Nga ana elitës politike në rajon, viktimat janë përdorur zakonisht vetëm si pjesë e një të dhëne të njëanshme statistikore, pa treguar një respekt të vërtetë për vuajtjet e tyre.

Si të ndryshohet kjo praktikë dhe si të ndikohet në brez të ri qe ata të zvogëlojnë hendekun ekzistues mes kombeve në rajon? Kjo nuk mund të bëhet duke harruar të kaluarën ose me prezantim të njëanshëm të ngjarjeve historike. Për fat të keq, kjo ende praktikohet, dhe madje edhe ngjarjet e viteve 1990 në tekstet shkollore ofrojnë informacione të pasakta dhe të njëanshme, të cilat zakonisht heshtin në lidhje me viktimat e komuniteteve tjera etnike dhe ku shpesh ndaj popujve tjerë përdoret gjuha e urrejtjes, jo rrallëherë edhe me fjalor të turpshëm u drejtohen pjesëtareve të komuniteteve tjera. Në një situatë të tillë, zgjidhja e vetme e mundshme për zvogëlimin dhe zhdukjen e paragjykimeve ndaj njëri-tjetrit është që të flitet për të kaluarën. Së pari të flitet brenda sistemit arsimor, ku të rinjtë mësojnë për krimet e së kaluarës në një mënyrë objektive. Kjo do të thotë se sistemi arsimor duhet të përfshijë në librat e historisë dhe / ose në edukatën qytetare, në shkolla fillore, të mesme dhe në universitete, kapitujt mbi luftërat e viteve 1990, të cilat do të bazohen në faktet e vërtetuara - gjyqësore dhe mjekësisë ligjore. Çdo shoqëri në shtetet post-jugosllave duhet të lejoj që gjeneratat e reja të mësojnë për të kaluarën në një mënyrë objektive, duke përfshirë edhe krimet e kryera në emër të tyre kundër pjesëtarëve të etniteteve tjera. Vetëm duke mësuar për të kaluarën në një mënyrë të paanshme, ne mund të krijojmë kushtet për dialog dhe mirëkuptim midis popujve të ish-Jugosllavisë, të cilat garantojnë një të ardhme paqësore në rajon, respekt për diversitetin dhe

vlerësimin e të gjitha viktimave. Procesi i ballafaqimit me të kaluarën mund të çojë shoqërinë tonë tek një situatë ku nuk do të ketë vend për manipulim me numrin e viktimave, ku viktimat do ishin të respektuara në mënyrë të barabartë dhe ku pandëshkueshmëria për krimet nuk do të ishte e pranueshme. Një shoqëri e tillë do të garantonte që në të ardhmen nuk do të përsëritej cikli i dhunës dhe krimit.

Edhe pse shoqëritë post-jugosllave ende nuk e kanë treguar pjekurinë për t'u marrë me të kaluarën në mënyrë gjithëpërfshirëse dhe të vërtetë, e as nuk kanë marrë iniciativa serioze zyrtare që bashkërisht të përpiqen dhe të arrijnë një konsensus mbi ngjarët e së kaluarës, shoqëria civile ka marrë përsipër barrën më të madhe të punës mbi ndërtimin dhe avokimin e këtyre proceseve. Nisma për KOMRA është iniciativa më serioze në shoqërinë civile, e ndërmarr ndonjëherë në rajon dhe ka për qëllim për të bindur shtetet e ish-Jugosllavisë për të krijuar një Komisioni Rajonal për vërtetimin e fakteve mbi krimet e luftës dhe shkeljet tjera të rënda të të drejtave të njeriut të kryera në ish-Jugosllavi në periudhën nga viti 1991 deri në vitin 2001. Ky komision rajonal ka për detyrë për të verifikuar faktet mbi krimet e luftës në mënyrë objektive, pa marrë parasysh përkatësinë etnike të kryeseve të krimeve apo viktimave. Raporti i Komisionit Rajonal do të paraqiste bazën ligjore për të gjitha vendet e rajonit, duke u bazuar në përmbajtjen e këtij raporti, shtetet do të përcaktojnë faktet dhe të cilat do të inkorporohen në librat e historisë, në këtë mënyrë gjeneratave të reja ju ofron një narrativ në lidhje me krimet e luftërave të viteve 1990.

Derisa institucionet relevante të të gjitha vendeve të rajonit nuk e krijojnë një program gjithëpërfshirës të edukimit për të kaluarën në bazë të fakteve të verifikuara, organizatat e shoqërisë civile punojnë për të zhvilluar programin e arsimit jo-formal në lidhje me procesin e ballafaqimit me të kaluarën. Ndër projektet më të rëndësishme të këtij lloji është Shkolla Rajonale e drejtësisë transicionale cila është organizuar bashkërisht me Fondin për të Drejtën Humanitare dhe organizatat e saj partnere, shoqata "Jurist" nga B&H dhe FDH Kosovë. Në mungesë të edukimit formal mbi të kaluarën dhe mekanizmat për tejkalimin e dhunës, Shkolla Rajonale e Drejtësisë Transicionale ofron mundësi të mirë për të rinjtë nga Serbia, Bosnja dhe Hercegovina dhe Kosova për të zgjeruar horizontet e tyre në lidhje me krimet e kryera në të kaluarën dhe njëkohësisht krijimin e një dialogu me bashkëmoshatarët e tyre me qëllim për të ndërtuar pajtim të qëndrueshëm në Ballkan.

Bekim Blakaj

Drejtor Ekzekutiv
FDH Kosovë

Drejtësia tranzicionale në Serbi (e drejta në reparacion) - Rasti i memorialeve në Serbi

Luka Z. Božović

Luftërat në hapësirën e Jugosllavisë së dikurshme, gjatë viteve të nëntëdhjeta, janë shënuar me shkelje masovike të drejtave të njeriut, krime të luftës dhe pjesëmarrje të krerëve ushtarakë dhe politikë të Serbisë si në planifikimin ashtu edhe në kryerjen e krimeve. Gjatë luftërave, krimet dhe veprimet ushtarake në përgjithësi, janë arsyetuar me mbrojtjen e interesave kombëtare serbe dhe të popullit serb në republikat tjera të së dikurshmes Republikës Socialiste Federative të Jugosllavisë. Në këtë "mbrojtje të interesave" Armata Kombëtare Jugosllave, ndërsa më vonë Ushtria e Jugosllavisë, nën ndihmën e formacioneve të rregullta dhe paramilitare, nën kontrollin e saj, kanë kryer numër të madh të krimeve në Bosnje dhe Hercegovinë, Kroaci dhe në Kosovë, por edhe në territorin e Republikës së Serbisë.

Tregim dominues gjatë vitit 1999 dhe pas përfundimit të regjimit totalitar të Slobodan Milošević dhe marrjes së pushtetit pas ndryshimeve të pesë tetorit, ka qenë edhe mohimi i krimeve, derisa populli serb është theksuar si viktima më e madhe. Shembulli, që është paradigmatik dhe i cili në të njëjtën kohë flet për mungesën e fakteve, edhe përkundër këtij lëshimi, por edhe postulim për qëndrimin se populli serb është viktima më e madhe është Propozimi i Deklaratës për dënimin e krimeve të luftës në hapësirën e së dikurshmes Jugosllavi, të cilën partia Demokratike e Serbisë, së pari e nxjerr më 15 qershor të vitit 2005[1], ndërsa më vonë prapë në vitin 2010, si kundërpropozim ndaj deklaratës që e kishte bërë koalicioni qeverisës. Në këtë propozim të deklaratës, theksohet se "populli serb ka qenë viktima më e madhe"[2]. Ky është një prej shembujve që na flet për tregimin dominues në Serbi, në të cilin numri i viktimave serbe nuk vihet në pyetje, gjersa viktimat e kombësive tjera relativizohen (Tadić), mohohen (Nikolić, Koštunica etj), numri i tyre zvogëlohet por, edhe pretendohet se janë vrarë nga bashkëkombësit e tyre. Kështu kryetari i Serbisë Tomislav Nikolić disa ditë pas fillimit të detyrës ka deklaruar "Në Srebrenicë nuk ka pasur gjenocid. Në Srebrenicë ka pasur krim të madh, të cilin e kanë bërë disa pjesëtarë të popullit serb, të cilët duhen gjetur, sjellë para gjykatës, dhe të dënohen."[3] Me këtë kryetari Nikolić në mënyrë të drejtpërdrejtë ka mohuar kualifikimin e krimeve në disa aktgjykime para Tribunalit të Hagës dhe para Gjykatës Ndërkombëtare të Drejtësisë. Paraardhësi i tij, në rolin e kryetarit të Serbisë, Boris Tadić, në vitin 2004 deklaroi se "mohimi i gjenocidit dhe krimeve janë pjesë

1 Me 28 maj të vitit 2005, Dr. Žarko Korać dhe Nataša Kandić nga klubi i ambasadorëve i partisë Liberal Demokrate kanë paraqitur Propozimin e Deklaratës për dënim të krimeve në Srebrenicë me iniciativë të tetë organizatave joqeveritare.

2 *Deklarata për dënim të krimeve të luftës në hapësirën e Jugosllavisë së dikurshme,* Partia Demokratike e Serbisë, qasur me 8.1.2014 në http://dss.rs/ëp-content/uploads/2012/09/60_Deklaracija-o-osudi-ratnih-zlocina-na-prostoru-nekadasnje-Jugoslavije-2-februar-2010.pdf.

3 "Nikolić mohon gjenocidin në Srebrenicë", qasur më 16.2.2014. në http://www.dë.de/nikoli%C4%87-negira-genocid-u-srebrenici/a-15993945.

përbërëse e debatit demokratik dhe e drejtë e garantuar me kushtetutë për liri të mendimit dhe të shprehjes"[4]. Me kohë qëndrimi është korrigjuar, mirëpo në emisionin e popullarizuar në Radio-televizionin Kroat, ai ka thënë se: si qytetar e ka një qëndrim lidhur me këtë çështje, mirëpo si bartës i funksionit politik për deklarim do të presë derisa të përfundohen proceset gjyqësore.[5] Në momentin e deklarimit të Tadić, deri atëherë janë sjellë shumë aktgjykime të plotfuqishme, të cilat vërtetonin se në Srebrenicë është kryer gjenocid. Lëshime të tilla janë relativizim i drejtpërdrejtë i krimit, i cili ka kulmuar me miratimin e deklaratës, e cila nuk përmban fjalën "gjenocid".

Tema e këtij punimi është një prej mekanizmave të drejtësisë tranzicionale – reparacionit. Punimi do të merret me memorialet si reparacione simbolike në territorin e Serbisë, për kontributin e tyre në kulturën e të kujtuarit. Rëndësia e kuptimit të tregimit dominues në Serbi është e domosdoshme, pasi që pikërisht ai është në lidhje të pandashme me temën e punimit. Në punim përveç cilësimeve themelore teorike, që do të shërbejnë si hyrje në temë, do të bëhet fjalë edhe për dy memoriale – një në Kragujevc dhe të dytin në Beograd. Këto dy memoriale janë paradigmatik në kontekstin, në të cilin duhet të shpjegohet teza e etnifikimit të memorialit dhe etnifikimit të kujtimeve, si dhe për karakterin ekskluzivisht fetar të memorialit. Memorialet, që do të përshkruhen dhe përmenden shërbejnë për të arsyetuar tregimin dominues, që ta përkrahin dhe të ndërtojnë kujtime që nuk janë të bazuara në fakte, që në rastin e Serbisë sjell deri te zvogëlimi i përgjegjësisë së saj për krime të luftës dhe arsyetim të veprimeve gjatë viteve të nëntëdhjeta.

Është e rëndësishme të përmendet se që të dy monumentet, për të cilat do të bëhet fjalë janë ngritur nga ana e shtetit, dhe se temë e kësaj analize nuk do të jenë përmendoret e ngritura nga vetë familjet. Siç thekson Todor Kuljić, në librin e tij *Kultura e kujtimit: shpjegime teorike të përdorimit të së kaluarës: "*Në përditshmëri janë të pranishme pamje të ndryshme të së kaluarës, paralele dhe konkurrente. Në brendësi të saj dominon pamja hegjemone e së kaluarës, të cilën e imponon grupi qeverisës."[6] Siç përmendet, tregimi i përkrahur nga memorialet në Serbi janë produkt i sundimit të Milošević, ndërsa pas ndryshimeve të pesë tetorit, qeveria e zgjedhur në mënyrë demokratike në Serbi nuk ka pasur guxim dhe vullnet të mjaftueshëm për ta ndryshuar, ndërsa në momente të caktuara edhe ka përkrahur një tregim të tillë. Ajo çfarë Kulić, poashtu ka thënë është se "kujtimi i përmbajtjes të së kaluarës kombëtare është i pallogaritshëm dhe selektiv", dhe se "harresa selektive ka formuar [...] disa hapësira historike, por përmbajtja e anashkaluar (trashëgimia e harruar) pas përmbysjeve shoqërore janë bërë qendër ideore e pamjes së re hegjemoniste të së kaluarës",[7] në Serbi nuk ka ndodhur pas përmbysjes shoqërore, karakteri i së cilës mund të sjellë në pikëpyetje nëse merret parasysh kjo që u tha.

Hyrje në cilësimet teorike

Çështja e ndërtimit të memorialeve është *par excellencë* çështje e drejtësisë tranzicionale, pra duhet të fillohet nga definimi i kësaj disipline. "Drejtësia tranzicionale përqendrohet në sfidat, me të cilat shoqëria në tranzicion, qoftë nga lufta në paqe ose nga pushteti autoritar drejt demokracisë, ballafaqohet kur duhet të luftojë me trashëgiminë e shkeljeve masovike të drejtave të njeriut."[8] Ky definicion mund të shërbejë si një hyrje e mirë në çështjen e memorialeve si një prej mënyrave që të përballemi me trashëgiminë e shkeljeve masovike të drejtave të njeriut në Jugosllavinë e dikurshme, dhe përgjegjësisë së Serbisë për të njëjtat. Domethënë, nëse drejtësinë tranzicionale e shikojmë si krejt çfarë një popull bën me qëllim të ballafaqimit me të kaluarën, atëherë memorializimi, shënimi i vendeve të rrënjës ose ngritja e përmendoreve të viktimave, gjithsesi është një prej çështjeve kryesore me të cilat merret kjo disiplinë.

Me qëllim të kuptimit më të mirë të vendit të memorialeve në procesin e Drejtësisë Tranzicionale duhet të theksohet se cilat janë të drejtat e viktimave dhe çfarë obligimesh shtetërore rrjedhin nga to. Louis Joinet ka definuar të drejtën për reparacion si një prej të drejtave të viktimave, e cila

4 „Fillimi i fundit të mohimit të gjenocidit ", qasur më 28.2.2014. në http://balkans.aljazeera.net/vijesti/pocetak-kraja-negiranja-genocida.

5 „NVO: Edhe Tadić edhe Nikolić mohojnë faktet gjyqësore në Srebrenicë", qasur më 28.2.2014. në http://www.blic.rs/Vesti/Politika/350672/NVO-I-Tadic-i-Nikolic-negiraju-sudske-cinjenice-o-Srebrenici.

6 Todor Kuljić, *Kultura e kujtimit: shpjegime teorike të shpjegimit të kaluarës* "Čigoja štampa", Beograd, 2006, faqe 9.

7 *Ibid*, faqe 17.

8 Mark Friman, „Çka është drejtësia tranzicionale?", *Forumi i drejtësisë tranzicionale 1* (2007), "Fondi për të Drejtën Humanitare", 2007, faqe 7.

mund të realizohet individualisht ose kolektivisht.[9] Masat kolektive janë në të shumtën e rasteve simbolike: "nderimet vjetore ndaj viktimave ose pranimi publik i shtetit se është përgjegjëse... "[10] Më tej në raport, në pjesën kushtuar masave të reparacionit, thuhet se "Masat simbolike do të merren në këto fusha si reparacione morale dhe kolektive, që të përmbushet obligimi i kujtimit "[11], ndërsa si një ndër masat përmendet edhe ndërtimi i memorialëve, përkatësisht përmendoreve. Obligimi, i cili rrjedh nga kjo e drejtë e viktimave, e të cilën e ka shteti, është që "t'u ofrojë viktimave reparacion adekuat"[12], me çfarë mendohet në mënyra jomonetare të reparacionit siç janë memorialet. Mark Friman, rreth reparacioneve, thotë se ato janë "metoda jashtëgjyqësore, që kanë qëllim primar kontributin në përmirësimin e pasojave materiale dhe morale të shkeljes së drejtave të njeriut".[13] Në rastin e përmendoreve dhe memorialeve, fjala është për reparacione simbolike.

Ngritja e përmendoreve viktimave të luftës nuk është tendencë e re dhe ekziston që disa shekuj: "Gjatë kohës së Napoleon Bonapartës forcohet kultura e përmendoreve, si mënyrë e kujtimit të së kaluarës monumentale të shtetit. Në të njëjtën kohë edhe kujtimi zyrtar edhe demokratizohet: shënohet vdekja jo vetëm e mbretërve dhe udhëheqësve ushtarakë, mirëpo edhe e qytetarëve të thjeshtë."[14]

Kur flitet për memorialet dhe ndikimin e tyre në tregimin dominues të së kaluarës si dhe rreth marrëdhënies me të njëjtin, është e rëndësishme të flitet diçka edhe për kujtimin. Memorialet gjithsesi se formësojnë kujtimin për të kaluarën, ndërsa siç thekson profesor Kuljić "kujtimi ka (1) rol kognitiv pra, mund të jetë tentim i njohjes reale të së kaluarës, por është edhe (2) metodë e krijimit të njohurive grupore selektive për të kaluarën. Me fjalë tjera, ekziston e kaluara praktike dhe historike. Tek kujtimi selektiv mbizotëron e kaluara praktike."[15] Në kontekstin e këtij punimi do të flasim për kujtimin kolektiv dhe të kaluarën praktike. Kur flasim për memorialet, veçanërisht për ato që do të bëhet fjalë, si një funksion gjithsesi se mund të merret që ato janë mjete të krijimit të njohurive *selektive* grupore të së kaluarës. Memorialet e ndërtuara në Serbi pikërisht krijojnë njohuri grupore selektive, me çfarë do të merremi në vazhdim të tekstit. Njohuritë e tilla grupore selektive anashkalojnë faktet, duke mjegulluar përgjegjësinë e Serbisë dhe në rend të parë nuk e kanë respektimin e viktimave, ndërtimin e paqes ose diçka të tillë, por pikërisht formësimin e pamjes të së kaluarës duke ndërtuar tregimin dominues që i përshtatet.

Përmendorja „Uznesenje" në Kragujevc

Përmendorja „Uznesenje" është ngritur në Kragujevc, në qershor të vitit 2007, dhe është vendosur në pjesën më qendrore të qendrës së qytetit. Është vepër e arkitektes Nataša Atanasijević dhe skulptorit Zoran Ilić. Ndërtimi i përmendores, të lartë nëntë metra e gjysmë, është financuar nga buxheti i qytetit dhe ka kushtuar katër milion e gjysmë dinarë. Edhe pse mund të dëgjohet të thuhet se u kushtohet viktimave të luftërave nga viti 1991 deri në vitin 1999, përmendorja në fakt u dedikohet qytetarëve të Kragujevcit, që kanë vdekur në front në këto luftëra. Emrat e 82 personave janë të gdhendura në piedestal të përmendores me stemën e qytetit të Kragujevcit dhe Shoqatës së Invalidëve të Luftës.[16] Në anën tjetër edhe pse përmendorja u është kushtuar kragujevasve, të cilët kanë vdekur si pjesëmarrës në luftërat e viteve nëntëdhjetë, është e paqartë nëse u dedikohet nëse bëhet fjalë për persona, që kanë vdekur në njësitë e rregullta të JNA, më vonë Ushtrisë së Jugosllavisë, ose si vullnetarë. Përveç kësaj, askund nuk shënohet nëse në mes të tyre gjenden edhe ata, që si pjesëmarrës në luftë kanë qenë përgjegjës për krime, posaçërisht pasi që dimë se Brigada e 80-të mo-

9 *Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political), Final report prepared by Mr. Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119*, faqe 9, qasur në: http://www.dealingëiththepast.ch/fileadmin/user_upload/2013_Course/Readings_2013/1_Joinet-Question_of_the_impunity_of_perpetrators_of_HR_Violations.pdf, prevod L.B.

10 *Ibid*, faqe 9, përkthimi L.B.

11 *Ibid*, faqe 26.

12 Juan E. Mendez, *Accountability for Past Abuses, Working Paper #233*, 1996, faqe 7, qasur në: https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/233.pdf.

13 Mark Friman, "Çfarë është drejtësia tranzicionale ?", *Forumi i drejtësisë tranzicionale 1* (2007), "Fondi për të Drejtën Humanitare", 2007, faqe 11.

14 Todor Kuljić, *Kultura e kujtimit: shpjegim teorik i përdorimit të kaluarës*, "Čigoja štampa", Beograd, 2006, faqe 33–34.

15 *Ibid*, faqe 10.

16 Çdo vit në raportet e mediave lokale por, edhe kombëtare, ky numër varion nga 82 e deri te mbi 93 persona dhe deri në "mbi njëqind", siç është mundur të dëgjohet në një reportazh të Radiotelevizionit të Kragujevcit.

torike e Kragujevcit ka marrë pjesë në sulmin në Vukovar, dhe se njësia e saj e policisë ushtarake ka marrë pjesë në rruajtjen e robërve, të cilët më vonë janë vrarë në Ovqar.[17]

Vetë pamja e përmendores ka ngritur komentime të ndryshme, ndërsa për shkak të pamjes edhe vetë banorët e Kragujevcit e thërrasin "lëpiza". Një nga figurat njerëzore të gdhendura në përmendore në dorën e ngritur mban kryqin, ndërsa ka mbetur tërësisht e panjohur pse është pjesë e përmendores edhe skulptura e një shëtitësi me një skulpturë qeni, i cili shikon përmendoren.

Ja vlen të analizohet se cila është rëndësia e përmendores për popullsinë lokale dhe nëse ajo është bërë vend i kujtimit, ose është vetëm një projekt i pakuptimtë i qytetit. Vetë estetika e projektit është bërë problematike disa herë, ndërsa nga ajo ka arritur edhe emërtimi jozyrtar i përmendores. Kur bëhet fjalë për artin në hapësira publike, çka është përmendorja, pritet që ajo të jetë e këndshme edhe nga ana estetike, të jetë respektabile. Sidoqoftë, tek përmendorja kjo nuk është e domosdoshme, pasi që mund të udhëhiqet nga ideja që me estetikë mund të krijohet shqetësim tek vëzhguesi, ndoshta edhe frikë, konfuzion dhe ndjenja negative, e cila dërgon deri të rishikimi i qëndrimit vetanak. Në anën tjetër, në mënyrë që përmendorja të bëhet pjesë e komunitetit nuk duhet të krijojë averzion. Ndoshta më e keqja është ajo se çfarë ka ndodhur me këtë përmendore, i cili ka mbetur në mes të rrugës dhe ka shkaktuar indiferencë.

Ndërkohë, përmendej se mediat e qytetit shpesh ndërrojnë numrin e të vrarëve, të cilëve u është kushtuar përmendorja, dhe mund të dëgjohet se bëhet fjalë për 86 persona, por edhe "mbi njëqind", 103 ose 104, ndërsa konfuzion të mëtutjeshëm sjell Shoqata e Invalidëve të Luftës, të cilët nuk dinë as vetë se kujt i kushtohet përmendorja, ku në një deklaratë të përfaqësuesve kanë thënë se bëhet fjalë për 79 banorët e Kragujevcit, ndërsa numri prej 96 personave përfshinë të vrarët, që nuk kanë qenë nga Kragujevci, mirëpo kanë qenë refugjatë dhe persona të zhvendosur brenda shtetit, që janë stacionuar në Kragujevc[18]. Gjithashtu për marrëdhënien ndaj përmendores flet edhe fakti se Radio Televizioni i Kragujevcit, në disa raporte, përmendoren e quan "Uznesenje", ndërsa në disa "Uspenje". Përmendorja që nga vendosja është bërë vend ku mbahen tubimet komemorative çdo 24 mars nga Shoqata e Invalidëve të Luftës dhe Familjet e Viktimave.[19] Përveç kësaj, disa nga protestat e invalidëve të luftës (dhe të paqes) janë mbajtur në këtë vend, si përkujtime të ditëve tjera[20].

Nëse kthehemi në tezën fillestare të etnicitetit të memorialeve, përmendorja në Kragujevc e konfirmon këtë. Përmendorja i përket vetëm një grupi etnik – serbëve, qytetarëve të Kragujevcit, që është e qartë pasi që shihen simbolet kombëtare të etnitetit serb (ocila). Teza e dytë, ajo për karakterin religjioz të përmendores, gjithashtu mund të konfirmohet me faktin se në majë të përmendores, një nga figurat e skalitura në dorën e ngritur mban kryqin. Ajo që është e rëndësishme të theksohet është pikërisht fakti se kjo përmendore është e ngritur për ushtarët, pjesëmarrësit e luftës, të cilët kanë humbur jetën në luftë. Në të njëjtën kohë, Kragujevci nuk ka asnjë përmendore për viktimat civile të luftës në hapësirën e ish-Jugosllavisë. Jovan Bajford, në librin e ti për kampet e përqendrimit, në sheshin e vjetër të panaireve thotë se me përfundim të Luftës së Dytë Botërore, së pari u janë ngritur përmendore ushtarëve të vrarë: "Menjëherë pas luftës, aktivitetet komemorative në vend janë drejtuar kryesisht drejt zbulimit dhe shënimit të duhur të varrezave të luftëtarëve të rënë. Lidhja e Luftëtarëve të Luftës Nacionalçlirimtare, e cila që nga fillimi, në vitin 1947, ka qenë 'kreatori kryesor, agjitator dhe ruajtës i kujtimit zyrtar për luftën' ka drejtuar vëmendjen në ata, të cilët me 'vendosmërinë e tyre, mosfrikën dhe dashurinë për liri kanë dhënë jetët' në luftën kundër 'pushtuesve dhe tradhtarëve të huaj'. "[21] Pra, ngritja e përmendores luftëtarëve të LNÇ-së është caktuar me karakterin e LNÇ-së, lufta ka qenë çlirimtare, është bërë kundër okupatorit fashist dhe bashkëpunëtoreve të tij, ndërsa në të bashkësitë lokale kanë pasur rol të rëndësishëm, mirëpo viktimat lokale janë anashkaluar shumë në krahasim me ato ushtarake. Nëse krahasojmë ngritjen e përmendores pjesëtarëve të luftës së nëntëdhjetave, para viktimave civile

17 Është gjetur nga deklarimet e dëshmitarëve në gjykimin para Njësisë për krime lufte të Gjykatës Rajonale të Beogradit, sipas raportit nga gjykimi: http://www.hlc-rdc.org/ëp-content/uploads/2013/01/Ovcara-V-Izve%C5%A1taj-sa-sudenja-24-01-2013-.pdf.

18 Thënë sipas http://www.rtk.co.rs/kragujevac/item/12711-udruzenje-rvi-proslavilo-mitrovdan.

19 Fillimi i bombardimit i Republikës së Jugosllavisë.

20 Data e miratimit të Ligjit të parë për invalidët e luftës dhe data e rifillimit të punës së Shoqatës së Invalidëve të Luftës në Kragujevc.

21 Jovan Bajford, *Vendi i vjetër i panairit: vend i kujtimit, harresës dhe polemikës*, "Qendra për të Drejta të Njeriut në Beograd", Beograd, 2011, faqe 85–86.

në Kragujevc, ose cilindo qytet tjetër në Serbi, me situatën për të cilën flet Bajfordi, vijmë deri te një çështje e rëndësishme: çështja e karakterit të luftës së viteve nëntëdhjeta, të përshkruar nga këndi i Serbisë. Në tregimin dominues të Serbisë, luftërat në Kroaci dhe Bosnje e Hercegovinë kanë karakter qytetar, fetar, por edhe të luftërave mbrojtëse për serbët që kanë jetuar në këto rajone dhe të cilëve u kanë ndihmuar qytetarët e Serbisë në këto luftëra. Nuk mund të thuhet se të gjithë pjesëmarrësit e luftës që janë vrarë, në këtë rast nga Kragujevci, kanë qenë kriminelë lufte e as që kanë marrë pjesë në kryerjen e krimeve të luftës, por disa pa dyshim që po. Pa përcaktim të qartë të karakterit të luftës, një përmendore e tillë lehtë mund të përdoret për manipulim të së kaluarës. Përveç kësaj, kësaj pyetjeje mund t'i qaset me përfshirje më të madhe të bashkësisë lokale, që nuk ka qenë në rastin e Kragujevcit. Dëshmi për këtë është edhe sjellja e mediave ndaj memorialit poashtu edhe qytetarëve të Kragujevcit, që përmendores i kanë dhënë emër ironik. Një përmendore e tillë qartë ka kuptim vetëm për familjet e të vrarëve dhe pavarësisht nga porositë që dërgohen çdo vit nga mbledhjet komemorative[22], përmendorja në asnjë rast nuk kontribuon në kuptimin më të mirë të së kaluarës. Me shikim laik në këtë përmendore, i cili më së lehti përshtatet në tregimin dominues, veçanërisht tek të rinjtë është e tillë që të konkludohet logjikisht: përmendorja u është ngritur pjesëmarrësve të luftës, të cilët kanë humbur jetët, luftërat në të cilat kanë marrë pjesë kanë qenë të arsyeshme dhe të drejta, e me vetë këtë pjesëmarrja e tyre në luftërave ka qenë heroike.

Përmendorja në Beograd

Nëse përmendorja në Kragujevc ka shërbyer si shembull e memorialit të keq, i cili nuk plotëson qëllimin, memoriali, i cili e ka hapur dilemën se cilëve pjesëmarrës të luftërave iu ka kushtuar, përmendorja në Beograd është shembull edhe më drastik i praktikës së këtillë. Përmendorja në Beograd është ngritur në vetë sheshin e Savës, në trembëdhjetëvjetorin e fillimit të bombardimit të Republikës Socialiste të Jugosllavisë, në vitin 2012. Në përmendore është shkruar fjalia e mëposhtme: "Viktimave të luftës dhe mbrojtësve të atdheut nga viti 1990 deri në vitin 1999". Pas hyrjes në një analizë më të thellë të kësaj fjalie dhe vetë memorialit, vlen të jepet edhe një rishikim i tentimeve të mëhershme të ngritjes së kësaj përmendoreje. Iniciativat e para që në Beograd të ngrihet një përmendore kanë ardhur që nga viti 1997 nga ana e shoqatave të luftëtarëve, ndërsa hapat e parë konkret janë marrë në vitin 2002, kur Kuvendi Komunal i Beogradit ka hapur konkurs për zgjidhjen ideore të memorialit "luftëtarëve të rënë dhe viktimave të luftërave nga viti 1990 deri në 1999 në territorin e ish-Jugosllavisë".[23] Që vitin tjetër, qyteti e anulon konkursin pasi që, siç u tha, emërtimit të gabueshëm dhe më vonë në të njëjtin vit shpallë konkursin, i cili u kushtohej vetëm viktimave. Në vitin 2005 Sekretariati për Kulturë prapë shpallë konkurs, me specifikën se ai tani nuk ka të bëjë vetëm me përmendoren, por rregullimin e tërë sheshit Sava, në brendësi të cilit duhet të jetë edhe përmendorja që u dedikohet "viktimave të luftës dhe mbrojtësve të atdheut që nga viti 1990 e deri më 1999." pastaj, një vit më vonë u përzgjedh ideja që fitoi jo vendin e parë, por të dytin, por që kishte marrë rekomandim për realizim.[24] Autori dhe autorja e zgjedhjes ishin studentë të Fakultetin Arkitektonik. Është interesante se në konkursin e vitit 2003 nuk ka pasur fitues, pasi që është arritur në përfundim se asnjë nga punimet e arritura nuk ka mesazh të fortë dhe të qartë artistik, ndërsa ky kriter thuajse u harrua kur është bërë zgjedhja përfundimtare.[25]

Qenësore për këtë përmendore, nëse nuk anashkalojmë estetikën dhe zgjidhjen, është fjalia e shkruar në të, ku përmendorja është qartësisht e dedikuar "viktimave të luftës" dhe "mbrojtësve të atdheut". Me këtë, në të njëjtin vend futen viktimat, të cilat janë vrarë si viktima të krimeve të luftës dhe shkeljeve tjera të rënda të të drejtave të njeriut dhe ata, të cilët ndoshta kanë kryer këso krimesh. Kjo mënyrë e shlyerjes së vijës në mes të viktimave dhe kryerësve të krimeve sjell deri te: "Mjegullim i së kaluarës duke shtrembëruar marrëdhënien në mes të viktimave dhe xhelatit ose nëpërmjet vendosjes së vijës nga ana e qendrave të monopolizuara të fuqisë, të cilët thurin kulturën hegjemoniste të kujtimit, kushtëzon shikim ndryshe nga gjeneratat e reja në vendkujtime (llogore). "[26] Edhe pse Kuljić në librin e tij flet për llogoret si vendkujtime, duhet të tërhiqet paralelja me këtë përmendore. Një përmendore e tillë, *de facto* përfaqëson

22 E cila kryesisht merret me mospërsëritjen e konfliktit dhe pozitës së invalidëve të luftës.

23 Slobodan Kostiq, "Përmendore viktimave të panjohura, luftëtarëve dhe atdheut", *Vreme: 1108*, 2012, qasur me 28.2.2014. në http://www.vreme.com/cms/vieë.php?id=1043515http://www.vreme.com/cms/vieë.php?id=1043515.

24 *Ibid.*

25 *Ibid.*

26 Todor Kuljić, *Kultura e kujtimit: shpjegime teorike dhe përdorimi i së kaluarës*, "Čigoja štampa", Beograd, 2006, faqe 190.

mjegullim të së kaluarës dhe marrëdhënie të shtrembëruar nëpërmjet viktimës dhe kryerësve.

Vetë fjala "atdhe" bëhet problematike kur futet në kontekst të luftërave në hapësirën e Jugosllavisë së dikurshme, në të cilat Serbia ka marrë pjesë. Nëse "atdheun" e kuptojmë si vendin ku kanë ndodhur luftërat, atëherë kjo hapësirë është shumë më e madhe se territori i Serbisë dhe përfshinë hapësira të shteteve tani të pavarura. Një kuptim i tillë përputhet me tregimin dominues dhe kontribuon në mjegullimin e përgjegjësisë së Serbisë. Ky tregim dominues na tregon se Serbia ka udhëhequr luftëra çlirimtare, siç është thënë në përmendore, luftëra për atdhe. Kjo mund të pranohet vetëm nëse i vlerësojmë qëndrimet e rrymave ekstreme politike, të cilët i kanë vizatuar hartat e Serbisë duke i shkelur rëndë ato të shteteve tjera.[27] Pushteti në Serbi, në vitet pas vitit 2000, është profilizuar politikisht si kundër këtyre ideve. Prapëseprapë, në vitin 2012 me një përmendore të tillë, pushteti gati se ka nënshtruar atë për çfarë janë munduar grupet ekstreme në vitet e nëntëdhjeta.

Moment të rëndësishëm në analizën e këtij memoriali përfaqëson edhe arsyetimi i qeverisë së qytetit, që është përdorur si përgjigje në kritika. Zëvendësi i kryetarit të kuvendit të qytetit të Beogradit, Zoran Alimpić, i ka definuar viktimat dhe mbrojtësit në këtë mënyrë: "Nën mbrojtësit e atdheut kuptohen, normalisht, njerëzit që kanë qenë nën armë. Ndërsa nën-viktima nënkuptohen civilët, dëmi kolateral (ital. L.B.), dhe unë mendoj se të gjithë e kanë të qartë."[28], me të cilën vrasjet e viktimave civile, në luftërat e 1990-tës, janë vendosur në nivelin e rastësisë dhe pa qëllim. Alimpiq poashtu ka dhënë interpretimin e mbrojtësve duke u përgjigjur në pyetjen se a i dedikohet përmendorja edhe atyre që kanë rrënuar Vukovarin, Dubrovnikun dhe kanë granatuar Sarajevën: "Kjo është përmendore e mbrojtësve, njerëzve që janë ftuar në ushtri që të mbrojnë vendin e tyre, që i janë përgjigjur, të cilët kanë dhënë jetën e tyre. Këta meritojnë përmendore. Në luftë, normalisht, ka pasur viktima. Është normale që kanë gjuajtur nga topat dhe është normale që ka pasur shkatërrime. Të gjitha përmendoret në botë u kushtohen ushtarëve në luftë, në një mënyrë janë përmendore për njerëz, që kanë vrarë, që kanë shkrepur armë. Pra kjo nënkuptohet."[29]

Një prej arsyeve se përse ngritën përmendoret, përpos njohjes së viktimave, është edhe çështja e mospërsëritjes së krimeve. Memorialet janë aty për të përkujtuar për të keqen që ka ndodhur, për përgjegjësi por, edhe të dërgojnë mesazhin e mospërsëritjes. Një mesazh absolutisht të kundërt ka dërguar Alimpić: "Prapë ndoshta do të vijmë në situatë ku do të jemi viktima të ndonjë agresioni dhe duhet të thërrasim njerëz të rinj dhe t'u tregojmë se qëndrojmë prapa tyre."[30] Një mesazh i tillë nuk flet për mospërsëritje por, për domosdoshmërinë e përgatitjes për konflikte të reja.

Milica Tomić, artistja nga grupi "Spomenik/Përmendorja", tha se memoriali në sheshin e Savës në Beograd, në fakt, paraqet pamjen e gjendjes në Serbi: "Kjo përmendore, prej konkursit të parë e deri më sot, përfaqëson konfuzionin e shtetit të Serbisë dhe qytetarëve të saj në raport në luftërat, të cilat i ka udhëhequr gjatë viteve nëntëdhjetë. Në Serbi nuk është e qartë se ku janë bërë luftërat, kush i ka kryer, në emër të kujt dhe cili shtet qëndron pas kësaj."[31] Prapë, nëse merret në konsideratë ajo çfarë është shkruar më herët, këtu nuk është fjala për konfuzion, përkundrazi bëhet fjalë për përvetësim të vetëdijshëm të tregimit dominues dhe normalizimit të tij në diskursin publik.

Domosdoshmëria e ndryshimeve

Përgjigjja në pyetje se çfarë duhet të jetë kultura e përmendoreve, për të cilën u fol dhe se çfarë duhet të jenë memorialet në Serbi, nuk është as e lehtë e as e thjeshtë. Në dhënien e përgjigjes përfundimtare duhet domosdosh-

27 Kështu Partia Radikale Serbe një prej partive udhëheqëse në vitet e 1990-ta ka dashur që "në kufijtë e shtetit të lirë dhe pavarur serb [...] hyjnë përveç të tanishmes, edhe njësitë e ndara federale dhe Maqedonia serbe, Mali i Zi serb, Hercegovina serbe, Dubrovniku, Dalmacija serbe, Lika serbe, Banija dhe Korduni, Slavonija dhe Baranja Serbe. Ne konsiderojmë se kufijtë perëndimor të shtetit serb kufizohen me vijën Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitic." Vojislav Šešelj, "Amputimi i padhembshëm i Kroacisë', *Serbia: çdo gjë për programin nacional serb (botim special),* 1991, faqe 34.

28 Branka Mihajlović „Beogradi ngrit përmendoren viktimave dhe vrasësve të nëntëdhjetave ", Slobodna Evropa, 2012, qasur me 28.2.2014. në http://www.slobodnaevropa.org/content/spomenik_zrtvama_i_zlocincima/24485192.html.

29 *Ibid*.

30 Marko Lovrić "Përmendorja e shifruar ", *NIN: 3193*, 2012, qasur më 28.2.2014. në http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=67099.

31 Slobodan Kostić, "Përmendore viktimave të panjohura, luftëtarëve dhe atdheut", *Vreme: 1108*, 2012, qasur me 28.2.2014. në http://www.vreme.com/cms/vieë.php?id=1043515.

mërisht të marrin rol më të madh viktimat dhe familjet e tyre, artistët, të rinjtë dhe grupet tjera shoqërore. Praktika e deritanishme dominonte është shembull negativ dhe më shumë e thellon problemin. Para së gjithash, qeveria në Serbi duhet të pranojë faktet e vendosura për krimet e luftës dhe të bëjë tentime të mëtutjeshme në këtë shikim si dhe të pranojë se krimet e luftës janë kryer, se individë të caktuar janë shpallur përgjegjës për to, që do të dërgojnë edhe më tutje në atë se Serbia shumë më qartë dhe vendosmërisht e pranon përgjegjësinë për pjesëmarrje në luftë. Nga kjo mund të rrjedhë një praktikë tjetër e ngritjes së memorialit. Debati, i cili u bë rreth asaj se nëse duhet që kryerësve të krimeve vetanake t'u ngritën përmendore, tanimë është bërë në Gjermani pas Luftës së Dytë Botërore dhe kështu Valter dhe Augshtajn kanë pohuar se "nuk mund t'i ngritë përmendore turpit vetanak"[32], ndërsa Habermas ka qenë në qëndrimin tjetër: "Habermas ka tërhequr vërejtjen se të menduarit e tillë qëndron në kultin e viktimës. Domethënë se vetëm viktimës aktive për komb mund t'i ngritët përkujtimore. Nëse pasardhësit e xhelatit sot i ngrenë përmendore një vepre monstruoze, pra viktimave të huaja, kjo është një perspektivë tjetër. Kjo përmendore nuk do ta tërheqë vëmendjen e vizitorëve për të vrarët e tyre, kjo nuk është përmendore si ajo në Uashington, që është ngritur për amerikanët e vrarë në Vietnam. Kjo është përmendore, të cilën gjermanët e ngritën për viktimat e terrorit të vet, të cilët vetë i kanë shënuar si armiq dhe qenie më të ulët. Kjo është tashmë kalim i kufirit autokritik. Holokausti kërkonte nga gjermanët përgjegjësi morale personale, që është e papajtueshme me mënyrat konvencionale të kultit nacional të të vdekurve (Habermas 1999)."[33] Serbia do të duhej të udhëhiqej më fjalët e Habermasit para mendimit "konkurrent" nëse dëshiron që të vendoset sipas rolit të saj në luftërat e viteve të nëntëdhjeta. Vërtetim i mëtutjeshëm i kësaj është marrëdhënia e tanishme ndaj Holokaustit dhe viktimave të nazizmit. Deri te ky përfundim vjen Kulj kur thotë: "Pra, shembull i kulturës antifashiste të kujtimit nuk duhet të jetë përmendorja e Uashingtonit për Amerikanët e rënë në Vietnam, por Holokausti i Berlinit përmendorja e viktimave të krimeve gjermane."[34]

Të gjitha tentimet e mëtutjeshme të ballafaqimit me të kaluarën mund të dështojnë nëse një praktikë e tillë nuk ndryshohet dhe nuk ndalet me tregim dominant. E vetmja mënyrë që të ndërpritet me këtë praktikë është që të ndryshojë tregimi dominues e që është e mundur të bëhet ekskluzivisht më anë të rrugës së vendosjes së fakteve dhe formimit të tregimit të ri bazuar në to. Një punë e tillë nuk është e lehtë, kërkon vullnet politik, duhet të bëhet në nivelin rajonal dhe kërkon shoqëri civile të fortë dhe të organizuar. Roli i shoqërisë civile është që të iniciojë procese që dërgojnë rreth ballafaqimit serioz me të kaluarën, e për çka shtetet sot nuk kanë vullnet krahas mungesës së guximit ose mohimit të krimeve të luftës ose të vetë konfliktit. Një aktivitet i tillë i shoqërisë civile duhet të bëhet në nivel rajonal, që të marrin pjesë të gjitha palët që dikur kanë qenë në konflikt. Secili investim në procesin e vendosjes së fakteve, e cila merret me të gjitha aspektet e krimeve, që janë kryer gjatë konfliktit, nuk është e mundur që të kryhen në mënyrë unilaterale, por vetëm me bashkëpunim me shtetet tjera të krijuara në hapësirën e Jugosllavisë së dikurshme. Puna e mëtutjeshme e vendosjes e një tregimi ndryshe kërkon që faktet e vendosura të jenë të pranuara nga ana e qytetarëve dhe qytetareve, gjë që kërkon aktivitet të madh të shoqërisë civile dhe rol të saj në informimin dhe edukimin, të paktën deri në atë moment kur shtetet marrin hapa konkretë në reforma institucionale dhe edukative.

Prapë është vështirë të pritet që shoqëria civile do të jetë ajo që procesin e ballafaqimit me të kaluarën dhe vendosjen e fakteve do ta "bartë në shpinën e vet". Aktor kryesor, ose të themi aktorët që duhet t'i zgjedhin këto çështje janë shtetet, që janë formuar me shpërbërjen e Jugosllavisë. Në vetë fillim janë përmendur Louis Joinet, i cili i ka përcaktuar të drejtat që viktimat i kanë dhe Juan Mendez, i cili i ka përcaktuar përgjegjësitë që i kanë shtetet në realizimin e këtyre të drejtave. Në raportin, të cilin e ka përpiluar Joinet, e drejta në të vërtetën është e përcaktuar më gjerë se e drejta e anëtarëve të familjes dhe më të afërmëve që të dinë se çfarë ka ndodhur. Ajo është e formuluar si e drejtë kolektive.[35] "E drejta në të vërtetën është gjithashtu e

32 Todor Kulić, *Kapërcimi i së kaluarës: shkaqet dhe drejtimet e ndryshimit të formës së historisë në fund të shekullit XX*, "Këshilli i Helsinkit për drejtat e njeriut në Serbi", Beograd, faqe 202.

33 *Ibid*, str. 212.

34 *Ibid*, str. 420.

35 *Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political), Final report prepared by Mr. Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119*, faqe 5, qasur me: http://www.dealingwiththepast.ch/fileadmin/user_upload/2013_Course/Readings_2013/1_Joinet-Question_of_the_impunity_of_perpetrators_of_HR_Violations.pdf.

drejtë kolektive, e cila bazohet në histori, në mënyrë që të evitohen konfliktet në të ardhmen. Pasojë e kësaj të drejte është "obligimi i kujtimit", që është obligim i shtetit: që të përgatitet për shtrembërim të historisë, siç është revizionizmi, sepse historia e periudhës së represionit është pjesë e trashëgimisë kombëtare të popujve dhe si e tillë duhet të ruhet. Këto pra janë qëllimet kryesore të së drejtës kolektive."[36] Historia e represionit, siç e ka quajtur Joinet atë çfarë ne shpesh e quajmë shkelje masive të të drejtave të njeriut, në kontekstin e këtij punimi është periudha prej 1990 deri në vitin 1999. Tregimi dominant i përmendur është pikërisht shtrembërimi i historisë dhe paraqet shikim revizionist në të kaluarën. Nga të lartpërmendurat mund të arrihet në përfundim se e drejta në të vërtetën, si e drejtë kolektive, është e drejtë që u takon jo vetëm viktimave të shkeljeve masive të drejtave të njeriut por, edhe shoqërisë në përgjithësi. Juan Mendez e ka formuluar këtë në këtë mënyrë: " Shkeljet sistematike të drejtave të njeriut gjenerojnë obligime që shteti ua ka borxh viktimave dhe shoqërisë."[37] E drejta në të vërtetën do të thotë edhe se shteti, përkatësisht shtetet, të vendosin faktet për shkeljet masive të drejtave të njeriut, nga të cilat duhet të rrjedhin hapat tjerë. Edhe pse theksi në Serbi është vendosur në gjykimet për krime të luftës, shteti duhet të shkojë një hap më tutje dhe nëpërmjet mekanizmave jashtëgjyqësore, siç janë komisionet e së vërtetës, të vendosë të gjitha faktet. Mendez thekson: „ Nëse aktgjykimi arrihet ose është e pamundshme të deklarohet për shkaqe të rrethanave legjislative, shteti prapë është i obliguar që t'i hetojë dhe zbulojë faktet, që të pranojë padrejtësitë të kryera në emrin e saj."[38] Për vetë pranimin se padrejtësia në emrin e shtetit është kryer, më saktë, se janë kryer krime të luftës, për Serbinë janë të mjaftueshme aktgjykimet e TPNJ-s dhe gjykatave vendore. Prandaj, është e domosdoshme të vendosen të gjitha faktet, të cilat do të ishin bazë e tregimit të ri. Vetëm në këtë tregim, të bazuar në faktet e vendosura nga ana e shteteve dhe të cilat shtetet i pranojnë, vetëm në këto duhet të bazohet politika e përmendoreve, edukimin, reformën institucionale dhe për fund vendosjen e paqes së qëndrueshme dhe të bashkëpunimit.

36 *Ibid*, përkthim L.B.

37 Juan E. Mendez, *Accountability for Past Abuses, Working Paper #233*, 1996, faqe 3, qasur me: https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/233.pdf, përkthim L.B.

38 Juan E. Mendez, *Accountability for Past Abuses, Working Paper #233*, 1996, faqe 14, qasur në: https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/233.pdf.

Drejtësia Tranzicionale në Bosnje dhe Hercegovinë: E drejta për të vërtetën

Jasmin Hamzić

Hyrje

Bosnja dhe Hercegovina, në periudhën prej vitit 1992 deri në vitin 1995, ka qenë e përfshirë në konflikt të armatosur, i cili është karakterizuar me shkelje masive dhe sistematike të së drejtës humanitare ndërkombëtare e që ka rezultuar më humbjen e rreth 100.000 jetëve, derisa 2.2 milion njerëz kanë ikur ose janë shpërngulur përbrenda shtetit. Rreth 8.000 njerëz ende konsiderohen si të humbur.[39] Janë kryer edhe shumë shkelje të mëdha të drejtave dhe lirive themelore të njeriut.

Për shkak të lëshimit në mbrojtjen e drejtave të qytetarëve, në periudhën e përmendur, Bosnja dhe Hercegovina ka detyrime të caktuara në drejtimin e vendosjes së paqes shoqërore nëpërmjet Drejtësisë Tranzicionale, të cilat janë, fillimisht, pasojë e nënshkrimit të konventave ndërkombëtare si dhe si kushtëzim në rrugën e integrimit të mëtutjeshëm në Bashkimin Evropian. Këto detyrime kanë të bëjnë me vendosjen e lirisë rreth të kaluarës, sidomos vendosja e fatit të të zhdukurve, por edhe për masat e nevojshme që të merren vesh faktet për krimet, në mënyrë që përgjegjësitë të procedohen dhe të dënohen, që të arrihej një kënaqje materiale dhe simbolike e viktimave dhe që të sigurohen reforma, që do të parandalojnë përsëritjen e së kaluarës.

Pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Paqes së Dejtonit, në vitin 1995, janë nisur disa iniciativa që të respektohen disa nga detyrimet e shtetit, përkatësisht në mënyrë që të zvogëlohen pasojat e shkeljeve masive të drejtave të njeriut gjatë viteve nga 1992 deri 1995. Iniciatori kryesor i aktiviteteve të ndërmarra në fushën e Drejtësisë Tranzicionale kryesisht ka qenë bashkësia ndërkombëtare, madje një numër i caktuar i aktiviteteve është nisur nga institucionet e të gjitha nivele të qeverisjes si dhe shoqëria civile.

Aktivitetet e ndërmarra në fushën e Drejtësisë Tranzicionale janë:

Procedimi ndërkombëtar dhe vendor i krimeve të luftës. Procedimi ndërkombëtar nëpërmjet punës së Tribunalit Ndërkombëtar Penal për ish-Jugosllavinë, i themeluar me vendimin e Këshillit të Sigurimit, më 25.05.1993, pastaj të Këshillit për Krime Lufte të Gjykatës së Rrethit në Beograd, pastaj të gjykatave të shteteve të treta, në përputhje me parimin e juridiksionit universal. Procedimi vendor kryhet nëpërmjet 16 gjykatave dhe atë: Seksioni për krime të luftës të gjykatës së Bosnje dhe Hercegovinës, dhjetë gjykatave kantonale dhe pesë gjykatave të rretheve si dhe Gjykata themelore e Distriktit të Brçkos. Në këtë fushë, në dhjetor të vitit 2008, është miratuar Strategjia për procedimin e krimeve të luftës në Bosnjë dhe Hercegovinë[40].

39 E qasshme: http://www.mrezapravde.ba/mpbh/mpbh_files/file/Izvjestaj%20o%20trazenju%20istine.pdf, e hapur me: Janar 2014, faqe 56.

40 E qasshme: http://www.tuzilastvobih.gov.ba/files/docs/drzavna_strategija_final_final.pdf, hapur me: Janar 2014.

Kërkimi i të vërtetës, në çka bie e vërteta për personat e humbur dhe fatit të tyre, mbledhja e historive gojore, dokumentimi, arkivimi dhe dialogët e disa palëve të interesuara. Janë shënuar shembuj të mbledhjes së historisë gojore, janë bërë filma dokumentarë dhe janë ndërmarrë aktivitete tjera nga ana e organizatave të shoqërisë civile.

Sa u përket iniciativave shtetërore, është e rëndësishme të theksohet miratimi i ligjeve për persona të humbur, me çka është themeluar Instituti për Persona të humbur, që nga iniciativat joqeveritare dhe qendra dokumentuese dhe hulumtuese.

Kanë ekzistuar disa iniciativa për themelimin e komisioneve për të vërtetën dhe pajtimin, nga të cilat, tri janë themeluar ndërsa vetëm një e ka kryer punën dhe raportimin e vet.

Reparacionet, që nënkupton reparacionet materiale dhe simbolike, kthimi i pasurisë, memorialet

Sa i përket kthimit të pasurisë, aty është arritur suksesi më i madh. Reparacionet materiale janë të rregulluara me ligjet e entiteteve dhe zbatohen në dy entitetet si pagesa mujore të invalidëve të luftës, viktimave civile si dhe luftëtarëve të demobilizuar. Reparacionet simbolike janë përfaqësuar nëpërmjet kërkimfaljes së kryetarit të RS Dragan Čavić[41], si dhe nëpërmjet anëtarit boshnjak të kryesisë Bakir Izetbegović[42]. Sa i përket memorialeve, këtu aktivitetet janë marrë pa rregullativë adekuate ligjore, ndërsa pamja e memorialeve, shpesh ka karakteristika të riteve pa funksion pedagogjik[43].

Reformat institucionale, me theks në kontrollimin e kandidatëve për poste publike si dhe lustrimi

Në këtë fushë janë kryer aktivitetet e kontrollimit (*Vetting),* ndërsa në drejtësi ato të riemërimit. Poashtu është themeluar një numër i madh i institucioneve, ndërsa janë aprovuar edhe një numër i caktuar i ligjeve, që janë të rëndësishme për konceptin e Drejtësisë Tranzicionale. Në pjesën më të madhe, aktivitetet e marra kanë qenë të iniciuara nga ana e bashkësisë ndërkombëtare ose të caktuara me Marrëveshjen e Paqes të Dejtonit, ndërsa elita politike vendore ka qenë zbatuese të këtyre ideve. Zbatimi i këtij mekanizmi ka pasur shumë lëshime, pasi që është parë që misioni i Kombeve të Bashkuara në Bosnjë dhe Hercegovinë, i cili, në fillim, ka kryer kontrollime, vetëm sipërfaqësisht e ka kryer detyrën. Nëpërmjet raportimit të Komisionit për Srebrenicën mund të arrihet në përfundim se një numër i konsiderueshëm i personave të përfshirë në gjenocidin në Srebrenicë ende janë aktivisht në shërbim[44].

Ministria e Drejtësisë në bashkëpunim me organizatat joqeveritare ka bërë strategjinë e Ddrejtësisë Tranzicionale 2012-2016. Qëllimi i saj është që të arrihet deri te dialogu publik lidhur me ngjarjet e së kaluarës me qëllim të dhënies së respektit viktimave, të ndalohet kultura e mohimit si dhe të forcimit të besimit në mes të qytetarëve.[45]

E drejta për të vërtetën

E vërteta është e vetmja luftë kundër krimit. Përveç fakteve se krimi është kryer, e vërteta është arma më e fortë që ai të mos përsëritet më kurrë (Jiftar Meiri)

E drejta për të vërtetën është e përfshirë në Konventat e Gjenevës, Deklaratën Univerzale mbi të Drejtat e Njeriut, Paktin Ndërkombëtar për të Drejtat Qytetare dhe Politike dhe aktet tjera[46] dhe ka të bëjë, në kuptimin më të gjerë, me të drejtat e familjeve që të marrin informata për fatin e anëtarëve të tyre të zhdukur.

Ata, që kanë mbijetuar më së shumti duan të dinë se çfarë ka ndodhur me të dashurit e tyre. Kjo është bërë nëpërmjet kujtimeve, poezisë dhe madje edhe nëpërmjet shfaqjeve me qëllim të kujtimit. Të dihet dhe të kujtohet, është me rëndësi në mënyrë që ngjarjeve të trishtueshme t'u jepet vendi i tyre në histori.[47]

41 E qasshme: http://www.youtube.com/atch?v=jsB-Wvia3fI, hapur me: Janar 2014.

42 E qasshme: http://www.blic.rs/Vesti/Politika/214709/Bakir-Izetbegovic-se-izvinio-za-zrtve-Armije-BiH, hapur me: Janar 2014.

43 Eqasshme:http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/Strategija%20TP%20-%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf,hapur me: Janar 2014, faqe 17.

44 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 31-112.

45 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/Strategija%20TP%20%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf, hapur me: Janar 2014 , faqe 6.

46 E qasshme: http://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_9_11.pdf, hapur me: Janar 2014.

47 Selma Leydesdorff, „How shall we remember Srebrenica? Oral History and Life Stories Versus Juridical Knowledge", in: Rusmir Mahmutćehajić and Desmond Maurer, ed: *Unity and Plurality in Europe: Multiculturalism and Tradition*, Sarajevo, 2008, faqe 81.

Në kuptimin e gjerë, ajo është e drejtë kolektive në njohje dhe mësim të historisë.[48] Vendosja e fakteve për krimet, gjetja e numrit të saktë të vrarëve dhe të zhdukurve, personalizimi i viktimave dhe mësimi i të vërtetës zyrtare do të duhej të kishin implikime pozitive në shoqëri, nëpërmjet arritjes së paqes, ndërtimit të besimit në mes njerëzve dhe parandalimit të konflikteve të reja.

Hapat e parë në drejtimin e vendosjes së fakteve për krimet që kanë ndodhur në Bosnje dhe Hercegovinë, në periudhën prej 1992 deri në vitin 1995ë janë marrë në fushën e të drejtës penale nga ana e gjykatave lokale dhe ndërkombëtare dhe gjykatave të shteteve të treta, që janë përgjegjëse për vendosjen e të vërtetës forenzike/gjyqësore. Megjithatë, procedimit gjyqësor është e nevojshme t'i bashkëngjitet edhe format jashtëgjyqësorë në mënyrë që, përveç të vërtetës gjyqësore, të formësohej edhe e vërteta zyrtare, në të cilën duhet të bazohet shkrimi historik lidhur me ngjarjet e luftës në të kaluarën.

Nuk ka shoqëri të lirë dhe demokratike pa fuqizim të plotë të drejtave të njeriut, lirive të vërteta dhe të drejtës në të vërtetën.

Zgjidhja e fatit të personave të zhdukur

Babai im ka qenë dy herë viktimë: një herë kur është vrarë, ndërsa të dytën kur i është fshehur trupi.[49]

Sipas të dhënave të fundit nga Qendra Hulumtuese Dokumentuese, në periudhën prej 1992 deri 1995, kanë vdekur dhe janë zhdukur rreth 95.000 qytetarë të Bosnjës dhe Hercegovinës.[50] Instituti për Kërkimin e Personave të Humbur në Bosnje dhe Hercegovinë, në një konferencë për media, me rastin e Ditës së Personave të Zhdukur, 30.08.2013, ka nxjerrë të dhënat, që tregojnë se gjatë luftës në Bosnjë dhe Hercegovinë janë zhdukur më shumë se 30.000 qytetarë. Deri më sot janë gjetur dhe zhvarrosur 23.000 mbetje mortore. Nga ky numër, më shumë se 20.000 janë identifikuar dhe varrosur në mënyrë të dinjitetshme ndërsa për 8.000 ende bëhen kërkime.[51]

Procesi i zgjidhjes së fatit të personave të zhdukur, pas luftës ka ecur shumë ngadalë dhe Dhoma e Përfaqësuesve të Asamblesë Parlamentare të Bosnjë dhe Hercegovinës ka aprovuar rezolutën nëpërmjet të cilës shpreh pakënaqësinë dhe lidhur me këtë kërkon që kryesia e Bosnje dhe Hercegovinës dhe Këshilli i Ministrave në mënyrë më aktive të përfshihen në zgjidhjen e këtij problemi.[52] Shoqata e Viktimave ka bërë presion në mënyrë konstante në mënyrë që të gjejë fatin e më të dashurve dhe kanë kërkuar që të rregullohet statusi i tyre si viktima.

Ligji për personat e zhdukur është miratuar në vitin 2004, ndërsa më nenin e 7 është paraparë formimi i Institutit për Personat e Zhdukur[53]. Mandati i institutit është hulumtimi i varrezave individuale dhe masive, zhvarrosja dhe identifikimi i mbetjeve, formimi i evidencës qendrore të të zhdukurve. Qëllimi i miratimit të këtij ligji ka qenë që të shpejtohet procesi i kërkimit të personave të humbur, identifikimi i tyre, që të vendoset numri i saktë i të zhdukurve, që të rregullohet statusi i familjeve të të zhdukurve dhe shoqatave të tyre si dhe të kompensohen dëmet në bazën e personave të zhdukur.

Problemin më të madh e paraqet moszbatimi i Ligjit, sidomos nenit 4, i cili në mënyrë të qartë sugjeron obligimet e të gjitha institucioneve të pushtetit në Bosnje dhe Hercegovinë që të ofrojnë të gjitha informatat e nevojshme në mënyrë që të zgjidhet fati i personave të humbur.

Instituti për persona të humbur mbështetet për hetimet që i kryen, në agjencinë shtetërore për hulumtim dhe mbrojtje (ASHHM), Agjensionin e Inteligjencës dhe Sigurisë (AIS), policitë kantonale dhe të entiteteve dhe nga hulumtimet e ekipeve hulumtuese në terren. Instituti bashkëpunon mirë me organizatat e shoqërisë civile dhe në punën e vet përdor dokumentacionin e tyre si dhe dokumentacionin e organeve të drejtësisë[54].

48 E qasshme: http://www.mrezapravde.ba/mpbh/mpbh_files/file/Izvjestaj%20o%20trazenju%20istine.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 51.

49 Selma Leydesdorff, „How shall we remember Srebrenica? Oral History and Life Stories Versus Juridical Knowledge", in: Rusmir Mahmutćehajić and Desmond Maurer, ed: *Unity and Plurality in Europe: Multiculturalism and Tradition*, Sarajevo, 2008, faqe 81-82.

50 E qasshme: http://www.hlc-rdc.org/?cat=266, hapur me: Janar 2014.

51 E qasshme: http://www.bljesak.info/rubrika/vijesti/clanak/u-bih-se-traga-za-jos-8000-nestalih-osoba-slaba-provedba-zakona-o nestalim-osobama/4374#rpctoken=514148025&forcesecure=1, hapur me: Janar 2014.

52 Lënda Selimović dhe të tjerët kundër Republika Srpska (CH01-8365 nga viti 2003).

53 E qasshme: http://www.ino.ba/index.php?option=com_content&vieë=article&id=24%3Azakon-o-nestalim-osobama&catid=11%3Azakoni&Itemid=35&lang=bs, hapur me: Janar 2014.

54 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 69-70

Formimi i komisioneve për të vërtetën dhe pajtimin

Pas përfundimit të luftës në Bosnje dhe Hercegovinë, në vitin 1995, shoqëria civile ka realizuar shumë projekte në fushën e vendosjes së fakteve dhe tregimit të vërtetës siç janë: dokumentimi i shkeljeve të drejtave të njeriut me anë të marrjes së deklaratave nga viktimat, shënimit të tregimeve pozitive nga lufta, kur fqinjët kanë ndihmuar, xhirimit të filmave dokumentar dhe aktivitete botuese.[55]

Tentimet e para për institucionalizimin e procesit të vendosjes së fakteve dhe tregimit të vërtetës janë bërë nga Fondacioni, Instituti Amerikan për Paqe (USIP) në bashkëpunim me Fondacionin Qytetar të Tuzllës dhe disa organizata tjera, në fund të viteve të nëntëdhjeta.[56] Këto organizata, së bashku, kanë dërguar një shkrim në shumë adresa, në mënyrë që të informojnë dhe të nisin debate për nevojën e vendosjes së institucioneve, që do të merren me vendosjen e fakteve për krimet nga vitet e nëntëdhjeta. Iniciativa ka siguruar përkrahjen e rreth dyqind organizatave të shoqërisë civile, institucioneve dhe individëve. USIP i ka mundësuar përfaqësuesve të organizatave, të cilat i ka kontaktuar që të vizitojnë mbledhje dhe konferenca të ndryshme në shtete të jashtme, ku janë takuar me punëtorë të dikurshëm të komisioneve për vendosjen e së vërtetës dhe pajtimit nga shtetet tjera, ekspertë, të cilët i kanë njoftuar për mënyrat e organizimit të trupave jashtëgjyqësore, si dhe me përfaqësues të TPNJ. Në mënyrë që të përmblidhet i tërë ky proces i njoftimit dhe informimit të shoqërisë civile, në vitin 2000 në Sarajevë është organizuar konferenca ndërkombëtare, e cila ka pritur një nga ekspertët më të mëdhenj botërorë në fushën e Drejtësisë Tranzicionale, Alexa Borainea. Boraine, në vitin 1995, është emëruar, nga kryetari i Republikës Jug-Afrikane Nelson Mandela, për nënkryetar të Komisionit për të vërtetën dhe pajtim në Republikën Jug-Afrikane.[57] Në konferencë kanë marrë pjesë edhe ish-prokurori i TPNJ Richard Goldstone, përfaqësuesit e më shumë se 100 organizatave të shoqërisë civile nga Bosnja dhe Hercegovina, si dhe individë nga shoqëria civile, që merren më çështjen e Drejtësisë Tranzicionale. Në këtë konferencë është paraqitur ideja për nevojën e themelimit të Komisionit për të vërtetën dhe pajtimin në BeH, ndërsa Shoqata e qytetarëve "E vërteta dhe pajtimi" është dashur ta marrë iniciativën për formimin e këtij trupi. Rezultati i punës së kësaj iniciative është bërë drafti i Ligjit për Komisionin për të vërtetën dhe pajtimin, i cili asnjëherë nuk ka hyrë në procedurë parlamentare e as që është diskutuar për të.

Në fund të vitit 2005, USIP prapë ka tentuar që të kryejë planin fillestar, por tani me partneritet të ngushtë më OJQ-në "Projekti Dejton" dhe duke mos u kufizuar në rrjetëzim të shoqërive civile, por duke u fokusuar në lidhjen e elitave politike. As kjo iniciativë nuk ka pasur sukses, ndërsa ky grup punues asnjëherë nuk ka vendosur propozim konkret ligjor, edhe pse ka punuar në draftin e ligjit të kësaj Shoqate.[58]

Ana pozitive e këtyre iniciativave është rrjetëzimi i organizatave joqeveritare dhe krijimi i kulturës së dialogut.[59]

Si mungesa të këtyre iniciativave mund të përmendën jotransparenca, pasi që organizatat që kanë qenë partnere të USIP asnjëherë nuk kanë organizuar konsultime të gjëra brenda shoqërisë civile, ose ndërmjet shoqërisë civile dhe institucioneve qeverisëse për pyetjet themelore lidhur me themelimin e një komisioni të tillë, dhe mospërfshirje në organizatat relevante të viktimave dhe organizatave joqeveritare për të drejta të njeriut në tërë këtë proces.

Tribunali Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë (TPNJ), në vitin 1997, së bashku më shoqatat e viktimave ka qenë kundër një projekti të tillë, duke u arsyetuar me bindjen se aktivitetet e Komisionit për të vërtetën dhe pajtimin mund të cenojnë mandatin e Tribunalit Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë dhe mund të vijë deri te një gërshetim i përgjegjësive, duke marrë parasysh se në këtë kohë ka filluar puna intensive në hetime. Përveç kësaj TPNJ ka qenë i rezervuar lidhur me deklaratat publike të viktimave, pasi që ka besuar se biseda në publik për krimet mund të cenojë

55 E qasshme: http://www.ba.undp.org/content/dam/bosnia_and_herzegovina/docs/Research&Publications/Crises%20Prevention%20and%20Recovery/Looking%20Back,%20Looking%20Forward-%20Promoting%20Dialogue%20through%20Truth-Seeking%20in%20Bosnia%20and%20Herzegovina/BiH_pogled_u_proslost_kao_put_prema_buducnosti.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 10.

56 E qasshme: http://www.civilnodrustvo.ba/files/docs/UNDP/Mehanizmi_suocavanja_s_prosloscu.exe.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 5.

57 E qasshme: http://ictj.org/about/alex-boraine, hapur me: Janar 2014.

58 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 55.

59 E qasshme: http://www.civilnodrustvo.ba/files/docs/UNDP/Mehanizmi_suocavanja_s_prosloscu.exe.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 5.

hetimin ose lëndët e nisura si dhe sigurinë e dëshmitarëve, dëshmitarëve potencialë dhe familjeve të tyre. Në anën tjetër, mendimi i TPNJ ka qenë që ata, tani më, paraqesin platformë për drejtim të viktimave në publik me anë të dëshmisë e që është publike.

TPNJ ka qenë poashtu i bindur se Komisioni do të ketë kompetencën e garantimit të amnistisë, që ka qenë njëkohësisht edhe frika më e madhe e shoqatave të viktimave – frika nga racionalizimi i krimeve. Kompetenca e garantimit të amnistisë ka nxitur shumë polemika, ndërsa shoqata e viktimave ka menduar se themelimi i Komisionit për të vërtetën dhe pajtimit do të thoshte amnisti e kriminelëve, pasi që në këtë kohë bëheshin krahasime me komisionin për të vërtetën dhe pajtim të Afrikës Jugore, përkatësisht me kompetencën e saj që të garantojë amnisti për personat, që pranojnë krimin në mënyrë publike, për ata që kanë kryer ose urdhëruar ose në rastin kur kanë ndihmuar që të kapen të tjerët. Për këtë viktimat në pjesën më të madhe kanë besuar në mekanizmin gjyqësor për tregimin e të vërtetës.

Në kohën kur janë bërë diskutimet për formimin e një trupi hetues të tillë, problemi më i madh ka qenë mosinformimi, përkatësisht moskuptimi i rëndësisë dhe qëllimit të një komisioni potencial për të të vërtetën dhe pajtimin. Shumica e qytetarëve të BeH nuk ka qenë e njoftuar me mandatin e Komisionit për të vërtetën dhe pajtimin në republikën Jug-Afrikane, e as me kushtet, nën të cilat garantohej amnistia. Besimi për amnistimin e mundshëm të kriminelëve ka qenë i pabazuar, pasi që në të dy propozimet për themelimin e një komisioni të tillë në mënyrë të qartë është saktësuar se Komisioni për të vërtetën dhe pajtimin në BeH nuk do të ketë kompetenca që askujt t'i garantojë amnisti, nën çfarëdo kushtesh, ndërsa një përfundim i tillë ka ardhë në mënyrë që mos të cenohen proceset e krimeve të luftës që vetëm sa kanë filluar para TPNJ dhe para gjykatave të entiteteve në BeH.[60]

Tribunali Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë me kohë ka ndryshuar qëndrimin e tij në lidhje me formimin e Komisionit për të vërtetën dhe pajtimin, dhe ka shprehur gatishmërinë për bashkëpunim. Këtë qëllime, në vitin 2001, në mënyrë të qartë i ka shprehur, në atë kohë, kryetari i TPNJ Claude Jorda, me rekomandime të caktuara, që kanë qenë: që komisioni të fokusohet në krime të kryera nga ana e personave në rang më të ulët në strukturën komanduese, që të bëhet një draft i rekomandimeve lidhur me reparacionet, që të bëhet analiza historike si dhe vendosja e kujtimit.[61]

Komisioni për hetimin e ngjarjeve në dhe rreth Srebrenicës prej 10 deri 19 Korrik të vitit 1995 (Komisioni për Srebrenicën)

SI përgjigje në vendimin e Dhomës për të drejta të njeriut në rastin Selimović dhe të tjerët kundër Republika Srpska (RS)[62], dhe me reagimin e përfaqësuesit të lartë (OHR) në Bosnje dhe Hercegovinë (BeH), Qeveria e Republika Srpska, më 15 dhjetor 2003 ka formuar Komisionin për Srebrenicën. Vendimi i Dhomës ka qenë rezultat i 49 paraqitjeve, dhe më vonë edhe 1.800 aplikimeve, që i kanë bërë të afërmit e personave të lajmëruar si të zhdukur në ngjarjet e korrikut të vitit 1995 në rajonin e Srebrenicës, e për fatin e të cilëve nuk ka pasur gjetje të besueshme[63]. Obligimet e qeverisë së Republika Srpska kanë qenë që në afatin më të shkurtër të deklarojë të gjitha informatat, që kanë të bëjnë me zbulimin e fatit të personave të zhdukur, familjarë të paraqitësve të kërkesave, që të zbulohen lokacionet e varrezave individuale dhe masive, si dhe që të kryejnë një hetim të shpejtë dhe të paanshëm për ngjarjet, që kanë sjellë deri te shkelja e drejtave të njeriut, përkatësisht që të hetojë krimet e përmendura, të çfarë vëllimi janë, kush i ka urdhëruar dhe kush i ka kryer. Një nga prioritetet e punës së Komisionit ka qenë përpilimi i një liste sa më të saktë të personave të zhdukur në këtë periudhë, përkatësisht në vendosjen e fatit të personave të përmendur në vendimin e Dhomës për të Drejta të Njeriut.

Përfaqësuesi i lartë në Bosnje dhe Hercegovinë, Paddy Ashdown, ka dhënë kontribut të madh pasi që ka dhënë përkrahje të parezervë në implementimin e vendimit të përmendur të Dhomës për Drejta të Njeriut dhe e ka urd-

60 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 56-57.

61 E qasshme: http://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Bosnia-Developments-2004-English.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 7.

62 E qasshme: http://www.hrc.ba/database/decisions/CH-02-10224%20i%20dr%20B.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 13.

63 E qasshme: http://www.hrc.ba/DATABASE/decisions/CH01-8365%20SREBRENICA%20Admissibility%20and%20Merits%20B.pdf, hapur me: Janar 2014.

hëruar kryeministrin dhe kryetarin e Republika Srpska që të sigurojnë të gjitha kushtet e nevojshme për punë të një Komisioni të tillë.[64]

Qeveria e RS, në mbledhjen e mbajtur më 25 dhjetor të vitit 2003, ka emëruar 7 anëtarë të Komisionit. Ata kanë qenë: Marko Arsović (kryetar), Milan Bogdanić, në atë kohë kryetar i zyrës për kërkim të të zhdukurve dhe zënëve robë të RS, Gojko Vukotić, Đorđe Stojaković dhe Milorad Ivošević, si përfaqësues të Qeverisë RS, Gordon Bacon, ishdrejtor ICMP në Sarajevë, më vonë konsulent në UNDP në Sarajevë, si përfaqësues i bashkësisë ndërkombëtare dhe profesori Smail Čengić, drejtori i Institutit për hetimin e krimeve kundër njerëzimit dhe drejtës ndërkombëtare në Universitetin e Sarajevës, si përfaqësues i shoqatës së të mbijetuarve. Në prill të vitit 2004, Përfaqësuesi i Lartë ka ndërruar kryetarin e deritashëm Marko Arsović dhe ka emruar Milan Bogdanović në këtë funksion, ndërsa Qeveria RS, në vendin e zbrazur në Komision ka emëruar Želko Vujadinović. Statusin e vëzhguesit e kanë pasur TPNJ dhe OHR. Komisioni ka formuar tri grupe punuese: njëri ka hetuar rolin e policisë, i dyti rolin e Ushtrisë së RS, grupi i tretë lokacionin e varrezave masive, ndërsa anëtari i shtatë, historiani Željko Vukadinović, është marrë më kontekstin historik.

Komisioni nuk ka pasur mandat e as që ka qenë platformë për zë të viktimave, që do të thotë se përfundimet e veta i ka bazuar në dokumentacion, qe rrjedh nga institucionet e RS, pjesërisht edhe nga disa institucione të Federatës BeH, si dhe nga disa organizata ndërkombëtare, që merren me hulumtimin e konflikteve ushtarake në territorin e ish-Jugosllavisë, nga viti 1992 deri 1995, dhe nga shoqatat e viktimave.[65]

Komisioni, më saktë, anëtarët e Komisionit nga populli serbë, ka punuar gjatë gjithë kohës me ndikim të madh të publikut të gjerë, ndërsa ka qenë e ngadalësuar edhe nga qytetarë të RS dhe nga elita politike.

Mandati i Komisionit, për shkak të kufizimeve kohore, ka qenë i shkurtuar në hetimin e vendekzekutimit, varrezave të viktimave dhe gjetjes së identitetit të viktimave, dhe nuk ka lënë hapësirë për dëshmi publike të viktimave në opinion. Megjithatë as ky variant i shkurtër nuk është plotësuar deri në fund. Konteksti historik dhe gjendja faktike e aktgjykimit: *Prokurori kundër Radislav Krstić* është marrë për shkak të kohës së kufizuar dhe racionalizimit të lëndës.[66]

Rezultati i punës së Komisionit për Srebrenicën

Rezultatet e punës së këtij Komisioni janë shumë të rëndësishme, sidomos lidhur me zbulimin, deri atëherë e 32 varrezave të panjohura si dhe vërtetimin e identitetit të viktimave. Në rezultatin e saj më së shumti ka ndikuar mandati i Komisionit si dhe koha e shkurtër. Komisioni për Srebrenicën ka vërtetuar se në periudhën e përmendur janë vrarë 7.779 boshnjakë, që nuk ishte numër përfundimtar, në mënyrë që paraqet shkelje të rëndë të drejtës ndërkombëtare humanitare dhe se Ministria e Punëve të Brendshme e Republika Srpska dhe Ushtria e Republika Srpska kanë marrë masa të fshehjes. Komisioni ka vërtetuar se 1.193 persona konsiderohen si të humbur, nga të cilët 1.135 persona kanë pësuar në periudhën në mes 10 dhe 19 korrikut të vitit 1995. Komisioni ka krijuar rekonstruktimin e ngjarjeve në Srebrenicë, si dhe rikonstruktim të rolit të Ministrisë së Punëve të Brendshme dhe Ushtrisë së Republika Srpska. Komisioni ka vërtetuar edhe listën e kryerësve të mundshëm, është mbledhur dokumentacion i paparë deri atëherë për publikun dhe është krijuar baza e të dhënave.[67]

Analiza e punës së Komisionit për Srebrenicën

Rezultatet e punës së Komisionit për Srebrenicën mund të përfaqësohen me konstatimin e përmendur në raportin e punës, ku thuhet se puna e këtij Komisioni është historike.[68] Raporti i Komisionit ka pasur kuptimin e ndalimit të heshtjes institucionale të Republika Srpska për krimet nga e kaluara. Komisioni për Srebrenicën është i vetmi komision i një qëllimi të tillë, që e ka përmbyllë punën e vet me një raport.

64 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 60.

65 Komisoni për Srebrenicën – Raport, 11.06.2004. faqe 3-5.

66 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 61.

67 Komisioni për Srebrenicën – Raport 11.06.2004.

68 Përfundimt e komisionit të Qeverisë RS për Srebrenicën 28.10.2004, faqe 1.

Kryetari i atëhershëm i Republika Srpska, Dragan Čavić, ka bërë një hap të madh duke vepruar sipas rekomandimeve nga raporti i këtij Komisioni, që kanë pasur të bëjnë me reparacionet simbolike, prandaj iu ka kërkuar falje në mënyrë publike viktimave për shkak të krimeve, që në emër të popullit serb i ka kryer Ushtria dhe Policia e Republika Srpska.

Puna e Komisionit, pa marrë parasysh kufizimin kohor, ka dhënë fakte jashtëzakonisht të dobishme, por në anën tjetër rezultatet e punës së këtij Komisioni nuk kanë pasur jehonë në publik, ndërsa puna e tij, siç është përmendur më lartë, është përcjellë me kundërshtim publik të qytetarëve dhe elitave politike në Republika Srpska, derisa anëtarët serbë të Komisionit kanë pasur presion të madh.[69]

Përfundimet e Qeverisë së Republika Srpska (RS)

Qeveria e RS, më 10 nëntor të vitit 2004, me përfundimin e punës së Komisionit për Srebrenicën, ka miratuar përfundimet ku në mes të tjerash thuhet se Qeveria e RS pranon raportin e Komisionit, konfirmon që janë kryer krime të shkallës së gjerë, shpreh keqardhje dhe bashkëndjesi me familjet nga Srebrenica dhe në fund konsideron se puna dhe rezultatet e Komisionit do të kontribuojnë në krijimin e klimës së besimit në Bosnje dhe Hercegovinë dhe në rajonin e gjerë.[70]

Komisioni shtetëror për vërtetimin e së vërtetës për vdekjet e serbëve, kroatëve, boshnjakëve, hebrenjve dhe të tjerëve në Sarajevë, në periudhën nga 1992 deri 1995, Komisioni për Sarajevën

Shoqata e Viktimave Serbe nga Sarajeva Lindore, në vitin 2003, ka nisur iniciativën për themelimin e trupit punues, i cili do të merrej me hulumtimin e vrasjeve të serbëve në Sarajevë, pasi që sipas tyre edhe ndaj serbëve janë kryer krime gjatë rrethimit të Sarajevës nga ana e Armatës së Bosnje dhe Hercegovinës dhe Policisë së Republikës së Bosnje dhe Hercegovinës, ndërsa është përmendur vetëm viktimizimi i boshnjakëve.[71]

Kështu, përfaqësuesi i SNSD në parlamentin e BeH Slavko Jovičić ka thënë: "E vërteta është bërë në përgjithësi fiktive edhe pse e vërteta do të duhej të ishte parakusht për çdo gjë të dytë, tretë (...) Madje e vërteta është një e vetme dhe e pandarë dhe askush nuk ka të drejtë ekskluzive mbi të vërtetën, dhe ja, elita politike, intelektuale dhe mediale boshnjake e ka marrë në mënyrë të padrejtë mbi veten të drejtën që vetëm ata të jenë vlerësues të kësaj të vërtete."[72]

Përfundimi i diskutimeve parlamentare për këtë iniciativë ka qenë se vrasja e serbëve nuk mund të ndahet nga vrasjet e bashkësive të tjera etnike në Sarajevë. Sipas kësaj, Këshilli i ministrave, më 25 maj të vitit 2006, ka themeluar Komisionin për hulumtimin e të vërtetës për vrasjet e serbëve, kroatëve, boshnjakëve, hebrenjve dhe të tjerëve në Sarajevë, në periudhën nga 1992 deri 1995, Komisioni për Sarajevën.[73] Komisioni për Sarajevën është formuar nën presionin dhe në kontekstin e diskutimeve politike dhe manipulimeve si dhe diskutimeve të ashpra për mandatin e këtij Komisioni.[74]

Menjëherë pas themelimit të këtij Komisionit janë paraqitur mospajtimet në mes të anëtarëve rreth mandatit. E tëra ka kulmuar pasi që Këshilli i ministrave, si themelues në kërkesë të Komisionit ka dërguar përgjigje të paqartë lidhur me mandatin e tij. Emërimi i Cvetko Savić, i cili ka qenë shef i Shtabit të Përgjithshëm i Ushtrisë së Republika Srpska, për anëtarë të Komisionit për boshnjakët ka qenë problem.[75]

I tërë ky proces rreth formimit të Komisionit është përcjellë më kontradikta në publik si dhe politizim të madh e që është reflektuar në rezultatin e Komisionit, i cili vetëm ka bërë projektin shkencor-hulumtues e në thelb asnjëherë nuk ka filluar të funksionojë e as që është ndërprerë zyrtarisht.[76]

69 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 61

70 Përfundimet e Komisionit të Qeverisë së RS për Srebrenicën, 28.10.2004.

71 E qasshme: http://forum.sarajevo-rs.com/index.php?/topic/2923-komisija-pogresna-misija/, hapur me: Janar 2014.

72 E qasshme: http://www.koreni.net/modules.php?name=Neës&file=print&sid=1307, hapur me: Janar 2014.

73 E qasshme: http://www.civilnodrustvo.ba/files/docs/UNDP/Mehanizmi_suocavanja_s_prosloscu.exe.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 6.

74 E qasshme: http://www.mrezapravde.ba/mpbh/mpbh_files/file/Izvjestaj%20o%20trazenju%20istine.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 11.

75 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 64-65.

76 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 66.

Komisioni për të vërtetën dhe pajtimi i Kuvendit të Komunës Bijelina

Kjo iniciativë është unike për atë se është rezultat i administratës lokale dhe e nisur mbi raportin (rekomandimet) e ndërmjetësuesit ndërkombëtar për Bosnje dhe Hercegovinën, më vonë Përfaqësuesit të lartë në Bosnje dhe Hercegovinë, Christian Schwarz-Shillingut, për Bjelinën, nga 15 shtatori i vitit 2004. Megjithatë, Komisioni është formuar tek në vitin 2008.[77]

Komisioni gjatë gjithë kohës ka pasur përkrahjen e komunës, fillimisht kryetarit, si dhe disa organizatave të shoqërisë civile, ndërsa me organizatën joqeveritare" E vërteta, drejtësia dhe pajtimi"/"Istina, pravda i pomirenje" nga Tuzlla është nënshkruar protokoll i bashkëpunimit.[78]

Organizatat e shoqërisë civile në Bjelinë, më së shumti Shoqata të viktimave boshnjake dhe serbe, si dhe OJQ për të drejta të njeriut, kanë qenë të njoftuara me punën e Komisionit dhe kanë qenë shumë kritikuese ndaj tij. Ato nuk kanë pasur besimin se ky Komision ka kredibilitet dhe se mund të vërtetojë të vërtetën për krimet, që janë kryer në komunën e Bjelinës. Problematike për to ka qenë se kush e përkrah në mënyrë publike punën e Komisionit, pra se cilët persona janë të lidhur në mënyrë të drejtpërdrejtë me këtë trup, pasi që në konferencën për vdekjet e fëmijëve në Bijelinë ka qenë prezent një person, i cili ka qenë në rrjetin për përkrahjen e të akuzuarit të Hagës Ratko Mladić, si dhe nëse Komuna e Bjelinës me të vërtetë është e gatshme që të përkrahë punën e tij si dhe përbërjen e propozuar të Komisionit.

Komisioni, në fillim të vitit 2009, ia ka paraqitur raportin përfundimtar deputetëve të kuvendit komunal për diskutim dhe aprovim, i cili në fund nuk është aprovuar.

Në rekomandimet për themelimin e Komisionit, në mënyrë të qartë, insistohet për transparencë në procese dhe se duhet të bazohet në konsultime.

Këtë Komision e kanë përcjellë shumë kontradikta rreth mënyrës së themelimit, mandatit të tij, që ka qenë i paqartë, zgjedhjes së anëtarëve, ashtu që ky proces i themelimit dhe punës së Komisionit mund të karakterizohet si jotransparent për atë se pothuajse të gjitha aktivitetet e Komisionit janë kryer larg syrit të publikut, publiku, në shumicën e rasteve, nuk ka qenë i njoftuar për ekzistimin dhe punën e Komisionit, përkatësisht nuk ka pasur konsultime të hapura në mes të shoqërisë civile dhe në mes të shoqërisë civile dhe institucioneve qeverisëse.

Publiku nuk ka pasur besim në anëtarët e Komisionit, pasi që i ka konsideruar si të anuar etnikisht, dhe në favor të kësaj ka shkuar edhe mosbalancimi etnik i anëtarëve të Komisionit, ku janë propozuar gjashtë serbë dhe dy boshnjakë. dhe Për shkak të kësaj është lëkundur kredibiliteti se në Bjelinë shumica e viktimave janë boshnjakë.[79]

Përfundim

Edhe pse marrëveshja e përgjithshme kornizë për Bosnje dhe Hercegovinën, e vitit 1995, i ka dhënë fund luftës, e njëjta ka decentralizuar shtetin, gjegjësisht ka institucionalizuar ndarjet etnike të krijuara pas konfliktit. Kushtetuta e Bosnje dhe Hercegovinës, si Aneksi 4 i marrëveshjes së përgjithshme kornizë për paqe në Bosnjë dhe Hercegovinë, në preambulë thekson parimet e dinjitetit njerëzor, lirisë dhe barazisë, paqes dhe pajtimit, tolerancës, sovranitetit etj. Por, problemi shihet në faktin se kushtetuta nuk përkon me realitetin dhe nuk përmban instrumente për implementimin e këtyre parimeve në praktikë. Dinjiteti njerëzor shkelet në të gjitha nivelet e shoqërisë.

Edhe pse ka kaluar shumë kohë nga konflikti i armatosur në Bosnje dhe Hercegovinë, banorëve të saj ende nuk u janë ofruar informata të besueshme, që kanë të bëjnë me arsyet se pse ka ardhur deri te shkelja e të drejtave, përshkrim i lëndimeve, gjetjet e shkeljeve të drejtave dhe as që u është ofruar platforma për dëgjimin e tyre.

Në Bosnje dhe Hercegovinë ekziston një nevojë e madhe për mësimin e së vërtetës zyrtare, pasi që për momentin ekzistojnë tre versione etnike të kaluarës, më sakë, historia shkruhet për nevoja etnike, politike dhe ideologjike. Këto tri interpretime, që ekzistojnë mund të transferohen edhe në punën e mediave të ndara etnikisht, të cilat janë në shërbim të partive nacionaliste. Njëjtë, nëpërmjet këtyre tri të vërtetave, tri sistemet edukative në Bosnje dhe Hercegovinë në

77 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 66.

78 E qasshme: http://www.fondacija-ipp.ba/novosti/Protokol_o_saradnji[1].doc, hapur me: Janar 2014.

79 E qasshme: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, hapur me: Janar 2014, faqe 67.

mënyrë sistematike helmojnë fëmijët. Edhe më tutje ekziston ndarja në edukim, që si pasojë ka individë, që frikohen nga rrethi i tyre, frikohen nga të tjerët dhe ata që janë të ndryshëm, dhe rriten në frymën e mostolerancës. Në këtë mënyrë vihet baza për ndërtimin e mëtutjeshëm të mosbesimit ndaj të tjerëve dhe të ndryshmëve, dhe për ardhmëri potencialisht konfliktuoze dhe vazhdim të shkeljes të drejtave.

Rezultatet e deritashme në fushën e vërtetimit të fakteve dhe tregimit të vërtetës ende janë të këqija për shkak të mungesës së qëllimit të përbashkët të iniciativave, koordinimit dhe bashkëpunimit të dobët si dhe përfshirjes së dobët të publikut të gjerë në krijimin, zbatimin dhe mbikëqyrjen e këtyre iniciativave. Politizimi gjatë gjithë kohës vështirëson që në këtë fushë të bëhet ndonjë hap më i madh. Për shkak të ndarjes shoqërore, njerëzit flasin për përjetimet e luftës, kryesisht, me "bashkëmendimtarë", që e pamundëson procesin e pajtimit dhe ndërtimit të besimit në mes të njerëzve.

Problem të madh paraqet informimi i dobët i publikut dhe mosnjohja e Drejtësisë Tranzicionale dhe kontributit të saj të mundshëm në drejtimin e pajtimit si dhe rëndësia e saj në parandalimin e përsëritjes së historisë.

Një sistem i ndërlikuar politik dhe administrativ e pengon avancimin e shtetit në çfarëdo fushe. Hapësira e përgjithshme publike është kontaminuar me gjuhën e urrejtjes, që është bërë mënyra standarde e komunikimit, ndërsa mohimi e kualifikimeve të gjetjeve gjyqësore dhe mohimi i krimeve, që kanë ndodhur, janë ngjarje të shpeshta në diskursin politik, dhe prapë bëhet viktimizimi i viktimave.

Ndikimi i Aktigjykimit të GJEDNJ-së *në Lëndën Maktouf dhe Damjanović Kundër BEH*, i 18 Korrikut 2013, në Proceset E Drejtësisë Tranzicionale në BEH

Maja Kapetanović

I Shënimet Hyrëse

Në atmosferën ku puna e organeve shtetërore - gjyqësore të Bosnjë dhe Hercegovinës (BeH), që kanë për detyrë procedimin e lëndëve të krimeve të luftës (KL) është rënduar në mënyrë të theksuar për shkak të sulmeve shumëvjeçare të mediave dhe politikës në kredibilitetin e tyre. Gjykata Evropiane për të Drejtat e Njeriut (GJEDNJ ose Gjykata Evropiane) më 18 korrik 2013 ka sjellë aktgjykimin e shumëpritur në rastin *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH.* GJEDNJ ka vendosur në të mirë të dy të dënuarve për krime të luftës kundër popullatës civile, të cilët e kanë akuzuar shtetin e BeH për shkak të zbatimit retroaktiv të Kodit të Ri Penal, që është miratuar në vitin 2003. Me këtë aktgjykim nuk është kontestuar fajësia e të dënuarve, por GJEDNJ ka gjetur se ka ardhur deri të shkelja e Nenit 9 të Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut (KEDNJ ose Konventa) pasi që Gjykata e BeH në aplikantët nuk ka zbatuar Kodin Penal e ish-Jugosllavisë (KP RFSJ) nga viti 1976, me qëllim të caktimit të dënimit, e çka është dashur të bëhet duke pasur parasysh se bëhet fjalë për kryerës të rangut më të ulët, dënimet e të cilëve kanë qenë afër minimumit ligjor. Aktgjykimi kufizohet në rrethanat e rastit konkret të aplikuesve dhe nuk ka kuptim të gjerë në të gjitha lëndët. Megjithatë menjëherë pas aktgjykimit të Gjykatës Evropiane, Gjykata Kushtetuese e BeH (GJK BeH) në periudhën, prej 22.10.2013 deri më 30.01.2014 ka aprovuar ankesat edhe të 13-të të dënuarve për krime lufte, në vendime të cilat, për mendimin e disa ekspertëve në mënyrë të "diskutueshme" bazohen në vendimin e GJEDNJ.[80] Rrethana t e këtyre rasteve nuk kanë qenë të njëjta si në lëndën e shqyrtuar para GJEDNJ. por në mes tjerash, fjala ka qenë për persona të dënuar për raste më të rënda, por edhe format më të rënda të krimeve të luftës, që ndonjëherë janë gjykuar në BeH, mes të cilëve edhe gjashtë persona të dënuar me dënime afatgjata, me burgim për veprën penale të gjenocidit të kryer në Srebrenicë. Pritet që GJ BeH të sjellë edhe dhjetëra vendime të tilla në të ardhmen. Për dallim prej GJEDNJ, e cila vetëm ka konstatuar shkeljen e të drejtave, GJK BeH ka ndërprerë dënimet fuqiplota të shkallës së dytë të Gjykatës së BeH, duke mos prekur, njëjtë si Gjykata Evropiane, në çështjen e fajësisë. Të gjithë personat e dënuar pas këtij vendimi janë lëshuar në liri nga mbajtja e dënimit. Ata do të qëndrojnë në liri deri në përfundim të lëndës së përsëritur në të cilën, pa e diskutuar fajësinë, duhet të caktohet dënimi sipas KP RFSJ.

Vendimet e përmendura kanë sjellë indinjatë të viktimave, posaçërisht atyre të Srebrenicës, të cilët vështirë se mund

80 Shiko artikullin/komentin në aktgjykimin e kryetarit të Njësisë Apeluese të Gjykatës së BeH Hilmo Vučinić, në gazetën javore *Dani,* të 22.11.2013, "Pasiguria juridike", nëntitull "Qëndrimi i marrë në aktgjykimin e Gjykatës Evropiane nuk ka mundur të implementohet në të gjitha rastet që i ka gjykuar pas këtij vendimi Gjykata Kushtetuese e BeH", poashtu shiko komentin e ekspertit juridik Goran Shimiq, të 18.11.2013, në portalin ditor online Klix.ba – që transmeton deklaratën për Al Jazeera TV: *Shimiq: Gjykata Kushtetuese e BeH ka zbatuar në mënyrë ta gabuar vendimin e Gjykatës Evropiane për të Drejtat e Njeriut*".

ta kuptonin se si është e mundur që të gjinden në liri përgjegjësit e krimit më të rëndë në hapësirën e Evropës që pas luftës së dytë botërore dhe në të njëjtën kohë nuk janë liruar prej fajësisë.[81] Në anën tjetër, aktgjykimi ka shërbyer si nismë për deklarata të shumta të pabazuara, mirëpo ndezëse për pafajësi të dënuarve ose për gjoja mbajtjen e tyre shumëvjeçare "jashtëligjore", e cila, në tanimë Bosnjën e ndjeshme politikisht, ka ndikuar në mënyrë të dëmshme dhe të pariparueshme në proceset e pajtimit dhe ndërtimit të besimit në organet e gjyqësisë. Mbi të gjitha mund të thuhet se ngjarjet e tilla paraqesin pikëkthim në procesin e drejtësisë tranzicionale, të bazuar në vendimet gjyqësore të vërtetës dhe përgjegjësisë, si një mënyrë të drejtësisë tranzicionale të përhapur gjerë në BeH e pasluftës. Sikur dominoefekt, besimi në drejtësinë e që është ndërtuar me vite, është rrënuar në disa veprime të lidhura. Në rreshtat e mëposhtëm do të tentojmë të sqarojmë se si ka mundur të vijë deri të kjo dhe se cilët faktorë kanë ndikuar në "përmbytjen e gjyqësisë në BeH", siç e quajnë disa.[82] Do të tentojmë të shpalosim situatën e krijuar kur janë në pyetje gjykimet për krime të luftës në BeH, të tregojmë për gjenezën e saj, me vëmendje të veçantë në rolin dhe përgjegjësinë e GJEDNJ-së si organ i Këshillit të Evropës për mbrojtje të drejtave të njeriut, në dështimin për të njohur rëndësinë e madhe në lëndët për të cilat vendosin çështje dhe procese të ndjeshme të drejtësisë tranzicionale. Këto procese, siç është dëshmuar, mund të rrënohen lehtë dhe madje edhe vetëm për shkak të shpjegimit të pamjaftueshëm, jopreciz ose të papërfunduar të vendimit gjyqësor të një instance gjyqësore evropiane, e që në përfundim mund të cenojë seriozisht procesin e pajtimit në rajonin e BeH.

II Procesimi i lëndeve të Krimeve të Luftës në BeH

Bosnjë dhe Hercegovina është shteti lider sa i përket procedimit të lëndëve të krimeve të luftës në gjykatat vendore. Në periudhën prej 1992 deri 2013 në BeH para gjykatave vendore janë përmbyllur, me vendim të plotfuqishëm, 343 raste të krimeve të luftës, përderisa edhe rreth 1300 raste tjera janë ende të pazgjidhura.[83] Fokusi në drejtësinë gjyqësore, si kusht i paqes së qëndrueshme në BeH, është i futur në vetë Kushtetutën e BeH, i cili është pjesë përbërëse e marrëveshjes së Paqes së Dejtonit.[84] Procesi i parë gjyqësor për krime lufte është kryer në hapësirën e të tanishmes Federatës BeH edhe para përfundimit të konfliktit (1992-1995).[85] Prej 1992 e dere më 1.03.2003[86] , në hapësirën e Federatës së BeH, me vendim të plotfuqishëm kanë përfunduar 79 lëndë, ndërsa në Republika Srpska nuk ka pasur raste të proceduara.[87] Sidoqoftë, hapat më seriozë në realizimin e së drejtës janë marrë me miratimin e Rezolutës 1503 të Kombeve të Bashkuara (KB), më 18.08.2003, brenda Strategjisë së përfundimit të punës së Tribunalit Penal Ndërkombëtar për Jugosllavinë (TPNJ). Si një prej kushteve themelore për përmbushjen e Strategjisë Këshilli i Sigurimit i KB ka ftuar në themelim urgjent dhe fillim të punës të Këshillit të posaçëm për krime luftë brenda Gjykatës së BeH, ndërsa

81 Shiko p.sh. artikullin në gazetën ditore *Dnevni Avaz,* të 20.11.2013, "Viktimat paketojnë valixhet dhe ikin nga Podrinja".

82 Artikulli në gazetën javore *Dani,* të 15.11.2013, „(Dialogu i strukturuar) Përmbytja e gjyqësorit të BeH ".

83 Statistika e Gjykatës së BeH e marrë në ditën e kërkesës, më 10.03.2014. Sipas faqes zyrtare, në internet, të Prokurorisë për krime lufte në Republikën e Serbisë, në Serbi në total janë me vendim të plotfuqishëm 36 lëndë të krimeve të luftës, (qasje në Web-faqen, të datës 29.01.2014, http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/pocetna_lat.htm). Në Kroaci me vendim të plotfuqishëm janë përfunduar 122 lëndë për krime të luftës, qasur në web faqen zyrtare të Dokumenta, 29.01.2014.

84 Shiko Kushtetutën e BeH, Neni II – Të drejtat dhe liritë e njeriut, pika 8 – Bashkëpunimi: " Të gjitha organet kompetente qeverisëse në Bosnje dhe Hercegovinë do të bashkëpunojnë me dhe do t'u ofrojnë qasje të pakufizuar: të gjithë mekanizmave ndërkombëtare të drejtave të njeriut, që caktohen për Bosnje dhe Hercegovinë; trupat mbikëqyrëse që vendosen me cilëndo marrëveshje ndërkombëtare të përmendur në Aneksin I të kësaj Kushtetute; Tribunalin Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë dhe sidomos t'i përmbahet urdhrave që janë të dhëna sipas Nenit 29 të Statutit të Tribunalit); dhe cilësdo organizatë tjetër të caktuar nga ana e Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara me mandat sa i përket të drejtave të njeriut ose të drejtës humanitare".

85 P.sh. Lënda *Sretko Damjanović i Borislav Herak,* Gjykata Regjionale Ushtarake në Sarajevë Nr. K-I-14/93 i datës 12.03.1993.

86 Data e hyrjes në fuqi të Kodit të ri Penal të BeH, me të cilin lëndët e krimeve të luftës kanë kaluar nën kompetencën ekskluzive të Gjykatës Shtetërore të BeH.

87 ABA/CEELI dhe Shoqata e Prokurorëve të BeH, *Krimet e luftës në BeH, lëndët penale të përfunduara fuqiplotë në BeH,* Sarajevë, 2006.

bashkësia ndërkombëtare është ftuar që ta ndihmojë këtë projekt financiarisht.[88] Institucionet e reja duhej të jenë në gjendje që të marrin lëndë nga TPNJ, derisa vetëm lëndët më të vështira kundër kryerësve më përgjegjës do të duhej të kryheshin para TPNJ-së. Në Dhjetor të vitit 2004 është miratuar një paketë e ligjeve dhe është themeluar Seksioni për krime të luftës pranë Gjykatës së BeH dhe Seksioni i posaçëm për krime lufte pranë Prokurorisë Shtetërore të BeH.[89] Në periudhën prej 2004 deri në fund të vitit 2013 bashkësia ndërkombëtare ka investuar rreth 60 milion euro në ndërtimin e kapaciteteve të drejtësisë shtetërore për punë në lëndët e krimeve të luftës.[90] Tribunali i Hagës, prej vitit 2005 deri në 2007, i ka lënë BeH në total gjashtë lëndë të veta sipas rregullës 11*bis*[91], dhe ato lidhur me 10 persona të akuzuar. BeH në fund të vitit 2008 ka miratuar Strategjinë Shtetërore për punë në lëndët e krimeve të luftës, e cila një prej qëllimeve themelore e ka procedimin e kryerësve me përgjegjësinë më të madhe para Gjykatës në BeH e ka prioritet, ndërsa lëndët tjera para gjykatave tjera në BeH.[92] Vetëm Gjykata e BeH, deri më 10.03.2014 me vendim të plotfuqishëm ka përfunduar 122 lëndë të krimeve të luftës[93], mes të cilave bien edhe krimet më të rënda që ndonjëherë janë proceduar në BeH, siç është lënda *Milorad Trbić,* që është referuar nga Tribunali i Hagës,[94] dhe rasti *"Kravica"*(i cili lidhet me krimin e gjenocidit, që ka ndodhur në Srebrenicë në fermën bujqësore Kravica). Gjykata e BeH në shumicën e rasteve, që janë udhëhequr pranë kësaj gjykate, ka ushtruar Kodin Penal të BeH (KP BeH)[95], i miratuar në fillim të vitit 2003 nën ombrellën e reformës gjithëpërfshirëse të legjislacionit penal në BeH, ndërsa gjykatat në entitete edhe më tutje kanë zbatuar KP të ish- RFSJ të vitit 1976.

88 Rezoluta 1503 është miratuar në seancën e 4817 të Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara, më 28 gusht të vitit 2003: "Duke marrë parasysh se forcimi i sistemeve kombëtare të drejtësisë është i rëndësisë së veçantë për funksionimin e shtetit ligjor, dhe sidomos për implementimin e strategjisë për përfundimin e punës të TPNJ-së dhe TPNR-së; Duke marrë parasysh se kushti themelor për arritjen e qëllimeve të mbylljes së punës së TPNJ-së është themelimi urgjent nën mbikëqyrjen e Përfaqësuesit të Lartë, dhe funksionimi sa më i shpejtë i Këshillit të veçantë pranë Gjykatës shtetërore të Bosnje dhe Hercegovinës (në tekstin më poshtë: 'Këshilli për krime lufte') të cilit mëpastaj TPNJ do t'i drejtonte të akuzuarit e nivelit të ulët dhe të mesëm [...] fton bashkësinë ndërkombëtare që në përputhje me strategjinë e përmbylljes së punës të gjykatave që të ndihmojë juridiksioneve kombëtare që të ngritin aftësinë e ndjekjes penale në lëndët që do të transferohen nga TPNJ" qasur me 29.2014, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1503(2003) (në gjuhën angleze). http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI/rezolucija_1503_lat.pdf (në gjuhën serbe).

89 Gazeta Zyrtare e BeH Nr 61/04: Ligji për ndryshimet dhe përmirësimet e Ligjit për Gjykatën e Bosnje dhe Hercegovinës, Ligji për ndryshimet dhe përmirësimet e Ligjit për Prokurorinë e Bosnjë dhe Hercegovinës, Ligji për transferimin e lëndëve nga ana e Tribunalin Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë tek Prokuroria e Bosnje dhe Hercegovinës dhe përdorimit të dëshmive të marra nga Tribunali Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë në lëndët para gjykatave në Bosnje dhe Hercegovinë, Ligji për ndryshimet dhe përmirësimet e Ligjet për mbrojtjen e dëshmitarëve nën kërcënim dhe dëshmitarëve të rrezikuar, Ligji për ndryshimet dhe përmirësimet e Kodit Penal të Bosnje dhe Hercegovinës.

90 Biseda e 30.01.2014 me kryesekretarë Gjykatës së BeH, Biljana Potparić-Lipa, ish-kryesekretare pranë Zyrës ndërkombëtare të regjistrave (2004-2013), me detyrë për administrim të ndihmës donatore ndërkombëtare ndaj drejtësisë së BeH, në periudhën prej 2005 deri në fund të vitit 2012.

91 Rregulla 11*bis* (Transferimi i akuzës te një gjykatë tjetër Rregullat e procedurës dhe dëshmive të TPNJ-së:
„(A) Pasi që konfirmohet aktakuza dhe para fillimit të gjykimit, pa marrë parasysh a është i akuzuari nën mbikëqyrjen e Tribunalit Ndërkombëtar, kryetari mund të emërojë një këshill të përbërë nga tre gjykatës të përhershëm të zgjedhur nga përbërja e dhomave gjyqësore (në tekstin e mëposhtëm Dhoma për përcjellje), e cila vetëm dhe ekskluzivisht do të vërtetojë nëse lënda duhet t'u procedohet organeve të shtetit: (i) në territorin ku është kryer vepra penale; ose (ii) ku është arrestuar i akuzuari; ose (iii) kush është përgjegjës për këtë lëndë, a është e gatshme dhe e përgatitur në mënyrë adekuate që ta marrë lëndën,në mënyrë që organet kompetente menjëherë lëndën t'ia përcjellin gjykatës përkatëse me qëllim të gjykimit në këtë shtet...".

92 Shiko: Strategjia shtetërore për punë në lëndët e krimeve të luftës e miratuar me 28 dhjetor 2008, nga ana e Këshilli të Ministrave të Bosnje dhe Hercegovinës, faqe 12, qasur me 29.01.2014, http://pravosudje.ba/vstv/faces/docservlet?p_id_doc=13700.

93 Statistika e Gjykatës së BeH, e marrë me kërkesë të bërë me 29.01.2014.

94 Milorad Trbić 11.06.2007 është dorëzuar nga TPNJ tek organet e BeH. Para Gjykatës së BeH është shpallur si fajtor për veprën e përbashkët të gjenocidit, që është kryer në Srebrenicë në periudhën prej 12 korrik deri 30 nëntor të vitit 1995, si pjesëmarrës në ndërmarrjen e përbashkët kriminale.

95 „Gazeta Zyrtare e Bosnje dhe Hercegovinës" nr. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10.

Gjykata dhe Prokuroria e BeH, që nga themelimi i tyre, kanë gëzuar përkrahje të fortë të bashkësisë ndërkombëtare dhe në vitet e para të punës së këtyre institucioneve, më saktë deri në fund të vitit 2012, sebashku me vendorët kanë punuar edhe prokurorë dhe gjykatës ndërkombëtar. Prezenca e tyre ka ndikuar në perceptimin e paanshmërisë së punës në lëndë. Sidoqoftë pjesëmarrjes së gjykatësve dhe prokurorëve të huaj i kanë kundërshtuar afër përfaqësuesit e disa partive politike në RS, të cilët në këtë akt e kanë parë si shkelje të sovranitetit shtetëror dhe kërcënim të procedurave gjyqësore[96]. Me zvogëlimin gradual të mbështetjes ndërkombëtare për punën e Gjykatës dhe Prokurorisë së BeH, si dhe me largimin e plotë të gjykatësve dhe prokurorëve ndërkombëtarë në fund të vitit 2012, këto institucione kanë arritur nën goditje direkte të forcave politike vendore, të cilat ndikonin në largimin e organeve gjyqësore në nivel shtetëror ose zvogëlim të ndjeshëm të kompetencave të tyre. Në prill të vitit 2011 në Kuvendin Kombëtar të RS është miratuar vendimi për mbajtjen e referendumit, në të cilën qytetarët e etnitetit do të duhej, në mes tjerash, të deklarohen edhe për atë se a mbështesin Gjykatën dhe Prokurorinë Shtetërore të BeH. Përfaqësuesja e lartë e Bashkimit Evropian për Politikë të Jashtme dhe Siguri, Catherine Ashton, me këtë rast ka reaguar në mënyrë të menjëhershme duke kërkuar ndryshimin e vendimit për referendum, dhe si kompensim ka ofruar fillimin e të ashtuquajturit *Dialogut të strukturuar* në mes të BeH dhe BE-së, në të cilën do të shtjelloheshin të gjitha pyetjet lidhur me punën e drejtësisë në BeH. Përkundër kësaj marrëveshjeje, në prill të vitit 2012, përfaqësuesit e dy partive në Parlamentin e BeH kanë shtruar propozimin e Ligjit për heqjen e Gjykatës dhe Prokurorisë së BeH.[97] Iniciativa nuk ka dhënë fryt, por se të gjitha këto goditje politike kanë tronditur themelet e drejtësisë së fortë shtetërore në BeH dhe kanë rezultuar me dënim të ashpër të bashkësisë ndërkombëtare.[98]

III Problemi i vlefshmërisë kohore të Kodit Penal në krahasim me veprat kriminale të krimeve të luftës të kryera në periudhën prej 1992 deri 1995

Një prej parimeve themelore të kodit penal është parimi i ligjshmërisë, i cili thotë se askush nuk mund të jetë fajtor për veprën penale, e cila në kohën e kryerjes, nuk ka qenë e shkruar me të drejtën vendore ose ndërkombëtare dhe se askujt nuk mund t' i jipet dënim më i rëndë se ajo që është e përshkruar në kohën e kryerjes së veprës.[99] Më tutje, dhe ndoshta më e rëndësishmja për temën e këtij punimi, parimi thotë se nëqoftëse pas kryerjes së veprës penale, një herë ose më shumë herë ndryshohet ligji, duhet të zbatohet ligji, i cili është më i butë për kryerësin.[100] Prej parimit është paraparë përjashtimi në mënyrë që kjo që u tha më lartë nuk mund të ndalojë gjykimin ose dënimin e kujtdo për çfarëdo veprash të kryera ose jo të kryera, të cilat në kohën e kryerjes janë konsideruar si vepra penale me parimet e përgjithshme të drejtësisë, të cilat i pranojnë popujt e civilizuar.[101]

96 Shiko p.sh. deklaratën e Mladen Bosnić, kryetar i Partisë Demokrate të Srpskas, të datës 11.12.2009: ai ka thënë se praktika e deritanishme ka dëshmuar se gjykatësit dhe prokurorët ndërkombëtarë kanë qenë të koncentruar një pjesë në ndjekje të anëtarëve të SDS-it, ku shumë prej tyre janë burgosur për lajmërime të ndryshme penalë "për t'u dëshmuar në fund se të gjitha kanë qenë politikisht të montuara"(qasur me 29.01.2014 http://www.mojevijesti.ba/novost/23371/); deklarata e Krstan Simiq, delegat në Klubin e popullit serb në Dhomën e Popullit të Asamblesë Parlamentare të BeH" Në çfarëdo rasti është mirë që të shkojnë. Ata nuk kanë dhënë kontribut as në kuptimin profesional, as nuk kanë dhënë stimulim të caktuar në aspektin e drejtësisë, pasi që të gjithë këtu janë të bindur, e sidomos në Republika Srpska, se drejtësia ka qenë selektive kur bëhet fjalë për krime të luftës" (qasur me 29.1.2014. http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Simic-Strane-sudije-i-tuzioci-nisu-polozili-173007.html); artikulli në web faqen e Radio Televizionit të Serbisë, të 23.11.2009 "Dodik kërkon referendum për gjykatësit ndërkombëtar ": "Republika Srpska do të organizojë referendum, ku qytetarët do të përcaktohen për vendimin e Valentin Inck, që të zgjasë mandatin gjykatësve dhe prokurorëve ndërkombëtarë në BeH, ka paralajmëruar kryeministri i RS Milorad Dodik, qasur me 29.1.2014. http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/317521/Dodik+tra%C5%BEi+referendum+za+strane+sudije.html).

97 Propozim Ligjin në procedurën parlamentare e kanë dërguar bashkërisht klubet e deputetëve të Partisë të Socialdemokratëve të Pavarur dhe Partisë Demokratike të Srpskës në Dhomën e Përfaqësuesve të Asamblesë Parlamentare të BeH. Propozimi dy herë ka marrë notë negative të Komisionit Kushtetues-drejtësisë të Dhomës së Përfaqësuesve të Asamblesë Parlamentare të BeH.

98 Shiko artikullin në portalin informueswww.24sata.info të 24.1.2012, "Inzko Dodikut: 'Harro largimin e Gjykatës dhe Prokurorisë", qasur me 27.01.2014, http://www.24sata.info/politika/84503-inzko-dodiku-zaboravi-na-ukidanje-suda-i-tuzilastva.html.

99 Parimi është përmbledh në nenin 7 të Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut dhe Liritë Themelore (KEDNJ).

100 Shiko nenin 4 KP BeH*(op. cit, 16)* „Afati i vlefshmërisë i kodit penal".

101 Shiko nenin 7.2 KEDNJ, përkatësisht neni. 4a) KP BeH (*ibid*).

Në BeH ekziston pluraliteti i kodeve penale, të cilët kanë qenë në fuqi në kohën e kryerjes së krimeve të luftës dhe deri më tani. Çështja e vlefshmërisë kohore të ligjeve në bazë ka të bëjë me pyetjen: cili prej këtyre ligjeve është i zbatueshëm për kryerësit e veprave të kryera, në periudhën e konfliktit të armatosur në BeH, prej 1992 deri në 1995. Edhe pse për këtë pyetje sipas teorisë të së drejtës penale gjithmonë zgjidhet *in concreto,* pra në varësi të rrethanave të rastit konkret, do të shohim që në krahasim me situatën në BeH ekzistojnë arsye për mendime të ndryshme dhe marrja e disa qëndrimeve dhe përfundimeve të caktuara.

Ne BeH, gjatë kohës së luftës, ka qenë në fuqi KP RFSJ-së, i marrë si ligj nga Republika BeH.[102] Ky ligj, në masë të madhe, ka reflektuar në normat e atëhershme në fuqi të së drejtës ndërkombëtare, të cilat RFSJ i ka inkorporuar në sistemin e drejtësisë.[103] Kështu ligji ka paraparë veprën kriminale të gjenocidit, krimit të luftës kundër popullatës civile, krimit të luftës kundër robërve të luftës dhe vepra tjera të kategorisë "Krime kundër njerëzimit dhe të drejtës ndërkombëtare" (Kreu XVI i ligjit). Prapë, ky ligj nuk ka reflektuar adekuat në të drejtën ndërkombëtare në fuqi në kohën e konfliktit në BeH. Si shembull, pavarësisht Kreut XVI të ligjit, krimi kundër njerëzimit nuk ka qenë i përshkruar si vepër penale e as forma e përgjegjësisë komanduese, e cila përfshinë edhe përgjegjësinë e mbikëqyrësit për dështim të parandalimit ose të dënimit të krimeve të vartësve, i cili sot është i pranuar gjerësisht në të drejtën ndërkombëtare. Sidoqoftë, padyshim se krimet penale të përmendura kanë qenë të dënueshme sipas të drejtës ndërkombëtare dhe të zbatueshme në BeH, në periudhën prej 1992 deri 1995.

Kur është në pyetje sistemi i dënimeve penale, të cilin e ka paraparë KP RFSJ si dhe në shumë shtete socialiste të Evropës lindore nuk ka ekzistuar dënimi i burgimit afatgjatë, por për format më të rënda të veprave penale është paraparë dënimi me vdekje. Kështu edhe për të gjitha veprat e krimeve të luftës KP RFSJ ka paraparë të njëjtin dënim: prej 5 deri në 15- vjet burgim e që ka qenë minimumi dhe maksimumi i përgjithshëm ligjor i dënimit me burgim[104], ndërsa për format më të rënda të veprës kanë mundur të dënohen me vdekje ose dënim me burgim prej 20 vjetësh.[105]

Me nënshkrimin e Marrëveshjes së Paqes së Dejtonit, BeH në Kushtetutën e saj i ka përfshirë protokollet e KEDNJ, të cilat i ka ngritur në rang të tekstit kushtetues, duke u dhënë primat ndaj të gjitha ligjeve tjera.[106] Me këtë BeH ka futur në fuqi edhe Protokollin nr. 6 sëbashku me Konventën, e cila ka të bëjë me eliminimin e dënimit me vdekje në kohë paqeje. Me Nenin 2 të këtij Protokolli ka mbetur mundësia që shteti në sistemin e vet të drejtësisë të parasheh dënimin me vdekje për veprat ë kryera në kohë të luftës ose në rrezikun imediat të luftës.[107] BeH ka pasur mundësi të një rregulle të tillë në legjislacionin e vet (KP RFSJ). Tek me miratimin e kodit penal të etnitetit të vitit 1999 FBeH dhe në vitin 2000 RS, dënimi me vdekje është shlyer në tërësi nga ligji vendor, ndërsa sistemi i dënimit ka futur dënimet afatgjata me burg, dhe atë: prej 21 deri në 40-vjet në FBeH, përkatësisht prej 21 deri në burgim të përjetshëm në RS, më vonë, me reformën e vitit 2003, është vendosur sistem unik i dënimit të burgimit afatgjatë në afat prej 21 deri 45-vjet burgim, në tërë BeH).[108] Me këtë, dënimi me vdekje në BeH është eliminuar, si në kushte paqeje ashtu edhe të luftës dhe kjo sipas informatave

102 BeH ka shpallur pavarësinë me 1.03.1992, ndërsa sipas rregullativës me plotfuqishmëri gjyqësore në Prill të vitit 1992 ka marrë ligjet, të cilat kanë qenë në fuqi në ish-RFSJ.

103 RFSJ ka qenë nënshkruese e të gjitha konventave relevante ndërkombëtare që kanë të bëjnë me krime të luftës, të cilat BeH i ka miratuar të plota, duke përfshirë edhe Konventën për parandalimin dhe dënimin e krimit të gjenocidit nga viti 1948 dhe Katër Konventat e Gjenevës nga viti 1949.

104 Neni. 38 KPRFSJ „(1) Burgu nuk mund të jetë më i shkurtër se pesëmbëdhjetë e as më i gjatë se pesëmbëdhjetë vjet. (2) Për veprat kriminale për të cilat është përshkruar dënimi me vdekje gjykata mund të caktojë dënimin deri në 20-vjet burgim."

105 Neni. 141 (Gjenocid), 142 (Krim lufte kundër popullatës civile), 143(Krim i luftës kundër të plagosurve dhe të sëmurëve), 144 (Krim i luftës kundër robërve të luftës), 148 (Përdorimi i mjeteve të ndaluara në luftë) KP RFSJ.

106 Neni II 2 i Kushtetutës së BeH: „Të drejtat dhe liritë e parapara me Konventën Evropiane për Mbrojtjen e të Drejtave të njeriut dhe lirive themelore dhe në protokollet e saj, drejtpërdrejt zbatohen në Bosnje dhe Hercegovinë. Këto Akte kanë prioritet ndaj ligjeve tjera."

107 Shiko Nenin 1 dhe 2 Protokolli 6 të KEDNJ . Për diskutim rreth ekzistimit të dënimit me vdekje në legjislacionin e BeH në periudhën pas nënshkrimit të Marrëveshjes së Paqes të Dejtonit, përkatësisht për rezervën e BeH lidhur me parime e Protokollit 6, dhe protokollit të Dytë shtesë në Konventën Ndërkombëtare për të Drejtat Qytetare dhe Politike, shiko Azra Miletić, "Instituti i vlefshmërisë kohore të ligjeve në lëndët e krimeve të luftës para Gjykatës së BeH", *Sveske za javno pravo,*nr 7, Mars 2012, faqe 26, qasur me 30.01.2014, http://www.fcjp.ba/templates/ja_avian_ii_d/images/green/Sveske_za_javno_pravo_broj_7.pdf.

108 Në vitin 2001 ka hyrë në fuqi në BeH edhe Protokolli 13 në Konventën për eliminimin e plotë të dënimit me vdekje në të gjitha kushtet, sidoqoftë kjo nuk ka pasur rol të rëndësishëm praktik duke pasur parasysh se në atë kohë dënimi me vdekje në BeH vetëm ka qenë i hequr, siç është përmendur.

në dispozicion edhe para organeve të Këshillit të Evropës konsiderohet moment i heqjes së plotë të dënimit me vdekje në legjislacionin e BeH[109], e që në diskutimin e mëvonshëm do të jetë e një rëndësie të veçantë[110]. Megjithatë, ajo çfarë është me rëndësi është se vetëm pas 14.12.1995 (data e hyrjes në fuqi të Marrëveshjes së Dejtonit, pra, KEDNJ dhe Protokolleve të saj), dënimi me vdekje në BeH nuk ka mundur më të ekzekutohet. Kjo është konfirmuar edhe me vendimin e Gjykatës së Drejtave të Njeriut në lëndët *Sretko Damjanović kundër Federatës BeH dhe Borislav Herak kundër Federatës BeH,* të cilëve u është ndaluar që t'u ekzekutohen dënimet më vdekje ndaj të dënuarve.

Zhvillimi i praktikave të ndryshme gjyqësore para gjykatave në BeH

Praktika e gjykatave(supreme)të entiteteve

Pikërisht nga lënda e kontestuar *Herak dhe Damjanoviq,* në fund të zgjedhur nga Gjykata Supreme e FBeH,[111] është zhvilluar praktika e zbatimit të "prerë" të Ligjit të RFSJ-së, pra ligjit në të cilin dënimi sillet prej 5 deri në 15-vjet burgim, me mundësi eventuale të shqiptimit të dënimit deri në 20-vjet burgim për rastet më të rënda.[112]Me fjalë tjera, duke pas parasysh se në periudhën prej nënshkrimit të marrëveshjes së paqes e deri te miratimi i kodeve penale të entiteteve (1998 në FBeH dhe 2000 në RS) nuk ka mundur të kryhet dënimi me vdekje, ndërsa dënimet tjera nuk janë paraparë për format më të rënda të veprave, dënimi më i rëndë i aplikueshëm ka qenë dënimi prej 15 përkatësisht 20-jet burgim (për rastet më të rënda). Gjykata supreme e dy entiteteve ka gjetur se vetëm dënimet e mbetura për veprat e kryera para hyrjes në fuqi të ligjeve të reja mund të zbatohen. Në lidhje me këtë, as miratimi i mëvonshëm i KP BeH i vitit 2003 nuk ka ndryshuar në themel këtë praktikë të vendosur fortë në dy etnitetet dhe në Distriktin e Brçkos të BeH.

Praktika e Gjykatave të BeH

Përkundër të gjithave, para Gjykatës së re të BeH është zhvilluar një praktikë tjetër. Në vitin 2003 në BeH vjen deri te një reformë e thellë e legjislacionit penal kur në fuqi hyn KP i ri i BeH së bashku me tri ligje tjera penale në BeH (KP RS, KP FBeH, KP Distriktit Brçko të BeH). Prej këtij momenti veprat penale të krimeve të luftës kanë kaluar ekskluzivisht nën përgjegjësinë e drejtësisë shtetërore (Gjykata dhe Prokuroria e BeH), dhe rregullat për to janë përcaktuar vetëm sipas KP shtetëror.[113]

KP i ri i BeH ka reflektuar të gjitha arritjet dhe zhvillimet e të drejtës ndërkombëtare deri në këtë moment. Përveç veprave që i ka përshkruar KP RFSJ, ligji i ri në mes tjerash ka përshkruar edhe krimin kundër njerëzimit dhe ka përfshirë një kuptim më të gjerë të përgjegjësisë komanduese, që i'u ka përshtatur zhvillimit modern të drejtës dhe praktikës ndërkombëtare. Kur janë në pyetje rregullat e dënimeve penale për veprat e krimeve të luftës, ligji i ri për shumicën e veprave të kësaj kategorie parasheh limitin e poshtëm prej 10-vjetësh dhe limitin e epërm prej 45-vjetësh të burgimit afatgjatë.[114]

109 Raporti i Komitetit për çështje politike para Kuvendit Parlamentar të Këshillit të Evropës, Doc. nr. 9287, të datës 5.12.2001, i përgatitur me rastin e aplikimit të BeH për anëtarësi në Këshill të Evropës, §46, qasur 30.01.2014, http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=9565&Language=en: §46*:* „The new Criminal Codes adopted by the Federation on 29 July 1998 and by Republika Srpska in June 2000 abolished the death penalty."

110 Për diskutim më të detajuar për kohën e heqjes së dënimi me vdekje si dënim në Bosnje dhe Hercegovinë shiko: Azra Miletić, *op.cit*, faqe 30-33.

111 Dhoma e të Drejtave të Njeriut, vendimi meritor CH/96/30 nga 1997/09/05. Vendimi mbi provueshmërinë dhe vendimit meritor CH/97/69 1998/06/12.

112 Dënimi me vdekje u është shqiptuar, në vitin 1993, Borislav Herakut dhe Sretko Damjanoviq për krim të gjenocidit dhe krimit të luftës kundër popullatës civile, para Gjykatës Ushtarake Regjionale në Sarajevë, fillimisht është zëvendësuar me dënim prej 40-vjetësh burgim, ndërsa sipas dispozitës kaluese të KP të ri të BeH të 1998 si shtesë Gjykata e Lartë e BeH kështu dënimin e ka ndërruar me 20-vjet burgim, duke gjetur se dënimi prej 40-vjetësh (burg afatgjatë) nuk ka ekzistuar në kohën e kryerjes së veprës, prandaj ajo nuk mund të caktohet. Se fundi, në lidhje me Sretko Damjanoviq është lejuar përsëritja e çështjes dhe në procedurën e përsëritur është dënuar me 9-vjet burgim, ndërsa kërkesa e Borislav Herakut është refuzuar dhe ai ka mbajtur dënimin me 20-vjet burgim. Më detajisht për këto lëndë shiko *Krimet e luftës në BeH, procedurat e përfunduara plotfuqishëm në BeH 1992-2006, Akuza, ankesa, aktgjykime, "Shoqata Amerikane e Avokatëve për iniciativën e drejtësisë në Evropën Qendrore dhe të Evroazisë*a(ABA/CEELI) dhe Shoqata e Prokurorëve BeH" 2006 faqe 169-222.

113 Dallojnë qëndrimet e Gjykatës Supreme të Republika Srpska me ato të Gjykatës Supreme të Federatës me atë se sipas qëndrimit të Gjykatës Supreme të RS mund të jipet dënimi prej 20-vjetësh për format më të rënda të veprave penale të krimeve të luftës, duke marrë parasysh që sipas qëndrimit të kësaj gjykatë ky dënim ka ekzistuar si dënim i pavarur, i pavarur nga dënimi me vdekje. Qëndrimi i Gjykatës Supreme të Federatës BeH është që dënimi prej 15-vjetësh është dënimi maksimal që mund të jipet për këto vepra.

114 Shiko nenet 171, 172, 173, 174, 175, 177 i 179 KP BeH.

Që në gjykimet e para, para Njësisë për Krime Lufte, Gjykata e BeH ka filluar të implementojë KP i ri të BeH. I dënuari i parë për krime lufte para Gjykatës së BeH, Abduladhim Maktouf, është dënuar sipas KP të ri të BeH me 5=vjet burgim për krimin e luftës kundër popullatës civile, duke implementuar rregullat e zbutjes nën dënimin e paraparë me ligj prej minimum 10-vjet për këtë vepër, për shkak të ekzistimit të rrethanave lehtësuese. Gjykata e BeH në këtë lëndë ka marrë qëndrim të rëndësishëm që më vonë e ka implementuar edhe në lëndë tjera. Shkurtimisht, Gjykata ka gjetur se, duke shikuar në përgjithësi të gjitha lëndët e krimeve të luftës, e posaçërisht ato të transferuara nga TPNJ, ish-Ligji i RFSJ me dënimin maksimal prej 20-vjetësh (kur hiqet dënimi me vdekje) nuk mund të kryejë qëllimin e dënimit për këto vepra të rënda penale, për çka është arsyetuar të bëhet përjashtim prej përdorimit të detyrueshëm të ligjit më të butë që thuhet në Nenin 7.2 të Konventës. Gjykata poashtu ka theksuar ekzistimin e dënimit me vdekje si dënim maksimal në KP të RFSJ-së, i cili ka qenë në fuqi në kohën e kryerjes së veprës, e cila është me siguri më e rëndë se dënimi prej 45-vjetësh duke e bërë KP të BeH ligj më të butë.[115]

Qëndrimi i Gjykatës Kushtetuese të BeH

Maktouf menjëherë i është drejtuar GJK të BeH dhe është ankuar në këtë interpretim të Gjykatës së BeH, duke konsideruar se për të ligj më i butë është ai i RFSJ-së. GJK e BeH në vendimin AP–1785/06 të 30.03.2007 ka refuzuar kërkesën dhe ka marrë qëndrim të rëndësishëm nëpërmjet të cilit Gjykata e BeH do të zhvillojë praktikën e mëtutjeshme. Pra, GJK e BeH ka gjetur se përdorimi i KP BeH nuk paraqet shkelje të Nenit 7 të KEDNJ dhe ka konfirmuar qëndrimin e Gjykatës së BeH që në rastet e krimeve të luftës është i zbatueshëm përjashtimi i përdorimit të detyrueshëm të kodit më të butë penal, pra qëndrimit 7.2 të konventës. Por, GJ e BEH në këtë vendim ka theksuar një qëndrim shumë të rëndësishëm, duke komentuar praktikën e përdorimit të "në mënyrë të prerë" të ligjit të RFSJ zakonisht nëpër etnitete:

*§69.**Gjykata Kushtetuese konsideron se nuk është e mundur që thjesht të "anashkalojë" një dënim dhe të zbatohen tjerët, dënime më të buta dhe praktikisht të lejohen të dënuara në mënyrë joadekuate veprat më të rënda penale"** *(shkruar në tekstin e vendimit të GJK BeH)*

§89. Pas të gjitha të përmendurave **Gjykata Kushtetuese konsideron se "mungesa" e ligjeve të entiteteve në kuptimin e mospërcaktimit të këtyre veprave dhe garancive, shton obligim shtesë ndaj gjykatave të entiteteve që kur të gjykojnë për vepra penale të krimeve të luftës, duhet të zbatojnë Kodin Penal të Bosnje dhe Hercegovinës dhe ligjet tjera relevante dhe dokumentet ndërkombëtare të aplikueshme në Bosnje dhe Hercegovinë. Nga të lartpërmendurat del edhe obligimi që gjykatat e entiteteve të përcjellin praktikën gjyqësore të Gjykatës së BeH, si gjykatë shtetërore. Në të kundërtën, duke vepruar ndryshe, gjykatat në entitete do të shkelnin principin e sigurisë legjislative dhe sundimit të ligjit.** *(thënë në tekstin e vendimit të GJK të BeH).*

Pikërisht në themelet e këtyre qëndrimeve GJK e BeH ka zhvilluar praktikën e mëtutjeshme në të gjitha lëndët para Gjykatës së BeH. Përveç kësaj, i dënuari Maktouf iu ka drejtuar më tutje GJEDNJ në Strasburg duke kërkuar mbrojtjen e të drejtave nga Neni 7 i Konventës, dhe shumë shpejt me kërkesë të njëjtë iu drejtuar Gjykatës Evropiane edhe Goran Damjanović, i dënuar poashtu për krime lufte kundër popullatës civile, me 11-vjet burgim, prandaj lënda është zgjedhur me një vendim të vetëm të Gjykatës Evropiane e që do të vijë vetëm 5-vjet më vonë, më 18.03.2013. Në ndërkohë, në Gjykatën e BeH, në 2009, vjen deri te një kthim i rëndësishëm në praktikën gjyqësore dhe disa kështilla apeluese fillojnë që ta aplikojnë KP të RFSJ-së në disa raste më pak të komplikuara, pra në lëndë me pasoja të vogla, duke marrë parasysh se ky ligj parasheh një minimum më të butë të dënimit (5-vjet burgim, në krahasim me minimumin 10-vjeçar sipas KP BeH).[116] Duke marrë parasysh ligjshmërinë, e cila vë obligimin e përdorimit të ligjit më të butë për kryerësit në rrethanat konkrete të rastit, gjykata vjen deri te përfundimi se për kryerësin është më i butë KP RFSJ në rastet ku këshilli ka për qëllim që të dënuarin ta dënojë më butë, pra që të lëshojë dënim në minimumin ligjor, duke marrë parasysh se dënimet e parapara me KP RFSJ janë më të ulëta krahasuar me ato të parapara me KP të BeH. Kjo sidoqoftë nuk përjashton përdorimin e KP BeH në të gjitha lëndët më të rënda para Gjykatës së BeH, për shkak të ekzistimit të maksimumit ligjor më të butë (45-vjet burgim) në krahasim me KP RFSJ (dënim me vdekje). Mund të thuhet se gradualisht në Gjykatën e BeH ka lindur një praktikë e re, sipas së cilës, varësisht prej rrethanave të secilit rast, drejtimi i dënimit të akuzuarit konkret parashihet sipas ligjit, i cili aplikohet. Me fjalë tjera, nëse dënimi sillet në drejtimin e minimumit

115 Gjykata BeH, aktgjykimi nr. KPZH 32/05 të 4.04.2006, pjesë e shpjegimit në faqen 20-22.

116 Deri më 18.07.2013, pra datës së sjelljes së aktgjykimit të GJEDNJ *Maktouf dhe Damjanović,* Gjykata BeH ka sjellë në total 9 vendime me zbatimin e KP RFSJ në lëndët e krimeve të luftës; lënda e parë ka qenë Zijad Kurtović, nr. X-KRZH-06/299 i 25.03.2009.

e paraparë me ligj, vlen që të përdoret KP RFSJ si ligj më i butë, ndërsa nëse dënimi sillet në drejtimin e maksimumit ligjor, i zbatueshëm është KP BeH si ligj më i butë.[117] Mund të thuhet se pikërisht një qasje e tillë e Gjykatës së BeH, e cila varet nga rrethanat e secilit rast specifik, ka pranuar edhe GJEDNJ kur ka sjellë vendimin në rastin *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH,* e që do të tregohet më poshtë.

Në ndërkohë, pra deri tek fillimi i procesit *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH,* para GJEDNJ, para GJK BeH janë grumbulluar aplikacionet e të gjithë të dënuarve para Gjykatës së BeH, si për krime të luftës me pasoja të rënda, siç janë gjenocidi ose krimet kundër njerëzimit, poashtu edhe të dënuarve për lëndë më pak të komplikuara siç ishte rasti *Maktouf* ose *Damjanović.*[118] Çdo i akuzuar është ankuar në shkelje të Nenit 7 të Konventës. Për këto aplikime Gjykata Kushtetuese nuk ka vendosur deri në 2006 kur edhe kanë filluar të vijnë e deri më 2013, vitin kur GJEDNJ ka sjellë vendimin në lëndën *Maktouf* dhe *Damjanović kundër BeH.* Një mosreagim i tillë i Gjykatës Kushtetuese mund të arsyetohet me pritjen e vendimit të Gjykatës Evropiane, por është problematike në aspektin e respektimit të standardit të vendosjes në çështjet e supozuara të shkeljeve të drejtave njerëzore në afat të kuptueshëm, të cilin GJK e BeH është e obliguar ta respektojë.

Pritjet nga GJEDNJ

E gjitha e lartpërmendura tregon qartë dhe pritje të njëmendta në qarqet legjislative në BeH që Gjykata Evropiane do të zgjidhë në mënyrë gjithëpërfshirëse të gjitha dilemat lidhur me aplikimin e kodit penal material në lidhje me të gjitha llojet e krimeve të luftës, si atyre më pak të komplikuara deri te ato më seriozet. Në këtë vështrim, një prej pyetjeve më të rëndësishme në të cilën GJEDNJ është dashur të jap përgjigje është: a ka ekzistuar në sistemin e drejtësisë të BeH në ndonjë kohë një "ligj" (i cili përmbushë kushtet kualitative të fjalës *ligj* në kuptimin e së drejtës konvencionale), e i cili për veprat më rënda përshkuan dënime prej 5 deri në 15 vite burgim (me mundësi të dënimit deri me 20 vite), pra ligj i cili nuk përmban dënimin me vdekje? Me fjalë tjera, a përmbush "ligji i cunguar" i RFSJ, i ciki ka hyrë në zbatim, kushtet e *ligjit* sipas standardeve konvencionale? Është e qartë se prej përgjigjes në këtë pyetje dallon edhe përgjigjja në pyetjenqendrore – cili *ligj* do të konsiderohet si më i buti për kryerësit, dhe si i tillë të zbatohet. Do të thotë, po qesë "ligji i cunguar" nuk përmbushë kushtet e *ligjit* sipas Konventës (e sidomos duke marrë parasysh që ligjbërësit si të tillë kur nuk e kanë aprovuar dhe se nuk siguron sistem *adekuat* të dënimit për shkeljet më të rënda të drejtave të njeriut), dhe me vetë këtë nuk ekziston, pra a mund të aplikohet ky si *ligji* më i butë? Ndërsa në anën tjetër po qesë një ligj i tillë i përmbushë këto standarde të konventës, shtrohet pyetja: a mundet në rrethanat e disa, rasteve më të rënda të aplikohet retroaktivisht KP BeH i 2003-tës, dhe të konsiderohet si përjashtim i lejuar pasi që mundëson dënimin *adekuat* të krimeve kundër njerëzimit dhe dinjitetit njerëzor siç e ka konsideruar Gjykata BeH, ndërsa e ka konfirmuar GJ e BeH? Ndryshe thënë, a mund poashtu të pranohet se zbatimi i ligjit të "cunguar" të RFSJ në format më të rëndë të veprës penale të krimeve të luftës potencialisht mund të paraqesë shkelje të disa të drejtave tjera të konventës, siç është e drejta për jetë, ndalim të torturës, e drejta për jetë private dhe familjare etj, të cilat mbrohen pikërisht me dënimin adekuat dhe efikas të sulmeve më të rënda në këto të drejta, e të cilat është i obliguar shteti që t'i sigurojë brenda obligimeve pozitive që i përkasin KEDNJ? Megjithatë, siç do të shihet nga vendimi i Gjykatës Evropiane, nga 18.07.2013 deri te një vendim i tillë gjithëpërfshirës nuk ka ardhë. Gjykata Evropiane nuk është argëtuar me këtë çështje komplekse e as nuk ka dhënë vlerësim për atë se nëse implementimi i KP BeH si i tillë është kundër Nenit 7 të Konventës duke lënë këtë çështje edhe ashtu të hapur. Prej këtij aspekti, mbajtja afatgjate e lëndës në GJK BeH vështirë që mund të arsyetohet nga pika e tanishme e shikimit.

Kur flitet për pritjet e GJEDNJ është e rëndësishme që të përmendet se që nga marrja e përgjegjësisë ekskluzive për punë në lëndët e KL nga ana e Gjykatës së BeH, organe të shumta relevante për përcjellje të punës në lëndët e KL me vite kanë treguar për praktikë të paharmonizuar të gjykatës në krahasim me gjykatat tjera në BeH, të cilat prapë e kanë zbatuar ligjin e vjetër. Në mes tyre, para së gjithash GJK BeH, e cila, në lëndën e cituar *Maktouf* të 2007 ka theksuar se entitetet duhet të përcjellin praktikën e Gjykatës së BeH.

Më tej, Komiteti për të Drejta të Njeriut e KB në raportin e 2012 ka shfaqur brengën për:

...mungesë të përpjekjeve që të harmonizohet praktika gjyqësore në lëndët e krimeve të luftës, që drejtohen në entitete, dhe për shkak të asaj gjykatat e entiteteve përdorin

117 Shiko lëndën e parë para Gjykatës së BeH, në të cilën është zbatuar KP RFSJ: Aktgjykimi nr X-KRZH-06/299 i 25.03.2009.

118 Sipas informatave nga burimi i Gjykatës së BeH, para GJK BeH gjinden rreth 40 aplikime të dënuarve për krime lufte para Gjykatës BeH, për të cilat GJK BeH nuk ka vendosur ende.

kodin penal të vjetër të ish-RFSJ-së, e cili në mes tjerash nuk përshkruan krimin kundër njerëzimit, përgjegjësinë komanduese, robërisë seksuale dhe shtatzënisë së dhunshme. Komiteti është i brengosur se kjo mund të ndikojë në konsistencën e dënimeve penale në entitete.[119]

Misioni i OSBE-së në BeH, e cila kryen monitorimin e gjykimeve për KL në tërë shtetin poashtu ka shprehur brengën në raportimin e 2008[120], dhe ka rekomanduar:

Misioni i OSBE-së në Bosnje dhe Hercegovinë rekomandon: Prokuroria dhe gjykatat e entiteteve dhe në Distriktin e Brçkos do të duhej që në të ardhmen, në lëndët e krimeve të luftës, të zbatojë Kodin Penal të Bosnje dhe Hercegovinës, në çka tregon edhe Gjykata Kushtetuese e Bosnje dhe Hercegovinës në vendimin e saj në lëndën *Maktouf.*

Së fundi, Komisioni Evropian brenda dialogut të strukturuar i ka dhënë rëndësi të madhe kësaj teme dhe ka aprovuar diçka rekomandime në këtë drejtim. Pritjet e saj kanë qenë drejtuar ndaj GJEDNJ.[121]

II Vendimi I Gjykatës Evropiane Të 18 Korrikut Të Vitit 2013

Në fund, më 18 korrik të vitit 2013, është sjellë vendimi në lëndën *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH*. Në komunikatën e dhënë të njëjtën ditë, Gjykata ka deklaruar:

Në aktgjykimin e sotëm të Këshillit të Lartë në lëndën *Maktouf dhe Damjanoviq kundër Bosnje dhe Hercegovinës* (lëndët nr. 2312/08 dhe 34179/08), e cila është përfundimtare, Gjykata Evropiane për të Drejta të Njeriut unanimisht ka vendosur se ka ardhur deri te shkelja e Nenit 7 (dënimi vetëm në bazë të ligjit) të Konventës Evropiane të Drejtave të njeriut [...] duke marrë parasysh llojin dhe peshën e këtyre veprave penale, për të cilat ushtruesit e kërkesës janë dënuar, (krim lufte e jo krim kundër njerëzimit dhe se asnjëra nga veprat e kryera nuk ka pasur si përfundim vdekjen), Gjykata ka konsideruar se ka mundur që t'u jipeshin dënime më të lehta nëse do të ishte përdorur Kodi Penal i vitit 1976. Duke marrë parasysh probabilitetin e lartë që implementimi i Kodit Penal të vitit 2003 ka dërguar deri të zbatimi i dënimeve më të rënda në kushtet specifike të rastit të lëndës, Gjykata më tutje ka dëshmuar se ndaj shtruesve të kërkesës nuk janë siguruar masa efikase të mbrojtjes nga shpallja e dënimeve të rënda.[122]

Më tutje, GJEDNJ në këtë lëndë ka vendosur edhe për shkeljen e nenit 6 (E drejta për gjykim të drejtë) si dhe nenit 14 dhe nenit 1 të Protokollit 12 (Ndalim i diskriminimit), dhe ka gjetur se në këtë çështje nuk ka shkelje të Konventës, duke i rrëzuar ankesat si dukshëm të pabazuara.

Thelbi i qëndrimit që ka marrë GJEDNJ në lidhje me Nenin 7 përbëhet në refuzimin e argumentit kryesor të qeverisë, i cili drejtohet për qasje të përgjithshme ndaj çështjes së ligjit më të butë. Qeveria, pra ka deklaruar se në të gjitha lëndët e krimeve të luftës është i zbatueshëm përjashtimi nga neni 7 i qëndrimit të Konventës së parë, i përmbajtur në qëndrimin e dytë të njëjtit nen[123] dhe më tutje se KP BeH do të duhej *gjithmonë* të konsiderohej më i butë për shkak të ekzistimit të dënimit me vdekje në ligjin e vjetër, dhe se as në rastin e implementimin e standardit nga qëndrimi i parë nuk do të mund të vihej në përfundim se ka pasur shkelje. Një argumentim i tillë ka qenë në gjurmë të qëndrimeve të marra në Gjykatën e BeH dhe GJK (të paraqitura më herët). Megjithatë Gjykata Evropiane ka refuzuar një qasje të tillë të përgjithshme, pikërisht duke konsideruar se kështu në mënyrë të pamjaftueshme merren për baze rrethanat specifike të rasteve të aplikuesve (me të cilat nuk kanë mundur të jipen dënime maksimale) pra, pamundëson vendimmarrjen *in concreto.* Argumentet e qeverisë janë refuzuar si të pazbatueshme te aplikantët konkretë, por nuk janë konsideruar si të pazbatueshme në rrethana tjera. Pra, GJEDNJ është përcaktuar për qasje shumë të ngushtë dhe të kufizuar, duke mos arrirë në çështjet më të rënda duke marrë parasysh për këtë se lënda konkrete nuk i prekë ato çështje në mënyrë direkte. Megjithatë, në këtë mënyrë GJEDNJ, madje i ka ikur

119 *Concluding Observations on the Second Periodic Report of Bosnia and Herzegovina, Adopted by the Committee at its 106th Session, 15 October to 2 November 2012,* qasur: 29.1.2014,http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/co/CCPR-C-BIH-CO-2.doc.

120 "Në rrugë drejt zbatimit unanim të ligjit në fuqi në rastet e krimeve të luftës para gjykatave në Bosnjë dhe Hercogovinë", OSBE, Gusht 2008.

121 Shiko rekomandimet në faqenwww.pravosudje.ba, qasur 30.2.2014.

122 http://sudbih.gov.ba/files/docs/Saopstenje_ESLJP_u_predmetima_Maktouf_i_Damjanovic_17_07_2013bos.pdf.

123 Teksti i qëndrimit 2 Nenit 7 KEDNJ: „Ky nen nuk ndikon në gjykimin ose dënimin e ndonjë personi i cili është fajtor për kryerje ose moskryerje, nëse kjo vepër në kohën e kryerjes ka paraqitur vepër penale sipas parimeve themelore të drejtësisë të pranuara tek popujt e civilizuar."

që të shtrëngohet me thelbin e një problemi shumëvjeçar të së ashtuquajturës "aplikimit retroaktiv" të KP BeH nga viti 2003, siç është përmendur më herët në tekst. Prapë, ajo çfarë GJEDNJ ka bërë të qartë kanë qenë dy gjëra:

1. Se argumentimi, të cilin e ka përdorur gjykata, pra vendimi i saj, nuk është i aplikueshëm në të gjitha format e krimeve të luftës, por vetëm në lëndët e krahasueshme me lëndët *Maktouf dhe Damjanović,* në kuptimin e pasojave të veprave. Kjo qartë thuhet në paragrafin§65:

Në fillim, Gjykata dëshiron të theksojë se *nuk është detyrë e saj të analizojë* in abstracto *nëse aplikimi retroaktiv i Ligjit të vitit 2003 në lëndët e krimeve të luftës është në vete jokompatibile me nenin 7 të Konventës* Kjo çështje duhet të vlerësohet për secilën lëndë individualisht, duke marrë parasysh rrethanat konkrete të secilit rast [...](kursiv M.K.)

Pra, çështje e ligjit më të butë vetëm mund të vlerësohet si *in concreto,* pra në lidhje me rrethanat individuale të lëndës dhe assesi *in abstracto.* Rrethanat konkrete të rasteve nuk kanë nisur çështjen e krimeve të rënda. Kjo na dërgon tek përfundimi i dytë i aktgjykimit:

2. Nëse rrethanat e rasteve to të ishin ndryshe, pra nëse ka qenë fjala për vepër me pasoja fatale, do të ishte e mundur që qasja e Gjykatës të ishte ndryshe dhe atëherë edhe argumentet e qeverisë të pranoheshin. Prapë, nuk mund të thuhet me siguri deri te çfarë përfundimi do të vinte Gjykata në fund:

§69. Në shikimin e argumentimit të Qeverisë se Ligji i vitit 2003 është më i butë për aplikantët se sa Ligji i 1976, duke marrë parasysh mosekzistimin e dënimit me vdekje, Gjykata thekson se vetëm për format më të rënda të krimeve të luftës, dënimi me vdekje ka qenë i zbatueshëm sipas Ligjit nga 1976. [...] *pasi asnjë nga aplikantët nuk është shpallur fajtor për krim me pasojë humbje të jetës,* krimet për të cilat ata janë dënuar është e qartë se nuk kanë hyrë në këtë kategori. Siç është përmendur në tekst, zotëri Maktouf ka marrë dënimin më të ulët të mundshëm ndërsa zotëri Damjanoviq ka marrë dënim që shumë pak kalon minimumin që përshkruhet me ligjin e vitit 2013 për krime lufte. *Në këto rrethana, është e rëndësisë së veçantë në këtë lëndë që të vendoset se cili ligj është më i butë në kuptimin e dënimit minimal,* dhe kjo është pa kurrfarë dyshimi Ligji i vitit 1976.

§70. Duhet të pranohet se dënimet e aplikantëve në këtë lëndë kanë qenë brenda kufijve, që janë përcaktuar edhe me ligjin e vitit 1976 edhe me atë të vitit 2003. Prandaj *nuk mundet që me siguri të thuhet se një prej aplikantëve do të merrte dënim më të vogël* nëse do të zbatohej ligji i vitit 1976. (kursiv M.K.)

Prandaj, çështja e zbatueshmërisë së KP BeH të vitit 2013 ka mbetur e pazgjedhur para GJEDNJ. Megjithatë, jemi të mendimit se ekzistojnë shenja si në aktgjykim, kështu edhe në vendimet tjera të kësaj Gjykate[124], që ka shumë mundësi që zbatimi i saj në lëndë me rrethana ndryshe (ekzistimi i pasojave vdekjeprurëse), përkatësisht në lëndë ku do të ekzistonte mundësia e dhënies së dënimi me vdekje sipas KP RFSJ – nuk do të ishte domosdoshmërisht kundër Konventës. Me fjalë tjera, nga paragrafi i cituar më lartë, 69 mund të përfundohet se nëse drejtimi i dënimit të akuzuarit në fjalë sillet drejt minimumit ligjor, duhet që vendimin e ligjit më të butë të bëhet duke krahasuar minimumet ligjore të dy ligjeve. Në mënyrë të njëjte nëse drejtimi i dënimit do të ishte drejt maksimumit ligjor (p.sh. rastet më të rënda të krimeve të luftës ose gjenocid) vendimi për ligjin më të butë do të duhej të bëhej duke krahasuar maksimumet ligjore të dy ligjeve. Këtu GJEDNJ është afruar qartazi me praktikën e re të Gjykatës së BeH të zhvilluar pas vitit 2009, shiko bil.39). Vetëm një interpretim i tillë i qëndrimeve të GJEDNJ ka kuptim nëse e dimë se kjo Gjykate në Prill 2012, në të njëjtën pyetje në lëndën *Boban Šimšić kundër BeH* të dënuar para Gjykatës së BeH për krim kundër njerëzimit me zbatim të KP BeH të vitit 2003, ka gjetur se nuk ka shkelje të nenit 7 të Konventës. Për më tepër GJEDNJ ka gjetur që gjithmonë kur bëhet fjalë për krim kundër njerëzimit duhet të zbatohet KP BeH i 2003-tës duke marrë parasysh se KP RFSJ nuk ka paraparë një vepër penale të tillë. Secili interpretim tjetër i qëndrimeve te GJEDN do të thoshte se kjo Gjykatë avokon për zbatimin e kornizës së dënimeve nga 10 deri 45-vjet burgim vetëm për krime kundër njerëzimit, ndërsa kornizës së dënimeve prej 5 deri 15 përkatësisht 20-vjet për të gjitha veprat tjera të krimeve të luftës, duke përfshirë edhe gjenocidin si formën më të rëndë të krimeve kundër njerëzimit, e që është shumë pak e besueshme.Megjithatë çfarë duket si lëshimi më i madh i GJEDNJ është që çështjen qenësore të përcaktimit të kriterit për peshën dhe formën e krimeve e ka sjellë në një parametër që e përcakton – "humbje të jetës", e të cilin e përmend vetëm rastësisht (§69), dhe këtu

124 Shiko lëndën *Šimšić kundër BeH*, nr. 51552/10, Vendimi i 10.04.2012.

duket si shembull. Pra, kur Gjykata thelbin e qëndrimit të saj e ka sjellë deri të pesha e veprës së kryer, është dashur në të njëjtën kohë në mënyrë më të saktë të definojë parametrat me rëndësi për një vlerësim të tillë, që do të ishte si shembull për gjykatat dhe gjykatësit kur në praktikë të zbatojnë racionalitetin e këtij vendimi: e kjo është qasja individuale ndaj secilës lëndë. Përveç kësaj, GJEDNJ nuk ka bërë ndarjen në mënyrë të qartë dhe jo të dykuptimtë për këto çështje, por ka dhënë shpjegim afatshkurtër të qëndrimit të saj se ka ardhë deri të shkelja e Nenit 7 të Konventës, duke i kufizuar, ndoshta edhe tepër, në rrethanat e rastit konkret. Në këtë mënyrë është lënë hapësirë për interpretime diametralisht të kundërta të aktgjykimit, që kanë rrjedhur, duke përfshirë edhe atë që përshkon vendimet kontestuese të GJK BeH.

Reagimet në aktgjykimin e GJEDNJ, të cilat kanë dalë menjëherë pas miratimit, tregojnë edhe për saktësinë e kërkesave për paqartësitë e saj. Në hapësirën politikisht jostabile të BeH postkonfliktuoze, vendimi është pritur me deklarata ngadhënjimtare të politikanëve, të cilët vendimit i japin rëndësi shumë më të madhe se sa që i jap vetë Gjykata Evropiane. Larg jasht kontekstit të vendimit, në faqet e shtypit të BeH, në ditët e para pas vendimit kanë mundur të lexohen përmbajtjet e mëposhtme: *Radojičić: Kreso duhet të jap dorëheqje pas vendimit në rastin Maktouf*[125]*[...] Ai thotë se me këtë vërtetohet e gjitha çfarë kanë thënë përfaqësuesit nga RS "për anshmërinë, paaftësinë dhe jo profesionalizmin e Gjykatës së BeH dhe disa institucioneve"* (www.klix.ba,18.07.2013.), *Milorad Dodik, kryetar i RS, dje ka thënë se ky vendim i rëndësishëm është satisfakcion për përfaqësuesit e RS. "Nuk presim që dikush të na falënderohet, por në secilin rast kjo do të forcojë luftën tonë të deritashme politike kundër Gjykatës dhe Prokurorisë së BeH "* (Nezavisne novine, 19.07.2013), *Me vendimin e gjykatës Evropiane për krime luftë në Strasburg [...] është vërtetuar "prishja" e sistemit të drejtësisë në nivelin e BeH, ka deklaruar ushtruesi i detyrës i drejtorit të Qendrës për Hulumtimin e Luftës, krimeve të luftës dhe kërkimit të të humburve të Republika Srpskas, Milorad Kojić* (www.klix.ba, 18.07.2013.), *Në komunikatën e BORS*[126] *thuhet se Gjykata BeH me gjykimin sipas Kodit Penal të vitit 2003 në mënyrë të qëllimshme po shkelë të drejtat e njeriut, dhe posaçërisht të drejtat e Serbëve. [...] Në BORS përmendin se sipas këtij ligji gjykohet vetëm sërbët dhe jo edhe kroatët ose boshnjakët* (www.klix.ba, 18.07.2013.), *Urgjentisht të hiqet nga fuqia Ligji për Gjykatën dhe Prokurorinë e BeH* (titull,www.pressrs.ba, 19.07.2013), *A do të hiqen Gjykata dhe Prokuroria e BeH?* (titull, Dnevni list, 2.08.2013), *Do të kërkojmë ndërrimin e Kresos dhe Salihoviqit* (titull, Dnevni avaz, 26.08.2013),[127]*PDP kërkon heqjen e Gjykatës së BeH* (titull, Oslobogjenje, 20.09.2013.)

Në këtë mënyrë, gjykatësit në media janë thirrë në përgjegjësi për shkak të vendimeve të tyre, në të cilat është zbatuar KP BeH, e që paraqet presion të paparë deri më atëherë në punën e tyre. Ndërsa ndërrimin e kryetares së Gjykatës së BeH e ka kërkuar edhe Kuvendi Popullor i Republika Srpskas.[128]

II Vendimet e Gjykatës Kushtetuese që kanë pasuar pas Vendimit të GJEDNJ

Pas vendimit të GJEDNJ, kanë rrjedhë një varg vendimesh të GJK BeH lidhur me aplikimet, që janë mbledhur në këtë Gjykatë përgjatë viteve. Është e rëndësishme të përmendet se GJK e BeH për nga karakteri nuk është Gjykatë e rregulltë[129] e as që është e detyruar të vendosë sipas ankesës, si një mjet i zakonshëm juridik, në vendimet e gjykatave tjera. Megjithatë, duke pasur parasysh që BeH nuk ka Gjykatë Supreme, prandaj Gjykatës Supreme i është dhënë kompetenca e apelimit: që të vendosë për çështjet e drejtave të njeriut, të mbrojtura me ligj gjithmonë, kur ato bëhen objekt i diskutimit për shkak të aktgjykimit të cilësdo Gjykatë të BeH[130]

125 Igor Radojičić është kryetar Kuvendit Popullor të Republika Srpska. Medgjida Kreso është kryetare e Gjykatës së BeH.

126 BORS: Organizata Luftëtare e Republika Srpska.

127 Referohet në deklaratën e Staša Košarac, Shefit të Klubit të Sërbëve në Dhomën e Popullit të Kuvendit Popullor Parlamentar të BeH. Goran Salihović është kryeprokurori i BeH.

128 Shiko online portal www.buka.com te 29.10.2013, titulli: „Përfundim i Kuvendit Popullor të RS: Medgjida Kreso menjëherë të jap dorëheqje!", qasur 10.03.2014.

129 Gjykata Kushtetuese BeH përbëhet nga nëntë anëtarë – gjashtë janë qytetar të BeH, ndërsa tre të huaj. Gjykatësit vendorë zgjidhen nga parlamentet e entiteteve (katër anëtarë zgjidhen nga dhoma e përfaqësuesve e Federatës BeH, ndërsa dy nga Kuvendi i Republika Srpskas) ndërsa tre anëtarët tjerë, që nuk janë shtetas të BeH, i zgjedh kryetari GJEDNJ.

130 Neni VI 3 (b) Kushtetutes BeH.

Pas vendimit të GJEDNJ, të 18.07.2013, GJ BeH ka sjellë gjithsej nëntë vendime të aplikimeve të 13 personave, që janë dënuar para Gjykatës së BeH me zbatim të KP BeH. Në secilin aplikim, pa përjashtim, GJK BeH ka gjetur shkelje të nenit 7 të Konventës, indirekt ose direkt duke u thirr në vendimin e GJEDNJ, dhe ka hequr aktgjykimet e plotfuqishme të shkallës së dytë të Gjykatës së BeH, të cilat kanë të bëjnë me aplikantët e përmendur dhe ka urdhëruar sjelljen e vendimeve të reja, ashtu që në proceset e reja nuk duhet të shqyrtohet fajësia e tyre, por vetëm çështja e dënimit. Vetëm në seancën e mbajtur, më 22.10.2013, GJK BeH ka sjellë gjashtë vendime në lidhje me dhjetë persona, prej të cilëve gjashtë kanë dënuar për gjenocid dhe kanë qenë në mbajtje të dënimeve afatgjatë me burg në kohëzgjatje prej 28 deri 33-vjet burgim.[131] Është e qartë se në mesin e vendimeve të GJK gjenden lëndë që për nga situata dhe përmbajtja ligjore plotësisht i përshtatën lëndës *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH* para GJEDNJ (sikur lënda *Damjanović Zoran,* Vendimi-AP 325/08 i 27.09.2013), por edhe lëndë që dallojnë shumë. Një prej këtyre lëndëve është pikërisht rasti *"Kravica",* në të cilin gjashtë persona janë dënuar për gjenocid në Srebrenicë për vrasjen e rreth 1000 personave në fermën bujqësore Kravico, e cila njëkohësisht sipas përshkrimit faktit të ngjarjes është krimi individual më i rëndë për të cilin Gjykata e BeH ka bërë lëndë. Shkurtimisht, GJK BeH në të gjitha lëndët edhe në ato me dënime të shqiptuara të burgimit afatgjatë, prej 21 deri 45-vjet , ka gjetur se, përveç tjerash, për shkak të faktit se dënimi me vdekje nuk ka mundur të ekzekutohet në kohën e gjykimit dhe në të gjitha lëndët, në periudhën prej 2005 e këtej, duhet të zbatohen parimet e mbetura të dënimit sipas KP RFSJ.[132]Me fjalë tjera, shohim se GJK BeH i bashkohet qëndrimit të gjykatave supreme të entiteteve në BeH, që në lëndët e krimeve të luftës është dhe duhet të implementohet ligji i "i cunguar" i RFSJ, pra mbetja e dënimeve ligjore pasi që hiqet dënimi me vdekje.

Një qëndrim i tillë, përveç kësaj që nuk mund të lidhet me përfundimet e GJEDNJ, dhe duke pas parasysh se i njëjti nuk është lëshuar në vendime për këso situatash hipotetike, përfaqëson një qëndrim të ri të GJK BeH, me të cilin distancohet nga qëndrimi i marrë më herët të shprehur në rastin *Maktouf:*

68. Në praktikë, në asnjë shtet të ish-Jugosllavisë në legjislacion nuk ka ekzistuar mundësia e shqiptimit të burgimit të përjetshëm e as dënimeve afatgjate me burgim e që Tribunali Ndërkombëtar Penal për hapësirën e ish-Jugosllavisë, shpesh e ka bërë (rasti *Krstiq, Galiq etj).* Në të njëjtën kohë, koncepti i KP RFSJ ka qenë i tillë që nuk ka parashikuar ekzistimin e burgimit afatgjatë e as të përhershëm, por për rastet më të rënda ka përshkruar dënimin me vdekje, ndërsa për format më të lehta ka paraparë dënim deri në 15-vjet burgim. Pra, është e qartë se nuk mund të ndahet një dënim në tërësi nga qëllimi që duhet të arrihet me politikën e dënimit në kohën e vlefshmërisë të këtij ligji.

Duke shikuar në aktgjykime, është e qartë se GJK për largim të një praktike e tillë të mëhershme nuk ofron asnjë sqarim. Në asnjërin prej lëndëve të sjella pas vendimit të GJEDNJ, nuk gjejmë arsye për ndryshim të qëndrimeve të cituara më lartë, e që është shumë me rëndësi duke pasur parasysh se, siç kemi treguar, GJEDNJ nuk është marrë vetëm më lëndët me dënime potenciale maksimale e as me ato që kanë pasë

131 Shiqo lëndët GJK BeH: Vendimi numër AP-4065/09 i 22.10.2013. (Jakovljević Sobodan –dënuar me 28-vjet për gjenocid, Đinić Brano – dënuar me 32-vjet për gjenocid, Radovanović Aleksandar – dënuar me 32-vjet për gjenocid, Branislav Medan – dënuar me 28-vjet për gjenocid); Vendimi nr. AP-4100/09 i 22.10.2013. (Milenko Trifunović – dënuar me 33-vjet për gjenocid); Vendimi numër AP 4126/09 i 22.10.2013. (Mitrović Petar –dënuar me 28-vjet burgim për gjenocid), Vendimi numër AP-503/09 i 22.10.2013. (Andrun Nikola – i dënuar me 18-vjet burgim krim lufte kundër popullatës civile); Vendimi nr. AP 116/09 i 22.10.2013. (Mirko [Mile] Pekez – dënuar me 29-vjet për krim lufte kundër popullatës civile); Vendimi nr. 2948/09 i 22.10.2013. (Milorad Savić – dënuar me 21-vjet për krim lufte kundër popullatës civile dhe Mirko [Špire] Pekez – i dënuar me 14-vjet për krime lufte kundër popullatës civile).

132 Shiko vendimin nr.AP 4100/09 i 22.10.2013. (aplikanti Milenko Trifunović), §47 – 48: „Gjykata Kushtetuese tregon se nga çfarë u përmend qartë arrihet në përfundim se në kohën e sjelljes së vendimit të kontestuar, që jnaë sjellë gjatë vitit 2008 dhe 2009, nuk ka ekzistuar as mundësia teorike e as praktike që ankuesit t'i shqiptohet dënimi me vdekje për këtë vepër penale. Duke marrë parasysh, pra që nuk ka qenë e mundur që ankuesit t'i shqiptohet dënimi me vdekje, shtrohet pyetja se cili është dënimi maksimal që ka mundur t'i shqiptohet ankuesit sipas KP RFSJ. Në lidhje me këtë, Gjykata Kushtetuese tregon se sipas parimeve të Nenit 38 qëndrimi 2 KP RFSJ thuhet se 'për veprat penale, për të cilat është paraparë dënimi me vdekje, mund të jipet edhe dënimi me 20-vjet burgim'. Sipas mendimit të Gjykatës Kushtetuese, nga parimi ligjor, i cituar qartazi vjen deri te përfundimi se dënimi maksimal për veprën penale të lëndës, në rastet kur dënimi me vdekje nuk është i aplikueshëm, është dënimi me burgim prej 20-vjetësh"

pasoja të rënda të veprave, por në mënyrë eksplicite është distancuar nda sjellja e vendimeve në gjendje të tillë hipotetike. Shtrohet pyetje në çfarë mase pra vendimet e GJK, në të cilat në mënyrë të njëanshme i qaset zgjidhjes së aplikimeve për shkak të shkeljes së nenit 7 të Konventës, duke mundësuar që gjykatësit, në lëndët e ardhshme kur ballafaqohen me të njëjtën pyetje ligjore, në përgjithësi të mund të vlerësojnë rrethanat në secilën lëndë *in concreto,* duke pasë parasysh peshën e pasojave të veprës penale, që është racionalja e vendimit të GJEDNJ.

Vendimet e GJK BeH janë kritikuar ashpër nga ana e komunitetit profesional në BeH. Gjykatësit e njësisë së Apelit të Gjykatës së BeH Miletić Azra dhe Vučinić Hilmo, janë deklaruar në mediat e shkruara duke dhënë intervistë dhe opinione, dhe duke theksuar në mes tjerash, që "nga argumentimi i vendimit të gjykatës Evropiane mund të arrihet një përfundim ndryshe nga ai të cilin e jep Gjykata Kushtetuese.[133]

Një vështirësi tjetër e ka shkaktuar fakti se GJK BeH, e cila nuk ka karakter të gjykatës penale, ka hequr vendimet e plotfuqishme të shkallës së dytë të gjykatës penale, Gjykatës së BeH të sjella në instancën e fundit dhe "i ka kthyer" në rigjykim.[134] *Për dallim prej gjykatës Evropiane që vetëm në mënyrë deklarative ka gjetur shkeljet, duke mundësuar që sipas rregullave të ligjit për procedurën penale të BeH (Neni 327 KPP BeH) të përsëritet lënda sipas procedurës së shkruar – me qëllim të heqjes së shkeljes së gjetur, e cila mundëson edhe rritjen e privimit të lirisë ndaj personave të dënuar, vendimit të GJK kanë sjellë në dilemë komunitetin e drejtësisë. Ky fakt pasi që heqja e aktgjykimeve të plotfuqishme nga ana e GJK BeH është praktikë e pazakontë, e cila është në ndeshje me rregullat ligjeve të procedurës penale në BeH, sipas së cilës aktgjykimi nuk mund të hiqet për shkak të zbatimit të gabueshëm të drejtave nëse faktet janë vërtetuar në mënyrë të drejtë dhe pasi që lënda që tash duhet të udhëhiqet nuk është i paraparë me KPP të BeH.*[135] *Megjithatë, vendimet e GJK BeH në secilën rast janë përfundimtare dhe të obligueshme, ndërsa moszbatimi i tyre mund të paraqet shkelje të KP BeH. Të gjithë ata kundër të cilëve janë dhënë aktgjykime të plotfuqishme nga ana e GJK BeH janë hequr, në mungesë të aktgjykimit dënues si bazë ligjore për privim nga liria dhe në mungesë të parimeve të qarta për përcaktimin e paraburgimit në situatë të tillë, në një afat shumë të shkurtër janë lënë të lirë nga mbajtja e dënimit, sipas vendimeve që i ka sjellë Gjykata e BeH. Lëndët kundër këtyre personave duhet të përsëriten në procedurë gjyqësore të pacaktuar që nuk parashihet me KPP BeH) në mënyrë që, duke mos prekur në fajësinë e tyre, të zbatohet KP RFSJ në përcaktimin e dënimit.*

Reagimi në këto, që i përmendem më lartë, ishte shumë i fortë. Në njërën anë, shoqatat e viktimave kanë qenë në mosbesim për shkak të asaj çfarë ndodhi, për çka tregojnë edhe titujt në shtyp: *Viktimat e zemëruara me lirimin e kriminelëve të luftës: Ky është shpërblimi për gjenocid* (ëëë. klix.ba, 19.11.2013), *Viktimat paketojnë valixhet dhe ikin nga Podrinja, Nëntitulli*: *Murtaja e drejtësisë; reagimet në lirimin e gjakpirësve* (Dnevni avaz, 20.11.2013). Bashkësia ndërkombëtare, poashtu ka shprehur pakënaqësinë e saj.

133 Shiko intervistën më gjykatësen Azra Miletić, në javoren *Dani,* botuar më 31.10.2013; dhe poashtu artikullin e Kryetarit të Njësisë së Apelit në Gjykatën e BeH, gjykatësit Hilmo Vuqiniq, "Pasiguri juridike, qëndrimi i marrë në aktgjykimin e Gjykatës Evropiane nuk ka mundur të zbatohet në të gjitha lëndët që pas këtij vendimi i ka zgjidhur Gjykata Kushtetuese", javorja *Dani,* botimi i 22.11.2013.

134 Nëpërmjet situatës së përmendur ka ardhur deri të shprehja problematike e përgjegjësisë së Gjykatës Kushtetuese, e cila nuk ka karakter penal e as të gjykatës së rregullt, anëtarët e së cilës nuk i zgjedhë Këshilli i lartë i Gjykatave dhe Prokurorisë së BeH, por parlamentet e entiteteve, por prapë në lëndët e përmendura kryejnë rolin e gjykatës penale të shkallës së fundit me kompetencë në heqjen e aktgjykimeve finale dhe të plotfuqishme, që janë sjellë në shkallën e fundit para gjykatës së rregullt. Kjo lidhet me mosekzistimin e Gjykatës Supreme të BeH por, GJK BeH pjesërisht e merr këtë rol.

135 Është e rëndësishme të theksohet se përgjegjësia e GJK BeH është e përcaktuar me Rregullat e GJK BeH, të cilat i miraton kjo Gjykatë dhe të cilat nuk kanë karakter ligjor. Kështu Rregullat e sjella, siç shihet nga rastet konkrete, kanë në praktikë karakterin e ligjit. Në rastin konkret, Rregullat e GJK BeH kanë qenë në ndeshje me Ligjet procedurale penale, që janë në fuqi në BeH, me të cilat po qese Gjykata më e lartë në procedurën ankuese gjen se ka ardhur deri të zbatimi i gabuar i ligjit, siç është shkelja e nenit 7 të KEDNJ, nuk heq vendimin e gjykatës më të ulët, por gjykata ankuese vetë sjell vendimin, pra modifikon vendimin e gjykatës së shkallës së parë. Me fjalë tjera, në rastin e shkeljes së tillë nuk vjen deri te heqja e aktgjykimi dhe kthimi në riaktgjykim , siç ka bërë GJK BeH. Deri te heqja e vendimit mund të vijë vetëm nëse gjykata më e lartë gjen se në procedurën e kaluar faktet nuk janë vendosur në mënyrë te drejtë ose të plotë ose se ka ardhur deri te shkeljet serioze të parimeve të procedurës penale, shkelje e nenit 6 të Konventës, e që nuk ka qenë rasti në lëndët para GJK BeH. Prandaj vendimet e GJK BeH që në rastet konkrete vepron si një gjykatë e lartë në krahasim me Gjykatën e BeH, dalin nga rregullat e lartpërmendura të procedurës penale të legjislacionit të BeH, rregullat e njëjta vlejnë edhe në procedurat penale të Republika Srpska, Federatës së BeH dhe Distriktit të Brçkos së BeH), që sjell pasiguri në drejtësi.

Ministri i punëve të jashtme të Mbretërisë së Bashkuar Uilliam Hag në tekstin me titullin *Reagim i ashpër lidhur me lirimin e kriminelëve* (Dnevni avaz, 22.11.2013), ka deklaruar: „Kjo është e vështirë që të kuptohet ", duke ftuar në përmbajtje nga vendimet e ngjashme në të ardhmen. Në anën tjetër, është shumë brengosëse, dhe njëkohësisht edhe më së shumti prezentë në media ishin reagimet e zyrtarëve politikë nga RS, të cilët gjykatësit e Gjykatës së BeH, dhe sidomos kryetaren e Gjykatës, e kanë ftuar në përgjegjësi për shkak të zbatimit retroaktiv të ligjit. Krutan Simić, deputeti serb në Dhomën Popullore të Kuvendit Parlamentar të BeH, në seancën pas sjelljes së vendimit të GJK, e ka quajtur situatën "Anatema bosnjo-hercegovase e llojit të vet" duke u referuar për personat, të cilëve u janë hequr aktgjykimet, dhe cilët ende nuk ishin liruar nga burgu.[136] Zëvendësi i ministrit të drejtësisë, Srđan Radul, në deklaratën për gazetën ditore "Nezavisne Novine" të datës 11.11.2013, veprimet e Gjykatës së BeH i ka quajtur diskriminuese.[137] Të njëjtën ditë, në gazetën "Dnevni List" është botuar lajmi: *Kallëzim penal kundër gjykatësve Miletić dhe Babić, Dnevni List mëson se në gjykatën e Zhupanisë në Sarajevë është paraqitur kallëzim penal kundër gjykatëses Azra Miletić dhe gjykatësit Miloš Babić, pasi që në mënyrë jashtëligjore kanë mbajtur në burg të paktën 7-ditë, dhjetëra sërbë të liruar.* Më në fund, pasi që GJK BeH në Janar 2014 ka sjellë edhe një vendim të përafërt, mbi bazën e të cilit , i dënuari Novak Đukić, gjeneral i Ushtrisë së RS, i cili ka qenë në mbajtje të dënimit prej 25-vjetësh burgim për krime kundër popullatës civile në Tuzëll, poashtu është liruar duke ju falënderuar zbatimit të gabueshëm të ligjit, me këtë rast, figura më e lartë e këtij entiteti ka deklaruar se është plotësisht i bindur në pafajësinë e Gjukiqit.[138] Pra, përveç deklaratave të shumta që kanë lidhje me rrënimin e legjitimitetit të Gjykatës së BeH, ka filluar që në nivelin më të lartë politik të krijohet bindje sipas së cilës personat e dënuar për veprat më të rënda penale paraqiten si viktima, ku shkohet deri në atë masë sa ai të deklarohet i pafajshëm.[139]

Në këtë kaos medial, bashkësia ndërkombëtare në BeH ka reaguar ashpër me një deklaratë të përbashkët, të cilën e kanë dhënë Përfaqësuesi Special i BE në BeH, Ambasada e SHBA, dhe Zyra e Përfaqësuesit të Lartë në BeH, me anë të se cilës dënojnë sulmet në pavarësinë e gjyqësisë pas aktgjykimit:

Dënojmë tentimet që të kryhet presion politik dhe ndikim i papërshtatshëm në këto institucione, siç ka bërë Kuvendi Popullor i Republika Srpska, më 29 tetor të vitit 2013. [...] Vendimet e Gjykatës Evropiane për të Drejta të Njeriut duhet të kuptohen si mjet për përparimin e bazës për mbrojtjen e drejtave të njeriut dhe lirive bazike në një shtet, dhe jo të përdorën për të rrënuar pavarësinë e gjyqësorit.[140]

Në fund, Komiteti i Ministrave në Këshillin e Evropës, si i ngarkuar për përcjelljen e zbatimit të aktgjykimeve të GJED-NJ, në mënyrë të shpejtuar ka sjellë vendimin e 05.02.2012.[141] Me anë të këtij vendimi janë ftuar gjykatat vendore në BeH që kur janë duke zgjedhur ankesa për shkak të shkeljes së Nenit 7, me rastin e vendimit se cili ligj është më i përshtatshëm për të akuzuarin, të vlerësojnë rrethanat e secilës lëndë individuale, duke përfshirë edhe rrethanat e peshës së secilës vepër të kryer. Poashtu, në vendim është theksuar se autoritetet vendore, pra gjykatat, duhet të marrin masat e nevojshme që të sigurojnë vazhdimin e paraburgimit për personat e dënuar deri te përsëritja e procedurës nga ana e

136 Titull: *Simić, Shkelje e vrazhdë e drejtave të njeriut*, gazeta ditore „Glas Srpske", 4.11.2013.

137 Titull: *Radulj, të analizohen veprimet e Gjykatës së BeH*, gazeta ditore „Nezavisne novine", 11.11.2013.

138 Gazeta ditore „Nezavisne novine", e 25-26.01.2014, *Novak Đukić në liri javën e ardhshme*.

139 Shiko deklaratën e Sonja Biserko, në artikullin *Kriminelët bëhen viktima të rrejshme!,* gazeta ditore "Dnevni Avaz" e 27.01.2014: "Sonja Biserko, kryetare e Komitetit të Helsinkit për të Drejta të Njeriut në Serbi, thotë se është problem se edhe pse gjykimet për krime lufte nuk kanë sjellë deri te ballafaqimi me atë se çfarë ka ndodhur në këto hapësira, nuk ka aspekt etik në krejt këtë. Kjo do të thotë se në shoqëri ende nuk është bërë dallimi në mes të keqes dhe të mirës. Gjykatat tona dhe Tribunali i Hagës ende nuk kanë ardh deri te ajo pikë që rajoni me ndihmën e këtyre gjykimeve të kthehet nga barbarizmi në një kontekst të civilizuar. Për këtë duhet kohë, por këto gjykime deri më tani është e qartë se nuk kanë treguar këtë dozë të efikasitetit – konsideron Biserko."

140 *Deklarata e zyrës së përfaqësuesit të lartë, Delegacionit të Bashkimit Evropian/ përfaqësuesit të posaçëm të BE në BeH dhe Ambasadës së Shteteve të Bashkuara të Amerikës në BeH* e datës6.11.2013, http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pressr/default.asp?content_id=48277 (qasur 30.01.2014).

141 Vendimi i Komitetit të Ministrave të Këshillit të Evropës, e sjellë më1186. Seancën e 5.12.2013, Lënda kundër BeH,DH-DD(2013)1161, qasur me 30.01.2014: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2135665&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383.

Gjykatës së BeH, nën kushtet që paraburgimi i tyre të jetë në përputhshmëri me Konventën. Zyra e përfaqësuesit të lartë në BeH ka përkrahur vendimin, duke theksuar se vendimi i GJNDNJ nuk duhet të zbatohet në të gjitha lëndët njëjtë.[142] Megjithatë, iniciativat e tilla diplomatike nuk kanë pasur asnjë ndikim në qëndrimet e marra juridike.

Duke marrë parasysh se lirimi në liri i personave të dënuar ka tërhequr vëmendje e qarqeve ndërkombëtare, Zyra për ekzekutim e GJEDNJ ka ftuar takim urgjent në Strasburg, më 12.12.2012, ku është dashur të takohen gjykatësit e Gjykatës së BeH dhe GJK BeH. Mirëpo gjykatësit e Gjykatës së BeH nuk i janë përgjigjur kësaj thirrjeje. Kryetarja e Gjykatës së BeH, Meddžida Kreso ka deklaruar se në takim është theksuar në mënyrë të qartë „ se gjenocidi dhe lëndët e rënda të krimeve të luftës, për të cilat janë paraparë dënime maksimale, dalin plotësisht jashtë kornizës, me fjalë tjera se parimet e këtij aktgjykimi nuk mund të zbatohen në këto lëndë."[143]

E gjithë kjo, tregon qartë se ajo çfarë ka ndodhur në BeH, në asnjë mënyrë nuk ka qenë pasojë e paraparë e vendimit të GJEDNJ-së në lëndën *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH.* Prapë, deri te këto pasoja ka ardhur si rezultat i drejtpërdrejtë ose i tërthortë i vendimit të GJEDNJ. Duket se çështjes së problemit kompleks të zbatimit të parimit të legalitetit në veprat penale të krimeve të luftës, është dashur që t'i qaset nga një qëndrim më gjithëpërfshirës nga ai të cilin ka marrë GJK e BeH dhe atë edhe nga të drejtat tjera të mbrojtura me konventë, përveç të drejtave nga Neni 7, dhe ato janë në mes tjerash e drejta për jetë, mbrojtje prej torturës, mbrojtje të jetës private dhe familjare dhe të drejta tjera, të cilat duhen të mbrohen nëpërmjet dënimit efektiv të sulmeve më të rënda në këtë to drejta. Por, këto pyetje do të mbeten të hapur për diskutime tjera profesionale

B Nismat problematike politike që thirren në aktgjykimin *Maktouf dhe Damjanoviq Kundër BEH*

1. Ndryshimi i Ligjit të procedurës penale në BeH

Jo gjatë, pas marrjes së vendimit të GJEDNJ, në Kuvendin Parlamentar të BeH është nisur një iniciativë për ndryshimin e nenit 327 të KPP BeH. Në këtë nen definohen mjetet e jashtëzakonshme të përsëritjes së procedurës penale në përfitim të akuzuarit, i cili në mes tjerash përcakton:

(1) Procedura penale e mbyllur me aktgjykim të plotfuqishëm mund të përsëritet në përfitim të akuzuarit: [...]

f) nëse Gjykata Kushtetuese e Bosnje e Hercegovinës, Dhoma për të Drejta të Njeriut ose Gjykata Evropiane për të Drejta të Njeriut vërtetojnë se gjatë lëndës janë shkelur të drejtat e njeriut dhe liritë themelore edhe nëse aktgjykimi është bazuar në këto shkelje.

Një rregullim i tillë i tekstit ekzistues të ligjit në mënyrë shumë kufizuese, siç edhe i përshtatet natyrës së kësaj mase të jashtëzakonshme, i mundëson të akuzuarit përsëritjen e procedurës të përfunduar me aktgjykim të plotfuqishëm, kur aktgjykimi kundër tij është bazuar në shkelje të drejtave të njeriut, që vërtetohet në aktgjykimin e organeve të lartcekura për mbrojtjen e drejtave të njeriut. Me qasje kufizuese në zbatimin e kësaj mase ligjore, ruhet siguria juridike, që nënkupton në thelb respektimin e vendimeve përfundimtare gjyqësore të sjella me procedura të ligjshme dhe vetëm rrallë ato të hetohen. Propozimi për ndryshimin e tërë nenit përbëhet nga shtimi i tekstit në fund të pikës f) që ai të tingëllojë kështu:

f) nëse Gjykata Kushtetuese e Bosnje e Hercegovinës, Dhoma për të Drejta të Njeriut ose Gjykata Evropiane për të Drejta të Njeriut vërtetojnë se gjatë lëndës janë shkelur të drejtat e njeriut dhe liritë themelore edhe nëse aktgjykimi është bazuar në këtë shkelje në mënyrë që këtë të drejtë ta kenë edhe të dënuarit tjerë në lëndët për të cilat gjykata Evropiane nuk ka diskutuar

Një rregull e definuar në këtë mënyrë do t'i jepte të drejtë për masë të jashtëzakonshme ligjore një rrethi të pakufizuar të subjekteve. Me fjalë tjera, praktikisht kushdo i pakënaqur kundër të cilit, në mënyrë të plotfuqishme është mbyllë çfarëdo procesi gjyqësor, para Gjykatës së BeH do të kishte të drejtë që nga gjykata të kërkojë përsëritjen e procedurës dhe gjykata do të duhej ta shqyrtonte një propozim të tillë.

142 *OHR për zbatimin e aktgjykimit* Maktouf-Damjanović, portali www.vijesti.ba, 11.12.2013: „Komiteti i ministrave, që kryen mbikëqyrjen e zbatimit të vendimit të GJEDNJ me këtë ka konfirmuar edhe njëherë se aktgjykimi në lëndën *Maktouf i Damjanović* nuk duhet zbatuar ashtu që përmbajtja e saj të zbatohet në secilën lëndë të krimeve të luftës, por, secilin rast individual duhet analizuar në mënyrë të kujdesshme nga ana e ligjit gjithashtu nën dritën e peshës së veprave penale specifike."

143 Gazeta Javore „Dani", *Ligji dhe gjyqësori*, Vuk Bačanović, 20.12.2013.

Në këtë mënyrë, në tërësi do të ndryshohej karakteri i rregullës dhe do të ndryshohej qëllimi i saj. Do të thotë, masa e jashtëzakonshme ligjore, e cila zbatohet me përjashtim do të merrte karakter të masës së rregullt ligjore pa kurrfarë kufizimi në subjekte ose afate për shtrim të kërkesës. Në të njëjtën kohë me këtë hiqet kuptimi i ekzistimit të masave të rregullta ligjore dhe afateve të përcaktuara për to, në çka hyn edhe drejtimi tek Gjykata Kushtetuese ose gjykata Evropiane, me çka në tërësi rrënohet regjimi i tërësishëm i masave ligjore, i rregulluar në të drejtën procedurale penale dhe kështu edhe rëndi ligjor.

Përveç të përmendurave, dobësi e dukshme e propozimit, ajo që më shumë shqetëson, është se propozimi, gabimisht bazohet në vendimin e GJEDNJ në lëndën *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH.* Në këtë aktgjykim është vërtetuar së shkelja e Nenit 7.1 të Konventës në lidhje me dy aplikuesit, që të dënuarve në këto lëndë u jep të drejtë që në bazë të pikës f) Neni 327 të kërkojnë nga gjykata përsëritje të procedurës. Në rastet konkrete, dy të dënuarit edhe e kanë bërë këtë, ndërsa Gjykata e BeH pas shqyrtimit i ka pranuar kërkesat dhe ka përsëritur procedurën, edhe pse as përsëritja si e tillë nuk është e detyrueshme me ligj.[144] Propozimi për ndryshimin e nenit 327 ka kaluar procedurën e miratimit në Dhomën Popullore në Kuvendit Parlamentar të BeH, por më tej dy herë ka marrë notë negative nga Komisioni Kushtetues në Kuvendin Parlamentar.

Ndryshimi i ligjit për faljen në BeH

Në dhjetor 2013, në rendin e ditës së Këshillit të Ministrave të BeH është vendosur propozimi i ndryshimit të Ligjit shtetëror për faljen në BeH, i cili pas aprovimit nga ky këshill është dashur të shkojë në procedurë parlamentare për aprovim. Me ndryshime propozohet fshirja e dispozitës së tashme, e cila e ndalon dhënien e faljes për veprën penale të krimeve të luftës, krimit kundër njerëzimit dhe gjenocidit. Në arsyetimin zyrtar të propozim tekstit të ligjit gjithashtu bëhet referim i gabuar në GJEDNJ në rastin *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH,* si bazë për ndryshimin e ligjit. Me këtë thuhet se parimi i ndalimit të përdorimit retroaktiv të kodit penal, që përmendet në aktgjykim, zgjatet edhe në ligjin e faljes, i cili është aprovuar në vitin 2005, e i cili në kohën e kryerjes së veprave nuk ka pasur dispozitën, e cila e ndalon faljen për gjenocid, krime të luftës dhe krime kundër njerëzimit. Megjithatë është e qartë se parimi i ndalimit të zbatimit retroaktiv të kodit penal ka të bëjë me dispozitat materiale të kodit penal, me të cilin definohen elemente të veprës penale dhe dënimit penal të parapara për këtë vepër. Dispozitat për faljen nuk kanë karakter të dispozitave penale, kështu që në to nuk mund të aplikohet parimi i ndalimit të retroaktivitetit. Prandaj është plotësisht e gabueshme të flitet për ndryshimet e propozuara të ligjit për falje me detyrimet e përmendura, që dalin nga implementimi i aktgjykimit *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH.* Ekziston një pajtim i gjerë në planin ndërkombëtar, që shtetet nuk mund të amnistojnë ose të falin të akuzuarit për krime, nëse një shkelje e tillë paraqet shkelje të njëmendta të detyrimeve të shtetit sipas të drejtës ndërkombëtare. Në mes tjerash, me Konventën për gjenocidin, për të cilën BeH është nënshkruese, qartë definohet obligimi e dorëzimit ose procedimit të të akuzuarve për shkelje të rënda të Konventës. Propozimi përkohësisht është hequr nga rendi i ditës i Këshillit të Ministrave të BeH dhe ende nuk është shqyrtuar

II Përfundim

Është e qartë nga analiza e mëparshme se çështja e vlefshmërisë kohore të ligjeve penale në BeH ka pasur rol të madh në proceset e pajtimit në BeH, kur është në pyetje procedimi i përgjegjësve për krime lufte. Gjithashtu është e qartë se aktgjykimi skematik i GJEDNJ ka tronditur proceset e pajtimit në BeH të bazuara në drejtësinë gjyqësore. Pikërisht për shkak të kësaj, ka pasur pritje të mëdha nga GJEDNJ, që kjo çështje të zgjidhet në mënyrë gjithëpërfshirëse dhe të pahamendur për të gjitha lëndët e krimeve të luftës. Megjithatë, edhe pse pa dyshim që ka pasur mundësinë që të bëjë këtë, GJEDNJ, pa arsye të qarta ka zgjedhur rrugë tjetër. Ka qenë e vlefshme që me shumë kujdes dhe precizitet t'i qaset çështjes së ndjeshme të ligjit të zbatueshëm dhe me vetë këtë edhe çështjes së dënimeve të përshtatshme për format më të rënda të shkeljeve të drejtave të njeriut të kryera gjatë luftës në BeH, e që mbrojtës suprem i tyre është pikërisht Gjykata Evropiane në Strasburg.

Posaçërisht, ngatërruese është fakti se lënda *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH* është shqyrtuar para Këshillit të Lartë të GJEDNJ, dhe jo Këshillit të Ulët, i cili e ka pranuar së pari. Këshilli i Ulët, të cilin e përbëjnë 5 gjykatës të kësaj gjykate ka hequr dorë nga juridiksioni në të mirë të Këshillit të Lartë, që përbëhet nga 17 gjykatës, me të cilat udhëheq kryetari i GJEDNJ. Lëshimi i përgjegjësisë ndaj Këshillit të Lartë bëhet në raste komplekse dhe shumë të

144 Një prej lëndëve të përsëritura ka përfunduar (me aktgjykim të 13.12.2013. – lënda *Damjanović*), ndërsa i dyti (lënda *Maktouf*) ende. Me këtë është zbatuar aktgjykimi i Gjykatës Evropiane në rastin*Maktouf dhe Damjanović kundër BeH.*

rëndësishme, që tregojnë për çështje të rëndësishme lidhur me interpretimin e të drejtave nga Konventa dhe protokollet e saj.[145] Lëshimi i lëndës *Maktoud dhe Damjanović kundër BeH,* poashtu ka treguar se ka mundur të jetë fjala për të ashtuquajturin pilot rast, e që është termin i rezervuar për lëndët, që reflektojnë problem specifik të sistemit, pra, shkelje sistematike të drejtave të njeriut, në numër të madh të lëndëve të njëjta në një shtet të caktuar. Në lëndë të tilla, roli i GJEDNJ nuk është vetëm të vendosë nëse ka ardhur deri te shkelja në një rast specifik por, që të identifikojë një problem të sistemit dhe që shtetit t'i japë udhëzime të qarta në kuptimin e masave, që duhet ndërmarrë që ky problem të anashkalohet.[146] Megjithatë në deklarimin e parë në ditën e dhënies së aktgjykimit me 18.01.2014 GJEDNJ e ka bërë të qartë se aktgjykimit nuk i jep një karakter të tillë. Vetë teksti i aktgjykimit gjithashtu, pa dyshim tregon se çështja e të gjitha pyetjeve për drejtësinë e BeH (zbatimi retroaktiv i ligjit) është sjellë në një transmetim të ngushtë me zbatim të kufizuar, pa diskutim të gjerë lidhur me implikimet për lëndët tjera.

Megjithatë, edhe pse GJEDNJ ka zgjedhur që lëndës të mos i japë një rëndësi të madhe në mënyrë që të trajtojë si lëndë sistemuese, gjë që u kundërshtua nga shumë ekspertë vendorë[147], është e pakundërshtueshme që bëhet fjalë për aktgjykim me rëndësi të madhe për BeH. Pasojat katastrofale, që kanë ardhë në vetëm disa muaj nga miratimi i vendimit të Gjykatës Evropiane e kanë vërtetuar këtë, ndërsa zhvillimi i ngjarjeve para aktgjykimit të GJEDNJ është dëshmi e mangësive të saj, pra paqartësisë. Përderisa të gjithë faktorëve relevantë, në dhe jashtë BeH, iu kanë qenë të njohura qëndrimet e kundërta të Gjykatës së BeH dhe gjykatave të entiteteve lidhur me zbatimin e ligjeve në lëndët e krimeve të luftës, ndërsa brenda, lidhur me këtë fakt ka qenë e shprehur në gati secilin raportim relevant lidhur me drejtësinë në BeH, GJEDNJ ka refuzuar ta zgjidhë dilemën. Gjykata si organ i Këshillit të Evropës është mbrojtës suprem i drejtave të njeriut, të cilat më së shumti rrezikohen gjatë konflikteve të armatosura, është dashur të tregohet më e gatshme që të përballet me çështjen e rëndësishme të drejtës tranzicionale në BeH, të marrë përgjegjësinë e plotë për atë, për të cilën vendos dhe të përballet me esencën e çështjes, të cilën, pikërisht e ka nisur kjo lëndë. Ndërsa esenca e kësaj çështje mund të sillet deri te: a mundet që KP BEH i ri dhe bashkëkohor të zbatohet ndonjëherë në veprat penale të krimeve të luftës, të cilat nuk janë të kualifikuara si krim kundër njerëzimit dhe se a mundet që ky KP të zbatohet në raste të caktuara, ndër më të rëndët, të cilat në kornizën e dënimeve pa dyshim që janë drejt maksimumit ligjor, siç është rasti i krimit të gjenocidit në Srebrenicë. Me fjalë tjera GJEDNJ do të duhej të përgjigjej në pyetjen nëse zbatimi i ligjit të "cunguar" të RFSJ, pra mbetjes së kornizës dënuese pas heqjes së dënimit me vdekje, në këto lëndë, potencialisht do të ishte kundër parimeve që KEDNJ ka për bazë si dhe sisteme të mbrojtjes së drejtave të njeriut të Konventës. Në mes të tyre, mbi të gjithat është e drejta në jetë, e cila mbrohet me dënime efikase e jo simbolike për sulmet më të rënda në të. A mund të konsiderohet se një zbatim i tillë i ligjit është kundër obligimeve pozitive të shtetit? Nga praktika e deritanishme e GJEDNJ, siç është treguar më lartë, duket se përgjigja në këtë çështje ka mundur të jetë pozitive, por pas vendimit në lëndën *Maktouf dhe Damjanović kundër BeH* e gjitha ka mbetur vetëm spekulim. GJEDNJ ka zgjedhur rrugën më të lehtë dhe më formale, duke u kufizuar, mund të thuhet, shumë në rrethanat e rastit konkret, duke lënë që pyetjet më të rëndësishme të shtruara të zgjidhen në aplikimin e dikujt tjetër. Me këtë është hapur rruga për interpretim diametralisht të kundërt të aktgjykimit. Gazetarja e nderuar dhe ish-redaktorja e portalit *BIRN Justice Report,* Nidžara Ahmetašević, e ka përshkruar situatën me këto fjalë: "Çdo gjë do të ishte në rregull me këtë vendim, vetëm nëse gjykatësit në Strasburg do të kujtoheshin të ngrinin kokën pak jashtë ligjit të zbrazët dhe të shikonin për pasojat që një vendim i tillë mund t'i ketë për shtetin e më së shumti për viktimat, e ky është pothuajse secili qytetar i BeH, pasi që të gjithë jemi të prekur me ngjarjet e luftës në një mënyrë ose tjetrën, të cilëve edhe ashtu besimi në drejtësi u është rrënuar seriozisht."[148]

Është paralajmëruar që viktimat do të parashtrojnë aplikim

145 Rregulla 72 Rregullores GJEDNJ.

146 Rregulla 61 e Rregullores së GJEDNJ; shiko poashtu deklaratën – dokumentin e GJEDNJ "Pilot Judgements" që është e qasshme në http://www.echr.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_ENG.pdf (qasje 30.02.2014.).

147 Shiko deklaratën e Liljana Mijoviq, ish gjykatëse e GJEDNJ, e cila në deklaratën e transmetuar në TV e Federatës së BeH, emisionin *Drejtë* të datës 02.12.2014, ka deklaruar se bëhet fjalë për aktgjykim, që tregon problem të sistemit dhe rëndësin e së cilës e ka përshkruar më lëndën *Sejdić Finci kundër BeH*, në të cilën GJEDNJ ka vërtetuar shkelje të drejtave të njeriut në dispozitat e Kushtetutës së BeH.

148 Online portal *Buka*, „Ligj pa drejtësi", Nidžara Ahmetašević, 18.11.2013. (http://www.6yka.com, qasur me 1.3.2014).

tek e njëjta Gjykatë (GJEDNJ) pikërisht për shkak të shkeljes së drejtave të tyre, pra, për shkak të vendimit të GJK BeH dhe Gjykatës së BeH.[149] Sipas deklaratës së kryetares së Shoqatës "Lëvizja e nënave të enklavave Srebrenica dhe Zhepa", viktimat do të kërkojnë mbrojtje sipas Nenit 3 të Konventës, e cila lidhet me mbrojtjen e viktimave nga tortura.[150] Por fundi i këtyre lëndëve eventuale do të mund të priste edhe pesë vite, e deri atëherë proceset që janë ndërtuar me mund përgjatë viteve do të dëmtohen afatgjatë dhe do të njollosej kredibiliteti i procedurave gjyqësore të përfunduara në BeH.

Si pasojë direkte ose indirektë të aktgjykimit të GJEDNJ, 13 persona të dënuar plotfuqishëm për krime të rënda të luftës, në mes të cilëve edhe gjashtë të dënuar për gjenocid, gjinden në liri dhe me këtë rast fajësia e tyre assesi nuk sillet në pikëpyetje. Është e qartë që dënimet e tyre afatgjata me burgim do të zvogëlohen në më pak se 20-vjet burgim. Është e sigurt që në mes të viktimave të krimeve të kryera në luftën në Bosnje dhe Hercegovinë, para së gjithash viktimave të gjenocidit në Srebrenicë, por edhe në tërë komunitetin mbretëron gjendje e fyerjes dhe mosbesimit në punën e gjykatave e sidomos asaj shtetërore. Kryetarja e Shoqatës "Nënat e enklavave Srebrenica dhe Zhepa", Munira Subašić në deklaratën e dhënë pas lirimit të dënuarve për gjenocid ka thënë: "Kjo çfarë ka ndodhur është edhe sulm në shtetin. Unë kam dëshmuar dhe përsëris që më nuk do të gjykojë në gjykatat tona ".[151] Besimi i viktimave është luhatur deri në atë masë që është e vështirë e imagjinueshme që prapë mund të kthehet. Kryetarja e Shoqatës "Nënat e Srebrenicës" Hatidža Mehmedović, duke komentuar lirimin e personave të gjykuar ka deklaruar: "Kjo është shpërblim për kriminelët. I lirojnë kriminelët e me mijëra ende nuk kanë dalë para ligjit e shumë nga më të dashurit tanë ende nuk janë gjetur. Kjo duhet t'i brengosë të gjithë. Kjo është vetëm mënyrë që të dënohet viktima. Pa drejtësi nuk ka ardhmëri e as shtet. Zoti u gjykoftë".[152]

Përfundimisht, si rezultat i drejtpërdrejt ose indirekt i praktikës së GJEDNJ dhe interpretimit të GJK BeH, në BeH për momentin është KP bashkëkohore e 2003-tës, e cila është rezultat i shumë përpjekjeve të bashkësisë ndërkombëtare në BeH, dhe miratimi i së cilës ka qenë kusht për braktisjen e lëndës nga TPNJ të Bosnje dhe Hercegovinës, faktikisht i zbatueshëm vetëm në lëndët, të cilat kanë të bëjnë me kualifikimin si krim kundër njerëzimit, ndërsa për të gjitha rastet tjera të krimeve të luftës, duke përfshirë edhe gjenocidin, mund të zbatohet vetëm KP RFSJ. Kur dimë se kjo nënkupton kornizë tërësisht tjetër të dënimeve, pra nga 10 deri 45-vjet për krim kundër njerëzimit dhe nga 5 deri 20-vjet për gjenocid, nuk është e vështirë të shihet se sa janë tektonike lëvizjet e aktgjykimeve dhe ky shqyrtim që e kanë futur në sistemin e sanksioneve penale duke e bërë tërësisht i papajtueshëm.

Në praktikë kjo sjell edhe deri te kalkulime potenciale, posaçërisht në anën e prokurorëve, për atë që në lëndën konkrete të përcaktohet për një kualifikim më të rëndë juridik, gjenocid, kur për këtë ka baza nga rrethanat e rastit, ose të sigurojë dënim më të rëndë duke zgjedhur kualifikimin krim kundër njerëzimit edhe me çmimin e vendosjes të së vërtetës gjyqësore adekuate, që përshtatet me faktet. Kjo gjithsesi është zgjidhje e rëndë ku prokurori çështjen e ligjit dhe të drejtësisë e vlerëson sipas parimeve të veta, pasi që sistemi i drejtësisë, që përfshinë edhe praktikën e ndërtuar gjyqësore, nuk ka siguruar mekanizma të arritjes së drejtësisë e as mekanizma të marrëdhënies së njëjtë ndaj të akuzuarit. Kjo është poashtu edhe rrugë e gabuar, në të cilën në vend të vendosjes së sistemit të vlerave dënimi i kërcënuar reflekton peshën e veprës penale, ajo vendos sistem të pamoralshëm shoqëror dhe gjyqësor në të cilën pjesëmarrësit e veprave tentojnë të dëshmojnë që vepra penale e kryer është më e rëndë në mënyrë që të nxjerrin dënim më të butë. Kjo më së miri ilustron deklaratën e avokatëve, të cilët përfaqësojnë

149 Online portal *Glas Bosne*, 21.11.2013, „Viktimat nga Srebrenica do të paraqesin ankesë në Gjykatën e Strazburgut", (www.glas-bosne.com, qasur me 1.3.2014).

150 Deklaratë për agjencinë *Anadolija* i Munira Subašić, kryetare e Shoqatës "Lëvizja e nënave të Srebrenicës dhe Zhepës" portali online informativewww.tuzla.danas.info, 20.11.2013 (qasur me 1.03.2014): „Do të kërkojmë që, duke u thirrë në Nenin 3 të Konventës Evropiane, e cila lidhet me mbrojtjen e viktimave nga tortura, të anulojnë vendimin e Gjykatës Kushtetuese të BeH, në mënyrë që kriminelët, të cilët ende janë kërcënim për viktimat mos të mund të lirohen. Ne viktimat të cilët kemi qenë edhe dëshmitarë në gjykata kemi pas probleme dhe kërcënime gjatë gjykimit, përkatësisht para lëshimit të kriminelëve, dhe posaçërisht do t'i kemi edhe tash. Poashtu, kërkojmë dorëheqjen e gjykatësve të Gjykatës Kushtetuese që kanë marrë këtë vendim të nxituar dhe të turpshëm."

151 Gazeta Ditore *Oslobogjenje*, 19.11.2013. „Viktimat e zemëruara me lirimin e kriminelëve të luftës: Kjo është shpërblim për gjenocid, nënat nga frika do të shpërngulen nga Srebrenica" (nëntitull "Viktimat e krimeve të luftës dhe gjenocidit në Bosnje dhe Hercegovinë janë shokuar me vendimin e djeshëm të Gjykatës së Bosnjës dhe Hercegovinës që të ndalojë mbajtjen e dënimeve për dhjetë kriminelë të luftës të dënuar").

152 *Ibid.*

disa të akuzuar para Gjykatës së BeH: "Pra paramendoni deri sa kemi ardh deri te absurdi që t'i lutemi Zotit që të dënohet për gjenocid, dhe jo për krim kundër njerëzimit."[153] Së fundmi një vendosje e tillë e së vërtetës gjyqësore, e cila ndoshta edhe nuk do të jetë e motivuar ekskluzivisht me fakte të rastit specifik, por edhe me faktorë tjerë të përcaktuar nga parregullsitë e përmendura, e që do të mund të ndikojnë në tregimin historik të karakterit të krimeve, që kanë ndodhur në Bosnje dhe Hercegovinë, si një element i rëndësishëm në procesin e ballafaqimit me të kaluarën.

153 Deklarata e avokatit Miodrag Stojanović në artikullin "Absurdi në drejtësinë e BeH: Sa më e rëndë vepra, aq më i rëndë dënimi", slobodnaevropa.org, 8.03.2014, qasur në 10.03.2014.

Mediat dhe mohimi

Dejana Nešić

Më duket se sot ka mbetur i pari dhe i vetmi parim i të menduarit (dhe letrar-kulturor)i patriotizmit tonë: mos të mendojmë asgjë, t'i ndryshojmë faktet, t'i interpretojmë gabimisht të vërtetat më themelore, të shpërndajmë gënjeshtra, të ribëjmë kultin e frazave të zbrazëta, shkurtimisht të bëjmë atë që i kundërshtohet edhe shijes më primitive të mendjes së shëndoshë.

Miroslav Krleža, "Rishikim letrar" (citati hyrës nga romani *Kultura e gënjeshtrës* të Dubravka Ugrešić, "Arkzin", Zagreb, 1996)

Për gjenocidin.

Në verën e 1991[154], Ushtria e Republika Srpskas ka hyrë në Srebrenicë, qytet në Bosnjën lindore, zonë e mbrojtur nga ana e Kombeve të Bashkuara. Ka vrarë më shumë se 8000 meshkuj dhe djelmosha të nacionalitetit boshnjak për vetëm disa ditë. Nëntë vite më vonë, Dhoma Gjyqësore e Tribunalit Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë (TPNJ) në rastin kundër gjeneral Radislav Krstić ka definuar këtë masakër si gjenocid.[155]

Plani i udhëheqjes politike dhe ushtarake të boshnjakëve serbë ka qenë që të dëbojë popullatën myslimane nga Srebrenica, si dhe që të gjithë meshkujt e aftë fizikisht nga Srebrenica të vriten. Me dhjetë dhe njëmbëdhjetë korrik 1995, duke ikur nga ushtria e boshnjakëve serbë, rreth 25 dhe 30 mijë boshnjakë myslimanë, kryesisht gra dhe fëmijë, por edhe meshkuj nga enklavat, kanë ikur në Potoqare afër Srebrenicës, ku ka qenë e vendosur baza e Kombeve të Bashkuara, duke kërkuar mbrojtje nga forcat e UN-it. Në të njëjtën kohë, duke vendosur që mos të lëshohen në mëshirë të forcave ushtarake serbe, rreth 15000 meshkuj boshnjakë kanë lëshuar territorin e Srebrenicës, duke u munduar të depërtojnë në territorin e kontrolluar nga ushtria boshnjake. Në ditët e ardhshme, ushtria e boshnjakëve serbë, së pari i ka ndarë rreth 1000 meshkuj nga gratë dhe fëmijët në Potoqare, duke i lejuar gratë dhe fëmijët që të shkojnë në Tuzëll, dhe pastaj ka zënë robërrreth 6000 meshkuj nga

154 Lufta në Bosnje dhe Hercegovinë ka zgjatur gati katër vjet, nga 1992 deri 1995, dhe për pasoja ka pasur gati 100.000 të vrarë dhe të zhdukur dhe gati 2-milion refugjatë dhe të zhvendosur.
Kampet e përqendrimit kanë qenë të vendosura në tërë territorin e Bosnje dhe Hercegovinës, dhe në to meshkujt, gratë dhe fëmijët janë zënë robër dhe mbajtur në kushte më johumanet, të nënshtruar trajtimit të vrazhdë, torturës dhe dhunës seksuale joselektive.
Në Bosnjën Lindore, territor i cili kufizohet me Republikën e Serbisë, pastrimi etnik i popullatës boshnjake myslimane është kryer me qëllimin që të dëbohen boshnjakët myslimanë edhe pse kanë qenë shumicë e popullatës në komunat kryesore të kësaj hapësire. Në qytetet Vishegrad dhe Srebrenicë, ku boshnjakët myslimanë kanë përbërë 60% të popullsisë para luftës, pas luftës së 1997 thuaja se nuk kanë ekzistuar.

155 *Prokurori kundër Radislav Krstić,* Aktgjykimi i Dhomës së Apelit, 19 Prill 2004, IT-98-33-A.

kolona, e cila po mundohej të arrijë deri te territoret boshnjake. Vrasjet sistematike dhe masovike të meshkujve dhe djemve boshnjakë të zënë robër kanë filluar më 13 korrik dhe kanë vazhduar deri në fund të korrikut të vitit 1995. Trupat e tyre janë varrosur në lokacione të shumëta në tërë territorin e Bosnjës Lindore nën kontrollin e ushtrisë së boshnjakëve serbë. Në muajt pasardhës, duke tentuar që të mbulojnë gjurmët e krimeve, shumë varreza masive janë zhvarrosur me qëllim që trupat të varrosen në lokacione tjera të fshehta. Për këto krime, shumë liderë politikë dhe ushtarakë të boshnjakëve serbë janë proceduar dhe dënuar para TPNJ-së. Sidoqoftë disa komandantë, me grada të larta dhe udhëheqës politikë nga Serbia, kanë qenë poashtu të akuzuar për gjenocid në Srebrenicë; më i rëndësishmi nga të cilët ka qenë Slobodan Milošević, ish-kryetar i Serbisë dhe Jugosllavisë dhe Momčilo Perišić, komandant i Gjeneral Shtabit të Ushtrisë së Jugosllavisë.

Për më shumë, në vitin 2007, 14-vjet pas gjenocidit, Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë në Hagë, duke vepruar në rastin e Bosnje dhe Hercegovinës kundër Serbisë dhe Malit të Zi për tentimin e shfarosjes së popullatës boshnjake myslimane të Bosnje dhe Hercegovinës ka gjetur se edhepse Serbia nuk ka qenë në mënyrë të drejtpërdrejtë përgjegjëse për gjenocid e as që ka marrë pjesë në të, ajo ka qenë përgjegjëse pasi që nuk ka mundur të parandalojë gjenocidin, si dhe se nuk ka bashkëpunuar me TPNJ në dënimin e kryerësve të gjenocidit, duke përfunduar se Serbia ka shkelur Konventën për Parandalimin dhe Dënimin e Gjenocidit.

Konteksti dhe arsyet e miratimit të Deklaratës

Në janar 2009, Parlamenti Evropian ka miratuar rezolutën me të cilën thërret institucionet e Bashkimit Evropian që të shënojnë ditën e përvjetorit të gjenocidit në Srebrenicë me miratimin e datës 11 Qershor, si Ditë e komemomaracionit të gjenocidit në Srebrenicë në të gjithë BE-në, por fillimisht duke ftuar shtetet e Ballkanit Perëndimor, që ta bëjnë këtë. Duke ndjekur këtë iniciativë, në fillim të vitit 2010, ish-presidenti i Serbisë, Boris Tadić, i ka propozuar Qeverisë së Republikës së Serbisë që të miratojë Deklaratën për dënimin e krimeve të kryera në Srebrenicë. Për Deklaratën është diskutuar në mbledhjen e Qeverisë më 30 mars të vitit 2010.

Nuk është befasuese që një propozim i tillë ka arritur në këtë moment. Mungesa e dedikimit të Serbisë në bashkëpunim me TPNJ-në dhe mosgatishmëria e saj që të arrestojë të arratisurit e tjerë të Hagës kanë shkaktuar një hap serioz prapa në procesin e integrimeve evropiane. Bashkëpunimi me Tribunalin e Hagës ka qenë e rëndësisë primare për Holandën, e cila më parë ka parandaluar vazhdimin e procesit të euro-integrimeve të Serbisë derisa shumica e të arratisurve më të kërkuar të jenë ende në liri – dhe sidomos Ratko Mladić dhe Radovan Karadžić. Edhe pse Marrëveshja për Stabilizim dhe Asociim dhe Marrëveshja për tregëti dhe çështje tregëtare ndërmjet BE-së dhe Serbisë janë nënshkruar në Luksemburg, në prill të vitit 2008, hhHolandezët kanë ngrirë një pjesë të marrëveshjes së MSA-së me Serbinë pasi që Ratko Mladić ende nuk ishta arrestuar. Pra problemet e qeverisë demokratike me nacionalizmin në rritje në Serbi kanë bërë që shumica e shteteve evropiane t'i japë Serbisë mundësinë e hyrjes në regjimin e liberalizimit të vizave me BE-në në dhjetor të vitit 2009. Pas kësaj Serbia ka aplikuar për anëtarësim në Bashkimin Evropian në fund të dhjetorit të vitit 2009. Hapi i ardhshëm për Serbinë në procesin e euro-integrimeve ka qenë ratifikimi i Marrëveshjes së Stabilizim Asociimit nga shtetet anëtare në vitin 2010.

Për Deklaratën

Drafti i Deklaratës, për dënimin e krimeve të kryera në Srebrenicë, ka qenë i shkruar duke ndjekur vendimin e Gjykatës Ndërkombëtare të Drejtësisë për gjenocidin e kryer në Srebrenicë në rastin Bosnje dhe Hercegovinës kundër Serbisë nga viti 2007 dhe gjithashtu në përputhje me obligimin e Serbisë që të respektojë konventat ndërkombëtare për të drejtat e njeriut, të cilat i ka ratifikuar. Sidoqoftë, motivet për miratim të Deklaratës, poashtu janë paraqitur si obligim moral ndaj gjeneratave të ardhshme në Serbi.

Në Deklaratë, të miratuar me shumicë minimale, nga 250 deputetë, 127 kanë votuar për miratimin e saj, Kuvendi i Republikës së Serbisë "më së ashpri dënon krimet e kryera ndaj popullit boshnjak në Srebrenicë, siç është theksuar në aktgjykimin e Gjykatës Ndërkombëtare të Drejtësisë" dhe shpreh keqardhje (dhembshuri) dhe kërkimfalje për familjarët e viktimave për mossuksesin e Serbisë që të bëjë çfarë ka qenë e mundur që të parandalojë një tragjedi të tillë. Qeveria e Republikës së Serbisë, poashtu ka theksuar rëndësinë e arrestimit të komandantit të boshnjakëve serbë si dhe procedimin e tij para Tribunalit të Hagës, dhe ka theksuar përkrahjen e plotë për institucionet, që kanë mandatin e procedimit të përgjegjësve për krime lufte. Parlamentarët serbë, poashtu kanë shprehur pritjet e tyre se kolegët e tyre në rajon do të dënojnë krimet e luftës kundër serbëve, do të kërkojnë fajle dhe do të shprehin keqardhjen e tyre ndaj familjeve të viktimave serbe. Më tej, me anë të Deklaratës ftohen të gjitha palët e konfliktit në Bosnje dhe Hercegovinë, si dhe në shtetet tjera is-jugosllave që të "vazhdojnë procesin e pajtimit dhe forcimin e kushteve për bashkëjetesë, të bazuar në barazi të kombeve dhe njohje të plotë të drejtave dhe lirive njerëzore dhe të pakicave, ashtu që krimet e kry-

era mos të përsëriten më kurrë".[156]

Derisa nga bashkësia ndërkombëtare u nxituan me lëvdatat për Serbinë lidhur me Deklaratën, në rajon nuk ka qenë ashtu. Para së gjithash, viktimat e gjenocidit në Srebrenicë nuk kanë qenë të kënaqura me tekstin e Deklaratës dhe anashkalimit të përdorimit eksplicit të termit "gjenocid" dhe zëvendësimin e saj me fjalën "krim".

Për më shumë, ka pasur edhe grupe, sidomos në Serbi dhe në Republikën Srpska, entitetin e Bosnje dhe Hercegovinës, që kanë kritikuar Deklaratën për shkak të ndarjes së gjenocidit në Srebrenicë nga krimet tjera, posaçërisht ato të kryera ndaj viktimave me prejardhje serbe, që ka zbuluar një shoqëri shumë të polarizuar, e cila edhe më tej është e ndarë sa i përket të kaluarës së rëndë luftarake dhe trashëgimisë së krimeve të kryera gjatë të nëntëdhjetave.

Definicioni

Ky punim tenton që të përcjellë raportimin e gazetës ditore "Blic"[157] gjatë dhe pas miratimit të Deklaratës për Srebrenicën, më 31 mars të vitit 2010. Qëllimi është që të hulumtohet niveli dhe vëllimi i mohimit në tekstet, që merren me këtë vepër të rëndësishme të Parlamentit Serb në kontekstin e ballafaqimit me të kaluarën në shoqërinë tranzicionale, siç është ajo serbe, pas ngjarjeve të luftës gjatë viteve të nëntëdhjeta të shekullit të kaluar. Rezultatet e paraqitura të analizës paraqesin bazën për shikim në mënyrën se si në median e përmendur është përcjellë miratimi i Deklaratës. Gjithashtu në punim është e përfshirë edhe gazeta "Glas Javnosti", pasi që autorja ka konsideruar se ka pasur aso tekstesh, që me intonacionin e përdorur kanë tentuar që të mjegullojnë rëndësinë e miratimit të Deklaratës dhe të shtrembërojnë qëllimet si dhe pasojat e së njëjtës. Qëllimi është, pra, që të vendoset marrëdhënia e mediave dhe gazetarëve si bartës të një profesioni me përgjegjësi shoqërore ndaj realizimit të drejtës tranzicionale nëpërmjet raportimit objektiv dhe të saktë.

Hyrje

Nëse "objektiviteti gazetaresk kuptohet si zgjedhja adekuate e lajmeve krahasuar me realitetin, të cilin ai lajm pretendon ta rindërtojë dhe aftësojë që ngjarjet të transmetohen ashtu si kanë ndodhur"[158], shtrohet pyetja se pse atëherë diskursi i gazetarisë në Serbi "ndihmon" mendimin publik, i cili përfaqëson trashëgiminë e të nëntëdhjetave? Vetëdija e gazetarëve për ekzistimin e diskursit publik, që lidhet me mohimin mes pranuesve, si pasojë e drejtimit shoqëror dhe mosgatishmërisë së tyre që të ballafaqohen me realitetin, që është parakusht për funksionimin e etikës gazetareske, aq thelbësore për kredibilitetin e profesionit, pasi që gazetari punon në shërbim të publikut.[159] Autori John Meril nuk përjashton thirrjen në objektivitet ose në respekt, por prapë i trajton si veti të individit. Poashtu ai pranon vetëm përgjegjësinë "që gazetari i lirë dhe i arsyeshëm i cakton për vetveten' ose përgjegjësinë e "një personaliteti të lirë në shoqëri të lirë'. Kjo është e vetmja rrugë për realizimin e përgjegjësisë gazetareske, e cila definohet si pluralizëm.[160] Mediat dhe veprimtaria e tyre përfaqësojnë një prej kushteve kryesore, që mohimin e sjellin në nivel të shprehjes publike. A do të ishte kundërpeshë e mohimit kushtimi i hapësirës mediale raporteve për krimet e luftës, gjykimeve për krime të luftës, iniciativave lidhur me ballafaqimin e të kaluarës së luftës? " Në këtë kuptim, gazetarët dhe mediat do të duhej të konsideroheshin si 'kryerës specifik: të realitetit dhe jo vetëm reflektues të thjeshtë."[161] A do të kontribuojë manipulimi i publikut me anë të politikave redaktuese në vendosjen e kontinuitetit me të kaluarën, të cilët janë pjesë e këtyre veprave të këqija. Të këqijat nga e kaluara janë në korrelacion të drejtë me mediat dhe dezinformimin e tyre, nxitjen

156 Deklarata e Kuvendit së Republikës së Serbisë për Dënimin e rimeve në Srebrenicë. E qasshme në: http://www.parlament.gov.rs/%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8/%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B0-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0/%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0/%D1%83-%D1%81%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D1%83-%D0%BE%D0%B4-11-%D1%98%D1%83%D0%BD%D0%B0-2008.1535.html.

157 Gazeta "Blic" është zgjedhur si gazeta më e lexuar ditore. Në krahasim me profilin e lexuesve dhe politikën redaktoriale, kjo gazetë ditore përmbush nevojat e komunikimit të qytetarit/es mesatar serb, i cili të paktën lexon shtypin ditor dhe ka në masë të caktuar një dozë të gjykimi kritik ndaj shoqërisë; Dubravka Valiq Nedelkoviq, "Reality show në çelësin digjital", *Medijski dijalozi,* numër 12, Tom 5.

158 Daniel Korni, *Etika e informimit*, „Clio", Beograd, 1999, faqe 77.

159 Profesioni gazetaresk është objektiv, ndërsa principet e raportimit gazetaresk janë respekti, saktësia dhe rëndësia. (Daniel Korni, *Etika e informimit*, "Clio", Beograd, 1999.).

160 John C. Meril, *The Imperative of Freedom*, "Hastings House", New York, 1974.

161 Daniel Korni, *Etika e informimit*, „Clio", Beograd 1999, faqe 78.

për luftë dhe gjuhë të urrejtjes. Roli i mediave në politikën bashkëkohore është i tillë, që ata edhepse të menduar si të hapur dhe të lirë, prapë duhet të jenë nën kontroll të rreptë dhe të fortë.[162] Pyetja e ballafaqimit me të kaluarën është ajo që i mbetet vetëdijes sonë dhe e cila bëhet kur brengosemi dhe dëshirojmë të dijmë se në çfarë shoqërie jetojmë, – këto janë fakte të rëndësishme nëse dëshirojmë ta njohim shoqërinë tonë.[163]

Kur është fjala për bashkësinë shoqërore, "pajtimi me të kaluarën" nënkupton që të dihet saktë se çfarë ka ndodhur dhe që kjo të pranohet hapur, pasi që pranimi si i tillë zyrtarizohet dhe hyn në diskursin publik. Se a do të arrihet pranimi dhe se në çfarë mënyre do të jipet ai, varet nga natyra e regjimit të kaluar dhe mbetjeve të fuqisë së tij, nga mënyra, në të cilën realizohet tranzicioni dhe karakteri i shoqërisë së re. Me gjithë atë ekzistojnë edhe arsye tjera për heshtje të së kaluarës dhe nxitjes së amnezisë kulturore.

Analiza

Është e rëndësishme të thuhet se në periudhën e njëjavore, para dhe pas votimit të Deklaratës për Srebrenicën në Parlament, përveç një dite (e mërkurë 24 mars 2010), nuk ka pasur mungesë të shkrimeve për këtë temë. Të gjitha tekstet, që kryesisht për nga zhanri janë raport, madje ka edhe lajme dhe një komentim, i gazetares Gordana Suša, teksti "Për mënyrën dhe në emër të mënyrës", e diel 3-4 prill 2010, për arrestimin e aktivistëve të Iniciativës Rinore për Drejta të Njeriut për shkrimin e fjalisë "Kjo fjalë e rëndë e huaj gjenocid" në platonë para Parlamentit, i cili është një akt që dëshmon për kontekstin më të gjerë shoqëror në momentin e miratimit të Deklaratës, janë publikuar në rubrikën "Politika", në faqet 2 dhe 3, pra menjëherë pas faqes së parë, e cila flet për vetëdijen e bordit redaktues për rrëndësinë e temës. Sidoqoftë, pothuajse në të gjitha tekstet, Deklarata është përmendur në kontekstin e votimit të mundshëm dhe "numërimit" të votave të partive aktuale politike, si dhe nëpërmjet deklaratave të liderëve lidhur me mundësinë për të votuar pro ose kundër miratimit të këtij dokumenti. Kjo media e shtypur kryesisht në raportimin e saj është koncentruar në diskutimin e politikanëve për shumicën e votimit të Deklaratës, shumë më shumë se në vetë thelbin e temës. Do të mund të thuhej se një raportim i tillë ditor-politik ka një dozë të senzacionit që nuk i përshtatet seriozitetit të temës dhe detyrës gazetareske.[164]

Një prej titujve më ilustrativ është gjithsesi teksti i së enjtes, i 1 prillit 2010, një ditë pas miratimit të Deklaratës, me titull shokues "Qeveria ka shantazhuar shërbimin publik". Sipas fjalëve të Aleksandar Tijanić, drejtor i shërbimit Publik, RTS ka qenë e shantazhuar pasi që, siç thotë, ka dalë se "miratimi i deklaratës varet nga ata". Do të thotë përveç shfaqjes së rastit që pushteti të kryejë shantazh në politikën editoriale, Tijanić me arsyetimin e saj turpërues ka tentuar të na shpjegojë se transmetimi i Ligës së Kampionëve ka primat në krahasim me dënimin e krimeve të luftës në Srebrenicë. Për shkak të fitimit që sjellë shikueshmëria e Ligës së Kampionëve, Shërbimi Publik ka qenë i kërcënuar me "obligimin" që të japë transmetim të drejtpërdrejt të takimit të Kuvendit për miratimin e Deklaratës për Srebrenicën, të cilën në transmetimin e mbrëmjes e kanë shiquar gjithsej 1.781.00 njerëz[165], duke parashikuar se ky është obligim i tyre si moral edhe profesional.

Kundërshembull ose deri diku "dritë" e bardhë e këtij raportimi "Blic-i" e ka bërë me tekstin e 31 marsit 2010, metitull "Tregëtia për të dënuar krimin"[166]. Në hyrjen e tekstit lexuesve iu ka shpjeguar se shumica qeverisëse në mënyrë që të miratohet rezolutën për Srebrenicën, ka "tregëtuar" me interesa specifike. Më tutje thuhet se "me mbylljen e kësaj daljeje, teksti i Deklaratës nuk është miratuar as ndryshuar, edhepse disa deputetë të caktuar, dje pasdite, kanë pritur signal nga kreu i shtetit që në rezolutë të citohet aktgjykimi i Gjykatës Ndërkombëtare të Drejtësisë dhe të shtohet termi 'gjenocid'."

162 Noam Chomski, *Kontrollimi i mediave*, „Rubikon", Novi Sad, 2008, faqe 7.

163 Noam Chmski, *Kontrollimi i mediave*, „Rubikon", Novi Sad, 2008, faqe 30.

164 Duke shikuar titujt e teksteve gazetareske të „Blic" në periudhën e përmendur, në fund të punimit, për shkak të ilustrimit dhe forcimit të asaj çfarë u tha.

165 Sipas fakteve të „AGB Nilsen", kjo është trefish shikueshmëri nga ajo që në Serbi kanë zakonisht transmetimet e kuvendit, që tregon për interesimin e publikut për këtë temë.

166 Nëntitulli i tekstit thotë: "Palma mori të drejtën për funksion të dyfishtë, SPS tekstin për dënimin e krimeve ndaj serbëve, partitë boshnjake insistuan për 'gjenocid'".

Autorja konsideron, se si një shembull të dukshëm të mohimit gazetares, është shumë e dobishme të përmendet, madje pa analizë të raportimit të tërësishëm , gazeta "Glas javnosti', që siç duket, më së largu në këtë përpjekje. Pra gazeta para miratimit të Deklaratës për Srebrenicën ka pasur një botim më vete nën titullin "Letërnjoftimi i Srebrenicës", në të cilën autori Milivoje Ivanišević, publicist dhe hulumtues i krimeve të luftës në ish-Jugosllavi, siç është theksuar në shënimet hyrëse, ka shtruar një kronologji të ngjarjeve në Srebrenicë, që kanë paraprirë gjenocidin, ku së pari në pjesën hyrëse është shtruar qëllimi i autorit që nëpërmjet shkrimit të tij të tentojë të hedhë poshtë vërtetësinë e aktgjykimit të Tribunalit të Hagës se në Srebrenicë ka ndodhur gjenocidi dhe të dëshmojë qëndrimin e tij privat se në pyetje është krimi i luftës. Qëllimi është i dukshëm, që shtrohet në tekst, se vrasjet e boshnjakëve myslimanë të prezantohen si pasojë e vrasjeve të popullatës serbe në fshatrat serbe për rreth dhe me të të tentohet të jipet "arsyetim" dhe të minimizohet krimi. Titulli "Vuajtjet e serbëve deri në prill 1993" shkon në të mirë të kësaj teze. Autori paraqet listën e të vrarëve në pjesën "Kriminelët e shpallur viktima" dhe "Edhe vrasësit në mes të të varrosurve" nën shpjegimin se shumica e tyre kanë qenë pjesëtarë të ushtrisë së boshnjakëve dhe janë vrarë si ushtri, dhe jo si civilë të pafajshëm. Titulli "Mbrojtësi i padukshëm" tregon për mjekun britanik Simon Mardel, nga Organizata Botërore e Shëndetësisë, i cili sipas të gjeturave të autorit ka nisur një pamflet të rrejshëm me informata se në Srebrenicë çdo ditë vdesin njëzet deri tridhjetë persona. Tekste të shumta si pjesë të kësaj tregojnë për shkelje të Konventës së Gjenevës nga ana e boshnjakëve, ndërsa, sipas pohimeve të tij, pjesa serbe gjithmonë i ka respektuar zakonet e luftës dhe armëpushimet e vendosura. Në diskursin politik kjo është e ashtuquajtur *mohim i implikimeve*[167](është arsyetuar ajo çfarë është bërë pasi është pasojë e diçka çfarë ka ndodhur, por edhe *mohim i interpretimit*[168], ka ndodhur diçka krejt tjetër – autori tregon për gjoja numër më të vogël të viktimave dhe viktimat i shpallë fajtore. Kjo është në të njëjtën kohë edhe *mohim i ekzistimit të viktimave*[169], pasi që diku ekziston një ndjenjë e brendshme shumëshekullore e popullit serb se si ata janë viktima. Prej këtu rrjedhë ndjenja se "ata e kanë filluar" ose se kanë "marrë atë çfarë kanë merituar', që fajin e gjuajnë në të lënduarit është shfajësim zyrtar. Mbrojtja është gati historike: viktimat e tashme janë kryerësit e mëhershëm.

Jemi dëshmitarë shumëvjeçar të tentimit që në diskursin zyrtar "përgjegjësia t'i shkruhet, të emëruar ose paemëruar, fuqive që thuajse nuk kanë asnjë lidhje me qeverinë dhe janë jasht kontrollit të saj "[170]. Diskursi politik është thirrë poashtu në të ashtuquajtura formacionet paraushtarake e që veprimi i të cilave ka qenë jasht kontrollit të shtetit. Krijimi i kushteve për demokraci dhe ligjshmëri nënkupton shikim prapa që të rrëzohet edhe diskursi publik, i cili e ka arsyetuar marrëveshjen e fshehtë, heshtjen ose moskokëçarjen.[171]

Konteksti më i gjerë shoqëror

Për të kuptuar në mënyrë të drejtë profesionin e gazetarit, duhet shtruar disa pyetje. Çfarë është më të drejtën shoqërore e që duhet të rrjedhë nga komunikimi i qëndrimeve të kundërta nga e kaluara? Ku janë në raportimet mediale "të vërtetat personale", tregimet e viktimave të heshtura, përvojat subjektive të njerëzve që kanë heshtur? "Kulturat e mohimit nxisin mbylljen kolektive të syve, moshulumtimin e krimeve dhe normalizimin e tyre si diçka që i përket ritmit të përditshëm të jetës."[172]

Në fund

Qëllimi i punës gazetareske është sjellja e së vërtetës faktike. Kjo nënkupton pikët e informatave objektive për ngjarje të caktuara dhe njerëz të caktuar: çfarë ka ndodhur saktësisht, kujt i ka ndodhur, ku, kur dhe si. Përveç nivelit profesional, në atë shoqëror kjo nënkupton shënimin e kontekstit, qëllimit dhe klishesë së shkeljes së drejtave të njeriut; analizimi i fakteve, i cili duhet të shkrijë çdo mohim lidhur me të kaluarën. Kjo më tej do të thotë diskualifikim i informatave të rrejshme, të cilat njëherë janë pranuar si të vërteta.[173]

Duke marrë parasysh se Srebrenica ka qenë temë e shumë spekulimeve në opinionin publik kombëtar dhe ndërkombëtar, duke filluar që nga spekulimi për numrin e viktimave

167 Stenli Koen, *Gjendja e mohimit*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, faqe 162.
168 *Ibid.*
169 Stenli Koen, *Gjendja e mohimit*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, faqe 172.
170 Stenli Koen, *Gjendja e mohimit*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, faqe 170.
171 Stenli Koen, *Gjendja e mohimit*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, faqe 342.
172 Stenli Koen, *Gjendja e mohimit*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, faqe 159.
173 Stenli Koen, *Gjendja e mohimit*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, faqe 326.

deri te "akuzimi i të akuzuarëve"[174], pra sulmimin e kritikuesve të jashtëm me standarde të dyfishta, dhe pa të drejta që të përzihen, mbretëron një qëndrim negativ i opinionit publik për Tribunalin e Hagës dhe domosdoshmërinë, që kryerësit e krimeve të rënda të luftës të përgjigjen për të njëjtat, deri te "thirrja për besnikëri më të madhe "[175].

Mohimi publik është nga kohët e kaluara: të gjitha teknikat e neutralizimit, racionalizimit, mënyra e të folurit, arsyetimi, të gjitha *cliche-të* vëzhguese duhet të dënohen. Një arsye është: zbulimi i së vërtetës si vlerë morale vetë prej veti. Një arsye e rëndësishme është ndjeshmëria e viktimave, që është sidomos e theksuar tek familjet dhe miqtë e viktimave.

Pas 5 tetorit në Serbi kanë ngecur lustrimi dhe sankcionet penale për gazetarë, nxitësit e luftës. Me këtë është dërguar mesazhi i pëlqyeshmërisë publike të gënjeshtrës dhe urrejtjes. Mediat pas 5 tetorit janë "tabloizuar", ndërsa gjuha e urrejtjes është privatizuar. Në përputhje me pritjet e dëshpëruara kanë pasuar heshtja dhe mohimi i krimeve me disa përjashtime.

Mediat e "papastruara" nuk janë në gjendje që të sillën në mënyrë kritike ndaj të kaluarës. Për këtë i ikin temës tabu shoqërore siç janë krimet e luftës dhe gjenocidit dhe nuk mundohen që të marrin qëndrim profesional. Në Serbi nuk ekziston publiku kritik i vërtetë, prandaj edhe në diskursin zyrtar dhe privat gjithmonë "përsërisim" temat e njëjta. Cenzura, ajo çfarë elitat e rrejshme duan që t'u transmetohet qytetarëve, autocenzura, ndjesia e brendshme e viktimizimit të serbëve, që nuk është as temë e asnjë diskutimi publik, mbajtja e pamjes stereotipike, e krijuar në mediat e të nëntëdhjetave, ideologjia nacionaliste, e cila edhe më tutje dominon, këto janë arsyet për mosekzistim të mediave të lira, profesionale dhe pamundësia që të krijojmë shoqëri më të mirë dhe më përparimtare.

...

Për fund është me rëndësi të shikohen disa deklarata të zyrtarëve serbë për Srebrenicën, për hirë të kuptimit më të mirë të marrëdhënies së publikut në Serbi ndaj kësaj çështjeje. Miratimi i Deklaratës është paraprirë me veprime të disa përfaqësuesve të institucioneve shtetërore, siç është akti i kërkimfaljes publike, tanimë ish-presidentit serb Boris Tadić, që kanë mundur dhe në masë të madhe janë interpretuar në publikun vendor dhe më gjerë, si kryerje e përpjekjeve individuale, por sidoqoftë paraqesin një akt simbolik të reparacionit. Mbetet pyetja se çfarë është qëllimi i fjalëve të kërkimfaljes, që drejtojnë zyrtarët më të lartë. Përse ata nuk e kanë rëndësinë e gjestit të Willie Brandt nga vitet e largëta të 70-ta, i cili në dy gjunj kërkoj falje për viktimat e Hitlerit?

Gjatë vitit 2004, në mandatin e parë si kryetar i Serbisë, Tadić së pari ka shprehur qëndrimin se "mohimi i gjenocidit dhe krimeve janë pjesë përbërëse e debatit demokratik dhe janë të garantuara me kushtetutë, në bazë të lirisë së mendimit dhe shprehjes"[176], që me 10 korrik të vitit 2010, të vizitojë Qendrën Memoriale në Potoçar, duke thënë se shkuarja e tij në Srebrenicë është "akt i pajtimit dhe ndërtimit të urave në mes të popujve'. Që me 17 prill 2010, kryetari i atëhershëm Boris Tadić, ka publikuar artikullin me titullin "Kërkimfalja për Srebrenicën", në rubrikën e mendimeve të gazetës ditore me tirazhin më të madh në Amerikë "Uoll strit zhurnal", që e ka transmetuar agjencia kroate Hina.[177]

Boris Tadić ka kërkuar falje dy herë: në vitin 2004 në Sarajevë dhe në vitin 2007 në Zagreb. Shkuarja e kryetarit Serb në përkujtime në Srebrenicë është hapi i tij më i madh, ndërsa miratimi i Deklaratës për Srebrenicën në Parlamentin e Serbisë, pa marrë parasysh se është evituar fjala "gjenocid" konsiderohet kërkimfalja më e madhe ndaj Bosnje dhe Hercegovinës.[178]

Pas Boris Tadić edhe kryetari i ardhshëm i Serbisë ka dërguar kërkimfalje për Srebrenicën. Në fund të prillit të vitit 2013, kryetari i Serbisë Tomislav Nikolić, në emisionin "Intervju 20", në kanalin boshnjak BHT ka kërkuar falje për krimet, të cilat individët i kanë kryer ndaj boshnjakëve në emër të Serbisë dhe popullit serb. Nikoliq ka thënë se "nuk mund të përshkruajë se sa neveri ndjen kur përmendet Srebrenica". Sipas fjalëve të tij, Srebrenica është sinonim i krimeve të rënda, të cilat i kanë kryer disa pjesëtar të popullit serbë, për çka disa herë thellësisht ka kërkuar falje.[179] Në të

174 Stenli Koen, *Gjendja e mohimit*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, faqe 154.

175 Stenli Koen, *Gjendja e mohimit*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, faqe 155.

176 E qasshme në: http://balkans.aljazeera.net/vijesti/pocetak-kraja-negiranja-genocida; qasur më 26.01.2014.

177 E qasshme në: http://banjalukain.com/mediji/izvinjenje-za-srebrenicu-u-vol-strit-zurnalu; qasur më 26.1.2014.

178 E qasshme në: http://www.slobodnaevropa.org/content/balkan_zrtve_ratovi_izvinjenja_izetbegovic_tadic/2208585.html; qasur më 26.1.2014.

njëjtin emision ai ka thënë se "gjenocidi duhet dëshmuar". Tomislav Nikolić poashtu ka thënë se "çdo gjë që ka ndodhur në hapësirën e ishJugosllavisë, gjatë luftërave, ka pasur karakteristikat e gjenocidit".[180] Kërkimfalja ka pasuar pas disa deklaratave jo të duhura në fillim të mandatit që kanë pasur jehonë në rajon.

Duke i shfletuar titujt në fund të këtij punimi, që kanë përcjellë procesin e miratimit të Deklaratës, mund të shihet se kryetari i atëhershëm i Partisë Përparimtare Serbe, tash kryetari i Serbisë, Tomislav Nikolić, atëherë ka thënë se përparimtarët nuk do të votojnë për Deklaratën për Srebrenicën, nëse në të "edhe në shenja tregohet se populli serb ka kryer çfarëdo lloji të gjenocidit ".

Duke përmbledhur marrëdhënien e publikut serb ndaj gjenocidit në Srebrenicë, tetëmbëdhjetë vjet e gjysmë pas tragjedisë, mund të përmblidhet si mohim sistematik dhe relativizëm i gjenocidit të Srebrenicës, por edhe si mungesë të fuqisë së vërtetë për të bërë hapin në ballafaqim me të vërtetën. Sidoqoftë në institucionet kryesore shtetërore dhe në hapësirën mediatike praktikisht nuk ka vend për mohim të hapur të asaj çfarë ka ndodhur në Srebrenicë, që është në kundërshtim me qëndrimin e mëparshëm dominues të qëndrimit publik serb.

Lista e titujve të teksteve gazetareske:

Blic 23 mars 2010, – Miratimi i rezolutës së Srebrenicës, 30 mars, antrfile: Asnjë fjalë për deklaratë tjetër,

Blic, 25 mars 2010, – Parlamenti për Srebrenicë: Për shkak të votimeve, dënimi i krimeve në plan të dytë,

E premte, 26 mars 2010, – SNS nuk do të votojë për tekstin për Srebrenicën; Humbës Slavica Đukić Dejanović, Kryetari i Kuvendit: Drafti i rezolutës për Srebrenicën më shumë është fryt i kompromisit politik se sa dëshirës që në mënyrë të dinjitetshme të dënojë krimin e tmerrshëm; Komentet e lexuesve,

E shtunë, 27 mars 2010, – Nikolić: Koštunica kërkon arsye që mos të bashkëpunojë (intervju) – Do t'i propozojë Kryetarit të Partisë që mos të votojmë rezolutën në Srebrenicë; Komentet e lexuesve; SNS nuk do të votojë për tekstin e Srebrenicës,

E diel, 28 mars 2010, – Ftohtë: Tomislav Nikolić, Kryetari SNS – Ka deklaruar se përparimtarët nuk do të votojnë për deklaratën për Srebrenicën nëse në të "çoftë në shenja tregohet se populli serb ka kryer çfarëdo lloji të gjenocidit",

Jovanović: Serbisë i duhet e vërteta (lajm i agjencisë i marrë nga FoNet); Vesti: Srebrenica në procedurë; Dodik: Rezoluta e papranueshme,

E hënë, 29 mars 2010, – Kuvendi i Serbisë të martën për Srebrenicën – Deklaratën mund ta përkrahë edhe SNS,

E martë, 30 mars 2010, – Parlamenti sot për rezolutën për Srebrenicën – Me shumicë të dobët deri te dënimi i krimeve,

E mërkure, 31 mars 2010, – Debati në Kuvendin e Serbisë për Srebrenicën – Tregëtuan që të dënojnë krimin,

E enjte, 1 prill 2010, – Shteti do të paguajë dëmshpërblimin UEFA-së për mostransmetimin e Ligës së Kampionëve,

Tijanić: Pushteti ka shantazhuar shërbimin publik; antrfile: Kuvendin e përcollën një milion e gjysmë njerëz; Reagimet për miratimin e deklaratës,

E premte, 2 prill 2010, – Fitues: Boris Tadić, kryetar i Serbisë – Me iniciativën e tij Kuvendi i Serbisë më në fund miraton deklaratën, me të cilën dënohen krimet ndaj boshnjakëve në Srebrenicë; Humbës: Slavica Đukić Dejanović, kryetar i Parlamentit,

E shtunë – e diel, 3-4 prill 2010, - Vesti: Đukić Dejanović – Deklarata nuk i bën dëm RS; SNS – Pasoja të këqija; Gordana Suša: Për mënyrën dhe në emër të natyrës; Humbës: Dragan Marković Palma, lider i Serbisë së Bashkuar: Miratimi i dënimit të krimeve është kushtëzuar me vërtetim se mund të jenë dy fotelje; Blic hit - Ivica Dačič: Kriminelët kanë vetëm një kombësi – kriminele,

E hënë, 5 prill 2010, – Kuvendi për krimet ndaj Serbëve: Deklarata e re më së voni në qershor; Vesti - Štrbac: Deklaratë për të gjitha krimet,

E martë, 6 prill 2010, – Grupi Ndërkombëtar i Krizave për Deklaratën për Srebrenicën: Dënimi i krimeve dëshmi që Serbia ecën përpara; Lexuesit komentojnë: Deklarata e re më së largu në qershor.

179 "Unë gjunjëzohem dhe kërkoj falje për Serbinë për krimin që është kryer në Srebrenicë. Kërkoj falje për krimet, të cilat në emër të shtetit tonë dhe popullit tonë ka kryer cilido individ nga populli ynë. Kërkoj falje për çfarëdo mëkati që ka kryer pjesëtari i popullit serb në një kohë kur ka harruar për vetitë njerëzore, në atë që na ndanë nga kafshët. Nuk pres kërkimfalje për krimet e kujtdo ndaj serbëve, por unë kërkoj falje për krimet që i ka kryer cilido individ i popullit tonë", ka thënë Nikoliq në këtë rast. E qasshme në: http://www.youtube.com/ëatch?v=6U_Gr2ë8230.

180 E qasshme në: http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1312408/Nikoli%C4%87+se+izvinio+zbog+Srebrenice.html; qasur me 26.01.2014.

Drejtësia tranzicionale në BeH: E Drejta mbi të Vërtetëen

Denis Puteš

Lufta në Bosnje dhe Hercegovinë

Lufta në Bosnje dhe Hercegovinë është emër gjithëpërfshirës për luftën ndërkombëtare të armatosur në territorin e Bosnje dhe Hercegovinës, e cila është udhëhequr në mes të 1 tetorit 1991 dhe 14 dhjetorit të vitit 1995. Palët kundërshtare kanë qenë Republika e Bosnjës dhe Hercegovinës dhe entitetet e vetëproklamuara serbe dhe kroate, në kuadër të Bosnje dhe Hercegovinës, Republika Srpska dhe Republika Kroate, Herceg-Bosnja, të cilat kanë qenë të mbështetura nga RF e Jugosllavisë dhe Republika e Kroacisë.

Të tri palët kane përdorur emra të ndryshëm për këtë luftë dhe marrin data të ndryshme për fillimin e saj. Kroatët e quajnë Luftë e Atdheut, e për fillimin e luftës marrin 1 tetorin e vitit 1991, kur UPJ (Ushtria popullore e Jugosllavisë) ka shkatërruar fshatin kroat Ravno, në Hercegovinën Lindore. Serbët e quajnë Luftë Atdhetaro-mbrojtëse, kurse për fillim te saj, marrin 3 marsin e vitit 1992, sulmin kundër kolonës së dasmorëve, në të cilin rast është vrarë babai i dhëndrit, (dasmor i vjetër), në Bashqarshi, në Sarajevë. Boshnjakët e quajnë Agresion kundër Bosnje dhe Hercegovinës, e për fillim marrin 1 prillin e vitit 1992, kur forcat paramilitare serbe sulmojnë qytetin Bijeline dhe kryejnë masakër kundër boshnjakëve. Ndonjëherë, si fillim i luftës, merret 6 prilli i vitit 1992, kurë është sulmuar Sarajeva.

Lufta ka qenë shkaktare e shpërbërjes së SFRJ-se, e konsideruar episod i ri i agresionit serb. Pas ndarjes sllovene dhe kroate nga Republika Federale e Jugosllavisë, gjate vitit 1991, Republika multietnike Socialiste e Bosnjës e Hercegovinës, e cila ka qenë e banuar me boshnjak, (44%), serbë ortodoksë (31%) dhe kroatë katolikë (17%), në referendumin e 29 shkurtit dhe 1 marsit të vitit 1992, është përcaktuar për pavarësi. Këtë e kanë kundërshtuar (refuzuar) përfaqësuesit politikë të serbëve (SDS), të cilët kanë bojkotuar referendumin dhe pamundësuan mbajtjen e tij në disa pjesë te vendit, në pjesën, ku në janar kanë shpallur Republikën Srpska të Bosnjës dhe Hercegovinës. Pas shpalljes së pavarësisë, (BE-eja dhe SHBA-të kanë pranuar pavarësinë e Republikës së B e H, më 6, respektivisht 7 prill, kurse në OKB është pranuar më 22 maj)., Serbët boshnjako-hercegovas, të cilët mbështeteshin nga qeveria serbe e Sllobodan Milosheviqit dhe Armata Popullore e Jugosllavisë (APJ-së), mobilizojnë forcat e veta përbrenda Republikës së Bosnjës dhe Hercegovinës, më qellim të përvetësimit të sipërfaqeve sa më të mëdha, të cilat do t'i shpallin si territore serbe, e cila pas pak shndërrohet në agresion serbomadh në tërë vendin, i përcjellur me spastrim etnik të boshnjakëve nga Podrinja, të kroatëve nga Bosanska Posavina, të boshnjakëve dhe kroatëve nga Bosanjska Krajina.

Ky në fillim ka qenë konflikt në mes të forcave serbe, i organizuar kryesisht në Ushtrinë e Republika Srpska (URS) në njërën anë dhe forcave kroate në Këshillin Kroat të Mbrojtjes (KKM) dhe Ushtrisë së Republikës së Bosnjës dhe Hercegovinës (URBeH), kryesisht të përbërë nga Boshnjakët, në anën tjetër. Prandaj, këtu bëhet fjalë për dy anë: agresorin serb dhe forcat ushtarake, të cilat mbronin BeH, kroatët dhe boshnjakët. Më vonë, kah fundi i vitit 1992, shpërthen lufta kroato-boshnjake, lufta përbrenda luftës, e cila pastaj përhapet në Hercegovinën e Mesme dhe Veriore. Me marrëveshjen e nënshkruar në Uashington, me 18 mars, është konstituuar Federata e Bosnjës dhe Hercegovinës, me të

cilën është ripërtërirë aleanca e boshnjakëve dhe kroatëve. Në operacionet e përbashkëta, ku rolin kryesor kishte ushtria kroate, është çliruar pjesa e madhe e Bosnjës Perëndimore. Përveç këtij konflikti, në Bosanska Krajinë, në shtator të vitit 1993, pasi që Fikret Abdić merr pushtetin në Velika Klladushë, shpërthen konflikti në mes të pjesëtarëve të ashtuquajtur Krahina Autonome e Bosnjës Përëndimore dhe Ushtrisë së Bosnjës dhe Hercegovinës (UBeH), i cili ka zgjatur gjer në vitin 1995.

Pas gjenocidit në Srebrenicë dhe masakrës së dytë në Markale, Aleanca Veriatlantike (NATO) ka intervenuar në kuadër të operacionit „Fuqia e qëllimshme", duke granatuar pozitat e rëndësishme të Ushtrisë së Republikës Srpska, e cila krahas çlirimit të Bosnjës Perëndimore, është treguar si vendimtare në përfundimin e luftës. Luftës i vjen fundi me nënshkrimin e Marrëveshjes së përgjithshme kornizë për paqe në Bosnje e Hercegovinë, në Paris, më 14 dhjetor të vitit 1995. Bisedimet paqësore të mbajtura në Dejton, në shtetin federal amerikan të Ohajos, kanë përfunduar më 21 nëntor të vitit 1995. Këto bisedime të suksesshme janë të njohura me emrin „Marrëveshja e Dejtonit", pjesë përbërëse e së cilës është Kushtetuta e Bosnjës dhe Hercegovinës, e cila përcakton Bosnjë e Hercegovinën e sotme.

Lufta është veçuar me sulme të ashpra dhe me granatime të tepërta dhe joselektive, me spastrime etnike, kampe përqendrimi, vrasje dhe dhunime masive. Ngjarjet, si bllokada e Sarajevës dhe gjenocidi në Srebrenicë, bëhen simbole të kësaj lufte. Sipas raporteve më të reja, në luftë kanë pësuar rreth 100.000 persona, kurse janë të zhvendosur 2.200.000, gjë e cila e bënë konfliktin më të përgjakshëm në Evropë, pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore.

Drejtëesia Tranzicionale në BeH

Ç'është drejtësia tranzicionale[181]?

Drejtësia tranzicionale është lëmi, e cila studion mënyrën e veprimit ndaj shkeljeve të mëhershme të të drejtave të njeriut në shtetet në tranzicion dhe njëra prej instrumenteve më të rëndësishme të procesit të demokratizimit, për arsye se mund të funksionojë si katalizator efikas në pajtimin dhe stabilizimin postkonfliktuoz.

Drejtësia tranzicionale përfshinë mënyrën, në të cilën shoqëritë në tranzicion, nga regjimet autokratike në demokraci, apo nga lufta në paqe, përballën me trashëgiminë e shkeljes së vrazhdë dhe sistematike të të drejtave të njeriut.

Drejtësia tranzicionale[182] shpesh kuptohet si e drejtë ndërkombëtare dhe ndjekje kriminale, mirëpo, drejtësia tranzicionale ka qëllime më afatgjata, se sa gjykimi i kryesve të krimeve të luftës. Qëllimi i saj kryesor është ndërtimi i paqes dhe të ndihmojë në rrjedhat e demokratizimit nëpërmjet pajtimit dhe ripërtëritjes së shoqërisë.

Sipas Qendrës Ndërkombëtare për Drejtësi Tranzicionale mekanizmat e drejtësisë tranzicionale përfshijnë:

- thirrjet e shkelësve të të drejtave të njeriut në të kaluarën në përgjegjësi, nëpërmjet ndjekjes penale dhe formave të hetimit jashtëgjyqësor, siç janë mekanizmat për përcaktimin e së vërtetës;
- reparacionin për viktimat dhe angazhimet për plotësimin e kërkesave të tyre;
- transformimin e sistemit të sigurisë, ashtu që të përgjigjen për shkeljen e të drejtave të njeriut në të kaluarën dhe largimin potencial të shkelësve të të drejtave të njeriut nga institucionet publike, dhe
- reformimin e institucioneve më qellim të parandalojë shkeljen e serishme të të drejtave të njeriut nga e kaluara.

Implementimi i Drejtësisë Tranzicionale në BeH

Bosnja dhe Hercegovina përballet me tranzicionin e dyfishtë, që do të thotë se në Bosnje dhe Hercegovinë ngjanë tranzicioni nga një sistem në tjetrin[183], kalimi nga lufta në paqe. Drejtësisa Tranzicionale është pjesë e preventivës së konflikteve dhe rimëkëmbja postkonfliktuoze, pas rënjës së një regjimi dhe përfundimit të luftës e që ndodhin njëkohësisht. Mirëpo, krijimi i së drejtës dhe lirisë në BeH ecën shumë ngadalë. Njëra ndër shkaqet themelore për ketë është se, forcat nga e kaluara, ende kanë fuqi të fortë politike, ushtarake dhe policore, të cilën e përdorin për bllokime të

181 Mark Freemam, „Ç'është drejtësia tranzicionale ", në „Forumi për drejtësitranzicionale", (2OO7) f.7-9.

182 Qendra ndërkombëtare për drejtësinëtranzicionale (ICTJ) është organizatë joqeveritare, e cila fuqizon iniciativat për ballafaqimin me të kaluarën në vendet postkonfliktuoze, më gjerësisht në www.ictj.org.

183 Kalimi nga totalitarizmi në demokraci.

shumta sistemore[184]. Poashtu, numri i kryesve dhe viktimave të krimeve të luftës është tepër i madh dhe sistemi penal i BeH nuk mund të merret me sukses me procedimin e tyre. Kriminaliteti i përgjithshëm është në rritje, e me te rritët edhe numri i lëndëve, çka paraqet rëndim shtesë në punën e gjykatave dhe prokurorive.

Ballafaqimi me të kaluarën në BeH është e një rëndësie strategjike për zhvillimin e mëtejshëm të shoqërisë boshnjako-hercegovase. Mekanizmat e gjertanishëm të drejtësisë tranzicionale në BeH janë udhëhequr kryesisht me veprimin e institucioneve ndërkombëtare dhe Zyrës së Përfaqësuesit Special (OHR-it). Në rrugën euroatlantike të BeH, këtë punë duhet marrë përsipër pushteti vendor, në radhë të parë për shkak të interesave të qytetarëve të BeH. Ministria për të drejta të njeriut dhe refugjatë të BeH, ka hartuar „Strategjinë e Drejtësisë Tranzicionale në BeH, 2012-2016" si ndër parakushtet thelbësore për ndërtimin e ardhmënisë stabile në Bosnje dhe Hercegovinë[185]. Anëtari i grupit të ekspertëve, që ka punuar në hartimin e strategjisë dhe ekspert i së drejtës tranzicionale dr. Goran Šimić ka thëne se „vetë strategjia përmban të gjitha mekanizmat e njohura të Drejtësisë Tranzicionale, përveç gjykimeve për krime lufte, sepse BeH ka strategjinë në këtë plan, „dhe se" me këtë dokument është paraparë edhe përcaktimi jashtgjyqësor i së vërtetës, mbi ngjarjet në BeH nga 1992 gjer më vitin 1995, mekanizmat e reparacioneve të viktimave dhe rehabilitimit të tyre, si dhe të ngritjes së qendrave memoriale. Gjithashtu, ka shtuar „se janë paraparë edhe reformat institucionale, të cilat janë në funksion të zbatimit të procesit të verifikimit të dëshmitarëve në të gjitha nivelet, respektivisht vendosje të institucioneve, të cilat kishin për të qenë me besueshmëri gjithëshoqërore, veçanërisht në mjediset e të kthyerve[186].

Mekanizmat e drejtësisë tranzicionale në BeH

Në BeH ekzistojnë katër mekanizma themelorë të së Drejtës Tranzicionale:

- E drejta penale
- Reparacionet
- Reformat institucionale
- Përcaktimi i së vërtetës

1.1. E drejta penale

Procedimi i krimeve të luftës është mekanizmi themelor i Drejtësisë Tranzicionale, nëpërmjet të cilit përcaktohet përgjegjësia për krime të luftës e gjithashtu arrihet drejtësia për viktimat dhe vërtetësia gjyqësore. Gjykimi për krime të luftës duhet të dekurajojë kryesit potencialë dhe të fuqizojnë besimin në sistemin gjyqësor dhe sundimin e të drejtës. TPNJ[187] është formuar në maj të vitit 1993. Gjykimet e para kanë filluar në vitin 1994, kurse deri në përfundim të vitit 2009 janë proceduar 98 persona për BeH. Dhoma (seksioni) e veçantë për krime lufte në Gjykatën dhe Prokurorinë e BeH është themeluar ne vitin 2004. Numër i caktuar lëndësh është iniciuar dhe përfunduar në nivelin lokal, para gjykatave kantonale dhe themelore dhe në Gjykatën e Distriktit Brçko. Para Gjykatës së BeH, derig në fund të vitit 2009 janë akuzuar 135 persona. Para gjykatave kantonale në Federatën e BeH janë akuzuar 142 persona. Para gjykatave themelore të RS (Republika Srpska) janë akuzuar 62 persona, ndërsa para gjykatës së Distriktit Brçko (DB) janë akuzuar 8 persona.[188]

1.2. Reparacionet

Me reparacione kompensohen viktimat dhe familjet e tyre e gjithashtu tek viktimat vendoset besimi në shtetin e vet dhe promovohen pajtimi dhe solidariteti social i ndërsjellë. Mirëpo, BeH nuk ka të instaluar politikën unike mbi reparacionet. Në BeH reparacionet e gjertanishme kanë qenë kompensim nëpërmjet përkufizimeve administrative, të pranishme në ligjet mbi viktimat civile dhe të luftës, të cilat janë aprovuar në nivel të entiteteve si dhe nëpërmjet të kthimit të pasurisë me implementimin e ANEX-it VII të Marrëveshjes së Dejtonit. Ekzistojnë disa forma të ndryshme të kompensimeve, si është kompensimi në bazë të

184 Bllokadat në punë (bllokadat financiare, asgjësimi apo fshehja e dokumentacionit, kërcënim dëshmitarëve dhe viktimave) dhe korruptimi.

185 www.mhrr.gov.ba.

186 Shimiqi mbi strategjinë e së Drejtës TRANZICIONALE në B dhe H, 2 qershor, në dispozicion në: htpp:/www.javno.ba/slajd/imi-o-strategiji-tranzicije-pravde-u-bih.html.

187 Tribunali ndërkombëtar penal për ish- Jugosllavinë, i themeluar nga ana e Kombeve tëBashkuara, me seli në Hagë- www.icty.org.

188 Qendra hulumtuese dokumentuese nga Sarajeva, „Kujt i gjykojnë gjykatat në BiH", hulumtimi i fundit zyrtar mbi numrin e të akuzuarve për krime lufte, para të gjitha gjykatave në e BiH dhe „TPNJ ", www.idc.org.ba.

ligjit[189] dhe në bazë të vendimeve gjyqësore[190]. Ekzistojnë kompensimet simbolike dhe memorialet. Kompensimet simbolike paraqesin kërkimfaljet e kryesve ose kërkimfaljet në emër të kryesve të ndryshëm të krimeve[191]. Memorialet zakonisht paraqesin lapidarë si formë e kujtesës në ngjarjet e luftës së kaluar. Këta lapidarë në BeH, kryesisht u janë kushtuar pjesëtareve të bashkësive etnike, të cilat i ngrisin. Mirëpo, ekzistojnë edhe disa forma specifike të memorialeve, si Qendra Memoriale në Potoqari, e ngritur për të kujtuar viktimat e Srebrenicës , mirëpo ky memorial është nën juridiksionin e shtetit të BeH e jo të entiteteve, apo në rastin e Sarajevës, ku ekzistojnë lapidarë që tejkalojnë karakterin nacional, siç janë „Trëndafilat e Sarajevës“[192]

1.3. Reformat institucionale

Reformat institucionale nënkuptojnë dy forma të reformave e ato janë: verifikimi dhe lustracioni. Verifikimi paraqet hulumtimin (përcaktimin) e përgjegjësisë individuale të zyrtarëve institucionalë, në periudhën kur kanë ndodhur shkeljet sistematike të të drejtave të njeriut, kurse lustracioni është i lidhur me përcaktimin e përgjegjësisë kolektive të pjesëtarëve të një partie politike apo institucioni.

Masa e parë e reformave institucionale duhej të ishte largimi i zyrtarëve të dhunshëm (agresivë) e të korruptuar nga sektori publik, për arsye se ky mekanizëm shërben të pengohen padrejtësitë në të ardhmen. Verifikimin dhe lustracionin në BeH e kanë zbatuar EUPM-a dhe OHR-i, mirëpo në mënyre të pamjaftueshme realizimit të saj i është qasur në mënyrë të lehtë dhe për ketë arsye kemi raste kur në disa stacione policore kanë punuar policët, të cilët pas zbatimit të verifikimit nga ana e EUPM-së, janë arrestuar nën akuza për krime të luftës dhe më vonë janë gjykuar[193]. Gjer më tani, puna e asnjë partie dhe institucioni nuk janë ndaluar e as që është shpallur përgjegjës për ndodhjet (krimet) në luftën e kaluar. Njëri nga shkaqet kryesore të këtij problemi është edhe mosekzistimi i ligjit mbi verifikimin dhe lustracionin në nivel të BeH.

Ekziston Komisioni Qendror Zgjedhor, i cili kontrollon kandidatët për vendin e deputetit, si dhe SIPA[194], e cila verifikon informatat mbi aktivitetin gjatë luftës së kandidatëve për pozitat e kryetarit, ministrit, zv. ministrit në Këshillin e Ministrave dhe në disa institucione tjera të radhës, të cilat pjesërisht, më sukses, kanë kaluar reformën e caktuar[195]. Mirëpo e tëra duket e pamjaftueshme për arsye se ende kemi njerëz me të kaluar të dyshimtë luftarake në kuadër të institucioneve dhe të cilët pengojnë punën e institucioneve të tilla, duke frenuar zhvillimin e mëtejshëm të BeH.

1.4. Përcaktimi i përgjegjësisë

Përcaktimi i përgjegjësisë është mekanizëm, i cili është i drejtuar në përcaktimin e fakteve. Aktivitet i rëndësishëm i këtij mekanizmi është ekzistimi (vendosja) e organeve për përcaktimin e fakteve. Këto organe quhen komisione për të vërtetën. Komisionet për të vërtetën[196] janë organe të përkohshme hetimi, organe jashtgjyqësore, të fokusuara në viktimat, të cilat i ka përcaktuar shteti dhe i ka autorizuar me

189 Ligji mbi bazat e mbrojtjes sociale, mbrojtjes së viktimave civile të luftës dhe mbrojtjes së familjeve me fëmijë të FBiH, i aprovuar më 1999, me Ligjin mbi viktimat civile të luftës të Republika Srpska – aprovuar më 1993.

190 Me ANEX-in VI të Marrëveshjes së Dejtonit është formuar Dhomapër të Drejtat e Njeriut, si pjesë e Komisionit për të Drejtat e Njeriut, kurse pjesa e dytëështë institucioni i Ombudsman-it për të Drejtat e Njeriut. Dhoma për të Drejtat e Njeriut është formuar për të zgjidhur ankesat në lidhje me shkeljen e të drejtave të njeriut. Në fund të vitit 2003, Dhoma për të Drejtat e Njeriut pushon së funksionuari dhe të gjitha ankeset, të parashtruara kësaj gjykate gjer në fund të vitit i merr Komisioni për të Drejtat e Njeriut, kurse prej 1 janarit 2004 është në kompetencë të Gjykatës Kushtetuese të BeH.

191 Kërkimfalja publike të ish- kryetarit të RS-së, Dragan Čavić, për gjenocidin në Srebrenicë dhe kërkimfalja e anëtarit të tanishëm të Kryesisë së BeH, Bakir Izetbegović, për të gjitha krimet që i ka bërë Armata e BeH.

192 “Trëndafilat e Sarajevës“ paraqesin mbeturinat e shpërthimeve të granatave në asfalt, të mbushura me ngjyrë të kuqe.

193 Rasti i policëve nga stacioni policor në Prijedor, të cilët janë arrestuar në vendin e punës për krimet në shkëmbinjtë. e Koriqanit dhe më vonë të gjykuar për atë krim – Raporti nga gjykimi në lëndën Shkëmbinjtë e Koriqan-it, 2009.

194 SIPA ështëAgjenci shtetërore për hetimet dhe mbrojtjen e BeH – Raporti nga gjykimi në lëndën Shkëmbinjtë e Koriqan-it, 2009.

195 VSVT – Këshill i Lartë Gjyqësor dhe Prokuroria www.hipe.ba, Instituti për të humburit www.ino.ba, Gjykata Kushtetuese e BeH www.ccbh.ba, forcat e armatosura www.mog.gov.ba, OSA – agjencia informative siguruese www.osa-oba.gov.ba.

196 Qendra ndërkombëtar për të Drejtën TRANZICIONALE , www.jetj.org.

qellim primar të hetojnë dhe raportojnë për periudhat kyçe të shkeljes së të drejtave të njeriut si dhe të propozojnë format e kompensimit për shkelje masive të të drejtave të njeriut dhe masat, të cilat do të parandalojnë përsëritjen e këtyre shkeljeve në të ardhmen. Këto raporte kanë për qëllim të dokumentojnë krimet e luftës dhe përcaktojnë të vërteten mbi ngjarjet, si dhe të konstatojnë emrat e viktimave dhe kryesve, numrin e të vrarëve dhe të humburve.

Gjer më tani janë themeluar disa komisione të ndryshme në tërë botën[197]. Në BeH ka pasur shumë iniciativa për përcaktimin e fakteve nga lufta e kaluar. Do t'i përmendi vetëm ato të cilat, gjer më tani kanë dhënë disa rezultate, gjë që nuk është rasti me shumicën e iniciativave tjera. Me vendimin e Qeverisë së RS-es, më 15 dhjetor të vitit 2003, është formuar Komisioni për hulumtimin e ngjarjeve në dhe rreth Srebrenicës, nga 10 gjer më 19 korrik të vitit 1995, i cili ka rezultuar me raportin me mbi 7.779 personave të humbur në atë periudhë. Gjithashtu është themeluar Instituti për Persona të Zhdukur në BeH, themelues i të cilit është Komisioni Ndërkombëtar për Persona të Humbur dhe Këshilli i Ministrave të BeH. Njeri prej mandateve të këtij Instituti është formimi i bazës unike të informatave mbi të humburit, në të cilën Instituti ka arritur të unifikojë listat e të gjitha subjekteve në luftën e kaluar, si dhe listat e organizatave të huaja, të cilat kanë qenë të kyçura në proces[198], mirëpo, gjer më sot, nuk i ka botuar rezultatet e atyre listave, për ç'arsye, edhe sot e kësaj dite, është lëndë e manipulimit nga të gjitha anët.

Gjer më tani në BeH më së shumti është manipuluar me numrin e viktimave në luftën e kaluar. Njëra prej arsyeve për këtë është se në BeH ekzistojnë më së paku tri të vërteta mbi konfliktin dhe nga kjo edhe versione të ndryshme për numrin e viktimave. Versionet e këtilla manipulojnë me 25.000 e gjer në 300.000-mijë e më tepër viktima. Mbi numrin e viktimave flasin edhe burimet vendore dhe të huaja, dhe kështu, sipas studimit të profesorit Ilijas Bošnjović dhe Arif Smajkić, nga viti 1997, numri i të pësuarve me vdekje dhe të humburve është 258.000 persona[199]. Sipas studimeve të profesorit Murat Praša, nga viti 1996 janë vrarë dhe humbur 328.000 persona[200]. Vladimir Žerjavić ka publikuar se në BeH janë vrarë 220.000 persona, 160.000 boshnjakë, 30.000-kroatë dhe 25.000 serbë[201].

Komisioni i Basson-it, më 1995 ka konstatuar se të vrarë dhe të humbur janë rreth 200.000[202]. Sipas hulumtimit të Georgea Kenney-it, nga viti 1995, ky numër ka rezultuar në mes të 25.000 dhe 60.000[203]. Mirëpo, asnjëri prej këtyre hulumtimeve nuk ka ofruar atë që ka ofruar Qendra hulumtuese-dokumentuese në hulumtimin e saj me titull" Libri Boshnjak i të Vdekurve.

Libri Boshnjak i të Vdekurve – E drejta për të vërtetën

Ç'është Libri Boshnjak i të Vdekurve ?

Si qëndron në të menduarit hyrës, ky libër është lapidar për njerëzit nga Bosnja dhe Hercegovina, të cilët kanë humbur jetën ose janë zhdukur në luftë nga 1991 gjer në vitin 1995. Është lapidar i vetëm i përbashkët i shtetasve të Bosnje dhe Hercegovinës, që kanë pësuar dhe janë zhdukur, pavarësisht nga feja e tyre dhe përkatësia nacionale. Qendra hulumtuese dokumentuese nga Sarajeva, në tetor të vitit 2012, ka publikuar Librin Boshnjak të të Vdekurve. Kryetari i QHD-së Mirsad Tokača, në katër vëllime, në më shumë se 4.000 faqe, ka përmbledhur dhe botuar emrat e të gjithë atyre ushtarëve dhe personave civilë, që kanë vdekur në luftën e kaluar. Sipas hulumtimeve të tij, numri i gjithmbarshëm i të vdekurve në BeH është **95.940,** prej të cilëve 38.239 janë civilë, kurse 57.701 ushtarë. Nëse shikohet struktura etnike, më së shumti kanë pësuar boshnjakët, 62.000, prej të cilëve 57.701 person civilë, pastaj serbë 24.953, prej të cilëve 4.178 persona civilë, kroatë 8.403, prej të cilëve 2.484 persona civilë[204].

197 Komisioni më i njohur dhe i pazakonshëm Jugafrikan për të vërtetën dhe pajtimin.

198 .Kryqi i Kuq Ndërkombëtar, www.icrc.org, Komisioni Ndërkombëtar për Persona të Humbur, www.ic-mp.org.

199 I. Bošnjivić dhe A. Smajkić „Popullata dhe humbjet demografike" në: Pasojat shëndetësore-sociale të luftës në Bosnje dhe Hercegovinë, Sarajevë 1997.

200 M. Prašo, Pasojat demografike të luftës 1992-1995, „Most" Mostar, 1996 fq.93.

201 V. Žerjavić, Tragiqna Bilansa, „Globus" , Zagreb, 1998.

202 Prof.dr. Cherif Bassiouni, profesor i drejtësisë në De Paul universitetin në Çikago dhe kryetar i Institutit Ndërkombëtar për të Drejtat e Njeriut. Me 1993 është emëruar për kryetar të Komisionit të ekspertëve për hulumtimin e shkeljes së drejtës humanitare ndërkombëtare në ishJugosllavinë, të inauguruar sipas Rezolutës tëKëshillit të Sigurimit.

203 G. Kenney, The Bosnian Calculatio, „New York Times", 1995.

204 Mirsad Tokača, Bosanska knjiga mrtvih „Qendra hulumtuese-dokumentuese" Sarajevë, 2012.

Krahas shënimeve themelore mbi personin e viktimizuar apo të zhdukur, pranë emrit të tij në libër, qëndrojnë edhe nacionaliteti, statusi , a është person civil apo ushtarak, formacioni, data, komuna e viktimizimit, gjë që tregon mbi kompleksitetin dhe peshën e vetë hulumtimit.

Përse ky hulumtim?

Pas dhjetë e më shumë vitesh të nënshkrimit të Marrëveshjes së Dejtonit dhe përfundimit të luftës, nuk ka ekzistuar regjistrimi preciz i viktimave në territorin e Bosnjës dhe Hercegovinës. Organet shtetërore nuk kanë qenë në gjendje, apo nuk kanë pasur dëshirë të mjaftueshme politike të punojnë në të. Në opinion janë të pranishme kundërshtime të ndërsjella dhe vlerësime të vrazhda të numrit të përgjithshëm të të vrarëve dhe personave të zhdukur. Në vend të dialogut, manipulimi me numra, pa fakte dhe hulumtimit gjithëpërfshirës, paraqiste elemente shtesë në thëllimin e mospajtimeve dhe stimulimin e atmosferës negative politike. Si shembull mund të mirën deklaratat konstante të kryetarit te RS-ka Milorad Dodik, për mohimin e gjenocidit në Srebrenicë dhe numrin e viktimave[205], apo fërkimet në mes të Milorad Dodik dhe ministrit të punëve të jashtme të BeH, Zlatko Llagumgjija, mbi numrin e viktimave, flet për atmosferën që mbretëron në Bosnje dhe Hercegovinë[206].

Lënda e hulumtimit

Lëndë e hulumtimit të Mirsad Tokača dhe QHD-se janë të gjithë të vdekurit të Republikës së Bosnje dhe Hercegovinës, pavarësisht nga përkatësia nacionale, fetarë çfarëdo përkatësie tjetër, si dhe personat e zhdukur, mbetjet mortore, të të cilëve, mjerisht, ende nuk janë gjetur. Hulumtimi ka qenë i ndarë në dy pjesë; në pjesën e parë janë hulumtuar viktimat direkte të luftës, ndërsa në pjesën e dytë, viktimat indirekte të luftës. Nën nocionin „viktimat direkte të luftës“ janë të radhitur të vdekurit dhe personat të zhdukur, vdekja apo zhdukja e të cilëve kanë qenë të shkaktuara me operacione direkte ushtarake apo luftarake, siç janë granatimet, veprimet snajperiste, zjarri i pushkës apo artilerisë, minat, arrestimet dhe dërgimet në drejtime të panjohura. Nën nocionin „viktimat indirekte të luftës“ janë radhitur të gjithë personat, vdekja e të cilave është rrjedhojë (rezultat) i shkaqeve, të cilat nuk janë në lidhje direkte me veprimet ushtarake apo luftarake, mirëpo, janë në lidhje direkte më luftën, sic është vdekja nga uria, mungesa e barnave, pamundësisë së shfrytëzimit të ndihmës mjekësorë për shkak të veprimeve luftarake, fatkeqësitë si rrjedhojë e manipulimit me armë.

Periudha kohore, që përfshinë hulumtimi është periudha nga 1992 e gjer në vitin 1995, me theks në vitin 1991, kurse është përfshirë i tërë territori i Bosnjës dhe Hercegovinës, më të gjitha 110 komunat, konform me regjistrimin e popullsisë dhe organizimin territorial të shtetit para fillimit të luftës.

Qëllimet e hulumtimit

Libri Boshnjak i të Vdekurve qëllimet e saj i ka ndarë në qëllime të përgjithshme dhe specifike.

Qëllimet e përgjithshme janë sa vijon:

- Të kontribuojë në përcaktimin e së vërtetës sa më të përafërt mbi përmasat dhe mënyrat e pësimit vdekjeprurës të të gjithë qytetarëve të Bosnjës dhe Hercegovinës.
- Të ruajë kujtimin për qytetarët që kanë pësuar vdekjen në periudhën 1991-1995.
- Të përcaktojë identitetin dhe rrethanat e pësimit të secilit person të vrarë apo të zhdukur individualisht, me sa më shumë shënime për secilin individ.
- Të kontribuojë në instalimin e besueshmërisë në Bosnje dhe Hercegovinë.
- Ti zvogëlohet hapësira e manipulimit dhe vlerësimeve të vrazhda mbi numrin e gjithmbarshëm të viktimave.
- Të mundësojë qasje të lirë shënimeve të mbledhura dhe informatave si dhe shikim e ndikim të papenguar të qytetarëve në përmirësimin eventual të fakteve gabimisht të përcaktuara në rezultatet e hulumtimeve, e me ketë, përmirësimin e të njëjtave.

Qëllimi specifik është dëshira në përcaktimin e të gjitha fakteve për persona, që kanë pësuar me vdekje apo janë zh-

205 Qeveria e RS-ka konteston numrin e përcaktuar të viktimave të gjenocidit në Srebrenicë, 20 prill 2010, Radio Evropa e Lirë http://www, slobodnaevropa.org/content/republika srpska vlada srebrenica komisija za srebrenicu/2019416. Html: me qasje në: www.otvoreno.ba.

206 Dodiku akuzon Lagumxhinë se zmadhon numrin e viktimave, 5 gushti i viti 2013, lajmet.ba, me qasje në:http://www.vijesti.ba/vijesti/bih/160090-Dodik-optuzuje-Lagumdziju-uvecava-broj-zrtava.html.

dukur. Në bazë të regjistrimit individual të viktimave dhe analizimit të fakteve të mbledhura, „Libri" ka për qëllim që sa më hollësisht të rikonstruktojë dhe vërtetojë raportet në mes të viktimave direkte dhe indirekte të luftës dhe për të dyja të konstatojë:

- distribuimin kohor të vrasjeve ose vdekjeve dhe asgjësimit të popullatës për shtetin në tërësi,
- distribuimin hapësinor të humbjeve njerëzorë (komunale dhe rajonale),
- strukturën gjinore të viktimave,
- strukturën e moshës së viktimave,
- statusin luftarak të viktimave (person civil apo ushtarak),
- raportin e përafërt e të vrarëve dhe të zhdukurve,
- numrin e të vrarëve dhe të zhdukurve sipas formacioneve ushtarake, si dhe
- strukturën nacionale të viktimave.

Kritikat e hulumtimit

QHD dhe Mirsad Tokača kanë përjetuar kritika të shumta në llogari te hulumtimit të tyre, si nga Federata e BeH, ashtu edhe nga RS. Kritikat më të mëdha për punën e tyre nga Federata e BeH e kane marrë nga ana e prof. Dr. Smail Čekić, drejtorit të Institutit për Hulumtimin e Krimit Kundër Njerëzimit dhe të Drejtës Ndërkombëtare të Universitetit në Sarajevë, i cili më së shumti ka kritikuar metodologjinë dhe punën e QHD-se.[207]

Qekiqi vërteton se puna e QHD-së është jolegale dhe se kanë marrë shënimet e institucioneve tjera. Përveç kësaj, kritikë i është dërguar edhe në raportin në mes viktimave civile dhe ushtarake të parashtruara në libër. Profesori Čekić tërheq vërejtjen në atë se ekzistojnë shumë prej atyre, që kanë vdekur si civilë, por për arsye të ndryshme iu është pranuar statusi i ushtarit, në radhë të parë për shkak të beneficioneve për familjet e tyre. Këtë, Mirsad Tokača me atë se „ka vendosur që viktimat t'i radhisë konform statusit juridik që kanë, duke mos dëshiruar të involvohet në atë se kush është i vrarë si civil e tek më vonë ka marrë statusin e ushtarit, për arsye se konsideron se kjo mund të jetë faza e ardhshme e hulumtimit në të cilën duhet punuar"

Në anën tjetër, nga RSështë lavdëruar puna e QHD-së dhe Mirsad Tokača, për arsye se është thyer „miti boshnjak" mbi 200.000 boshnjakëve të vrarë. Mirëpo, pasi që ka dalë „libri boshnjak i të vrarëve, nga RSka kanë dërguar kritika të caktuara. Branislav Djukić, kryetar i Federatës së të Burgosurve të RSka deklaruar se në këtë rast kemi të bëjmë më manipulimin e viktimave. Për RS-ka veçanërisht është problematike fakti për viktimat civile të nacionalitetit serb, ku vetëm në periudhën prill-dhjetor të vitit 1992 kanë pësuar 557 civilë serbë nga granatimet e Ushtrisë së RS dhe „JNA"-së, në Sarajevën e rrethuar, kurse gjer në fund të luftës, numri i serbëve të viktimizuar nga snajperistët në Sarajevë, është rritur në 1.100, gjë që tregon se gati gjysma e serbëve të viktimizuar civilë, kanë pësuar mu nga Ushtria e RS dhe „JNA"-së. Sipas të dhënave të Institutit për Hulumtimin e Viktimave të Serbëve në shekullin XX, vetëm në Sarajevë kanë pësuar 8.504 serbë, nga 1992 gjer në virin 1995.

Rezyme

Libri Boshnjak i të Vdekurve është padyshim njëri ndër projektet më kryesore, nga fusha e ballafaqimit me të kaluarën, të cilën e ka bërë një organizatë dhe, i cili është tejet i nevojshëm për zhvillimin e shoqërisë boshnjako-hercegovase, për arsye se kjo shoqëri ka të drejtë mbi të vërtetën. Edhe pse ka përjetuar kritika të shumta, si nga Federata BeH, ashtu edhe nga RS-ka – mbi atë se si është zvogëluar numri i boshnjakëve, apo se si civilët e vrarë serbë janë regjistruar si ushtarë, apo se si numri i viktimave dhe i të zhdukurve është zvogëluar, duke pasur parasysh formën e luftës që ka qenë, libri, gjer më tani ka dhënë pasqyrë më të mirë të viktimave dhe të zhdukurve, si për nga shënimet themelore të viktimave, ashtu edhe për nga ato detaje, si është data dhe komuna e viktimizimit.

Librin duhet konsideruar dhe kuptuar si fillim i punës në problematikën, e cila është një nga problemet e shoqërisë boshnjako-hërcegovase, e jo si fund i përpjekjeve që të vihet gjer të numri përfundimtar i viktimave dhe të zhdukurve në luftën e kaluar. Me këtë hulumtim është fituar numri prej 95.940 emrash, kështu që ky numër nuk mund të jetë më i vogël, respektivisht ky është numri minimal i viktimave,

207 S. Čekić, Hulumtimi i viktimave të gjenocidit, me vëmendje të posaçmeme në Bosnje dhe Hercegovinë – Teoria dhe metodologjia shkencore – pyetjet metodike dhe problemi „Instituti për Hulumtimin e Krimeve Kundër Njerëzimit dhe të Drejtës Ndërkombëtare i Universitetit KULT B" Sarajevë, 2007.

kurse vazhdimi i këtij hulumtimi mund të sjell gjer tek numri ekzakt i numrit të viktimave. Mirsad Tokača ka theksuar se „ekzistojnë edhe 5.100 raste të pazgjidhura, në të cilat duhet punuar".

Librin duhet pranuar edhe nga arsyet historike, për arsye se kontribuon kah ofrimi i të së vërtetës dhe zgjidhjes përfundimtare të problemeve për shkak të cilave një shoqëri ngec në zhvillimin e saj. Me ardhjen deri të numri përfundimtar i numrit të viktimave, jemi edhe më afër kyçës së çështjes në sistemin arsimor të BeH, dhe së përfundimisht të dihet se çka ka në luftën e kaluar. Duhet pranuar edhe nga aspekti që, Bosnjës dhe Hercegovinës mos t'i ndodhë ajo që ka ndodhur me Jasenovcin, me numrin e viktimave, më të cilin edhe sot e kësaj dite manipulohet dhe për çfarë arsye është burim ngecjeje për tërë rajonin.

Gjykimet para TPNJ – Rasti Srebrenica – Popović dhe të tjerët

Jovana Spremo

„As që e kemi vërejtur se si jemi tërhequr në marrëzinë e urrejtjes ndërkombëtare, se si fqinji me fqinjin nuk mund të jetonte më, se si vdekja vendosej në afërsinë tonë dhe ne as që e kemi vërejtur se ishim mësuar me të. Vdekja u bë realiteti ynë, fatkeqësisht e përditshme."

Dragan Obrenović, oficer URS

Hyrje

Gati dy dekada pas përfundimit së konfliktit të armatosur në territorin e Bosnje dhe Hercegovinës, qëndrimet e opinionit publik për faktet në lidhje me këtë konflikt edhe më tutje nuk përputhen. A ishte ky konflikt i armatosur konflikt i brendshëm apo konflikt ndërkombëtar, a është fjala për okupim apo agresion, a mund të flitet për gjenocid apo jo? Me rastin e ballafaqimit me krimet në të kaluarën, çfarë mund të konsiderohet si e vërtetë e drejtë? Praktika e Tribunalit Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavi sjell një shikim të detajuar për faktet në lidhje me krimet e kryera në territorin e ish-Jugosllavisë në luftërat 1991-2001[208].

Kur flasim për gjykimet për krime të luftës në territorin e ish-Jugosllavisë, ekziston një kulturë e përhapur e mosbesimit për punën e TPNJ-së, e cila ka sjellë deri te neglizhimi i rëndësisë së punës së saj, në shumicën e rasteve të zbatimit efikas të së drejtës humanitare ndërkombëtare dhe të së drejtës penale ndërkombëtare dhe krijimit të një praktike gjyqësore të shquar. Një nga krimet e përmasave të mëdha të shqyrtuara para kësaj gjykate ka qenë krimi i kryer në dhe për rreth Srebrenicës në periudhën nga korriku deri në tetor të vitit 1995.

Tema e këtij punimi nuk kërkon shqyrtim filozofik, politik ose moral të ngjarjeve, për të cilët janë akuzuar individë, të vetë veprave, për të cilat ata janë të dënuar apo të dënimeve, nëse kanë qenë të merituara apo jo. Ky punim përfaqëson, në mënyrë ekskluzive, paraqitje të rrjedhës së çështjes Popović dhe të tjerëve, po edhe vërtetimin e gjendjes faktike në këtë çështje, lidhur me krimet në Srebrenicë[209]. Në fillim do të japim paraqitje jo vetëm të ngjarjeve në Srebrenicë, në periudhën, në cilën vendoset aktakuza dhe vendimi i shkallës së parë, por edhe atyre, që i kanë paraprirë ose kanë qenë pasojë të krimeve të shumëfishta, pas së cilës do të paraqesim shkurtimisht disa vendime të veçanta e që janë relevante për rastin që do të trajtohet. Do t'i kthehemi në fillim të ngritjes së aktakuzës kundër të pandehurve në këtë rast, ndërsa pjesa qendrore e punimit do të përbëhet nga përfundimi e Dhomës së Apelit, në rastin, të cilin e shqyrtojmë.

208 Tribunali Penal Ndërkombëtar për ish-Jugosllavinë është Gjykatë e Kombeve të Bashkuara, e themeluar në vitin 1993, i cili merret me krimet e kryera gjatë konfliktit në Ballkan, gjatë viteve të nëntëdhjeta të shekullit XX, më tutje në punim si TPNJ.

209 Në tërësi 19 individë janë akuzuar për krimet e kryera në Srebrenicë (sipas: ICTY, *Facts about Srebrenica*, p. 1).

Rasti Srebrenica

Për t'u shpjeguar ndodhitë nga korriku i 1995 në dhe për rreth Srebrenicës, është e nevojshme që të shpjegohet prapavija politike e këtyre ngjarjeve. Komuna e Srebrenicës, në vitin 1991, kishte 37.000 banorë, në qytet rreth 3.500, nga të cilët tre të katërtat kanë qenë boshnjakë muslimanë, ndërsa një e katërta kanë qenë boshnjakë serbë. Që nga fillimi i luftës, Srebrenica ka qenë pjesë e interesimit të veçantë dhe rëndësisë strategjike për pjesëtarët e boshnjakëve serbë si dhe boshnjakëve muslimanë-[210] Pasi që Bosnja dhe Hercegovina, më 3 mars të vitit 1992 ka sjellë Deklaratën e pavarësisë, Kuvendi i popullit serb të BeH në mënyrë të njëanshme, më 27 mars të vitit 1992 shpalli Republikën Serbe të BeH, më vonë Republika Srpska). Shumë shpejt u vendosën gjashtë "qëllime strategjike" të popullit serb në BeH, nga të cilat i treti lidhej me rajonin e Srebrenicës dhe Zhepës: "Vendosja e korridorit në ultësirën e lumit Drina, përkatësisht eliminimi i lumit Drina si kufi në mes të dy shteteve serbe."[211]

Pas betejave të vazhdueshme në këtë rajon, gjatë viteve 1992 dhe 1993, në prill të vitit 1993, Këshilli i Sigurimit i Kombeve të Bashkuara, shpalli Srebrenicën "zonë të mbrojtur" dhe u nënshkrua marrëveshje në mes të Armatës së BeH[212] dhe Ushtrisë së Republikës Srpska[213], me anë të së cilës u shpallë zonë e demilitarizuar, në të cilën më vonë u dërgua një kontingjent i UNPROFOR-it[214]. Situata në këtë rajon u qetësua përkohësisht dhe ka mbetur stabile deri në pranverën e vitit 1995.

Presidenti i serbëve të Bosnjës, Radovan Karadžić, më 8 mars 1995, dha urdhrin me emrin *Direktiva numër 7,* e cila urdhëronte që fizikisht të ndahen enklavat e Srebrenicës dhe Zhepës. Në pjesën, ku në mënyrë konkrete përmendej Korpusi i Drinës, ka qenë e cekur "Me anë të aktiviteteve të planifikuara të përditshme dhe spontane të krijohen kushte të pasigurisë totale dhe padurimit si dhe të mungesës së perspektivës të ekzistimit dhe jetës të mëtutjeshme të vendasve në Srebrenicë dhe Zhepë."[215]

Në fillim të korrikut të vitit 1999 URS ka filluar sulmin ushtarak në enklavën e Srebrenicës , i njohur si operacioni *Krivaja 95,* me qëllim të okupimit të Srebrenicës. Enklava ra nën kontrollin e boshnjakëve serbë, më 11 korrik duke përfshirë edhe vetë qytetin e Srebrenicës. Sidoqoftë, që një ditë më parë, banorët e Srebrenicës kanë filluar të lëvizin drejt bazës së Batalionit Holandez në Potoçare, të cilët kanë qenë të përcjellë me të shtëna të pandalura ndaj tyre. Pas rënies së enklavës, 11 korrik, gra fëmijë dhe disa meshkuj janë drejtuar drejt Potoçarit, ndërsa shumica e meshkujve, në moshë për shërbim ushtarak, 10- 15.000, pjesëtarët e Divizionit 28 të Armatës 28 me civilë, i janë drejtuar territorit nën kontrollin e Armatës së BeH, përkatësisht drejt Tuzllës që do të thoshte depërtim në pozicionet e URS.[216]

Gjatë asaj kohe, rreth 20.000 njerëz, kryesisht gra, fëmijë dhe pleq janë mbledhur në bazën e Batalionit UN-it Holandez në Potoçare, pra para bazës. Në dy ditët e ardhshme përfaqësuesit e URS-së dhe Batalionit Holandez kanë mbajtur 3 takime në Hotelin "Fontana" në Bratunc, në të cilat kanë

210 Për boshnjakët muslimanë, pasi që para konfliktit shumica e banorëve të qytetit kanë qenë myslimanë dhe për arsye të vendosjes strategjike, pasi që Srebrenica gjendet saktësisht në mes të Tuzllës në veri dhe Zhepës në jug, të cilat ishin në periudhën, për të cilën flitet, nën kontrollin e boshnjakëve muslimanë. Për boshnjakët serbë, Srebrenica ka qenë e rëndësishme pasi që Podrinja e Mesme shtrihet buzë kufirit me Serbinë dhe për këtë arsye ishte e rëndësishme vendosja e vazhdueshmërisë së territorit, që ishte nën kontrollin serb në Bosnjë si dhe në Serbinë fqinje.

211 "Vendimi mbi qëllimet strategjike të popullit serb në Bosnje dhe Hercegovinë", 12 maj të vitit 1992, e publikuar në "Gazetën Zyrtare të Republika Srpskas" vëllimi II, nr.22, kapitulli 386, 26 nëntor të vitit 1993 (sipas: Aktgjykimi në lëndën Prokurori kundër Popović dhe të tjerëve, Tom I, faqe 26).

212 Armata e BeH është themeluar më 15 prill 1992, nga pjesë të njësisë së atëhershme të Mbrojtjes Territoriale të Republikës së BeH dhe vullnetarëve të organizuar dhe gjatë luftës në BeH ka qenë forca zyrtare ushtarake e Republikës së Bosnje dhe Hercegovinës.

213 URS është formuar nga komponentë të Armatës Kombëtare Jugosllave dhe përbëhej nga gjashtë korpuse në baza gjeografike. Me rëndësi në këtë rast do të jetë Korpusi i Drinë*xhshuarve kombetar xhshuarve kombetar* s. URS është e organizuar në parimin e një komandimi.

214 Rezoluta e Këshillit të Sigurimit të Kombeve të Bashkuara Nr. 824 (e qasshme në http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/262/07/IMG/N9326207.pdf?OpenElement).

215 Artikulli dëshmues P00005„Direktiva Nr. 7, Komanda e Lartë e RS-së", 8. mars të vitit 1995 faqe 2 (sipas: Aktgjykimi në lëndën Popović dhe të tjerët).

216 Vendimi me kërkesën e prokurorisë në lidhje me faktet, në të cilat është gjykuar. Si shtesë, faktet Nr. 251-252 „Në tentim për të ikur nga enklava, kolona e boshnjakëve muslimanë së pari ka lëvizur nëpër zonën e përgjegjësisë së Brigadës së Bratunacit [...]ka depërtuar drejt zonës së përgjegjësisë së brigadës së Zvornikut."

marrë pjesë edhe përfaqësues të banorëve të boshnjakëve muslimanë. Në këto takime u diskutua edhe logjistika e shpërnguljes së boshnjakëve muslimanë nga Potoçari dhe rrethina dhe janë dhënë shenja dhe kërkesa se banorët muslimanë në tërësi duhet ta lëshojnë Srebrenicën.

Me të marrë kontrollin ndaj bazës në Potoçare, më 12 korrik, pjesëtarët e forcave të boshnjakëve serbë, duke përfshirë njësitë e MPB-së, morën pozicionet përgjatë rrugës afër bazës. Gjatë periudhës, prej 11 deri 13 korrik në Potoçare kishte shumë pak ushqim dhe ujë. Sa i përket higjienës: gjendja ishte përkeqësuar si pasojë e mbingarkesës dhe mungesës së kushteve për qëndrim. Në orët e pasditës së 12 korrikut ka filluar transporti i grave, fëmijëve dhe të moshuarëve drejt territorit nën kontrollin e Armatës së BeH. Përparësia që u është dhënë këtyre banorëve në krahasim me meshkujt, që ishin në moshë të pjesëmarrjes në luftë, ka shërbyer si justifikim për ndarjen e meshkujve të boshnjakëve muslimanë, të cilët shumica u mbyllën në të ashtuquajturën "Shtëpi e Bardhë"[217]. Shumica e meshkujve, që sipas llogaritjeve kanë qenë rreth 300 dhe 400, nuk janë parë më të gjallë.

Ushtria e Republikës Srpska, më 12 dhe 13 korrik ka shpërndarë disa njësi përgjatë drejtimit Bratunac – Fushë Konjeviq me qëllim të angazhimit ushtarak dhe për të bllokuar kolonën e boshnjakëve muslimanë, të cilët lëviznin nga Srebrenica për në Tuzëll, e udhëhequr nga Divizioni 28 i Armatës së BeH. Në atë moment, plani i vrasjeve, që fillimisht ishte i drejtuar ndaj meshkujve në Potoçare, u zgjërua edhe në meshkuj, boshnjakë myslimanë nga kolona, të cilët ishin të zënë robër ose ishin dorëzuar. Shtabi Kryesor i URS ka urdhëruar komandantët e korpusit të Drinës, Brigadës së Zvornikut, Brigadës së Birçanit dhe Brigadës së Vlasenikut që të angazhohen në "zbulimin, bllokimin, çarmatosjen dhe zënien robër të grupeve myslimane, që shihen si dhe pengimin e kalimit të tyre në territorin musliman[218]".Një e treta e kolonës, në të cilën ishin rreth tre mijë pjesëtarë të Divizionit të 28, ka mundur që të kalojë. Të tjerët, duke ikur nga granatimi dhe gjuajtjet nga armët automatike, janë zënë robër ose vetë janë dorëzuar. Janë zënë robër rreth shtatë apo tetë mijë meshkuj boshnjakë muslimanë, dhe më pastaj janë dërguar në pika grumbulluese, të cilat janë bërë lokacione të vrasjeve masive.

Ditën e 13 korrikut 1995 ka filluar operacioni i vrasjeve. Të zënit robër kanë qenë të vendosur në lokacione të ndryshme, në të cilat gjatë ditëve të ardhshme ka ardhur deri te vrasja e 2000 njerëzve. Boshnjakët muslimanë janë vrarë në *luadhin në Sandiq*[219]*,në fushën Konjeviq,*[220] *në Kasabën e re*,në *breg të lumit Jadar*, *në ultësirën e Cerskës*. Vetëm në *depon në Kravicë për dy ditë janë vrarë rreth* 1.000-1.500 njerëz. Në periudhën prej 12 deri më 15 korrik ka ardhur deri tek vrasja e të zënëve robër në *supermarketin në Kravicë, Shtabin e Brigadës së Bratunacit si dhe rreth shkollës "Vuk Karadžić" në Bratunc.*

Kanë vazhduar vrasjet masovike në rajonin e Zvornikut. Boshnjakët musliman të zënë robër janë pushkatuar në afërsi të shkollës në Grbavc, ku janë vrarë në mes të 800 deri në 2500 njerëz)[221], tek diga në Petkovc, separacionit afër Kozlukit, janë vrarë më shumë se 1000 njerëz. Vrasjet më të mëdha kanë ndodhur në Ekonominë Ushtarake Branjevo, ku pjesëtarët e njësisë së 10 Diversante kanë vrarë rreth 1000 deri në 1200 njerëz. Këto vrasje, si dhe dy të mëparshmet, janë bërë në mënyrë të njëjtë. Shumicës u janë vendosur lidhëse në sy dhe u janë lidhur duart pastaj janë transportuar në lokalitete të afërme dhe janë pushkatuar. "Kanë qenë të kthyer me shpinë nga ne [...] i kanë nxjerrë njerëzit nga autobusi në grupe, dhe në grupe nga dhjetë i kanë sjellë, nga dhjetë, [...] dhe i kanë pushkatuar[222]."

Ngarkuesit dhe ata që i hapnin gropat, varrezat e përbashkëta ishin aty në kohën e vrasjeve, ose arrinin menjëherë pas vrasjeve për t'i groposur të vrarët në varreza masive. Pas këtyre vrasjeve masive, forcat e boshnjakëve serbë urdhëruan operacionin e "pastrimit" përgjatë enklavës dhe në rajonin e Zvornikut, në periudhën ndërmjet 16 dhe 27 korrikut kanë vazhduar vrasjet në përmasa më të vogla.

217 Johannes Rutten, rasti dëshmues P02178, Transkripti i pranuar në bazë të rregullave 92ter, KT. 2129–2130 (5 prill të vitit 2000) dhe xhirimet nga ajri me shenjat, të cilat i ka vendosur Rutten (sipas: Aktgjykimi në rastin Prokurori kundër Popović dhe të tjerët, Tom I, faqe 129).

218 Rasti dëshmues P00045, „Urdhër i Shtabit Kryesor të URS drejtuar Korpusit të Drinës" me nënshkrim të Milan Gvero, 13 korrik të vitit 1995, faqe 1 (sipas Prokurori kundër Popović dhe të tjerët, Tom I, faqe 148).

219 Shiko: Aktgjykimi në rastin Prokurori kundër Popović dhe të tjerët, Tom I, faqe 151-153,

220 Ibid., faqe 153 – 155.

221 Ibid., faqe 196.

222 Dëshmia e Dražen Erdemović, pjesëtar i njësisë diverzante 10.

Siç e kemi përmendur më herët, shumica e këtyre fakteve janë sqaruar para gjykimeve tjera në TNPJ. Një nga lëndët më të rëndësishme dhe të plotfuqishme ishte rasti *Prokurori kundër Radislav Krstić*[223]. Radislav Krstić, gjeneral dhe zëvendës i komandantit të Korpusit të Drinës së URS, është personi i parë i dënuar para TNPJ për gjenocid[224]. Dhoma e Apelit, në këtë rast ka ardhur në përfundim se është kryer krimi i gjenocidit kundër një pjese të banorëve muslimanë të Bosnjës si grup kombëtar, etnik ose fetar.

Vrasjet e meshkujve të aftë për luftë kanë pasur karakter masovik, ndërsa vendimi që ata të vriten ka ardhur pas vendimit për shpërnguljen e grave, fëmijëve dhe të moshuarve , që tregon se është ditur në mënyrë të qartë se cilat janë pasojat e këtyre veprimeve. Me këto vepra është pamundësuar mbijetesa e banorëve boshnjakë muslimanë të Srebrenicës, që implikon se nga operacionet e pastrimit etnik është kaluar në kryerje të gjenocidit. Dhoma e Apelit ka zhvlerësuar dënimin e shkallës së parë të Krstiqit, si pjesëmarrës në ndërmarrje të përbashkët kriminale për kryerje të gjenocidit (pika 1) dhe e ka shpallur atë fajtor për ndihmë dhe përkrahje të gjenocidit, duke e dënuar në 36-vjet burgim[225].

Rasti tjetër, përfundimet dhe të gjeturat e të cilit janë të rëndësishme për rastin Popović dhe të tjerët, është rasti *Prokurori kundër Momir Nikolić.* Momir Nikolić, që nga korriku i vitit 1995 deri te fundi i luftës ka qenë ndihmës i komandantit për siguri dhe punë informative të Brigadës së Bratunes së Ushtrisë të boshnjakëve serbë. Ai është deklaruar fajtor në pikën 5 të aktakuzës, ndjekjes në baza politike, racore dhe fetare si krim kundër njerëzimit. Në bazë të marrëveshjes për fajësi, Momir Nikolić ka pranuar që të dëshmojë në rastet tjera të TNPJ, duke përfshirë gjykime tjera, që janë në lidhje më Srebrenicën. Ka dëshmuar nga 21 deri më 28 prill të vitit 2009 për nevojat e lëndës Popović dhe të tjerët. Dhoma e Apelit ka marrë me hezitim dëshmitë e tij, pasi që disa herë është munduar që të zvogëlojë përgjegjësinë e tij për vepra të ndryshme. Dëshmia e tij ka qenë e rëndësisë për përkrahjen e fakteve, në rastet e sulmeve të snajperëve pas sulmit në vetë enklavën dhe gjatë lëvizjes e popullatës nga Srebrenica drejt Potoçarit.

Edhe një rast relevant është *Prokurori kundër Dragan Obrenović*[226], i cili ka qenë shef i shtabit dhe zëvendës i komandantit të brigadës së parë këmbësorie të korpusit të Drines së URS, ndërsa prej 8 Gushtit 1995 deri me 15 Shtator 1995 dhe prapë nga 18 deri 24 Shtator të 1995 ka qenë ushtrues detyre i komandantit të Brigadës të Këmbësorisë së Zvornikut. Dhoma e Apelit ka pranuar marrëveshjen për deklarimin për fajësi dhe pranim të fajit dhe ka shpallur Dragan Obrenoviqin si fajtor për Pikën 5 të akuzës, të ndjekur si krim kundër njerëzimit. Ai poashtu ka pranuar që të dëshmojë në rastet tjera para Gjykatës Ndërkombëtare duke përfshirë edhe gjykimet në lidhje me Srebrenicën. Kontribut të madh në vërtetimin e e fakteve mbi krimet në territorin nën komandën e Brigadës së Zvornikut ka dhënë edhe fakti se Obrenoviq, që nga 1998, i ka mundësuar Prokurorisë që të kryejë kontrollim të hapësirave të Brigadës së Zvornikut, duke e ditur që në këtë kontroll mund të gjinden informata që do të mund të inkriminojnë.

Sa here që flasim për krimet në Srebrenicë, është e rëndësishme që të përmendet rasti pasardhës – *Akuza e Bosnje dhe Hercegovinës kundër Serbisë para Gjykatës Ndërkombëtare e Drejtësisë.* Qeveria e atëhershme e Republikës së Bosnje dhe Hercegovinës ka nisur më 29 mars të vitit 1993, një rast para GJND-së me kërkesën që e atëhershmja RF Jugosllavia të shpallet fajtore për shkeljen e Konventës për Parandalimin dhe Dënimin e Krimit dhe Gjenocidit. Pasi që është definuar në vitin 1996 që TPNJ ka juridiksion që të drejtojë këtë rast, është bërë polemikë nëse RF Jugosllavia ka pasur kontroll mbi forcat e URS-së, të cilat kanë kryer gjenocid në dhe për rreth Srebrenicës në vitin 1995. Gjykata ka gjetur se vendimi që të vriten meshkujt me aftësi ush-

223 Prokurori kundër Radislav Krstić, lënda nr. IT-98-33.

224 Sipas Statutit të TNPJ gjenocidi shënon cilëndo nga këto vepra të kryera më qëllim që në tërësi ose pjesërisht të shkatërrohet një grup kombëtar, etnik ose fetar si e tillë. Këto vepra janë: vrasjet e pjesëtarëve të grupit, ushtrimi i lëndimeve të rënda trupore ose shpirtërore ndaj pjesëtarëve të grupit, ushtrimi ndaj pjesëtarëve të grupit të kushteve të rënda të jetesës me qëllim të sjelljes deri te shkatërrimi i plotë ose i pjesërishëm fizik, vendosja e masave për ndalim të lindjeve brenda grupit dhe zhvendosja me forcë e fëmijëve nga një grup në grupin tjetër.

225 Prokuroria, më 5 maj të vitit 2006, ka paraqitur kërkesën me anë të së cilës nga Dhoma e Apelit, për rastin Popoviq dhe të tjerët, ka kërkuar që në mënyrë formale të pranojë 534 fakte, me të cilat është vendosur në aktgjykimin e shkallës së parë në rastin Krstić nga nëntori i vitit 2001 dhe aktgjykimin e shkallës së dytë, nga prilli i vitit 2004.

226 Prokurori kundër Dragan Obrenović, lënda nr. IT-02-60/2.

tarake, boshnjakë muslimanë nga Srebrenica, me të vërtetë është sjellë nga anëtarë të Shtabit Kryesor të URS, por se ky organ nuk mund të konsiderohet si agjent i Serbisë, përkatësisht se RF Jugosllavisë nuk ka kryer kontroll efektive mbi URS. Vendimi është sjellë me 26 Shkurt të vitit 2007 dhe është vërtetuar se Serbia kur është në pyetje gjenocidi i kryer në Srebrenicë në 1995 ka shkelur Konventën për parandalimin dhe dënimin e gjenocidit duke dështuar që të ndalojë gjenocidin si dhe pasiqë nuk ka dorëzuar Ratko Mladić, të akuzuar për gjenocid dhe pjesëmarrje në gjenocid, në Tribunalin Penal Ndërkombëtarë në ish-Jugosllavi. Serbia poashtu nuk ka respektuar obligimin nga dy "masa mbrojtëse të përkohshme", të cilat në prill dhe shtator 1993, i ka vendosur Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë. Ajo çfarë e bën këtë rast relevant dhe në kontekst me rastin me të cilin merremi, është qëndrimi i GJND-së se ekzistimi i qëllimit gjenocidal mbi dyshimin e arsyetuar dhe dëshmuar në rastin e masakrës së Srebrenicës, në korrik të vitit 1995, duke u thirrë në aktgjykimin e Tribunalit të Hagës, të cilin e kualifikojnë si gjenocid.

Rasti *Prokurori kundër Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero dhe Vinko Pandurević*

· Parahistoria e rastit

Nëse flasim për fillimin e çështjes para TPNJ, e cila më vonë u ndryshua në rastin Popović dhe të tjerët, është e rëndësishme të përmendet se kundër të akuzuarve në këtë lëndë më herët janë ngritur aktakuza në gjashtë lëndë të veçanta: Prokurori kundër Vujadin Popović[227], Prokurori kundër Ljubiša Beara[228], Prokurori kundër Drago Nikolić[229], Prokurori kundër Ljubomir Borovčaninić[230], Prokurori kundër Zdravko Tolimir, Radivoje Miletić dhe Milan Gvero[231] dhe Prokurori kundër Vinko Pandurević dhe Milorad Trbić[232].

Aktakuza e reviduar, konsoliduar dhe e ndryshuar është ngritur më 16 gusht të vitit 2006.[233] Me anë të saj janë akuzuar: *Vujadin Popović,* nënkolonel dhe ndihmës i shefit për siguri në Korpusin e Drinës të Ushtrisë së Republika Srpskës; *Ljubiša Beara,* kolonel dhe shef për siguri i Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë së Republika Srpska; *Drago Nikolić,* lejtnant dhe shef i sigurisë në Brigadën e Zvornikut të Ushtrisë së Republika Srpska; *Ljubomir Borovčanin,* zëvendëskomandant i njësisë së policisë speciale të MPB-së së Republika Srpskas; *Radivoje Miletić,* kolonel i Shtabit të Operacioneve the Trajnimeve pranë Shtabit të Përgjithshëm të URS; *Milan Gvero,* ndihmës i komandantit për moral dhe çështje juridike dhe fetare pranë Shtabit të Përgjithshëm të URS dhe *Vinko Pandurević,* nënkolonel dhe komandant i Brigadës së Zvornikut së Korpusit të Drinës të URS.

· Vujadin Popović

Prokuroria e TPNJ-ës ka akuzuar Popović për përgjegjësi sipas nenit 7(1) të Statutit të TPNJ-ës, për *planifikim, nxitje, urdhërim, kryerje dhe në mënyra tjera ndihmesë dhe mbështetje e veprave kriminele të gjenocidit, bashkim më qëllim të kryerjes së gjenocidit, asgjësim, vrasje, ndjekje, shpërngulje të dhunshme dhe dëbim*[234]. Popović po akuzohet se ka qenë pjesëmarrës i ndërmarrjes së përbashkët kriminale të

227 Prokuroria kundër Popović, lënda nr. IT-02-57-PT, aktakuza fillestare e ngritur më 26 mars të vitit 2002.

228 Prokuroria kundër Beara, lënda nr. IT-02-58-PT, aktakuza fillestare e ngritur më 26 mars të vitit 2002.

229 Prokuroria kundër Nikolić, lënda nr. IT-02-63-PT, aktakuza fillestare e ngritur më 6 shtator të vitit 2002.

230 Prokuroria kundër Borovčanin, lënda nr. IT-02-64-PT, aktakuza fillestare e ngritur më 6 shtator të vitit 2002.

231 Prokuroria kundër Tolimir, Miletić dhe Gvero, lënda nr. IT-04-80-PT, aktakuza fillestare e ngritur më 10 shkurt të vitit 2005.

232 Prokuroria kundër Pandurević dhe Trbić lënda nr. IT-05-86-PT, aktakuza fillestare e ngritur më 9 nëntor të vitit 1998.

233 Prokuroria më 28 qershor të vitit 2005 ka dorëzuar kërkesën për ndryshimin e aktakuzës kundër nëntë të akuzuarve, duke propozuar një aktakuzë të përbashkët të konsoliduar dhe të ndryshuar. Dhoma e Apelit, në maj të vitit 2006 ka miratuar kërkesën e re të prokurorisë, kur është paraqitur Aktakuza e dytë e konsoliduar dhe e ndryshuar. Rasti Trbić, më 26 qershor të vitit 2006, është ndarë nga ky rast dhe i është drejtuar për zgjidhje Gjykatës Shtetërore të BeH në bazë të rregullave. Poashtu rasti Tolimir është ndarë nga lënda e përbashkët, duke marrë parasysh se Zdravko Tolimir ka qenë në liri kur aktakuza e dytë e konsoliduar dhe e ndryshuar hyri në fuqi. Prokuroria, pas arrestimit të tij ka tentuar që të bashkojë lëndën Tollimirit me këtë lëndë, mirëpo Dhoma e Apelit e refuzoj këtë kërkesë.

234 Popović, në pikën 1 të aktakuzës, akuzohet për veprën penale të gjenocidit, të dënueshme sipas nenit 4(3)(a); në pikën 2 për bashkim për kryerjen e gjenocidit, e dënueshme sipas nenit 4(3)(b); në pikën 3 për shfarosje, si krim kundër njerëzimit, e dënueshme sipas nenit 5(b); në pikën 4 dhe 5 për vrasje, si krim kundër njerëzimit, e dënueshme sipas 5(a), përkatësisht për shkelje të ligjeve dhe zakoneve të luftës, e dënueshme sipas nenit 3; në pikën 6 për përndjekje si krim kundër njerëzimit, i dënueshëm sipas nenit 5(h); në pikën 7 për vepra jonjerëzore (shpërngulje e detyruar) si krim kundër njerëzimit, i dënueshëm sipas nenit 5(i); dhe në pikën 8 për deportim, si krim kundër njerëzimit, i dënueshëm sipas nenit 5(d).

vrasjeve me procedurë të shpejtë të meshkujve të aftë për luftë, boshnjakë muslimanë, nga Srebrenica dhe ndërmarrjes së përbashkët kriminale të zhvendosjes së dhunshme dhe deportimit të banorëve të Srebrenicës dhe Zhepës, së boshnjakëve muslimanë.[235] Vujadin Popović ka qenë shef për siguri i Korpusit të Drines dhe ka pasur gradën e nënkolonelit. Popović ka qenë eprori e organeve të sigurisë nga radhët e Korpusit të Drinës, ndërsa në kuptimin profesional në batalionin e Policisë Ushtarake të Korpusit të Drinës së URS. Në periudhën, për të cilën lidhet Aktakuza, Popović ka qenë i vetmi epror në organin për sigurinë e këtij korpusi.

Dhoma e Apelit ka dëshmuar përgjegjësinë e Popović për disa vepra, në bazë të pjesëmarrjes së tij në disa lokacione të caktuara, ose informacione, të cilat ai i kishte për ngjarje të caktuara, ka qenë i informuar për planet lidhur me meshkujt e aftë për luftë që kanë qenë të vendosur në Potoçar dhe zhvendosjet në rajonin e Bratunces dhe Zvornikut.[236] Është e pakontestueshme se ai ka qëndruar në Ekonominë Ushtarake në Branjevë pas vrasjeve, që kanë ndodhur atje, si dhe që u ka urdhëruar ushtarëve të URS-së që kanë qenë të vendosur atje, që të shkojnë në Shtëpinë e Kulturës në Pillic që t'i vrasin 500 boshnjakët muslimanë, që ishin të ngujuar aty. Përveç kësaj, Popović sipas dëshmive të paraqitura para Dhomës së Apelit, në shtator të vitit 1995, i ka dhënë urdhër Momir Nikolić, shefit të punëve të sigurisë dhe informimit pranë Brigadës së Bratunacit, që t'i zhvendosë dhe prapë t'i varrosë trupat e boshnjakëve musliman nga Gllogova.[237]

Pas dëshmive të paraqitura Dhoma e Apelit është bindur përtej dyshimit të bazuar se Popović ka dhënë kontribut të konsiderueshëm në ndërmarrjen e përbashkët kriminale dhe se ka ndarë qëllimin për arritjen e qëllimit të përbashkët, prandaj konsiderohet se ka qenë pjesë e kësaj ndërmarrjeje. Gjithashtu është vërtetuar se ka mundur të parasheh se përveç të vrasjeve masive ka mundur të vie edhe deri të "vrasjet e kushtëzuara me situatë" si pasojë e ndërmarrjes së përbashkët kriminale. Në anën tjetër Dhoma e Apelit është e mendimit se nuk janë shtruar dëshmi të mjaftueshme se Popoviq ka dhënë kontribut të konsiderueshëm në ndërmarrjen kriminale të zhvendosjes së dhunshme dhe të depërtimit të banorëve të Srebrenicës dhe Zhepës, boshnjakë muslimanë. Duke pas parasysh se është vërtetuar se Popović ka qenë pjesëtar i ndërmarrjes së përbashkët kriminale, ai konsiderohet si pjesëmarrës i vrasjeve ZZP – ka marrë pjesë në vrasjen e anëtarëve të grupit dhe me anë të këtyre vrasjeve iu ka shkaktuar lëndime të mëdha fizike dhe psikike anëtarëve të familjeve të viktimave dhe viktimave, që kanë përjetuar vrasjet, siç definohet në nenet 4(2)(a) dhe (b) të Statutit. Përveç kësaj është vërtetuar se ka marrë Popoviq ka marrë pjesë në operacionet e vrasjeve duke ditur se këto do të kontribuojnë në shkatërrimin e grupit. Dhoma e Apelit konsideron se ka pasur qëllim gjenocidal (vlerësim i aktit të vrasjes, armiqësi ndaj grupit, thirrje nënçmuese) dhe se Popović konsiderohet si fajtor për krimin e gjenocidit, shfarosjes dhe ndjekjes si krime kundër njerëzimit, në saje të pjesëmarrjes së tij në ndërmarrjen e përbashkët kriminalë të vrasjes. Është dënuar me *burgim të përjetshëm.*

· Ljubiša Beara

Prokuroria e ka akuzuar Ljubiša Beara në të njëjtat baza sikur Vujadin Popović. Prej vitit 1992 dhe përgjatë periudhës, për të cilën bazohet aktakuza, Beara ka qenë anëtar i Shtabit të Përgjithshëm i URS-së në Crna Rijeka, në rolin e shefit të Drejtorisë për siguri, me gradën e kolonelit. Funksioni i Bearas, në pozitën e shefit të Drejtorisë për Siguri ka përfshirë mbikëqyrjen e organeve të sigurisë së URS dhe Policinë Ushtarake të Shtabit Gjeneral si dhe punët e kundërzbulimit. Si oficer mbikëqyrës i organeve të sigurisë ai është dashur të informohet për punën e organit të sigurisë në mënyrë që t'u japë udhëzime, të vlerësojë dhe mbikëqyrë punën e tyre.

235 Për të qenë fjala për ndërmarrje të përbashkët kriminale është e nevojshme që të bisedohet për më shumë persona, që të ekzistojë një projekt i përbashkët, plan ose motiv, që përfaqëson dhe përfshinë kryerjen e veprave kriminale, që nuk duhet të jetë domosdoshmërisht ashtu e formuluar e as e dakorduar më herët, por, mund të jetë edhe e improvizuar në vendngjarje, si dhe i akuzuari të marrë pjesë në realizimin e qëllimit të përbashkët, qoftë duke kryer ndonjë vepër konkrete penale nga Statuti i TPNJ, ose që në ndonjë mënyrë tjetër të kontribuojë ose ndihmojë në realizimin e planit ose qëllimit të përbashkët, sipas Udhëzuesit të Tribunalit të Hagës, faqe 119.

236 Do të thotë se Dhoma e Apelit ka dëshmuar prezencën e tij në disa lokacione kyçe për ngjarjet që kanë rrjedhur. Ka marrë pjesë në takimin e Shtabit të Brigadës së Bratunacit me epror tjerë, ku në mes të tjerash është biseduar edhe për likuidimin e 8.000 mijë ushtarëve muslimanë, që kanë qenë të bllokuar në pyjet rreth Fushës Konjeviq. Ka raportuar për transportimin e të zënëve rob nga Bratunci në Zvornik, me qëllim që atje të vriteshin. Në ditën e 14 korrikut Drago Nikolić, Vujadin Popović dhe Ljubiša Beara, janë takuar në kazermën e ndërmarrjes „Standard", ku ka qenë i vendosur Shtabi i Brigadës së Zvornikut, për të biseduar për operacionin e vrasjes së robërve të sjellur aty. Ka qenë prezent në vendet e pushkatimeve në Grbavc, Roçeviq, Kozlluk, ku e kishte rolin e koordinatorit të vrasjeve.

237 Një prej varrezave primare, ku janë varrosur mbetjet e të vrarëve boshnjakë muslimanë në depon në Kravic.

Që të kuptohen përfundimet e Dhomës së Apelit duhet që të theksohet se Beara ka pasur rol kyç në orkestrimin e operacioneve të vrasjeve ashtu që ka planifikuar, koordinuar dhe mbikëqyrur bllokimin, bartjen, vrasjen dhe varrimin e meshkujve të aftë për luftë, boshnjakë muslimanë, në kohën, për të cilën flitet në këtë Aktakuzë[238]. Dhoma e Apelit, në bazë të disa dëshmive të nxjerra, ka dëshmuar praninë e tij në rajonin, ku janë kryer veprimet në fjalë[239]. Në një bisedë, më 15 korrik, në mes të Krstić dhe Beara, Beara ka folur në mënyrë të saktë për "3500 paketa, që duhen ndarë"[240], dhe pasiqë në atë kohë në Roçeviq janë gjendur rreth 1000 ndërsa në Kul dhe në Shtëpi të Kulturës në Pilliq edhe 1000 deri në 2000 të zënë robër, Dhoma e Apelit ka ardhur në përfundim se Beara ka organizuar ushtarët për ndihmë në operacionet e vrasjeve në këtë rajon. Sidoqoftë Aktakuza nuk përmban asgjë, që tregon se Beara ka marrë pjesë në rivarrosjen e trupave dhe nuk mund të mbahet përgjegjës për ato vepra.

Dhoma e Apelit, përtej dyshimit të bazuar, është bindur se Beara ka dhënë kontribut të konsiderueshëm në ndërmarrjen e përbashkët kriminale të vrasjes, si dhe se ka ndarë qëllimin e kryerjes së qëllimit të përbashkët, prandaj konsiderohet se ka qenë pjesëmarrës i kësaj vepre. Dhoma e Apelit ka konstatuar se Beara ka mundur që të parasheh që përveç vrasjeve të shkallës së zgjeruar do të kryhen edhe vrasje "të kushtëzuara sipas situatës" si dhe pasojat e ndërmarrjes së përbashkët kriminale të vrasjeve. Sidoqoftë nuk ka pasur dëshmi të mjaftueshme të dëshmohet se Beara ka dhënë kontribut të konsiderueshëm në këtë, kështu që veprimet e tij, në lidhje me banorët e Srebrenicës dhe Zhepës, si dhe njohja e urdhëresave të Direktivës Nr. 9 dhe Direktivës Nr 7/1, nuk dëshmojnë se ai ka qenë pjesëmarrës ndërmarrjes së përbashkët kriminale të shpërnguljes së dhunshme të banorëve. Ai ka qenë i njohur me operacionin e vrasjes dhe pjesëmarrja e tij në këtë operacion ka qenë në nivel të lartë dhe të gjerë, dhe pasi që është ndodhur në shumicën e lokacioneve të vrasjeve masive ka pasur dijeni për numrin e viktimave. Në bazë të dijenisë së tij, veprimeve dhe fjalëve, Dhoma e Apelit ka ardhur në përfundim se Beara ka pasur qëllimin, duke marrë parasysh përmasat dhe vëllimin e operacionit të vrasjeve, që është kryer me dijeninë e tij, në bazë të udhëzimeve të tij dhe nën mbikëqyrjen e tij. Ai është penalisht përgjegjës për bashkim për kryerjen e gjenocidit, si dhe kryerjen e vrasjeve shfarosëse dhe të ndjekjes si krim kundër njerëzimit nëpërmjet ndërmarrjes së përbashkët kriminale. Është dënuar më *dënim të përjetshëm me burg.*

· Drago Nikolić

Prokuroria ka mbajtur Drago Nikolić si përgjegjës, sipas Nenit 7(1) të Statutit për "planifikim, nxitje, urdhërim, kryerje dhe në mënyra tjera ndihmesë dhe mbështetjen e veprave penale të gjenocidit, bashkim me qëllim të kryerjes së gjenocidit, asgjësim, vrasje, ndjekje, zhvendosje të dhunshme dhe deportim".[241] Nikolić është bërë shef për siguri i Brigadës së Zvornikut në korrik 1995 dhe ka mbajtur gradën e nënkolonelit në URS.[242] Si shef për siguri i Brigadës, Nikolić ka qenë organi kryesor këshilldhënës i komandantit të Brigadës në lidhje me përdorimin e Policisë Ushtarake, ndërsa nga ana

238 Beara ka qenë prezent në rajonin përreth Potoçarit, ndërsa më vonë edhe në Bratunc. Momir Nikolić ka dëshmuar se Beara ka përcjellë urdhërin tek Drago Nikolić se të zënit robër do të dërgohen në Zvornik, ku duhet të vriten, të cilin Dhoma e Apelit e ka marrë si të dhënë të besueshme të natyrës vetëdiskriminuese dhe vërtetimit të dëshmitarëve të tjerë. Poashtu ka marrë pjesë në kazermën e përmendur në "Standard", më 14 korrik me Popović dhe Nikolić, ku kanë shqyrtuar organizimin dhe koordinimin e operacionit të vrasjeve, prej nga është kthyer në Bratunac. Ka qenë prezent në Grbavc (Orahovac), Petkovc, Roqeviq dhe Pillic.

239 Beara në fjalën e tij përfundimtare ka pohuar se në periudhën në mes të 10 deri 16 korrikut nuk ka qenë në Bosnjën Lindore, në lokacionet, të cilat pretendon prokuroria, si dhe se nuk ka qenë i përfshirë në vrasjet masive të kryera gjatë kësaj periudhe, duke i sfiduar dëshmitë e disa dëshmitarëve dhe besueshmërinë e bisedave të gjetura.

240 Rasti dëshmues P01178a "Bisedat e gjetura, të 15 korrikut të vitit 1995" (Sipas: Vendimi në rastin Prokuroria kundër Popoviq dhe të tjerët, Tom II faqe 494).

241 Nikolić në Pikën 1 të aktakuzës akuzohet për veprën penale gjenocid, e ndëshkueshme sipas nenit 4(3)(a);në paragraf 2 komplot për kryerjen e gjenocidit, të ndëshkueshme sipas nenit 4(3)(b); në paragrafin 3 të asgjësimit si krim kundër njerëzimit, i ndëshkueshëm sipas neneve 5(b); në paragrafët 4 dhe 5, për vrasje si krim kundër njerëzimit, i ndëshkueshëm sipas neneve 5(a), si dhe shkelje të ligjeve ose zakoneve të luftës, të ndëshkueshme sipas nenit 3, në pikën 6 të persekutimit, si një krim kundër njerëzimit, i ndëshkueshëm sipas neneve 5(h) të paragrafit 7, për veprime çnjerëzore (zhvendosje e dhunshme) si krim kundër njerëzimit, i ndëshkueshëm sipas Neneve 5 (i) dhe paragrafin 8, të deportimit, si një krim kundër njerëzimit, i ndëshkueshëm sipas neneve 5(d).

242 Zinxhiri komandues ishte në vartësi të komandantit Pandurević të Brigadës së Zvornikut, dhe kur bëhet fjalë për çështjen e sigurisë, ishte në vartësi sipas vijës profesionale të ndihmës-komandantit të Korpusit të Drinës për Siguri, Vujadin Popović.

profesionale të japë edhe urdhëra drejtpërsëdrejti komandantit të Policisë Ushtarake.

Nikolić ka marrë pjesë në takimin, në kazermën "Standard", ku është biseduar për operacionet e vrasjes. Dhoma e Apelit është bindur se në bisedat telefonike ka urdhëruar pjesëtarin e Batalionit të I të Brigadës së Zvornikut, që të bëjë sigurimin e të zënëve rob në shkollën në Kul dhe se me këtë e ka ditur se të zënit robë do të vriten. Jo vetëm se ka qenë i pranishëm në shkollën në Grbavc, por në mënyrë aktive ka marrë pjesë në organizimin e mbajtjes së të zënëve rob në shkollë, ku më pastaj janë vrarë.[243]

Duke marrë parasysh së më 13 korrik të vitit 1995, ka kuptuar që meshkujt e aftë për luftë, boshnjakë muslimanë nga Srebrenica, do të sjellën nga Bratunci në Zvornik, që aty të vriten dhe se ka marrë pjesë në aspekte të këtij operacioni, planifikim, përgatitje fizike dhe sigurimin e njerëzve. Dhoma e Apelit ka konstatuar se Nikolliq ka dhënë kontribut të konsiderueshëm në ndërmarrjen e përbashkët kriminale dhe se ka pasur qëllimin për arritjen e qëllimit të përbashkët, përkatësisht se ka qenë pjesëmarrës i ndërmarrjes së përbashkët kriminale të vrasjes. Për shkak të këtij përfundimi ai konsiderohet përgjegjës për vrasjet në shkollën në Petkovc. Megjithatë përveç që ka qenë i njohur për zënien dhe mbajtjen e të zënëve robë, boshnjakë muslimanë, ka pasur ndikim në sulmet në enklavën e Srebrenicës dhe rënien së saj. Nuk ka pasur informata lidhur me rrethanat e robërimit të tyre nga ana e URS-së. Dhoma e Apelit ka konstatuar se Nikolić nuk është fajtor për krimin e gjenocidit, por është fajtor për ndihmesë dhe përkrahje të të njëjtit. Duke përmbushur kushtin e diturisë, Nikolić është përgjegjës për kryerje të asgjësimit, vrasjeve dhe persekutimit, si krime kundër njerëzimit duke marrë pjesë në ndërmarrjen e përbashkët kriminale të vrasjes. Është dënuar me *35-vjet burgim.*

· Ljubomir Borovčanin

Ljubomir Borovčanin ngarkohet për krimet si të akuzuarit e tjerë. Ndonëse Borovčanin pos për veprat kriminale të përmendura më lartë të vartësve të tij, poashtu ngarkohet me përgjegjësinë e komandimit të të njëjtave, sipas nenit 7(3) të Statutit.[244] Ai gjatë periudhës, për të cilën flet aktakuza, ka qenë zëvendës i komandantit të Brigadës Speciale të Policisë MPB të Republika Srpska, ndërsa nga 10 korriku i vitit 1995, ka qenë komandant i forcave të përbashkëta të njësive të MPB-së, vartës të Korpusit të Drinës së URS, për pjesëmarrje në operacionin e Srebrenicës. Borovčanin dhe njësitet e tij janë vënë nën komandën e Korpusit të Drinës.[245]

Ai, në periudhën nga 11 deri 13 korrik, ka qenë në Potoçar, ku ka mundur të vërejë se si në Potoçar kanë arritur autobusë dhe kamionë për transport të banorëve. Ushtarët e tij më vonë kanë marrë pjesë në transportimin e banorëve muslimanë nën kontrollin e ABeH. Ekzistojnë dëshmi se ka mundur të vërejë kushtet dhe djegien e dokumenteve në dhe para "Shtëpisë së Bardhë" në Potoçar. Të njëjtën ditë, duke vepruar sipas urdhërit të Mladić, ka organizuar vendosjen e Trupës I të Njësisë Speciale të Policisë së Zvornikut dhe dy njësi të Brigadës Speciale të Policisë nga Shekoviqi, që të ndihmojnë që rruga Bratunac – Fusha Konjeviq të sigurohet nga kolona, që mundohej të depërtonte nga vijat e mbrojtjes së URS. Ka dëshmuar edhe për ngjarjet në Sandiq dhe Kravic.

Prokuroria ka mbetur pranë pohimit se veprimet e Borovčanin, pra komandimi i tij më forcat e MPB, që kanë ndihmuar URS në kontrollimin e banorëve boshnjakë muslimanë, kanë mundësuar realizimin e qëllimit të URS që në mënyrë të dhunshme të hiqen banorët boshnjakë muslimanë nga Srebrenica. Dëshmitë tregojnë se Borovčanin nuk ka qenë i njohur me planet që të hiqet popullata, pasi që nuk ka pasur qasje në dokumente strategjike e as që ka ditur për veprimet në Srebrenicë, para ardhjes së tij në atë rajon. Gjithashtu është vërtetuar se nuk ka ekzistuar qëllimi për zhvendosje të dhunshme. Nuk ka dëshmi të mjaftueshme se para incidentit në deponë, në Kravic, Borovčanin të ketë ditur për planin e vrasjes së boshnjakëve muslimanë. Pra, përfundimi i Dhomës së Apelit është se nuk ka ndarë qëllimin me anëtarët tjerë të ndërmarrjes së përbashkët kriminale të vrasjes që të kontribuojë në arritjen e qëllimit të përbashkët dhe se nuk ka qenë pjesëmarrës i kësaj ndërmarrjeje të për-

243 Në anën tjetër, Dhoma e Apelit nuk ka mundur të përcaktojë me siguri absolute praninë e Nikolić në Roqeviq, më datën 15 korrik të vitit 1995.

244 Neni 7 (3) i Statutit të TPNJ lidhet me përgjegjësinë komanduese dhe thotë : „Fakti se ndonjëra nga veprat, nga 2 deri në 5, nga ky Statut, janë kryer nga vartësi, nuk e liron eprorin nga përgjegjësia kriminale, nëse eprori ose ka pasur arsye që të dijë se vartësi po përgatitet për kryerjen e veprave të tilla ose që tanimë i ka kryer, ndërsa eprori nuk ka marrë masat e nevojshme për të parandaluar ose të dënojë kryesit."

245 Rasti dëshmues P00057, „Urdhëresa nr. 64/95 Ministrisë së Punëve të Brendshme të RS njësive të MPB-së" me nënshkrim të Tomislav Kovač, 10 korrik të vitit 1995 (sipas: Vendimi në lëndën Prokurori kundër Popović dhe të tjerët, Tom II faqe 545).

bashkët kriminale. Dhoma e Apelit është bindur se lëshimi i Borovčanin që të mbrojë të zënit rob, boshnjakë muslimanë, ka kontribuar në mënyrë të ndjeshme në asgjësimin, që është kryer më vonë në depo në Kravic. Është ardhur në përfundim se Borovčanin ka pasur kontroll efektive mbi forcat e MPB-së, dhe se mbanë përgjegjësinë penale sipas Nenit 7(3), për vrasje dhe asgjësim si krime kundër njerëzimit dhe vrasje, si shkelje e zakoneve të luftës. Përveç kësaj konsiderohet se ai mban përgjegjësi për vrasje, asgjësim dhe persekutim, si krime kundër njerëzimit. Dhoma e Apelit ka konstatuar se nuk ka kurrfarë indikacionesh për qëllimin gjenocidal të Borovčanin e as për pjesëmarrje me qëllim kryerjen e gjenocidit. Është dënuar më *17-vjet burgim.*

· Radivoje Miletić

Radivoje Miletić është ngarkuar për përgjegjësi në bazë të Nenit 7(1) të Statutit për "planifikim, nxitje, urdhërim, kryerje dhe ndihmesë dhe përkrahje në mënyra tjera të veprave si vrasje, persekutim, veprime johumane (zhvendosje e dhunshme) dhe dëbim." Ai ka qenë shef i Departamentit për Punë Operative Trajnuese të Shtabit të Përgjithshëm të URS dhe ka marrë pjesë në përpilimin e Direktivës Nr. 7. Roli i Departamentit të Punëve Operative – trajnuese përbëhej nga planifikimi i aktiviteteve luftarake, koordinimi i punës së organeve tjera dhe përpunimi i dokumenteve luftarake. Prokuroria në mënyrë konkrete thekson se Miletić ka qenë njëra nga figurat kyçe në ndërmarrjen e përbashkët kriminale të largimit me dhunë të popullatës së Srebrenicës dhe Zhepës – boshnjakëve muslimanë.

Shikuar në mënyrë formale si dhe në pyetjen e kaluar nga ana e mbrojtjes, përpilimi i Direktivës nr.7, në punimin e së cilës ka marrë pjesë, nuk bën pjesë në periudhën kohore për të cilën flet Aktakuza. Dhoma e Apelit është e bindur se Miletić është njoftuar me hollësi për të gjitha ndodhitë dhe situatën në Srebrenicë posa, është kthyer nga Beogradi në Crna Rijeka, më 12 korrik.[246] Është vërtetuar se Miletić ka pasur rol kyç koordinues në rrjedhën e informatave në Shtabin Gjeneral të URS.[247] Ka refuzuar që të hapë radhët mbrojtëse të URS, që t'i mundësohet kolonës së boshnjakëve muslimanë që të kalojë dhe ka urdhëruar që të përdoren të gjitha forcat njerëzore dhe pajisjet për luftim kundër kolonës dhe shkatërrimin e saj. Gjatë operacionit Zhepa, në periudhën nga 16 deri 17 korrik, Miletić u ka dhënë udhëzime njësive në terren dhe ka pasur rolin e koordinatorit të Shtabit të Përgjithshëm me forcat në terren.

Qëndrimi i prokurorisë ka qenë se Miletić ka kontribuar në ndërmarrjen e përbashkët kriminale të zhvendosjes së dhunshme duke përpiluar Direktivën nr. 7 dhe në pjesëmarrjen në zbatimin e saj, si dhe me mbikëqyrjen e forcave myslimane dhe të dorëzimit të tyre dhe mbikëqyrjen e aktiviteteve të njësive të URS-së në enklava. Në bazë të dëshmive që i janë paraqitur Dhomës së Apelit është vërtetuar mbi dyshimin e bazuar se Miletić që nga fillimi, nga zbatimi deri te realizimi ka luajtur rol kyç në planin e shpërnguljes së dhunshme të boshnjakëve muslimanë nga Srebrenica dhe Zhepa. Ai ka marrë pjesë në ndërmarrjen e përbashkët kriminale të largimit të dhunshëm të civilëve dhe ka ndarë qëllimin për kryerjen e kësaj vepre me pjesëmarrës tjerë, ndërsa veprat e tij, në mënyrë kumulative, përbëjnë kontribut të konsiderueshëm në këtë vepër. Dhoma Gjykuese ka konstatuar se është fajtor për vepra jonjerëzore (shpërngulje e dhunshme) duke marrë pjesë në ndërmarrjen e përbashkët kriminale të shpërnguljes së dhunshme. Konsiderohet se ka kryer vepra me qëllim të realizimit të planit të largimit të boshnjakëve muslimanë, me qëllim të veçantë të diskriminimit në baza gjinore, racore dhe fetare. Është ardhë në përfundim se në situata të vrasjeve "të kushtëzuara nga situata", që rrjedhin nga ndërmarrja e përbashkët kriminale e shpërnguljes së dhunshme, e cila përfshinë shpërnguljen e dhunshme dhe vepra tjera jonjerëzore, të cilat përbëjnë krim kundër njerëzimit, ai në mënyrë penale është përgjegjës për vrasje, si krim kundër njerëzimit, dhe jo si krim lufte, si dhe për persekutim me anë të vrasjeve "të kushtëzuara nga situata" si krim kundër njerëzimit. Dhoma e Apelit e ka dënuar më *19-vjet burgim.*

· Milan Gvero

Milan Gvero ngarkohet me të njëjtat krime sikur Miletić. Gvero ka qenë ndihmës i komandantit për moral, drejtësi dhe çështje fetare të Shtabit Gjeneral të URS. Detyra e tij ka qenë që të vlerësojë faktorë të ndryshëm që ndikojnë në moral, që të sigurojë që shpirti luftarak të jetë në nivelin më të lartë që ka përfshirë përcjelljen e situatës në njësi. Ka pasur rol të madh në krijimin e propagandave me ngjyrime

246 Miletić ka qenë i obliguar që Milanović t'i referojë gjatë mungesës së tij dhe me kthimin e tij në Shtabin Kryesor të URS-së. Dhoma e Apelit është bindur se për të kryer këtë detyrë është dashur që edhe vetë të jetë tërësisht i informuar.

247 Dhoma e Apelit ka nxjerrë dëshmi se Shtabi Kryesor pas prillit 1995, njësive vartëse u ka dërguar 11 njoftime në lidhje më konvojet humanitare, nga të cilat shtatë janë nënshkruar nga Miletić.

morale gjate operacioneve të ndryshme. Dhoma e Apelit ka ardhur në përfundim se Gvero ka qenë oficeri më i vjetër në Shtabin Gjeneral të URS-së të paktën gjatë një pjese të ditës së 13 korrikut, 19 korrikut dhe 25 korrikut të vitit 1995, gjë që i ka dhënë atij autorizime më të mëdha.

Në fillim të vitit 1995 Gvero ka marrë pjesë dhe ka folur, në referimin për gatishmërinë luftarake, në të cilën është biseduar për definimin e qëllimeve të mëtutjeshme politike dhe luftarake, strategji të udhëheqjes së luftës dhe bisedimeve paqësore, përkatësisht për prioritetet politike dhe luftarake të RS-së, për qëllimet tanimë të miratuara strategjike dhe detyrat e vitit 1995.[248] Ka marre pjesë në krijimin e urdhërave morale të disa prej dokumenteve strategjike të lartpërmendura.[249] Ka negociuar me përfaqësues të MKCK dhe UNHCR-it, që batalioni Holandez të dërgojë disa të lënduar dhe të sëmurë në Bratunac nga Potoçari.[250] Gjatë operacionit në Zhepë ka kryer detyra kyçe në lidhje me aktivitetet propagandistike.

i. Dhoma e Apelit ka ardhur deri në përfundim se duke shpërndarë informata të rrejshme dhe duke referuar në kërcënime serioze, Gvero ka dhënë kontribut në ndërmarrjen e përbashkët kriminale të shpërnguljes së dhunshme të civilëve, i cili sipas karakterit është padyshim i rëndësishëm dhe se ai konsiderohet pjesëtar i kësaj ndërmarrjeje. Pasi që ka vërtetuar se kriteri i dijenisë është plotësuar, Dhoma e Apelit ka konstatuar se Gvero është fajtor për vepra jonjerëzore (shpërngulje e dhunshme) si krim kundër njerëzimit. Gjithashtu është konstatuar se persekutimi si krim kundër njerëzimit është kryer duke zhvendosur dhunshëm mijëra civilë boshnjakë muslimanë nga Srebrenica dhe Zhepa, trajtim të vrazhdë dhe johuman dhe terrorizim të civilëve boshnjakë muslimanë dhe se Gvero është fajtor për persekutim, si krim kundër njerëzimit. Është dënuar më *5-vjet burgim.*

· Vinko Pandurević

Vinko Pandurević konsiderohet përgjegjës sipas nenit 7(1) të Statutit për "planifikim, nxitje, urdhërim, kryerje dhe ndihmesë dhe përkrahje në mënyra tjera të veprave si vrasje, persekutim, veprime johumane (zhvendosje e dhunshme) dhe dëbim."[251] Thuhet se Pandurević ka qenë pjesëmarrës i ndërmarrjes së përbashkët kriminale të ndërmarrjes së ekzekutimit me procedurë të shkurtër dhe varrosjes së meshkujve të aftë për luftë, boshnjakë muslimanë nga Srebrenica dhe ndërmarrjes së përbashkët kriminale të zhvendosjes së dhunshme dhe dëbimit të popullatës së Srebrenicës dhe Zhepës, boshnjakëve muslimanë. Poashtu sipas nenit 7(3) të Statutit ngarkohet se si komandant, për veprat e vartësve të vet për veprat e lartpërmendura. Pandurević ka qenë nënkolonel dhe komandant i Brigadës së Zvornikut, të Korpusit të Drinës së URS-së.

Ai ka poseduar informata të plota për operacionin *Krivaja-95.* Në ditët e ardhshme ai ka marrë pjesë në sulmet dhe marrjen e enklavës, duke udhëhequr me grupin Taktik 1. Pas takimit me Krstić, të mbajtur më 15 korrik, Pandurević, me njësinë e tij GT-1, është nisur në drejtim të Zvornikut dhe rreth mesditës ka arritur në kazermën e kompanisë "Standard". Ai ka pasur qasje në faktet e sjelljes së një numri të madh të të burgosurve nga Bratunci dhe për atë se po kryheshin ekzekutimet e tyre. Shumë shpejt e kanë njoftuar për situatën në rrethinën e Zvornikut dhe është marrë vendimi që të lëshohej kolona, që po kalonte në afërsi të Nezuka. Është dakorduar të hapet korridori, nëpër të cilin kanë kaluar rreth 5000 njerëz, që ka qenë në kundërshtim me urdhërat që Pandurević ka marrë nga eprorët e tij. Pandurević ka qenë i informuar edhe për aktivitetet e Njësisë së inxhinierëve, që po punonte në varrosjen e të ekzekutuarve.

Duke marrë parasysh informatat, të cilat i ka pasur në dis-

248 Rasti dëshmues 5D00967, "Plani referues për gatishmërinë luftarake të vitit 1994", 29 dhe 30 janar të vitit 1995, me nënshkrim të Mladić (Sipas: Vendimi kundër Popović dhe të tjerët, Tom II, faqe 655)

249 Në mënyrë që të parandalojë bombardimin e NATO-s ai në bisedë telefonike me komandantin e Batalionit Holandez ka mohuar sulmet në këtë batalion duke pohuar se pozicionet e UNPROFOR-it po sulmohen nga ABeH dhe se ai nuk mund të bëjë asgjë që të ndalojë luftimet, pasiqë URS nuk sulmon as UNPROFOR-in e as popullatën civile të Srebrenicës.

250 Rasti dëshmues P04157, „Intervista të cilin MKCK i ka dhënë shtëpisë televizive Deutsche Welle", 20 korrik të vitit 1995, faqe 1.(Sipas: Vendimi kundër Popović dhe të tjerët,Tom II, faqe 669).

251 Pandurević, në pikën 1 të Aktakuzës rëndohet për veprën penale të gjenocidit, e dënueshme sipas nenit 4(3)(a); në pikën 2 të Aktakuzës, për bashkim për të kryer gjenocid, e dënueshme sipas nenit 4 (3)(b); në pikën 3 të Aktakuzës, për asgjësim si krim kundër njerëzimit, e dënueshme sipas nenit 5(b); në pikat 4 dhe 5 të Aktakuzës, për vrasje si krim kundër njerëzimit, e dënueshme sipas nenit 5(a), përkatësisht për shkelje të zakoneve the traditave të luftës, e dënueshme sipas nenit 3; në pikën 6 të Aktakuzës, për persekutim si krim kundër njerëzimit, i dënueshëm sipas nenit 5(h); në pikën 7 të Aktakuzës, për vepra jonjerëzore (zhvendosje e dhunshme), si krim kundër njerëzimit, i dënueshëm sipas nenit 5(i); dhe në pikën 8 për dëbim si krim kundër njerëzimit, i dënueshëm sipas nenit 5(d).

pozicion, Dhoma e Apelit, është bindur se ai, më 18 korrik ka qenë i njoftuar për përmasat e operacionit të vrasjeve. Përveç kësaj, Dhoma e Apelit konstaton se nuk ka dëshmi se Pandureviq me pjesëmarrësit tjerë të ndërmarrjes së përbashkët kriminale ka ndarë qëllimin që të kryejë krime, që kanë qenë qëllim i kësaj ndërmarrjeje. Dhoma e Apelit ka konstatuar se, më 23 korrik Pandurević nuk ka bërë asgjë që të kryejë obligimet e tij ndaj të zënëve robë e të plagosur, edhe pse ka pasur mundësi që të veprojë dhe duke mos vepruar ka ndihmuar dhe përkrahur vrasjen e dhjetëra të zënëve robë, boshnjakë muslimanë, nga spitali në Miliq. Sa i përket ndërmarrjes së përbashkët kriminale të zhvendosjes së dhunshme, Dhoma e Apelit është bindur se Pandurević ka qenë në dijeni për planin e largimit të dhunshëm të popullatës boshnjake muslimane nga enklavat në Srebrenicë dhe Zhepë por, se nuk është dëshmuar se ka qenë pjesëmarrës i kësaj ndërmarrjeje. Për më shumë, Dhoma e Apelit ka konstatuar se Pandurević ka ndihmuar dhe përkrahur veprën penale të zhvendosjes së dhunshme. Për përgjegjësinë e eprorit ndaj anëtarit sipas nenit 7(2) të Statutit, është përgjegjës për vepra kriminale, të cilat i kanë kryer pjesëtarët e Brigadës së Zvornikut gjatë operacionit të vrasjeve në rajonin e Zvornikut. Prandaj, Pandurević mban përgjegjësinë penale, sipas nenit 7(3) për vrasje, si krim kundër njerëzimit, për zhvendosje të dhunshme, si krim kundër njerëzimit si dhe për vrasje, si shkelje e zakoneve dhe traditave të luftës. Është dënuar me *13-vjet burgim.*

Procesi i apelimit dhe shqyrtimet përfundimtare

Vërtetimet, të cilat i kemi analizuar, janë përfundim i Dhomës së Apelit, e cila ka sjellë dënimin e shkallës së parë, më 10 qershor të vitit 2010. Me rastin e caktimit të dënimeve të shtatë të akuzuarve, në këtë rast janë marrë në konsideratë rëndësia e krimeve, për të cilat janë akuzuar, rrethanat rënduese dhe lehtësuese dhe praktika e përgjithshme e shqiptimit të dënimeve në gjykatat e ish-Jugosllavisë. Për shumicën e të akuzuarve, dorëzimi vullnetar është marrë si rrethanë lehtësuese. Vendimit iu është bashkangjitur dhe lënë mënjanë mendimi i kundërt i gjykatësit O-Gon Kvon dhe është lënë mënjanë mendimi i gjykatëses Kimberli Prost.[252]

Të gjithë të akuzuarit, pos Lubomir Borovčanin[253], kanë iniciuar procedurën e apelimit në vitin 2012. Rasti i apelimit në rastin e Milan Gvero është ndalur pas vdekjes së tij, në shkurt të 2013.[254] Diskutimi për ankesat e pesë të akuzuarve të mbetur ka filluar më 2 dhjetor të vitit 2013.[255] Vujadin Popović ka paraqitur fakte dhe të gjetura juridike të aktvendimit të shkallës së parë, duke kërkuar nga Dhoma e Apelit që ta zhvlerësojë dënimin dhe ta shpallë të pafajshëm , për të gjitha pikët e aktakuzës ose të caktojë gjykim të ri. Mbrojtja e Ljubiša Beara ka pohuar se ai nuk ka mundur të dënohet për pjesëmarrje në gjenocid, pasi që ai është liruar nga pika, që e rëndon për zhvendosje të dhunshme të popullatës dhe se nuk ka qenë pjesëmarrës i ndërmarrjes së përbashkët kriminale, me qëllim vrasjen e mijëra meshkujve dhe djelmoshave të Srebrenicës, në korrik të vitit 1995.[256] Avokati mbrojtës i Drago Nikolić ka mohuar gjetjet e Dhomës së Apelit, sipa të cilës i akuzuari ka pasur rol të rëndësishëm në ndërmarrjen e përbashkët kriminale, ndërsa mbrojtja e Miletić, praktikisht, ka tentuar që përgjegjësinë e tij kriminale, për të cilën akuzohet, ta bartë tek eprorët e tij. Në fund mbrojtja e Vinko Pandurević ka thënë se ai nuk ka mundur të ndikojë në operacionin e vrasjes së të zënëve robë srebrenicas, të cilët sipas urdhërit të Ratko Mladić janë kryer nga Ljubiša Beara dhe Vujadin Popović.[257] Në adresimin e tyre të akuzuarit, në fund të seancës, u kanë kërkuar falje viktimave për krimet e kryera por, kanë mohuar rolin e tyre në këto krime.[258]

Ky aktvendim ka pasë rol të rëndësishëm në dënimin e krimeve lidhur me Srebrenicën, pasi që edhe njëherë është

252 Të shikohet: Aktgjykimi në rastin Prokurori kundër Popović dhe të tjerëve, Tom II, faqe 833-861.

253 Ljubomir Borovčanin nuk është ankuar për dënimin, me të cilin , në qershor të vitit 2010, është shpallur fajtor për ndihmesë dhe përkrahje të asgjësimit, persekutimit, zhvendosjes së dhunshme, për të cilat është dënuar me 17-vjet burg, pastaj është dërguar në Danimarkë në vuajtje të dënimit.

254 „NDËRPRITET AKTI I ANKESËS NË RASTIN KUNDËR MILAN GVERO“ (e qasshme në: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/obustavljen-zalbeni-postupak-u-predmetu-milana-gvera.25.html?cat_id=1&neës_id=14734, hapur me: 18. Janar 2014.).

255 „PESËSHJA E SREBRENICËS PARA DHOMËS SË ANKESAVE“ (e qasshme: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/srebrenicka-quotpetorkaquot-pred-zalbenim-vecem.25.html?cat_id=1&neës_id=15549, e hapur me : 18. janar 2014.).

256 „BEARA DËSHIRON T'I IKË DËNIMIT PËR GJENOCID“ (e qasshme në: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/beara-bi-da-izbegne-osudu-za-genocid.25.html?cat_id=1&news_id=15552, hapur në: 18 Janar 2014.).

257 „PANDUREVIQ PËR GJENOCID AKUZON MLLADIQIN, BEARËN DHE POPOVIQIN“ (e qasshme në: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/pandurevic-za-genocid-krivi-mladica-bearu-i-Popoviqa.25.html?cat_id=1&neës_id=15562, hapur në 18 Janar 2014.).

vërtetuar kryerja e krimeve gjenocidale ndaj popullatës boshnjake të këtij qyteti. Në anën tjetër, lënda është shumë e rëndësishme në kushtet e kuptimit dhe zbardhjes së fakteve shtesë për kuptimin e fatit të meshkujve të vrarë. Por, ajo që mbetet si e padiskutueshme është këmbëngulësia e të akuzuarve, në deklaratat e tyre, se nuk janë fajtorë për kryerjen e krimeve, pavarësisht pranimit se ka ekzistuar krimi. Ky gjykim mund të konsiderohet si historik, pasi që të gjithë të akuzuarit janë dënuar me thuajse dënime maksimale për veprat që kanë kryer pa marrë parasysh se ky gjykim zgjati gati një dekadë. Pa dashur të supozojmë për të gjeturat e Gjykatës së Apelit në këtë lëndë, mbetet të shihet në të ardhmen se çfarë vendimi do të merret.

Krimet kundër boshnjakëve muslimanë të Srebrenicës dhe Zhepës janë vërtetuar, dëshmuar dhe mbetet vetëm që në mënyrë të plotfuqishme para ligjit të dënohen të gjithë ata që i kanë kryer këto krime ose kanë ndihmuar në kryerjen e tyre, sepse kjo është mënyra e vetme që të respektohen viktimat e shumta. Krimi i gjenocidit kërkon dënim me dënimet më të larta, pa lëshime se në një mënyrë duhet të ipet shembulli se krime të tilla nuk do të tolerohen në të ardhmen.

258 „ADRESIMI I TË AKUZUARVE NË FUND TË SEANCËS APELUESE TË SREBRENICËS“ (e qasshme në: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/obracanje-optuzenih-za-kraj-srebrenicke-zalbene-rasprave.25.html?cat_id=1&news_id=15572, hapur në 19 Janar 2014).

Srebrenica – Gjykimi ndaj Radislav Krstić

Srđan Vidačković

1. Hyrje

Gjykimi ndaj Radislav Krstić është, për nga rëndësia, një prej gjykimeve më të rëndësishme para Tribunalit Ndërkombëtar Penale për Jugosllavinë (TNPJ), duke marrë parasysh se gjatë zhvillimit të gjykimit, ky ish-komandant i Korpusit të Drinës, ka qenë i vetmi oficer i ranguar aq lartë i Ushtrisë së Republikës Srpska, i cili në atë kohë gjendej para këtij Tribunali. Në anën tjetër, rëndësia e gjykimit dhe aktgjykimit shihet në atë se është e para herë pas Luftës së Dytë Botërore dhe e para herë për krimet në Bosnje dhe Hercegovinë, që dikush në mënyrë të plotfuqishme është dënuar për gjenocid. Ajo çfarë duhet të theksohet është kontributi i këtij aktgjykimi në zhvillimin e të drejtës dhe jurispodencës penale ndërkombëtare.

Edhe pse faktet për Srebrenicën janë të prezantuara në literaturën profesionale dhe publiku i gjerë është i njoftuar me to, ky punim do të fillojë me rikujtim të shkurtër për vuajtjet e boshnjakëve myslimanë në këtë enklavë, për shkak të përmasave të krimit, i cili është kryer atje, në korrik të vitit 1995.

Në kapitullin e ardhshëm do të bisedohet për gjykimin e Radoslav Krstić dhe rolin e tij para, gjatë dhe pas tragjedisë srebrenicase. Pjesa e fundit e këtij punimi është njëkohësisht edhe më e rëndësishmja dhe në të do të bëhet fjalë për rëndësinë e aktgjykimit, me theks të veçantë për përgjegjësinë penale të gjeneral Krstić, për pjesëmarrjen e përbashkët penale, pra përë përgjegjësinë për gjenocid.

2. Krimi në Srebrenicë

Srebrenica, qytet ne Bosnjën Lindore, në fillim të luftës ka pasur rreth 37.000 banorë, prej të cilëve numrin më të madh e kanë përbërë muslimanët, 73-përqind, pastaj serbët 25-përqind. Për shkak të pozitës së saj, 15 kilometra nga kufiri me Serbinë, dhe për shkak të rëndësisë së madhe strategjike për boshnjakët serbë, ky qytet i Podrinjës së Mesme, që në fillim të konfliktit të armatosur në Bosnje dhe Hercegovinë, në vitin 1992, ka qenë i sulmuar nga formacionet paramilitare serbe, të cilat qytetin e kanë mbajtur nën kontroll javët e para.[259] Pas kësaj qyteti bjen nën kontrollin e boshnjakëve myslimanë, duke iu falënderuar aksioneve të Naser Orić, i cili arriti që deri në muajin e nëntë të vitit 1992 ta bashkojë Srebrenicën me Zhepën, ndërsa deri në janar të vitit 1992 të zgjerojë territorin e lirë në 900 kilometra katrorë.

Megjithatë, pas sulmit në fshatin serb Kravica, në muajt e parë të vitit 1993, forcat e boshnjakëve serbë janë përgjigjur me kundërofensivë dhe kanë ndërprerë lidhjen mes dy enklavave. Kjo ka sjellë edhe deri te një fluks i madh i refugjatëve boshnjakë në Srebrenicë, kështu që ky qytet atëherë kishte në mes të 50.000 dhe 60.000 njerëz.[260] Gjatë këtyre betejave ka arritur deri të krimet e para nga të dyja anët.

259 Fondi për të Drejtën Humanitare, *Aktgjykimet - Srebrenicë*, (Beograd: Fondi për të Drejtën Humanitare", 2005), faqe 77.

260 Raporti i sekretarit gjeneral për Srebrenicën, paragrafi 37.

Forcat e Armatës së BeH, nën udhëheqjen e Naser Orić, kanë kryer krime, në mes tjerash, edhe në hapësirën e rajonit Bihaq, pastaj në hapësirën e Bratuncit.[261] Për shkak të situatës së rëndë humanitare, por edhe kërcënimit të Ushtrisë së Republika Srpska, që do të sulmojë qytetin, Këshilli i Sigurimit i Kombeve të Bashkuara, në prill të vitit 1993, ka sjellë rezolutën, me të cilën Srebrenicën dhe rrethinën e saj e ka shpallur zonë të mbrojtur.[262] Si zona të mbrojtura në Lindje të Bosnje dhe Hercegovinës u shpallën, poashtu edhe Zhepa e Gorazhde. Duke ju falënderuar intervenimit të UNPROFOR-it është arritur marrëveshja për armëpushim ndërmjet dy palëve në luftim.

Direktiva e 7-të, e dhënë në mars të vitit 1995, nga ana e kryetarit të Republika Srpska, si dhe komandantit suprem të Ushtrisë së Republika Srpska (URS) Radovan Karadžić, kishte të bënte me strategjinë e URS lidhur me enklavat në Bosnjën Lindore.[263] Në të ceket si qëllim ndarja fizike i enklavave të Srebrenicës dhe Zhepës, dhe poashtu është dashur që nëpërmjet restrikcioneve të zvogëlohet përkrahja logjistike ndaj forcave të UNPROFOR-it, si dhe të krijohet pasiguri dhe kushte të jetës të padurueshme përnda banorët mysliman në Srebrenicë.

''Me mbrojtje intensive dhe aktive dhe në bashkëveprim me pjesë të forcave SRK në pjesë të betejës dhe rreth enklavave, të parandalohet depërtimi i armikut në drejtimet e zgjedhurat operative-taktike. Në mënyrë demonstrative dhe aktive, nëpërmjet implementimit të masave të maskimit operativ-taktik, të lidhim forca sa më të forta rreth vetes, në pjesë të betejës, ndërsa rreth enklavave Srebrenica dhe Zhepa sa më parë të kryhet ndarja e plotë e Srebrenicës nga Zhepa, me të cilën të ndërpritet edhe komunikimi mes këtyre dyjave. Me anë të aktiviteteve luftarake të përditshme, të planifikuara dhe të menduara, të krijohen kushte të pasigurisë së plotë, padurimit dhe mungesës së perspektivës në qëndrimin e mëtutjeshëm dhe jetës së banorëve në Srebrenicë dhe Zhepë.

Në rast të largimit të forcave të UNPROFOR-it nga Zhepa dhe Srebrenica, komandanti KD duhet të planifikojë operacionin nën emërtimin "Jadar", me detyrë thyerjen dhe shkatërrimin e forcave myslimane në këto enklava dhe çlirimin definitiv të Podrinjes."[264]

Zbatimi i kësaj Direktive ka rezultuar me mungesë të ushqimit, ujit dhe barnave e që ka sjellë edhe deri te katastrofa humanitare në Srebrenicë e si shkak i së cilës, forcat e Armatës së BeH kanë kërkuar zhbllokimin e korridorit. Në Direktivën 7-të më tutje thuhet:

''Nëpërmjet organeve ushtarake dhe shtetërore kompetente, që kanë për detyrë punën me UNPROFOR-in dhe organizatat humanitare, me aprovim të planifikuar dhe modest të kërkesave të zvogëlohet dhe kufizohet përkrahja logjistike e forcave të UNPROFOR-it në enklava dhe futja e mjeteve materiale për myslimanët e gjallë, duke i bërë të varur nga vullneti ynë i mirë, dhe në të njëjtën kohë duke i ikur dënimit të bashkësisë ndërkombëtare dhe opinionit publik botëror."[265]

Operacioni "Krivaja 95", përkatësisht sulmi në Srebrenicë fillon më 6 korrik të vitit 1995. Pa pothuajse asnjë rezistencë bie së pari pjesa jugore e enklavës dhe pas vetëm tri ditësh Ushtria e Republika Srpska hyn katër kilometra në thellësi të territorit të enklavës. Duke parë se nuk ka rezistencë më të madhe të Armatës së BeH e as të reagimit nga ana e bashkësisë ndërkombëtare, kryetari Karadžić jep urdhrin që Korpusi i Drines të marrë Srebrenicëm. Forcat e NATO-s, më 11 korrik, me kërkesën e kolonelit Karremans, pjesëtar i batalionit holandez në Srebrenicë, kanë bombarduar tanket dhe pozitat artilerisë së URS mbi Srebrenicë, duke dashur që të ndalojnë depërtimin e mëtutjeshëm të URS. Pas kërcënimit se URS do të vrasë të gjithë ushtarët holandezë të zënë robë, aksioni i NATO-s është ndërprerë.

Ngjarjet, që ndodhen, i kanë detyruar banorët boshnjakë që të lëshojnë Srebrenicën dhe të drejtohen për në Potoqare, ku ishe gjendur baza e UN dhe objektet përcjellëse. Rreth 20-25.000 boshnjakë myslimanë, prej të cilëve pjesa më e madhe kanë qenë gra, fëmijë dhe të moshuar, ku ka pasur edhe rreth 300 meshkuj në vetë bazë, ndërsa jashtë saj edhe

261 Naser Orić është gjykuar para TNPJ, sipas aktakuzës për vdekjen e së paku gjashtë serbëve të zënë robër në stacionin policor në Srebrenicë, si dhe për sjellje të dhunshme ndaj të burgosurve dhe shkatërimin e fshatrave serbe, gjatë viteve 1992 dhe 1993. Edhepse prokurori ka kërkuar 18-vjet burg, ndërsa mbrojtja aktgjykim shfajësues, TNPJ e ka dënuar me dy vjet burgim për shkak të krimit kundër civilëve serbë, në periudhën prej viteve 1992 dhe 1993. Këshilli Apelues e ka liruar nga fajësia Oriqin në prill të vitit 2008.

262 UN Doc. S/RES/B19 (1993).

263 Komanda Supreme e Forcave të Armatosura të Republikës Serbe, Direktiva Nr.7, 8.03, të vitit 1995, faqe 8.

264 Ibid., faqe 8.

265 Ibid.

rreth 600 deri 900 të tillë. Për gjendjen, që ka mbretëruar në Potoqare në mesin e refugjatëve ka dëshmuar njëri nga pjesëtarët e forcave holandeze, kapiten Leendert Van Dujin: "Kanë qenë në gjendje paniku, kanë qenë të frikësuar dhe shtyheshin drejt ushtarëve, ushtarëve tanë, ushtarëve të UN, të cilët mundoheshin që t'i qetësojnë. Kemi parë njerëzit që rrëzoheshin, shkeleshin. Situata ka qenë kaotike."[266]

Ka pasuar transporti i femrave, fëmijëve dhe të moshuarve nga Potoqari drejt territorit, të cilin e ka kontrolluar Armata e BeH e që ka përfunduar në mbrëmjen e 13 korrikut. Transporti është bërë në tri takime, që janë kryer në hotelin "Fontana", prej 11 deri 13 korrik të vitit 1995. Në këto takime, përveç gjeneralit Ratko Mladić, kanë marrë pjesë edhe oficerë tjerë të URS, mes të cilëve edhe gjenerali Radislav Krstić, përfaqësuesit e UNPROFOR-it dhe përfaqësuesit jozyrtar të boshnjakëve myslimanë, Nesib Mandžić, Ćamila Omanović dhe Ibro Nuhanović. Në takim, gjenerali Mladić e ka bërë me dije në mënyrë të qartë që nga të gjithë autobusët do të ndahen meshkujt, ndërmjet 17 dhe 70 vjet, në mënyrë që të kontrollohen nëse janë kriminelë lufte. Autobusët për transport i ka siguruar URS.

Që atëherë është filluar me vrasjet, dhunimet, djegiet e shtëpive dhe zbatimi i vendimit për ndarjen e meshkujve gjatë transportit. Meshkujt janë ndarë, e më pastaj janë transportuar me kamionë në drejtime të panjohura. Vrasjet e para të meshkujve, të cilat i kanë parë pjesëtarët e UN-it janë kryer pas "shtëpisë së bardhë", në të cilën meshkujt janë zënë robër e më pastaj janë dërguar në Bratunac.

Derisa femrat, fëmijët dhe të moshuarit është munduar të shpëtohen duke shkuar në bazën e UN-it në Potoqare, një numër i madh i meshkujve të aftë për luftë, pjesëtarë të Divizionit të 28-të, të Armatës së BeH, pak para hyrjes së forcave të Mladić në qytet, më11 korrik, vendosin që mos të rrinë në Srebrenicë, por që të tentojnë depërtimin drejt territorin nën kontrollin e Armatës BeH. Kolona, e cila në disa drejtime ka tentuar depërtimin, ka numëruar rreth 10.000 deri 15.000 njerëz, e cila ka qenë në mes të 12-15 kilometrave e gjatë. Ushtria e Republika Srpska me çdo çmim ka tentuar të pengojë depërtimin e kolonës në territorin e sigurtë, dhe kolona gjatë tërë kohës, që prej 12 korrikut, ka qenë e ekspozuar ndaj sulmeve të rënda.

Pjesa e parë e kolonës ka mundur që të depërtojë në territorin nën kontrollin e Armatës së BeH më 16 korrik të vitit 1995. Srebrenicasit, të cilët nuk arritën që të depërtonin, janë zënë robër dhe janë mbajtur në lokacione të ndryshme, ku u janë bashkangjitur meshkujt, të cilët kanë mbetur në Potoqare, rreth 1000 veta. Numri më i madh i njerëzve nga kolona janë zënë robër në rrugën në mes të Bratuncit dhe Fushës Konjeviq më 13 korrik dhe janë transportuar në fushën e futbollit në Kasaben e Re, ose në livadhin tek vendi Sandiqi. Pasi, që autobusët, të cilët janë përdorur për transport të femrave, fëmijëve dhe të moshuarve, tash prapë janë liruar dhe kanë qenë në dispozicion, kanë shërbyer për transport të meshkujve të robëruar në vende, ku janë vrarë në ekzekutime masive të planifikuara paraprakisht.

Ekzekutimet janë bërë sipas një forme të caktuar, e cila tregon për faktin se kanë qenë të planifikuar dhe koordinuara në mënyrë të kujdesshme.[267] Vrasjet janë kryer kryesisht në lokacionet në ultësirën e Cerskes, në depon në Kravica, në ekonominë Ushtarake në Branjevc, Orahovc, te Kozluki dhe tek diga në afërsi të Petkovcit. Pas vrasjeve vinte makineria, e cila ishte aty për të bërë varrosjen e njerëzve në varreza masive. Gjatë vjeshtës të vitit 1995 është tentuar që të fshihen krimet, dhe trupat janë bartur në varreza dytësore, gjatë së cilës ka arritur edhe deri te dëmtimi i kufomave dhe deri te ajo që pjesë të ndryshme të kufomave të njëjta të varrosen në varreza të ndryshme. Deri te fillimi i gjykimit ndaj Radislav Krstić, janë gjetur lokacionet e 21 varrezave, nga të cilat 14-të kanë qenë varreza të para. Dëshmitë forenzike kanë treguar se bëhet fjalë për persona, që nuk kanë vdekur në betejë, por janë vrarë. Zhvarrosja ka treguar që viktimat para se të vriteshin kanë qenë të lidhura ose kanë pasur lidhëse në sy. Gjatë kohëzgjatjes së procedurës janë identifikuar 2028[268] trupa të vrara në Srebrenicë, ndërsa përfundimisht në korrik të vitit 2013, numri i viktimave të identifikuara dhe të varrosura ka qenë 6066.

Ajo çfarë ka ndodhur në Srebrenicë, ka pasur dhe ende ka pasoja të papara dhe katastrofike për familjet e boshnjakëve myslimanë nga ky qytet. Shumica e familjeve ka humbur anëtarët meshkuj, ndërsa shpesh kanë qenë në pyetje edhe tri gjenerata nga e njëjta familje që janë vrarë. Për shoqëritë patriarkale, në të cilat kanë jetuar këto familje, një humbje e tillë do të thotë edhe pasiguri dhe standard i ulët i jetesës për anëtarët e mbijetuar. Dhoma Gjyqësore, poashtu me të dre-

266 Fondi për të Drejtën Humanitare, *Aktgjykimet - Srebrenicë*, (Beograd: Fondi për të Drejtën Humanitare", 2005), faqe 90.

267 Ibid. faqe 366-417.

268 D. Manning, *Hetimi Srebrenica: Përmbledhje e provave Ligjore, Pikat e ekzekutimit dhe varrezat masive,* 2000, faqe. 7614.

jtë ka marrë parasysh edhe pasojat afatgjata, të cilat eliminimi i shtatë deri tetë mijë meshkujve nga Srebrenica do të ketë në mbijetesën e kësaj bashkësie. Duke konsideruar pasojat, Dhoma Gjyqësore, në mënyrë të drejtë është koncentruar për gjasat fizike të mbijetesës së kësaj bashkësie. Siç ka konstatuar Dhoma Gjyqësore, meshkujt e vrarë kanë përbërë diku rreth një të pestën e tërë bashkësisë srebrenicase. Dhoma Gjyqësore ka arritur në përfundim se duke pasur parasysh karakterin patriarkal të bashkësisë së boshnjakëve myslimanë në Srebrenicë, vrasja e një numri kaq të madh të meshkujve "padyshim do të ketë pasojë zhdukjen fizike të popullatës boshnjake myslimane në Srebrenicë [...] Shkatërrimi fizik i meshkujve, prandaj ka pasoja të rrënda për ka krijimi i pasardhësve në bashkësinë myslimane srebrenicase, me mundësi të zhdukjes së bashkësisë."[269] Nëpër çfarë vuajtjesh kalojnë femrat, që kanë humbur më të afërmit më së miri dëshmohet nga dëshmia e një nëne, djali i mitur i së cilës është vrarë në Potoqare: ''E ëndërroj gjatë gjithë kohës, e ëndërroj si vjen më sjell lule dhe më thotë "Nënë ja ku jam", Unë e përqafoj dhe e pyes "Ku ke qenë biri im", ndërsa ai më thotë: "Gjatë gjithë kohës kam qenë në Vlasenic." (Dëshmitarja DD, T.5769)

Nuk ka dyshim për atë se çfarë ka ndodhur pas marrjes së Srebrenicës edhe disa muaj më pastaj. TNPJ në aktgjykimin ankues, gjeneral Krstić, krimin në Srebrenicë e ka karakterizuar si gjenocid.

3. Gjykimi ndaj Radislav Krstić

Gjykimi ndaj Radislav Krstić, ish-komandantit të Korpusit të Drines së Ushtrisë së Republika Srpska, ka filluar më 7 dhjetor të vitit 1998, vetëm pesë dite pasi që në aksionin e forcave të NATO-s në BeH, të quajtura Stabilization Force (SFOR), është arrestuar në fshatin Vrshani, derisa po udhëtonte drejt Banja Llukës. Radislav Krstić është i lindur në fshatin Negjalishta, komuna Vlasenica, në vitin 1948. Në Vlasenic e përfundon shkollën fillore, ndërsa në Han Pjesak shkollën e mesme. Akademinë Ushtarake e përfundon në Beograd në vitin 1972 dhe para luftës fiton gradën e nënkolonelit të APJ. Me fillimin e luftës ka qenë komandant i Brigadës së 2-të motorike të Romanit, e cila ka qenë pjesë e korpusit Sarajevo-romane e më vonë e bashkangjitur Korpusit të Drines. Nga muaji i dhjetë i vitit 1994 e deri më 12 korrik të vitit 1995, ka qenë zëvendëskomandant i korpusit të Drinës. Komandën e Korpusit të Drinës, me rreth 15.000 ushtarë e ka marrë m 13 korrik të vitit 1995, kur është ngritur në gradën e gjeneral-majorit. Atëherë ai ka komanduar, në mes të tjerash, me Brigadën e Miliqit, Bratunaqit dhe Zvornikut ("Ujqërit nga Drina"), të cilët kanë pasur rol aktiv gjatë tragjedisë srebrenicase. Të gjitha veprat penale kanë ndodhur në zonën e përgjegjësisë së korpusit, në krye të cilit ka qenë gjenerali Krstić.[270] Aktakuza për gjenocid, krim kundër njerëzimit dhe shkelje të ligjeve dhe zakoneve të luftës është ngritur më një dhjetor para TNPJ. Për të gjitha pikat e aktakuzës, gjenerali Krstiq është vetëdeklaruar si i pafajshëm. Aktgjykimet, që kanë pasuar në procedurën e shkallës së parë dhe të dytë janë disa nga më të rëndësishmet që i ka dhënë TNPJ. Kanë shkaktuar mjaft polemika, posaçërisht lidhur me aktgjykimin dënues për gjenocid, ndërsa është interesant vendimi i gjykatës, që gjenerali Krstić ka marrë pjesë në ndërmarrjen e përbashkët kriminale, e cila para Këshillit Apelues është hequr.

Në procedurën para Këshillit Gjyqësor janë dëgjuar 103 dëshmitarë të akuzës dhe 13 dëshmitarë të mbrojtjes dhe dy dëshmitarë të Këshillit Gjyqësor. Gjenerali Krstić ka dëshmuar në vetëmbrojtje. Për 58 dëshmitarë janë përdorur masat mbrojtëse, ndërsa 9-të prej tyre kanë dëshmuar pas dyerve të mbyllura.

Në fokus të këtij punimi do të jetë analiza e aktgjykimit lidhur me gjenocid.

3.1. Dënimi për gjenocid

''Asnjë përshkrim nuk mund të ndjellë tmerrin e ngjarjeve të cilat janë zhvilluar në Srebrenicë gjatë këtyre nëntë ditëve, prej 10 deri 19 korrik 1995, si dhe vetë peshën e dijenisë që një njeri nën presionin e luftës mund të ulet në mizori të tilla. Gjatë pak më shumë se një jave, mijëra jetë janë shuar, rrënuar në mënyrë të pariparueshme ose thjesht janë fshirë nga faqet e historisë."[271]

Që të kuptojmë sa më mirë se çfarë nënkuptohet nën kuptimin e gjenocidit, si e ka definuar krimin në Srebrenicë TNPJ, do t'i kthehemi definicionit të gjenocidit që gjendet në nenet II dhe III të Konventës për Parandalimin dhe Dënimin e Gjenocidit. Sipas nenit II: "Në këtë konventë, gjenocid do to thotë cilado prej këtyre veprave të kryera me qëllimin që në mënyrë të plotë ose të pjesërishme të shkatërrohet grupi nacional, etnik, racor ose religjioz. Si të tilla janë:

269 Fondi për të Drejtën Humanitare, *Aktgjykimet - Srebrenicë*, (Beograd: Fondi për të Drejtën Humanitare", 2005), faqe 478.

270 Ibid., faqe 244.

271 Prokurori kundër Radislav Krstić, Lënda nrr. IT-98-33-T, Aktgjykimi, 2 gusht 2001, faqe 71.

a) Vrasja e pjesëtarëve të grupit (popullit të caktuar);

b) Shkaktimi i lëndimeve të rënda trupore dhe shpirtërore ndaj pjesëtarëve të grupit;

c) Ekspozimi i grupit ndaj kushteve të tilla jetësore, që shkaktojnë shkatërrimin e pjesshëm ose total të tij;

d) Duke vendosur masa për parandalimin e lindjeve përbrenda grupit;

e) Zhvendosja e detyruar e fëmijëve nga një grup në tjetrën."[272]

Aktgjykimi gjeneral Krstić i ka dhënë një kontribut të madh zhvillimit të drejtës dhe praktikës ndërkombëtare në definimin e gjenocidit, e cila është e domethënies së pamatshme për të gjithë, që merren me çështjen e këtij krimi dhe kodit dhe procedurës penale ndërkombëtare dhe të drejtës në përgjithësi.

Këshilli Gjyqësor, në pjesën më ndjeshme të aktgjykimi dhe mbrojtjes dhe për të bazuar vendimin e vet, ka marrë parasysh para së gjithash, qëllimin dhe objektivin e konventës të vitit 1949, të drejtën ndërkombëtare zakonore, praktikën gjyqësore, raportin e Komisionit për të Drejtën Ndërkombëtare, *travaux préparatoires* të statutit të Romës dhe praktikën e legjislacionit të shteteve. Sa i përket *actus reus-it* për këshillin Gjyqësor nuk ka pasur dyshim. Vrasjet dhe shkaktimi i lëndimeve të rënda trupore dhe shpirtërore kanë qenë elemente, që janë dëshmuar. Çfarë ka qenë problematike, ka qenë vendimi për elementin e dytë, për qëllimin. Këtu takohen dy qasje të ndryshme: të mbrojtjes dhe akuzës. Akuza ka supozuar se udhëheqja e boshnjakëve serbë ka pasur qëllim vrasjen e të gjithë meshkujve të aftë për luftë, ndërsa në anën tjetër mbrojtja ka konsideruar se nuk ka dëshmi të mjaftueshme që të kënaqet ky element i rëndësishëm i qëllimit, por duke mos mohuar se është vrarë një numër i madh i meshkujve të aftë për luftë. Duke marrë parasysh vrasjet masive të cilat, me intensitetin më të madh janë kryer në mes të 13 dhe 16 korrikut dhe më pak deri më 19 korrik, si dhe mënyrën në të cilën janë robëruar njerëzit, mënyra sistematike e vrasjeve të tyre qartë ka treguar për qëllimin që të vriten të gjithë meshkujt civilë dhe pjesëtarë të ushtrisë, edhe pse në fillim qëllimi ka qene të likuidohen vetëm ata që janë ushtarakisht të aftë. Kjo është arritur të kuptohet nga urdhrat e gjeneral Zhivanoviqit, i cili në atë kohë ka qenë komandant i Korpusit të Drinës, ku përmendet lista e kriminelëve të luftës, të cilët duhet të gjinden. Pas kësaj urdhërese, ka ardhur vendimi për likuidimin e të gjithë meshkujve të aftë për luftë, pa dallim mes civilëve dhe ushtarakëve. Në bazë të gjithë asaj çfarë ka ndodhur, akuza gjen qëllimin për shkatërrimin e grupit, ndërsa mbrojtja prapë konsideron se qëllimi që të vriten të gjithë meshkujt e aftë për luftë nuk e arrijnë atë standard, që të shkatërrohet grupi si i tillë, çkae kërkohet për një krim siç është gjenocidi. Duke marrë parasysh Konventën për Gjenocid, Rezolutën 96 (1) të Asamblesë së Përgjithshme të KB dhe praktikën gjyqësore si burim i rëndësishëm i të drejtës, qartë vërehet se qëllimi i gjenocidit që të shkartohet grupi si i tillë dëshmohet me: ''Vetë grupi është qëllimi përfundimtar ose viktima e planifikuar e kësaj sjelljeje masovike dhe kriminale [...] Qëllimi duhet të jetë shkatërrimi i grupit "si i tillë", pra i një entiteti të veçantë dhe të ndarë."[273]

Tani do të fokusohemi në elementin tjetër, dhe këto janë grupet e mbrojtura, të cilat sipas definicionit grupe nacionale, etnike, racore ose fetare. Sa i përket krimeve në Srebrenicë, grupi i cili ka qenë i targeëuar ka qenë ai i boshnjakëve muslimanë. Akuza, në procedurën paraprake, flet për "popullatën boshnjako-muslimane të Srebrenicës" "[274], procedura finale e akuzës definon grupin si boshnjakë muslimanë nga Srebrenica, ndërsa në fjalën përfundimtare të akuzës thuhet se bëhet fjalë për "boshnjakë muslimanë nga Bosnja Lindore". Kjo mbrojtjen e ka nxitur që të reagojë se një grup i definuar në këtë mënyrë, boshnjakët muslimanë të Srebrenicës, nuk e përben një grup, që gjendet në definicion, duke thënë se "nuk mund të krijohet artificialisht, grupi, me përkufizim në një zonë gjeografike të caktuar ".[275] Këshilli Gjyqësor, lidhur me definimin e "grupit të mbrojtur", ka vendosur se duhet të përdoret shprehja: boshnjakët muslimanë" Grupi, në mënyrën si është definuar nga ana e akuzës, është pjesë e grupit të mbrojtur të definuar sipas Nenit 4. Është pyetje thelbësore nëse qëllimi për shkatërrimin e një pjese të grupit të mbrojtur paraqet gjenocid. Në këtë jep përgjigje edhe Konventa KMO ,e cila thotë "Qëllimi duhet të jetë shkatërrimi i grupit dhe jo vetëm i një ose

272 Konventa për Parandalimin dhe Dënimin e Gjenocidit, Neni 2.

273 *Draft i Kodit KMP* – Draft i kodit të krimeve kundër paqes dhe sigurisë së njerëzimit të Komisionit për të Drejtën Ndërkombëtare, Report of the International Law Commission on the Work on its Forty-Eighth Session, 6 May - 26 July 1966 /Raporti i Komisionit për të Drejtën Ndërkombëtare për punën e javës së katërdhjetë e tetë, 6. maj – 26 korrik 1996/, G.A.O.R., 51st Sess., Supp. No. 10, 30, U.N. Doc. A/51/10, faqe 88.

274 Paraprocedura hetimore e prokurorit bazuar në rregullat 65ter(E)(i), 25 shkurt 2000, par.12.

275 Procedura përfundimtare e të akuzuarit, par.104.

më shumë individëve, të cilët sipas rrethanave janë pjesëtarë të një grupi [...] Vepra kundër individit duhet të kryhet për shkak të përkatësisë së tij në grupin e caktuar dhe si hap drejt realizimit të qëllimit përfundimtar, që është shkatërrimi i grupit."[276] Duhet pasur parasysh faktin se një përqindje e madhe e boshnjakëve musliman është zhvendosur nga territori, të cilin e ka kontrolluar Korpusi i Drinës, dhe se URS ka pastruar në mënyrë etnike qytete të shumta dhe fshatra dhe se një pjesë e kësaj popullate ka ikur në Srebrenicë, e cila nga të 37.000 të dëbuarit, në atë kohë ka pasur në mes të 50.000 dhe 60.000 banorë, ndërsa territori i komunës është zvogëluar nga 900 km^2 në km^2. Banorët e Srebrenicës i janë nënshtruar granatimit, kolonat e ushqimit dhe ilaçeve kanë qenë të ndaluara, kështu që ka mbretëruar mungesë. Gjithashtu, ujësjellësi dhe rrjeti i rrymës elektrike kanë qenë të shkëputura. Operacioni "Krivaja 95" nuk ka folur në mënyrë specifike për dëbimin e muslimanëve nga Srebrenica, mirëpo për ndërprerjen e komunikimit në mes të dy enklavave, por edhe për zvogëlimin e territorit nën kontrollin e Armatës së BeH në vetë qendrën e qytetit. Duke marrë parasysh se nuk ka pasur rezistencë më të madhe as nga forcat e armatosura të boshnjakëve muslimanë e as nga reagimi i bashkësisë ndërkombëtare, që ka munguar. Kryetari i Republika Srpka jap urdhrin që të mirret edhe qyteti, që ka sjellë deri te dëbimi i popullatës civile dhe vrasjeve masive të muslimanëve srebrenicas. Çështja është nëse një sulm i kryer në këtë mënyrë ka pasur si qëllim që të shkatërrojë grupin sipas nenit 4 të Statutit. Këshilli Gjyqësor konstaton,, pa dyshim, se dëshmitë tregojnë se janë kryer vrasje të planifikuara, që verrtetojnë se është sjellë vendim që të vriten të gjithë boshnjakët muslimanë. Edhe pse nuk mund të flitet për datën e saktë se kur është sjellë ky vendim, Këshilli Gjyqësor është i bindur se një plan i tillë ka ekzistuar. Këshilli Gjyqësor ka shqyrtuar edhe shkatërrimin e objekteve kulturore dhe fetare, të cilat nuk janë veprime gjenocidi në vete, por në kombinim me shkatërrimin fizik dhe biologjik mund të konsiderohen "me të drejtë të plotë si qëllim që të shkatërrohet grupi".

Pjesë e definicionit, që ka të bëjë me fjalën *pjesërisht,* në aktgjykim shpjegohet në disa kuptime: me shpjegime të ndryshme të kuptimit të termit *shkatërrim i pjesshëm* si dhe praktikavegjyqësore, që e trajtojnë këtë term ndryshe. Pra, pyetja kryesore është se nëse grupi i viktimave srebrenicase përfaqëson pjesë të mjaftueshme të popullatës boshnjake muslimane për t'u konsideruar krimi kundër tyre ne bazë të nenit 4, pra si gjenocid. Interpretimet janë të ndryshme: që duhet të shkatërrohet një pjesë e konsiderueshme e grupit të mbrojtur, Komisioni për të Drejtën Ndërkombëtare deri te drafti i Konventës për Gjenocidin, ku thuhet se "shkatërrimi sistematik edhe i një pjese të vogël të një grupi të qenieve njerëzore paraqet një vepër mizore".[277] E drejta diskrete e secilit gjykatës është që të caktojë se çfarë është kjo e *mjaftueshme.* Këshilli Gjyqësor ka marrë qëndrim se qëllimi i shkatërrimit të grupit, dhe madje edhe shkatërrimi i pjesshëm "do të thotë aspiratë që të shkatërrohet një pjesë e posaçme e grupit, dhe jo cilido pjesëtar i këtij grupi".[278] Përfundim me rëndësi është që kryerësit e gjenocidit, pjesën e grupit, të cilën duan ta shkatërrojnë e konsiderojnë si entitet të ndarë, i cili si i tillë duhet të eliminohet. Këshilli Gjyqësor në këtë rast ka ardhur në këtë përfundim:

''Plani luftarak, që për pasojë ka vrasjen e një numri të caktuar të pjesëtarëve të një grupi të mbrojtur, në disa vende brenda një hapësire të caktuar gjeografike, nuk duhet pra, kualifikuar si gjenocid, pa marrë parasysh numrin e madh total të viktimave, pasi që nuk është i qartë qëllimi i grupit se janë kundër ekzistimit të grupit si të tillës. Përkundrazi, vrasja e të gjithë anëtarëve të grupit, të lokalizuar brenda një hapësire më të vogël gjeografike, edhe nëse si rezultat ka numër më të vogël të viktimave do të kualifikohet si gjenocid atëherë kur është kryer me qëllimin që të bëhet shkatërrimi i grupit si i tillë, i lokalizuar brenda një hapësire më të vogël gjeografike."[279]

Prokuroria dhe mbrojtja kanë paraqitur qëndrime të kundërta kur bëhet fjalë për dyshimin nëse vrasja e boshnjakëve muslimanë nga Srebrenica është kryer me qëllim që të shkatërrohet një pjesë e konsiderueshme e grupit apo jo?! Prokuroria ka paraqitur të gjitha dëshmitë për krijimin e territorit të "pastër", asaj çfarë ka pasuar pas rënies së Srebrenicës, ka përkujtuar në Direktivën nr. 7-të dhe ka ardhë në përfundim se vrasjet e meshkujve kanë pasur si pasojë shkatërrimin e bashkësisë boshnjake muslimane në Srebrenicë. Mbrojta në vazhdim ka luajtur me numra, duke krahasuar shifrën e 7.500 të vrarëve me 1.4 milion boshnjakët muslimanë, që sipas tyre nuk paraqet një pjesë të konsiderueshme të grupit. Poashtu i përmendin disa fakte,

276 Draft Kodi KMP, faqe 109.

277 Draft Convention for the Prevention and Punishment of Genocide Presented by the Secretary-General, June26th, 1947, UN Doc. E/447, faqe 24.

278 Fondi për të Drejtën Humanitare, *Aktgjykimet - Srebrenicë,* (Beograd: Fondi për të Drejtën Humanitare", 2005), faqe 391.

279 Ibid.

që shkojnë në dobi të asaj se qëllimi për gjenocid nuk ka ekzistuar, pasi që fëmijët, femrat, të moshuarit dhe të lënduarit janë kursyer dhe janë transportuar në territor të sigurtë dhe pohojnë se asnjë nga ekspertët ushtarakë, të cilët kanë dëshmuar, nuk ka arritur deri në përfundim se vrasjet kanë shërbyer si qëllim për arritjen e planit që boshnjakët muslimanë të shkatërrohen si grup.

Këshilli Gjyqësor, duke paraqitur faktet e pamohueshme rreth vrasjeve, ka arritur në përfundim se URS ka pasur qëllim që të shkatërrojë të gjithë muslimanët në Srebrenicë dhe se kryerësit e këtyre krimeve është dashur të dinë se vrasja e dy tre gjeneratave do të lënë pasoja afatgjata në tërë grupin. Vrasjet së bashku me dëbimin, shkatërrimin e shtëpive dhe objekteve fetare, ka pasur si pasojë zhdukjen fizike të muslimanëve në Srebrenicë dhe me këtë Këshilli Gjyqësor ka arritur në përfundim se në korrik të vitit 1995, në Srebrenicë është kryer gjenocid. Këshilli Gjyqësor megjithatë thekson se aty ku në vepër shihet shkatërrim fizik ose biologjik, shpesh gjinden edhe elemente të sulmit mbi trashëgiminë kulturore dhe fetare, si dhe në simbolet e grupit, sulme që me të drejtë të plotë mund të konsiderohen si dëshmi e qëllimit të shkatërrimit të grupit. Në këtë lëndë, prandaj Këshilli Gjyqësor, do të marrë si dëshmi të qëllimit për shkatërrimin e grupit edhe shkatërrimin e paramenduar të xhamive dhe shtëpive, që u përkisnin pjesëtarëve të grupit."[280]

Për sa i përket përgjegjësisë së gjeneral Krstić, në aktgjykimin e Këshillit Gjyqësor në detaje përmenden dhe analizohen të gjitha elementet e prokurorisë dhe mbrojtjes. Prokuroria ka marrë qëndrim se gjeneral Krstiq është përgjegjës për vepra penale sipas Nenit 7 (1) të Statutit, i cili përmban elemente të ndryshme të përgjegjësisë individuale penale siç janë: planifikimi, nxitja, urdhërimi, kryerja, ndihmesa dhe përkrahja si dhe pjesëmarrja në ndërmarrjen e përbashkët kriminale. Gjithashtu të akuzuarit i vihet në barrë edhe përgjegjësia komanduese për këto krime.

Në diskutimin e përgjegjësisë së Krstić, Këshilli Gjyqësor është fokusuar në dy lloje të veprave penale, dhe atë në krizën humanitare dhe krim të terrorit, që është kryer në Potoqare, dëbim i femrave, fëmijëve dhe të moshuarve si dhe ekzekutimet masovike të personave të aftë për luftë.

Sipas përfundimeve të Këshillit Gjyqësor, gjenerali Krstić ka pasur një rol qenësor gjatë gjithë operacionit në Srebrenicë. Fillimisht më 12 korrik, ai ka marrë pjesë në organizimin e autobusit për transportimin e femrave, fëmijëve dhe të moshuarve, ka ditur se meshkujt po ndahen dhe se me mijëra nga ta janë të zënë robër në përpjekje për të arritur territorin e sigurt. Ka qenë i qartë fakti se nga deklarata e gjeneralit Mladić e që thoshte se nëse në mes të boshnjakëve muslimanë ka kriminelë lufte nuk ka pasur asnjë kuptim. Gjenerali Krstić me 13korrik të vitit 1995 ka marrë komandën mbi Korpusin e Drinës dhe atë ditë veç është dashur të jetë në dijeni që mbi meshkujt e aftë për luftë po kryheshin vrasje masive, pra para se njësitë e këtij Korpusi, Brigada e Zvornikut dhe Bratunikut, të marrin pjesë në mënyrë aktive në këto krime. Megjithatë, këtu nuk përfundon ndihma e këtij korpusi në kryerjen e këtij gjenocidi në Srebrenicë, por kjo shihet edhe në atë se njësitet e tyre kanë marrë pjesë në varrosjen e trupave. Ndihma e Korpusit të Drinës ka qenë konkrete edhe gjatë nxënies, gjatë vrasjes dhe gjatë varrosjes së të vrarëve. Zinxhiri komandues gjatë kohës së marrjes së Srebrenicës ka qenë i rregulltë, që do të thotë që gjenerali Krstić ka pasur kompetenca komanduese dhe kontrolluese, pra ka pasur, siç përmendet në aktgjykim, kontrollë efektive në njerëz dhe mjete duke filluar nga 13 korriku. Nga kjo ditë ai mund të shihet si pjesë e planit që të vriten të gjithë boshnjakët muslimanë.

Këshilli Gjyqësor përfundon përtej dyshimit të bazuar se gjenerali Krstić, nga mbrëmja e 13 korrikut dhe më tej ka marrë pjesë në ndërmarrjen e përbashkët kriminale që të vriten meshkujt e aftë për luftë, boshnjakë muslimanë nga Srebrenica."[281] Nuk ka pasur dëshmi se ka marrë pjesë në përpilimin e këtij plani, por "ka pasur qëllimin gjenocidal që meshkujt të vriten". Këshilli Gjyqësor, poashtu ka arritur në përfundim që meshkujt e aftë për luftë nga Srebrenica kanë përbërë shumicën e konsiderueshme të grupit, pasi që vrasja e tyre do të thotë fund i të gjithë bashkësisë së boshnjakëve muslimanë në Srebrenicë: "Duke marrë parasysh se ai ka luajtur rol kyç në shpërngulje e dhunshme të femrave, fëmijëve dhe të moshuarëve, muslimanë, nga territori nën kontrollin serb, gjenerali Krstić pa mëdyshje ka qenë i vetëdijshëm për pasojat fatale, që vrasja e meshkujve do të ketë në aftësitë e bashkësisë boshnjako-myslimane në Srebrenicë që të mbijetojë si e tillë. Gjenerali Krstić, pra, ka marrë pjesë në vepra

280 Prokurori kundër Radislav Krstić, Lënda nr. IT-98-33-T, Aktgjykimi, 2 Gusht 2001, faqe 246.

281 Fondi për të Drejtën Humanitare, *Aktgjykimet - Srebrenicë*, (Beograd: Fondi për të Drejtën Humanitare", 2005), faqe 417.

282 Ibid., faqe 417.

gjenocidale të vrasjes së pjesëtarëve të grupit sipas Nenit 4(2)(a) me qëllim shkatërrimin e grupit."[282] Poashtu ai mban përgjegjësinë për shkaktimin e lëndimeve të rënda trupore dhe shpirtërore. Prokuroria është qasur në atë mënyrë që gjeneralin Krstiq në mënyrë alternative e ka ngarkuar për gjenocid [4(2) ose 4(3)(a)] ose për pjesëmarrje në gjenocid [4(3)(e). Një pyetje interesante, e cila është shfaqur para Këshillit Gjyqësor ka qenë e lidhur me atë nëse pjesëmarrja në ndërmarrjen e përbashkët kriminale i përgjigjet gjenocidit ose pjesëmarrjes në gjenocid, pra, nëse pjesëmarrësi i ndërmarrjes së përbashkët kriminale mund të kualifikohet si kryes ndihmues ose kryesor. Në përfundimin e saj Këshilli Gjyqësor përkujton se gjenerali Krstić ka marrë pjesë në ndërmarrjen e përbashkët kriminale me qëllim që të vrasë boshnjakët muslimanë nga Srebrenica dhe se që një qëllim i tillë i tij paraqet qëllim gjenocidal. Ai nuk ka qenë ai i cili ka vrarë, por ka qenë i rëndësisë së madhe në realizimin e këtij plani dhe prandaj gjenerali Krstić është fajtor për gjenocid sipas nenit 4(2)(a). Këshilli Gjyqësor e ka shpallur përveç të tjerave (përndjekjes dhe vrasjes), Radislav Krstić fajtor për gjenocid dhe i ka dhënë dënim 46-vjet burgim.

Në procedurën ankuese, mbrojtja është ankuar në vendimin e Këshillit Gjyqësor se gjeneral Krstiqi është përgjegjës për gjenocid, përsëri duke e vënë theksin në definimin *pjesës së grupit* dhe vendosjes së qëllimit për t'u shkatërruar grupi, por Këshilli Apelues ka vendosur që ankesa, sipas kësaj çështjeje, të refuzohet, prapë duke përkujtuar se çfarë ka ndodhur. "Këshilli Apelues me bindje të plotë deklaron se e drejta dënon, me formulime përkatëse, dëmin e madh dhe të përhershëm që është kryer dhe vrasjet në Srebrenicë i quan me emrin e tyre të vërtetë: gjenocid."[283]

Megjithatë në ankesën e vënë për pjesëmarrje në ndërmarrjen e përbashkët kriminale për të kryer gjenocid, përfundimi preliminar i Këshillit Apelues është se Radislav Krstić nuk ka qenë kryes kryesor, por e ka kualifikuar përgjegjësinë e tij si të ndihmues dhe përkrahës i gjenocidit, pasi që gjenerali Krstić ka qenë i vetëdijshëm i qëllimit të disa oficerëve të ranguar lartë të URS, që të kryhet gjenocid, dhe nuk ka bërë asgjë që ta ndalojë këtë. Sipas mendimit të Këshillit Apelues, Këshilli Gjyqësor nuk ka paraqitur fakte të mjaftueshme për të dëshmuar se edhe gjeneral Krstić ka pasur qëllim gjenocidal.[284]

Si përfundim, Këshilli Apelues ka anuluar vendimin e Këshillit Gjyqësor për pjesëmarrje të gjeneral Krstić në ndërmarrjen e përbashkët kriminale që të kryhet gjenocid, si dhe pohimin se ai ka qenë pjesëmarrës i drejtpërdrejt në vrasje, por e ka vlerësuar se secili nga ta ka qenë ndihmës dhe se ka përkrahur kryerjen e këtyre krimeve dhe e ka dënuar me 36-vjet burgim.

4. Përfundim

Aktgjykimi ndaj gjeneral Krstić është i pari, të cilën TNPJ e ka dhënë për gjenocid për Luftën në Bosnjë dhe Hercegovinë, si dhe i pari i këtij roli në Evropë pas Luftës së Dytë Botërore. Rëndësia e këtij aktgjykimi duhet parë edhe në kontekstin e zhvillimit të drejtës penale ndërkombëtare si dhe praktikës gjyqësore, por edhe kontributet e proceseve gjyqësore pas kësaj. Kualifikimi juridik që e ka përkrahur Këshilli Apelues i TNPJ në rastin Krstić, është aprovuar edhe në disa lëndë tjera, që janë kryer para kësaj gjykate.[285] Poashtu, më 26 shkurt të vitit 2007, në lëndën e Bosnje dhe Hercegovinës kundër Serbisë, lidhur me shkeljen e Konventës për parandalimin dhe dënimin e gjenocidit, Tribunali Ndërkombëtar i Drejtësisë ka arritur në përfundim se veprat e kryera në Srebrenicë, të cilat bien nën nenin II (a) dhe (b) të Konventës, të kryera me qëllimin që pjesërisht të shkatërrohet grupi i muslimanëve nga Bosnja dhe Hercegovina si e tillë, dhe sipas kësaj këto janë vepra të gjenocidit, të kryera nga pjesëtarët e URS në dhe për rreth Srebrenicës, duke filluar më, përafërsisht, 13 korrik të vitit 1995.[286] Me këtë, ngjarjeve, nga korriku i vitit 1995, në qytetin lindor boshnjak, u është dhënë emri i tyre i vërtetë: gjenocid.

283 Ibid., faqe 482.

284 Ibid., faqe 529.

285 Rasti Popović dhe të tjerët, Ratko Mladić, Radovan Karadžić.

286 Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007, faqe 297.

Roli i mediave në procesin e pajtimit

Aldin Zenović

Fjala hyrëse: Roli i mediave në procesin e pajtimit në hapësirën e ish-Jugosllavisë

Masmediat moderne (gazetat, radio, televizioni dhe në kohët e fundit gjithnjë e më shumë edhe interneti) kanë rëndësi të madhe në formësimin e mendimit publik në botë, sepse brezi dhe kualiteti i informatave, që janë në dispozicion të shtresave të ndryshme të popullatës, si dhe mënyra në të cilën ato janë duke u prezantuar, në mënyrë madhore ndikojnë në qëndrimet e publikut në pyetje të shumta të interesit të përgjithshëm publik. Si në pjesët tjera të botës, edhe në hapësirat e ish-republikave jugosllave është i pashmangshëm ndikimi i mediave dhe rolit të tyre në formësimin e vetëdijes së gjerë publike.

Në procesin e normalizimit të marrëdhënieve në mes të shteteve, të cilat janë formuar në hapësirën e ish-RSFJ-së, dhe edhe më me rëndësi në procesin e formësimit të marrëdhënieve ndërmjet komuniteteve, që kanë luftuar ndërmjet tyre gjatë viteve të 90-ta, roli i mediave është shumë i madh nëse jo edhe vendimtar.

Në procesin e pajtimit të popujve, të cilët deri vonë kanë qenë në luftë në hapësirën e ish- Jugosllavisë, mediat mund të ndikojnë në masën më të madhe në formimin e komunikimit pozitiv në mes tyre, si në procesin dhimbshëm të ballafaqimit të përbashkët me të kaluarën e përbashkët, poashtu edhe nëpërmjet respektimit të ndryshimeve të tyre kombëtare, kulturore dhe të identiteteve të ndryshme, ndërsa në masë edhe më të madhe duke i potencuar elementet kulturore dhe të tjera, që i kanë, të gjithë, të përbashkëta.

Megjithatë, pikërisht në fillim të viteve nëntëdhjetë të shekullit të kaluar pjesa më e madhe e mediave më me ndikim (radio dhe TV stacionet më të dëgjuara dhe më të shikuara në frekuenca nacionale dhe gazetat me tirazhin më të madh në republikat e ish-Jugosllavisë) kanë qenë arma kryesore në shërbim të propagandës luftënxitëse dhe nxitjes ultranacionaliste në Serbi, Kroaci, Bosnje dhe Hercegovinë, ndërsa në masë më të vogël në republikat tjera.[287]

Me vendosjen në pozita udhëheqëse dhe të rëndësishme të kuadrove të përshtatshëm politikë, të cilët kanë qenë zëdhënës të politikave të tilla, është realizuar pothuajse kontroll e plotë ndaj informatave që i janë servuar publikut. Në këtë mënyrë, me anë të ndikimit destruktiv të mediave, publiku është përgatitur për konflikt të armatosur, sëbashku me degradimin ekonomik, social, moral dhe kulturor të këtyre shoqërive.

Në procesin e pajtimit mediat si të tilla kanë potencial të theksojnë ose zvogëlojnë fuqinë e simboleve të dëmshme që në një mënyrë paraqesin hap nxitës në përcaktimin e marrëdhënieve shoqërore (në rastin e popujve të ish-Jugosllavisë, simbole të tilla zakonisht paraqesin mite të ndryshme historike). Me vetë këtë, përfaqësimi medial i identitetit

287 Kemal Kurspahić, "Missed Opportunities in Postwar Bosnia", në: *Media and Global Change: Rethinking Communication for Development*, ur. Oscar Hemer dhe ThomasTufte, CLASCO, Buenos Aires 2005.

kombëtar historik bëhet i rëndësisë kritike në kuptimin e asaj se deri në çfarë mase mund të arrihet stabiliteti, në procesin e pajtimit dhe ndërtimin të identitetit të ri kombëtar dhe shoqëror.[288] Roli pozitiv ose negativ i mediave në një proces të tillë është i pamohueshëm. Në këtë kuptim është arritur një përparim i dukshëm në largimin e gjuhës së urrejtjes dhe mosdurimit nga mediat kryesore, Gjithsesi një retorikë e tillë nuk është zhdukur tërësisht, mirëpo në poshtërsinë e saj i është larguar formës në të cilën shprehet.

Sidoqoftë, gjuha e tolerancës, respektit dhe vlerësimit të dallimeve është bërë paradigma kryesore në gjuhën e përditshme të mediave kryesore në nivelin nacional (mainstream media).

Kjo gjuhë, është rezultat, në një pjesë të madhe, i lidhur me qëllimet e shteteve të rajonit që të anëtarësohen në Bashkimin Evropian (BE), i cili është për momentin njëri nga qëllimet e tyre kryesore strategjike. Një prej parakushteve për diçka të tillë është edhe përmbushja e standardeve evropiane, ndërsa një prej tyre gjithsesi se është edhe pavarësia e mediave më shkallë sa më të lartë të lirisë. Pikërisht në këtë qëndron edhe mundësia për promovim sa më të madh të procesit të pajtimit dhe përmirësimin e marrëdhënieve reciproke në hapësirën e ish-Jugosllavisë, jo vetëm për shkak të BE-së, por fillimisht për shkakun tonë. Përkrahje në këtë proces nuk duhet t'u ofrohet vetëm mediave kryesore, por ndoshta në masë më të madhe edhe mediave lokale.[289]

Kontribut në proceset e ballafaqimit me të kaluarën, kuptimit dhe pajtimit nuk jep vetëm raportimi medial në gjykimet e tribunalit të Hagës dhe në gjykata lokale, si dhe për projektet e shoqërisë civile, siç është Nisma për KOMRA dhe të tjerat, por edhe transmetimi i dëshmive individuale të personave, që kanë qenë viktima të krimeve të luftës në vitet e 90-të, ndonjëherë të shfaqura edhe nëpërmjet veprave dhe pikëpamjeve artistike. Si shembull të kësaj, temë të këtij punimi, do të paraqes: Raportimi i mediave në ekspozitën *Bogujevci – historia vizuale, homazh të gjitha familjeve dhe viktimave të luftës,* të Saranda, Fatos dhe Jehona Bogujevcit, e cila u mbajt ne Beograd, më 18 Dhjetor, të vitit 2013, me rishikim në raportimin e mediave të ndryshme për këtë rast, e që paraqet jo vetëm raportim të raportit të tyre ndaj ekspozitës, por në masë të madhe edhe për pikëpamjen e tyre në procesin e pastrimit nga e kaluara dhe përmirësimit të marrëdhënieve reciproke të popujve nga hapësira e ish-Jugosllavisë.

"Nga jeni?"

Rasti i fëmijëve të familjes Bogujevci

Nga 18 dhjetori 2013 deri më 12 janar të vitit 2014, në hapësirat e Galerisë *Podroom,* nën ombrellën e Qendrës Kulturore Beograd, është organizuar ekspozita e tre artistëve nga Podujeva: Sarandës, Fatosit dhe Jehona Bogujevcit, nën emrin *Bogujevci: – historia vizuale, homazh të gjitha familjeve dhe viktimave të luftës.* Tema e ekspozitës paraqet jetën e familjes Bogujevci, nga e cila familje janë vrarë tetë anëtarë në masakrëne Podujevës, më 28 mars të vitit 1999, sëbashku me gjashtë anëtarë tjerë të familjes Duriqi, që ishin fqinj.

Të katërmbëdhjetët janë vrarë nga anëtarë të formacionit paraushtarak *Shkorpionët,* nga përbërja e Ministrisë së Punëve të Brendshme të Republikës së Serbisë, e cila është dërguar në Kosovë gjatë bombardimeve të NATO-s ndaj, atëherë, RSFJ-së, në vitin 1999.[290] Masakrës i kanë mbijetuar pesë fëmijë nga familja Bogujevci, Saranda (1985), Fatosi (1986), Jehona (1988), Lirija (1990) dhe Genci (1993). Që të pestët sot jetojnë në Mbretërinë e Bashkuar ndërsa arti paraqet mënyrën e tyre të ballafaqimin me të kaluarën e tyre. Kështu edhe ka lindur ekspozita: *Bogujevci – historia vizuale, homazh të gjitha familjeve dhe viktimave të luftës.*

288 Monroe E. Price, Nicole Stremlau, "Media and Transitional Justice: Toward a SystematicApproach", *International Journal of Communication* 6, USC 2012.

289 Konsultimet rajonale me gazetarë/e dhe redaktorë/e për Draftsatutin e KOMRA-s, Ljublanë, Slloveni, 10 shtator, të vitit 2010 (transkriptim i incizimit të zërit).

290 Në masakrën në Podujevë janë vrarë: Shehide Bogujevci (1932), Nefise Bogujevci Lugaliu (1945), Shefkate Bogujevci (1956), Sala Bogujevci (1960), Fedrizije Llugaliu (1978), Nora Bogujevci (1984), Shpend Bogujevci (1986), ShpetimBogujevci (1989), Isma Duriqi (1930), Fitnete Duriqi (1963), Dafina Duriqi (1990), Arber Duriqi (1992), Mimoza Duriqi (1995) dhe Albin Duriqi (1997). Në momentin e kryerjes së krimeve viktima më e vjetër i ka pasur gjashtëdhjetë e nëntë vjet ndërsa viktima më e re dy vjet. Pesë fëmijë, edhe pse të plagosur rrënd i kanë mbijetuar masakrës: Saranda Bogujevci, viti i lindjes 1985 dhe kushërinjtë e saj më të afërt vëllezër dhe motra nga axha: Fatos Bogujevci,1986, Jehona Bogujevci, 1988, Lirije Bogujevci, 1990 dhe Genc Bogujevci, 1993.

Ekspozita përbëhet prej tri pjesëve: pjesa e parë është e lidhur me jetën e familjes Bogujevci para se të ndodhë masakra. Kjo pjesë paraqet një dhomë me dy krevate dhe fotografi të pjesëtarëve të vrarë të familjes Bogujevci. Pjesa e dytë e ekspozitës paraqet një hapësirë, në të cilën gjinden krevate të spitalit, në të cilët kanë qenë të shtrirë fëmijët e mbijetuar Bogujevci, në spitalin e Prishtinës. Në pjesën e fundit, të tretën, të ekspozitës shihet një instalacion me xhirime të dëshmisë së fëmijëve Bogujevci, në vitet 2003 dhe 2008, në gjykimet ndaj anëtarëve të *Shkorpionëve* të akuzuar për krimin në Podujevë, të cilët më vonë janëdënuar me burgim në kohë prej 20 dhe 15 vjetësh.

Ekspozita është organizuar nga Qendra Kulturore Beograd dhe fondi Heartefakt dhe ka zgjuar interesim dhe ka pasur vëmendje të madhe të publikut. Në mes të vizitorëve në hapje të ekspozitës kanë qenë edhe kryeministri i Serbisë, Ivica Dačić, lideri i Partisë Liberal Demokrate (PLD) Čedomir Jovanović si dhe disa politikanë tjerë dhe fytyra publike.

Vizita e kryeministrit serb Dačić në ekspozitë ka shkaktuar interesim të madh të mediave ndërsa vetë kryeministri në ekspozitë dha ngushëllimet e tij për krimet që kanë ndodhur në Podujevë në vitin 1999, duke i dënuar këto dhe krimet e tjera të kryera gjatë luftërave në hapësirën e ish- Jugosllavisë dhe duke vlerësuar se ekspozita të tilla do të duhej të organizoheshin edhe në qytete tjera të mëdha në hapësirën e ish-Jugosllavisë. Megjithatë, kërkimfalja mungon nga kryeministri pasi që ai konsideron se "më e rëndësishme se kërkimfalja është ajo që kryerësit e veprës janë dënuar me burg dhe se, kur ata i kanë kryer këto krime, nuk kanë vepruar në emër të Serbisë e as që i ka autorizuar dikush për diçka të tillë." Në deklaratën e tij kryeministri dha vlerësimin se të gjithë kriminelët duhet të përgjigjen për atë që kanë bërë, përkatësisht të dënohen, ndërsa siç thotë edhe vetë: "disa tanimë janë dënuar".

Në anën tjetër Saranda Bogujevci, me këtë rast, ka deklaruar se kërkimfalja as nuk është e pritur, mirëpo është e rëndësishme që opinionit të gjerë t'i përcillet porosia e ekspozitës për atë se krimet janë diçka që nuk njohin komb, fe ose përkatësi tjera, se kërkimfalja është diçka që duhet të pasojë më vonë dhe se për këtë duhet bërë presion në Serbinë që të pranojë dhe të kërkojë falje për krimet ndaj shqiptarëve.

Qëllimi i ekspozitës ka qenë që vizitorëve t'ju paraqesë se çfarë ka ndodhur dhe domethënien që ka pasur për ata që kanë mbijetuar.

Saranda, Jehona dhe Fatosi janë tre nga pesë të mbijetuarit, anëtarë të familjes Bogujevci, që janë vrarë në masakrën në Podujevë, më 28 mars të vitit 1999, sëbashku me gjashtë anëtarë të familjes Duriqi, që ishin fqinj. Këta, të katërmbëdhjetit, janë vrarë nga anëtarë të formacionit paraushtarak *Shkorpionët,* nga përbërja e Ministrisë së Punëve të Brendshme të Republikës së Serbisë, e cila është dërguar në Kosovë gjatë bombardimeve të NATO-s ndaj atëherë RSFJ-së në vitin 1999.

Për pjesëmarrje në krimet në Podujevë në Serbi janë kryer dy gjykime të ndara ndaj pesë anëtarëve të Shkorpionëve: së pari Saša Cvjetan, i cili në vitin 2005 u shpall fajtor dhe u dënua me 20-vjet burgim.[291]

Më vonë para trupit gjykues për krime lufte në Gjykatën Rajonale në Beograd u është shpallur aktgjykimi edhe disa anëtarëve tjerë të *Shkorpionëve:* Dragan Medić, Dragan Borojević, Željko Đukić dhe Miodrag Šolaja, të cilët me aktvendimin e kësaj Gjykatë, në vitin 2009, janë shpallur fajtorë dhe janë dënuar me 20, përkatësisht 15-vjet burgim.[292]

Saranda, Fatos dh Jehona Bogujevci kanë qenë dëshmitarë në dy proceset, së pari në vitin 2003 në gjykimin kundër Saša Cvjetan dhe herën e dytë në gjykimin ndaj Medić, Borojević, Đukić dhe Šolaja. Dëshmitë e tyre kanë kontribuar në mënyrë të ndjeshme që të akuzuarit për krimet në Podujevë në fund edhe të dënohen.

Edhe përkundër asaj se një pjesë e fajtorëve për krimet kundër familjes së tyre janë dënuar, kujtimi në Marsin e vitit 1999 asnjëherë nuk i ka lënë qetë artistët e rinjë që tani jetojnë në Mbretërinë e Bashkuar. Kjo ekspozitë përfaqëson dëshmi jo vetëm për ata, por edhe për të gjitha familjet tjera që kanë pësuar jo vetëm në konfliktet e ish-Jugosllavisë po edhe kudo tjetër pasi që mesazhi i tregimit të tyre është universal dhe na përket të gjithëve, kudo që gjendemi.

Paraqitja mediale e ekspozitës së Sarandës, Fatosit dhe Jehona Bogujevcit në Qendrën Kulturore në Beograd, si në ditët para ekspozitës, të themi në njoftimin e saj, poashtu

291 "Podujeva 1999 – jashtë çdo dyshimi", Fondi për të Drejtën Humanitare, Beograd, 2006, faqe 315-326.

292 *Gjykimi për krimet e luftës në Serbi, Podujevë II*–webfaqja zyrtare e Fondit për të Drejtën Humanitare, e qasshme: http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/podujevo_2.html, hapur me: Janar 2014.

edhe pas vetë ekspozitës ka qenë shumë e ndryshme, varësisht për cilat media bëhej fjalë dhe çfarë ishte orientimi i tyre politik. Mënyra e raportimit të tyre rreth ekspozitës flet për atë se çfarë rëndësie i është dhënë dhe se në çfarë mënyra paraqitej ekspozita nga këto media.

Një pjesë e mediave e ka paraqitur ekspozitën nën një dritë pozitive, media të tjera kanë dërguar mesazh të qartë ose të mbuluar negativ rreth saj, ndërsa të tjerët janë munduar që të paktën zyrtarisht të qëndrojnë neutral, ku shumë prej tyre i kanë dhënë rëndësinë e një ngjarjeje ditore.

Në mesin e mediave, që kanë raportuar në mënyrë pozitive ka qenë Radio Europa e Lirë. Në faqen kryesore të 17 dhjetorit të vitit 2013, një ditë para mbajtjes së ekspozitës, në webfaqenzyrtare të Radio Evropës së Lirë, është publikuar intervista me Bogujevcët me titull "Familja Bogujevci për REU: T'ia tregojmë Beogradit tregimin e Kosovës".[293]

Në tekstin e intervistës flitet, në pjesën më të madhe, për ngjarjet tragjike në Podujevë më 28 mars të vitit 1999 dhe për dëshmitë e mëvonshme në gjykimet ndaj pjesëtarëve të *Shkorpionëve,* që kishin marrë pjesë në krimet e zhvilluara në Podujevë. Një pjesë e vogël e tekstit, në fund, u është kushtuar detajeve për ekspozitën, kush janë organizatorët e saj, kush e përkrahë atë, etj. Në tekst vërehet se theksi është vendosur në aspektin njerëzor të tregimit, meqë në pjesën qendrore të tekstit janë vendosur vuajtjet dhe përjetimet e aktorëve pa u dhënë rëndësi të veçantë e të panevojshme disa detajeve dytësore lidhur me ekspozitën. Më shumë rreth ekspozitës dhe kuptimit që ajo ka pasur për njerëzit që kanë punuar në organizimin e saj mund të shihet në artikullin me titull "Kush i frikohet ekspozitës për krimet", të autores Mia David, drejtoreshë e Qendrës Kulturore Beograd, gjithashtu e publikuar në webfaqen e Radio Evropa e Lirë[294], në vazhdën e kolumnës së autores "Nga këndi im". Teksti është publikuar më 16 dhjetor, do të thotë dy ditë para mbajtjes së ekspozitës. Në vetë tekstin flitet rreth asaj se si mbajtja e kësaj ekspozite është e planifikuar që dy vjet dhe se si ekspozita është anuluar disa herë për arsye të ndryshme. Është kritikuar presioni i madh politik në media nga ana e atyre forcave që u pengone mbajtja e një ekspozitë të tillë dhe rreth diskutimit për rëndësinë e saj për kulturën, e cila sidoqoftë paraqet një prej përbërësve kryesor të identitetit kombëtar. Në fund, siç thuhet në artikull, ka qenë e rëndësisë së veçante që ekspozita të mbahet në hapësirat e një institucioni zyrtar pasi që jetërat njerëzore janë më të rëndësishme se çfarëdo politike.

Është interesant artikulli i Marko Simonović, në magazinën *Ora e Rërës,* n me titull: "Prej nga janë fëmijët e familjes Bogujevci?", të publikuar më 4 janar të vitit 2014[295], pra dy javë pas mbajtjes së ekspozitës. Temë e artikullit është vetë ekspozita dhe simbolika e asaj se çfarë i ka ndodhur familjes Bogujevci e që sipas autorit mund të ndërlidhet me krejt atë se çfarë ka ndodhur në Kosovë si dhe me marrëdhëniet shqiptaro-serbe në përgjithësi. Sipas autorit bëhet fjalë për një situatë jo të zakonshme, ku një organ i Republikës së Serbisë ka shpëtuar pesë jetë fëmijësh, konkretisht SAJ dhe komandanti i tyre Spasoje Vulević "Vuk", i cili ka marrë pjesë në mbajtjen e ekspozitës në Qendrën Kulturore Beograd, nga vdekja e sigurtë, të cilën ua përgatitke një organ tjetër i të njëjtës Republikë të Serbisë, njësia *Shkorpionët.* Për autorin është moment thelbësor, siç thotë edhe vetë ,"dorëzimi" i fëmijëve Bogujevci në sistemin shëndetësor të Republikës së Serbisë. Ai ka qenë një veprim që ka mundësuar shpëtimin e tyre. Autori flet për tri "dorëzime" të Bogujevcëve në sistemin e Republikës së Serbisë. Pasi, siç thotë autori, "largimit të plotë nga llogaritja e specieve njerëzore dhe lënies në mëshirë të *Shkorpionëve",* Bogujevcët janë "dorëzuar" në sistemin shëndetësor, pasi që "kanë pasur lëndime shumë të thella që t'iu mohohej ndihma", më pastaj në sistemin gjyqësor, pasi që "kanë pasur dëshmi shumë të rënda që t'u mohohej e drejta për të dëshmuar" dhe në fund në qendrën kulturore të kryeqytetit, pasi që kanë "sjellë ekspozitën, për të cilën Dačić dhe Vučić janë pajtuar se "duhet të mbahet"."

Autori flet për papërshtatshmërinë e pyetjes së parë, të cilën kryeministri Dačić, në hapje të ekspozitës, ua ka shtruar Bogujevcasve, e cila ishte: "Nga jeni?" Prapë, autori konsideron se është produktive që të shqyrtohet marrëdhënia e

293 Radio Evropa e Lirë, Intervistë, *Familja Bogujevci për REL: Do t'ia tregojmë Beogradit të vërtetën për Kosovën*, webfaqja zyrtare e REL, e qasshme: http://www.slobodnaevropa.org/content/sestre-bogujevci-izlozbom-zelimo-da-kazemo-istinu/25203555.html, hapur me: Janar 2014.

294 Mia David, "Kush i frikohet ekspozitës për krimin?", webfaqja zyrtare e REL, e qasshme: http://www.slobodnaevropa.org/content/mia-david-ko-se-plasi-izlozbe-o-zlocinu/25202423.html, hapur me: Janar 2014.

295 Marko Simonović, "Prej nga janë fëmijët e familjes Bogujevci?", Peščanik.net, e qasshme: http://pescanik.net/2014/01/odakle-su-deca-porodice-bogujevci/, hapur me: Janar 2014.

Bogujevcasve dhe Serbisë, pikërisht nëpërmjet një pyetjeje të tillë, e cila siç thotë vetë autori "ndoshta është shtruar me qëllimin më të mirë, por prej saj kanë dalë e tërë zbrazëtia dhe moskuptimi, të cilat Serbinë e ndajnë nga familja Bogujevci".

Duke e përmbyllur tregimin për "tri dorëzimet" autori vjen në përfundim se ekspozita paraqet mbyllje të rrethit. Siç thotë autori, shteti i Serbisë, pas krimeve të *Shkorpionëve*ka shpëtuar jetërat e pesë Bogujevcasve, ndërsa sot me ekspozitën e tyre "Bogujevci – historia vizuale, homazh të gjithë familjeve dhe viktimave të luftës", fëmijët Bogujevci "shpëtojnë Serbinë [...]me paqen e tyre, por edhe me shqetësimin produktiv, me normalitetin e tyre gati të papërballueshëm, me mosfyerjen dhe gatishmërinë që të tregojnë tregimin e tyre në Beograd". Siç përfundon autori, këta tre artistë "të pamatshëm me ne për nga përvoja dhe përkatësia, qëndrojnë aty ku ne kurrë nuk do të mundemi dhe me tregimin e tyre nuk na lënë që t'i anashkalojmë, mos t'i vëmë re ose t'i harrojmë."

Një artikull i rëndësishëm në magazinën *Kontrapress,* me titull "Ballafaqimi me art", është ai i autores Žarka Radoja, i publikuar më 19 dhjetor, një ditë pas hapjes së ekspozitës.[296] Përveç hyrjes së shkurtër, në të cilën disa fjalë iu kanë kushtuat demonstrantëve djathtistë, të cilët protestonin në kohën e hapjes së ekspozitës, pjesa më e madhe e artikullit i është kushtuar vetë ekspozitës, dëshmisë së fëmijëve Bogujevci si dhe rëndësisë së ekspozitës në vetë procesin e normalizimit të marrëdhënieve në mes të dy popujve, dikur luftues në hapësirën e ish-Jugosllavisë, e cila në këtë proces jep kontribut. Në artikull flitet për kërcënimet dhe presionet, me të cilat kanë qenë të ekspozuar organizatorët e ekspozitës nga ana e forcave politike, të cilave ekspozita e tillë nuk iu ka përshtatur, si dhe për fushatën negative, të cilën, kundër ekspozitës, e kanë zhvilluar media të ndryshme. Sidoqoftë kërcënimet dhe presionet si dhe fushata negative nuk kanë mundur të ndalin mbajtjen e ekspozitës, pasi që siç thuhet në artikull "duket se presioni nga ana tjetër ishte më i fortë", duke pasë parasysh përkrahjen e pjesëve demokrate dhe proeuropiane, të cilët e përkrahnin mbajtjen e ekspozitës. Në pjesën përfundimtare të artikullit u dha një shikim për vizitën e kryeministrit Dačić në ekspozitë dhe deklaratën, të cilën e dha për atë se do të ishte keq "të flitej për viktimat tona ose të tyre, pasi që viktimat janë viktima".

Aty është, pastaj, edhe deklarata e Nataša Kandić për rëndësinë e vizitës së kryeministrit Dačić, që ia bëri një ekspozite të tillë, pasi që ai kishte ardhur në cilësi zyrtare, si kryeministër i Shtetit Serb. Nataša Kandić ka deklaruar se "asnjëherë nuk ka ndodhur që viktimave t'u afrohet kryeministri, i cili vjen nga partia, e cila është përgjegjëse për çka ka ndodhur".

Nga artikujt që tregojnë në dritë pozitive ekspozitën e Bogujevcasveasve në Beograd duhet të ndahet edhe shkrimi autorial i Nataša Kandić me titull "Fëmijët shqiptarë po na zgjatin dorën", publikuar në gazetën *Danas* më 21 dhjetor të vitit 2013.[297]

Në tekst, së pari, flitet për fushatën mediatike kundër mbajtjes së ekspozitës, nën pretendimet nga teksti në *Veqernje Novosti,* të 13 dhjetorit të vitit 2013, me titull "Propaganda shqiptare në mes të Knez Mihajllova sit", si një prej shembujve më tronditës, që së bashku me kërcënimet dhe presionet e rretheve djathtistë në fund, pikërisht në datë të mbajtjes së ekspozitës, ka sjellë deri aty që mbajtja e ekspozitës të ndalohet nga ana e MPB-së. Sidoqoftë, për shkak të presionit të madh të organizatave joqeveritare në ditët para ekspozitës, vetë kryeministri Dačić është interesuar për mbajtjen e saj dhe me intervenimin e shpejtë të ministrit të policisë ndalimi është tërhequr, siç thuhet në tekst, në afat prej një ore dhe prej aty, siç thekson autorja e tekstit, kryeministri Dačić dhe nënkryetari i qeverisë Aleksandar Vučić "janë angazhuar që ekspozita të mbahet".

Autorja analizon rëndësinë e paraqitjes së Dačić në ekspozitë dhe deklaratën që ai e dha në ekspozitë duke e konsideruar si fakt vendimtar faktin se Dačić nuk ka ardhur si person fizik por, në cilësinë e kryeministrit, në emër të Qeverisë dhe shtetit Serb. Autorja poashtu kthehet edhe në qëndrimin e një pjese të publikut qytetar në Serbi, tek e cila ekspozita ka kaluar e pavërejtshme dhe ku paraqitja e kryeministrit Dačić në ekspozitë konsiderohet si marketing politik, duke konsideruar se ata janë ata njerëz që kanë qenë pjesë e pushtetit në vitet e nëntëdhjeta, kur është bërë politika e krimeve. Autorja konsideron se kjo poashtu është fakt, mirëpo e kthen me kritikë për publikun qytetar serb, që ka heshtur për krimet ndaj shqiptarëve dhe dëbimit të tyre gjatë bombardimeve të NATO-s së vitit 1999, kur edhe opozita ishte rreshtuar përkrah pozitës duke kërkuar nga NATO-ja që të ndërpresë

296 Žarka Radoja, "Ballafaqimi me art", Kontrapress.com, e qasshme:http://kontrapress.com/clanak.php?rub=ARTivizam&url=Suocavanje-s-umetnoscu, hapur me: Janar 2014.

297 Nataša Kandić, „Fëmijët shqiptarë po na zgjasin dorën", tekst i shpërndarënë webfaqen e gazetës elektronike, e-novine.com, e qasshme:http://www.e-novine.com/stav/95910-Albanska-deca-nam-pruaju-ruku.html, hapur me: Janar 2014.

bombardimet. Në anën tjetër, siç raportohet në tekst, nuk ka pasur kërkesa ndaj regjimit të Milosheviqit, që të ndërpritet me vrasjen dhe dëbimin e shqiptarëve nga Kosova si dhe me plaçkitjen dhe shkatërrimin e pronave të tyre, që janë kryer deri në fund të luftës dhe kampanjës ajrore të NATO-së. Më tej theksohet se viktimave u nevojitet një pranim i hapur, së pari nga përfaqësuesit e shtetit, prandaj kjo përfaqëson edhe obligimin e qeverisë së tanishme, e cila ,sipas tekstit, ka bërë përparim të dukshëm në këtë drejtim, ndoshta edhe më të madh se qeveritë e mëparshme. Me vetë këtë, në përfundim, theksohet se paraqitja e kryeministrit në ekspozitë dëfton një shenjë se përfaqësuesit e qeverisë së tanishme janë të gatshëm që të pranojnë dhe respektojnë viktimat shqiptare, e cila paraqet parakusht edhe për njohjen e viktimave serbe nga shqiptarët.

Nga mediat, të cilat në mënyrë pozitive kanë raportuar për ekspozitën, përveç gazetës së përmendur *Danas* duhet përmendur edhe disa media tjera si gazetën *Blic,* të cilat folën për ekspozitën me titull "Shqiptarët e rinj, që i mbijetuan masakrës, traumat e tyre i kthyen në projekt artistik", të 19 dhjetorit të vitit 2013[298]; në mënyrë fer dhe neutrale për këtë ka raportuar edhe televizioni B92. Në njoftimin për ekspozitën, një ditë para mbajtjes së saj.[299] Sa i përket vetë raportimit të Televizionit B92 për ekspozitën është folur për ekspozitën, vizitën e kryeministrit Dačić, deklaratat e tij lidhur me ekspozitën se si është e rëndësishme që të gjykohen përgjegjësitë për krimet, protestat e djathtistëve në afërsi të objektit të Qendrës Kulturore, ku është mbajtur ekspozita, si dhe për vendosjen e vetë ekspozitës.[300]

Në mënyrë fer dhe profesionale për ekspozitën kanë raportuar edhe mediat tjera si *Novi Magazin,* magazina *Akter* dhe media tjera të orientimit të njëjtë.

Nga mediat, të cilat kanë udhëhequr kampanjë negative kundër ekspozitës, në rend të parë, duhet ndarë *Vecernje Novosti*dhe mënyrën në të cilën, në këtë gazetë është shkruar rreth ekspozitës. Artikulli me titull "Propaganda shqiptare në mes të Knez Mihajllos" të autorit Lj. Begenišić të 13 dhjetorit të vitit 2013[301], pesë ditë para mbajtjes së ekspozitës, flet mjaftueshëm. Në artikull, ekspozita konsiderohet si provokim dhe propagandë brutale si dhe nxjerr mendimin, që ajo edhe më shumë do të shpërndajë antagonizmin në mes të dy popujve dhe shtrohet pyetja nëse në Prishtinë dhe Tiranë është e mundur të organizohet ekspozita për vrasjet dhe dëbimet e civilëve serbë nga Kosova, që nga viti 1999, si dhe në periudha tjera kohore, me përfundim se diçka e tillë do të ishte e pamundur të kryhej.

Vërehet një simpati ndaj viktimave të krimit nga Podujeva, ndërsa ekspozita përshkruhet si tentativë që populli serb të paraqitet si krimbërës. Në artikull kërkohet që edhe në Prishtinë, Tiranë, Beograd, Vashington, Bruksel dhe në vende tjera të organizohen ekspozita të viktimizimit të popullit serb në Kosovë, në mënyrë që bota perëndimore të njoftohet edhe me këtë.

Nëse *Vecrnje Novosti* kanë prirë në kampanjën kundër ekspozitës, prapa tyre nuk kanë ngecur as mediat tjera të orientimit nacionalist. Duhet përmendur artikullin në gazetën *Pravda* me titull "Për fotografitë e serbëve të vrarë nuk ka vend në Qendrën Kulturore të Beogradit", të 19 dhjetorit të vitit 2013.[302] Në artikullin e shkurtër nuk bëhet fjalë fare se për çfarë ekspozite bëhet fjalë, vetëm në një fjali të shkurtër përmendet ekspozita ndaj civilëve shqiptarë në Podujevë në vitin 1999, ndërsa temën kryesore artikulli në të vërtetë ua kushton katër vajzave, që kanë qëndruar disa orë para Qendrës Kulturore të Beogradit duke mbajtur fotografi të serbëve të vrarë, pasi që policia nuk u lejonte hyrjen në mënyrë që të shfaqnin fotografitë në ekspozitë.

E njëjta gazetë më 19 dhjetor, në ditën e ekspozitës, ka publikuar artikullin me temën "HULIGANËT E FEJSBUKUT:

298 M.Radović, „Shqiptarët e rinj traumat e tyre i shndërruan në projekt artistik ", e qasshme: http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/428673/Mladi-Albanci-koji-su-preziveli-masakr-svoje-traume-pretocili-u- umetnicki-projekat, hapur me: Janar 2014.

299 „Ekspozita Bogujevci – historia vizuale e artit ", e qasshme: http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=270&yyyy=2013&mm=12&dd=17&nav_id=790041, hapur me: Janar 2014.

300 „Dačić: E rëndësishme të dënohen përgjegjësit ", e qasshme: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=12&dd=18&nav_category=12&nav_id=790726, hapur me: Janar 2014.

301 Lj. Begenišić, „Propaganda shqiptare në mes të Knez Mihajllovës", e qasshme: http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:468398-Albanska-propaganda-usred-Knez-Mihailove, hapur me: Janar 2014.

302 I.M, „Për fotografitë e serbëve të vrarë nuk ka vend në Qendrën Kulturore të Beogradit ", e qasshme: http://www.pravda.rs/2013/12/19/za-slike-ubijenih-srba-nema-mesta-u-kulturnom-centru-beograda-foto/, hapur me: Janar 2014.

Djathtistët nëpërmjet rrjeteve sociale përgatisin ndërprerjen e ekspozitës"[303], ku shprehin gjoja brengën pasi që "në Fejsbuk profilet e organizatave më ekstreme djathtiste janë vendosur [...] statuse ku thirret në mbledhje masovike". Me tej në artikull citon udhëheqës të lëvizjeve djathtiste siç ishin "Obraz", "SNP Nashi" dhe "Zavetnici", në të cilat thirret për mbledhje në mënyrë që të shprehet qëndrimi i tyre. Me gazeta të tilla bashkohen edhe *Kuriri* dhe *Telegrafi.*

Kështu në *Kurir,* më 13 dhjetor 2013, u shfaq lajmi kryesor në rubrikën "Skandaloze" me titull "PROPAGANDA SHQIPTARE: Artistet nga Kosovë bëjnë ekspozitë në mes të Beogradit"[304], i cili në tërësi përcjell tekstin nga *Veçernje Novosti,* në të njëjtën ditë me titull "Propaganda Shqiptare në mes të KnezMihajllovës". Tabloidi *Telegraf,* me reçetë të *Kuririt,* poashtu në të njëjtën ditë, 13 dhjetor, përcjell tekstin me emër të njëjtë nga *Veçernje Novosti* me titull paksa të ndryshuar: "SKANDAL: Ekspozita shqiptare në mes të Knez Mihajllovës".[305] Teksti në të vërtetë është i përcjellur shkurtimisht për t'u dhënë më shumë hapësirë temave me të cilat merret ky tabloid.

Në kopjim të plotë dhe transmetim të tekstit nga *Veçernje Novosti gazeta elektronike srbin.info – gazeta e shpejtë serbe e internetit,* e cila pa asnjë ndërrim, më 14 dhjetor të vitit 2013, në plotësi përcjell tekstin nga *Veçernje Novosti* me titull identik "Propaganda shqiptare në mes të Knez Mihajllovës".[306] Më vonë *Kurir*për vetë ekspozitën, pas hapjes së saj, më 18 dhjetor, publikon artikullin me titull "GJENDJE E JASHTËZAKONSHME: Qendra e Beogradit ishte nën rrethim për shkak të ekspozitës së shqiptarëve të rinj".[307] Artikulli kryesisht merret me deklaratën e kryeministrit Dačić për nevojën që një ekspozitë e tillë të mbahet edhe në qytete tjera në hapësirën e ish-Jugosllavisë, duke përmendur se në ekspozitë kanë qenë edhe politikanë tjerë, si Čedomir Jovanović, Biljana Srbljanović dhe të tjerë.

Shkurtimisht flitet edhe për vetë ekspozitën dhe akterët e saj. Megjithatë në fillim të vetë artikullit flitet për protestat e grupeve djathtiste para Qendrës Kulturore në Beograd gjatë mbajtjes së ekspozitës, por siç është e dukshme nga vetë teksti i artikullit, ato protesta kanë kaluar pa incidente, prandaj nuk ka se për çfarë të arsyetohet titulli sensacional "GJENDJE E JASHTËZAKONSHME: Qendra e Beogradit ka qenë nën rrethim për shkak të ekspozitës së shqiptarëve të rinj". Sidoqoftë ky titull mund të shpjegohet si diletantizëm klasik gazetaresk.

Në disa media tema e ekspozitës ka shërbyer për kritika politike, ndërsa shembull i një artikulli të tillë është artikulli në gazetën *Danas* me titull "Pesë tregime dhe një mbret" autori i së cilës është Agron Bajrami, redaktor i gazetës prishtinase *Koha Ditore.*

Artikulli në gazetën *Danas,* me titull "Pesë tregime dhe një mbret"[308] flet për ndryshimet kushtetuese nga viti 1989, me anë të së cilave u zvogëluan përfitimet e krahinave autonome si Kosova dhe Vojvodina, ndërsa u fuqizua qeverisja qendrore e që u bë hyrje për shpërbërjen e Jugosllavisë, më pas për masakrën e Podujevës të vitit 1999, që ishte tema kryesore e ekspozitës së Bogujevcëve të rinj, më pastaj për karrierën politike dhe të kaluarën e kryeministrit të tanishëm të Serbisë Ivica Dačić, për pjesëmarrjen e tij në qeverisjen përgjegjëse për krimet dhe të kaluarën e tij që ai sot nuk mund ta fshijë ose zbukurojë pa marrë parasysh se ka ndryshuar petkun politik, që paraqet edhe mesazhin e autorit drejtuar lexuesve.

Është interesant artikulli i dedikuar ekspozitës, i publikuar në magazinën *Libreto,* me titull "Podujeva", të 21 dhjetorit

303 „HULIGANËT E FEJSBUKUT: Djathtistët nëpërmjet rrjeteve sociale përgatisin ndërprerjen e ekspozitës", e qasshme: http://www.pravda.rs/2013/12/18/fejsbuk-huligani-desnicari-preko-drustvenih-mreza-spremaju-prekid-izlozbe/, hapur me: Janar 2014.

304 „PROPAGANDA SHQIPTARE: Artistet nga Kosovë bëjnë ekspozitë në mes të Beogradit", e qasshme: http://www.kurir-info.rs/albanska-propaganda-umetnice-sa-kosova-prave-izlozbu-usred-beograda- clanak-1134341, hapur me: Janar 2014.

305 " SKANDAL: Ekspozita shqiptare në mes tëKnezMihajllovës", e qasshme: http://www.telegraf.rs/vesti/900297-skandal-albanska-izlozba-usred-knez-mihailove, hapur me: Janar 2014.

306 "Propaganda shqiptare në mes të Knez Mihajllovës", tekst i transmetuar nga *Veçernje novosti*, e qasshme: http://srbin.info/2013/12/14/albanska-propaganda-usred-knez-mihailove/, hapur me: Janar 2014.

307 "GJENDJE E JASHTËZAKONSHME: Qendra e Beogradit ishte nën rrethim për shkak të ekspozitës së shqiptarëve tërinjë", e qasshme: http://www.kurir-info.rs/vanredno-stanje-beograd-pun-policije-zbog-izlozbe-mladih-albanki-clanak-1141755, hapur me: Janar 2014.

308 Agon Bajrami, "Pesë tregime dhe një mbret", webfaqja zyrtare e gazetës *Danas*, e qasshme: http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/pet_prica_i_jedan_kraj.26.html?neës_id=273724, hapur me: Janar 2014.

të vitit 2013.[309] Artikulli paraqet shikim krahasues të krimit në Podujevë nga viti 1999 dhe të sulmit terrorist në autobusin e kompanisë "Nish Ekspres" nga viti 2001, kur ngaë një bombë e vendosur kanë vdekur 12 udhëtarë të këtij autobusi, ndërsa janë lënduar 43 udhëtarë tjerë. Më pastaj bëhet paraqitja krahasuese ndaj gjykimi të pjesëtarëve të njësisë *Shkorpionët,* të cilët kanë kryer krimin në Podujevë dhe të cilët kanë qenë të dënuar me burgim me atë të gjykimit të Florim Ejupit, të akuzuar për vendosje të bombës, e cila i ka vrarë 12 udhëtarë të "Nish Ekspresit" dhe i cili me aktgjykim të vitit 2009 para Gjykatës në Prishtinë është liruar nga akuzat edhepse më parë është dënuar me 40-vjet burgim. Në artikull flitet poashtu për dëbimin e serbëve nga Podujeva dhe pjesa tjetër e Kosovës gjatë trazirave të Marsit të vitit 2004 si dhe me largimin e tyre të vazhdueshëm nga Kosova. Artikulli përfundon me ekspozitën e Bogujevcëve të rinj në Qendrën Kulturore të Beogradit, të cilën, siç thuhet në artikull, merr pjesë edhe kryeministri serb Ivica Dačić. Sikurse nëpërmjet artikullit të mundohet të tregohet disproporcioni në veprimet për t'u dënuar krimet e kryera nga ana serbe dhe ajo shqiptare, por nuk duket se artikulli është i drejtuar kundër ekspozitës. Ai më shumë duket si tentim, që në mënyrë të paanshme të shikohet në gjendjen e situatës. Se sa ia arrin artikulli këtij qëllimi u mbetet lexuesve që ta vlerësojnë.

Vlen të theksohet edhe artikulli në *E-novinama,* me titull "Mbrojtja tabloide nga propaganda shqiptare", të 14 dhjetorit të vitit 2013[310], të autorit Dušan Komarčević. Artikulli paraqet përgjigje në shkrimin e *Veçernjih Novosti* të ditës paraprake (tashmë të përmendur "Propaganda shqiptare në mes të Knez Mihajllovës") dhe paraqet një kritike të rreptë në llogari të artikullit në *Veçernje Novosti.*

Me anë të artikullit sulmohet retorika e *Veçernje Novosti* për shkrimin për ekspozitën, flitet për atë se si në artikull, në *Veçernje Novosti* nuk mund të gjendet asgjë për krimet e pjesëtarëve të njësitit *Shkorpionët* në Podujevë, me të cilin rast janë vrarë 14 civilë. Poashtu theksohet se në artikullin e përmendur heshtet fakti se pesë anëtarë të këtij njësiti janë dënuar me burgim për kryerjen e këtij krimi, ndërsa nuk flitet asgjë për faktin se artistët, që kanë krijuar këtë ekspozitë si të mbijetuar të masakrës në Podujevë, kanë dëshmuar në gjykimin kundër pjesëtarëve të njëjte të njësisë *Shkorpionët,* të cilët më vonë edhe janë dënuar, e as që mund të kuptohet në të ndonjë gjë për vetë ekspozitën dhe tematikën e saj.

Në këtë artikull të Dušan Komarčević në *E-novine* në mënyrë efektive rrëzohen pohimet e *Veëernjih Novosti* nga dita e kaluar, duke e lënë anën kundërshtare pa asnjë argument bindës.

Në fund të këtij shikimi të transmetimit medial rreth ekspozitës duhet të shikojmë edhe se në çfarë mënyre kanë raportuar mediat: si RTS (Radio Televizioni i Serbisë) dhe agjencitë e lajmeve Tanjug. RTS ka përcjellë ekspozitën në, mund të thuhet, mënyrë neutrale. Me titullin me emër "Ekspozita nën mbrojtjen policore: në webfaqen e RTS-it, të 18 dhjetorit të vitit 2013[311], ekspozita është shfaqur në mënyrë profesionale dhe neutrale. Flitet për ekspozitën, artisten nga familja Bogujevci, përvojën e tyre si të mbijetuar nga masakra në Podujevë dhe përmendet edhe dëshmimi i tyre në gjykimet e pjesëtarëve të *Shkorpionëve që janë gjykuar për këtë krim.*

Citohen deklaratat e kryeministrit Daçiq, të dhëna në ekspozitë, si dhe të Čedomir Jovanović, liderit të Partisë Liberal Demokrate (PLD) që në të ardhmen nuk mund të ndërtohet në fatkeqësinë e kujtdo. Agjencia e lajmeve Tanjug, me titull të njëjtë "Ekspozita nën mbrojtjen policore", gjithashtu më 18 dhjetori[312], flet për ekspozitën shumë më detajisht. Qasja është poashtu neutrale dhe profesionale.

Gjithashtu citohen deklaratat e kryeministrit Dačić, të dhëna në ekspozitë si dhe deklarata e Čedomir Jovanović se ekspozita përfaqëson simbol të tragjedisë të gjithë viktimave në luftërat e zhvilluara në hapësirën e ish-Jugosllavisë duke i dhënë notë pozitive ekspozitës si për diçka që i kontribuon ndryshimit gradual të perceptimit të publikut ndaj konflikteve reciproke të së kaluarës jo të largët.

309 *Libreto– hapur për çdo gjë (dhe për tjerat),* "Podujeva", 21.12.2013, e qasshme: http://www.libreto.rs/2013/12/21/, hapur me: Janar 2014.

310 Dušan Komarčević, „Mbrojtja tabloide nga propaganda shqiptare", e qasshme: http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/95508-Tabloidna-odbrana-albanske-propagande.html, hapur me: Janar 2014.

311 "Ekspozita nën mbrojtjen policore",webfaqja zyrtare e Radio Televizionit të Serbisë, e qasshme: http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1473948/Izlo%C5%BEba+pod+policijskom+za%C5%A1titom.html, hapur me: Janar 2014.

Përfundim

Shikimi në raportimin medial nga ekspozita *Bogujevci – historia vizuale, homazh gjithë familjeve dhe viktimave të luftës,* që është mbajtur në galerinë *Podroom*të Qendrës Kulturore të Beogradit, nga 18 deri më 21 dhjetor të vitit 2013, si dhe sjellja e mediave ndaj kësaj ekspozite, përfaqëson deri diku edhe vetë shikim në atë se si ato shikojnë procesin e normalizimit të marrëdhënieve në mes të shteteve të formuara në territorin e ish-Jugosllavisë si dhe përmirësimit të marrëdhënieve në mes të këtyre popujve të konfrontuar në të kaluarën jo të largët.

Vetë shikimi në mënyrën e raportimit të ekspozitës, si dhe reagimet kundërthënëse të mediave të ndryshme na zbulojnë fotografinë e një shoqërie thellësisht të ndarë në Serbi; shoqëri, e cila mundohet ta gjejë veten në rrjedhat moderne botërore e në anën tjetër bart një barrë të madhe të së kaluarës vetanake, nga e cila ende nuk është në gjendje të lirohet; shoqëri, e cila është e ndarë në pikëpamjet se çfarë ka ndodhur në territorin e ish-Jugosllavisë, gjatë viteve të nëntëdhjeta, si dhe në pikëpamjet nëse ky popull është vetëm viktimë apo edhe një nga kryerësit e çdo gjëje, që ka ndodhur në këto hapësira dhe që kanë shënuar dekadën e fundit të shekullit të kaluar, duke lënë gjurmë të thella në të gjithë ne që jetojmë këtu.

Nëse pyetemi se në çfarë mase kanë kontribuar ose penguar mediat në procesin e pajtimit në territorin e ish-Jugosllavisë, në këtë rast konkret me raportimin nga ekspozita e Bogujevcëve të rinj, është vështirë që të jepet kjo përgjigje. Një pjesë nga ta me siguri se ka dhënë kontribut në një proces të tillë dhe këtë ende vazhdojnë ta bëjnë, pjesa tjetër është munduar që ta instrumentalizojë ekspozitën në llogari të grindjeve shoqëroro-politike, ndërsa një numër tjetër i ka dhënë hapësirën e një artikulli të përditshëm duke u munduar të paktën të mbajë një marrëdhënie neutrale.

Megjithatë, ajo çfarë është më me rëndësi për ekspozitën u dëgjua dhe u kuptua. Nuk kaloi pa vërejtur. Ngriti valë, u ngritën shpirtrat e publikut, ndërsa qytetarët patën rastin të dëgjojnë dhe shikojnë një dëshmi, e cila mbi të gjitha është njerëzore, e cila kalon barrierat gjuhësore, kombëtare, fetare, kulturore dhe barrierat tjera, pasi që fillon nga premisa që e kemi të gjithë të përbashkët, premisa e dhembshurisë dhe njerëzisë, të cilat paraqesin një hap në rrugën e gjatë deri tek respektimi i dallimeve dhe bashkëjetesës së tyre.

Ky është një hap, të cilin në fund të gjithë duhet ta bëjmë. Përderisa shtetet e krijuara në hapësirën e ish-Jugosllavisë gjinden në procesin e gjatë dhe të dhimbshëm të tranzicionit drejt modelit të demokracisë liberale, të cilën mundohen ta arrijnë, deri atëherë edhe ekspozita si kjo do të krijojnë kontroversa në publik, deri atëherë kur të gjitha këto shoqëri nuk ballafaqohen me të kaluarën dhe nuk e pranojnë dualizmin e rolit të tyre si viktimë dhe si kryerës i krimeve. Vetëm atëherë do të mund të bisedohet për procesin e vërtetë të pajtimit në mes të popujve në hapësirën e ish-Jugosllavisë. Sigurisht mund të thuhet se ky proces në një mënyrë vetëm se ka filluar, mirëpo ne sapo jemi në fillim të kësaj rruge. Me të gjithë forcën dhe ndikimin në vetëdijen e publikut, mediat kanë dëshmuar dhe vazhdojnë të dëshmojnë se në këtë rrugë të gjatë dhe të vështirë, të një procesi të tillë mund të luajnë një rol të rëndësishëm nëse jo edhe vendimtar.

Prijedor: Reparacionet Simbolike

Goran Zorić

1. Hyrje

1.1. Reparacionet simbolike

Reparacionet simbolike paraqesin një nga nënmekanizmat e konceptit teorik të Drejtësisë Tranzicionale dhe mund të definohen si masa të pushtetit të ndërmarra me qëllim që në mënyrë simbolike të pranohet e vërteta e krimit dhe shkeljes së të drejtave të njeriut në të kaluarën. [313]

Reparacionet simbolike hyjnë në kategorinë e reparacioneve kolektive.

Praktika e deritanishme nga fusha e Drejtësisë Tranzicionale njeh disa lloje të reparacioneve simbolike:

Ø Memoriale (monumente përkujtimore dhe qendra memoriale) zënë një vend të rëndësishëm në ndërtimin e memories kolektive të krimeve të kryera në të kaluarën. Përveç kësaj, roli i tyre edukativ është i rëndësishëm edhe për ngritjen e vetëdijes tek gjeneratat e ardhshme, dhe me këtë, parandalimin e konflikteve në të ardhmen. Përveç ndërtimit të monumenteve përkujtimore dhe qendrave memoriale, ky lloj i reparacioneve simbolike mund të përfshijë edhe shpalljen e ditëve të caktuara të përkujtimit, emërtimin e rrugëve dhe shesheve me emrat e viktimave dhe të ngjashme.

Ø Mbledhjet përkujtimore dhe përkujtimet e viktimave mbahen me qëllim të dhënies së rrespektit për viktimat dhe shprehjen e solidaritetit, por edhe ndërtimin e memories kolektive për shkeljen masovike të të drejtave të njeriut nga e kaluara. Në veçanti i jepet rëndësi prezencës së zyrtarëve shtetërorë dhe zyrtarëve të lartë qeveritarë, si gjest simbolik i dhënies së respektit dhe shprehjes së solidaritetit me viktimat.

Ø Kërkimfaljet e burrështetasve përfaqësojnë deklarimet publike të përfaqësuesve të lartë shtetërorë në kuptimin e kërkimfaljes ndaj viktimave dhe familjeve të tyre për krimet, të cilat i kanë kryer apo kanë marrë pjesë në kryerjen e tyre përfaqësues të institucioneve të sistemit. Përveç kësaj, kanë rol edhe të ndërtimit dhe kthimit të besimit për viktimat në institucionet e sistemit, si dhe e zvogëlojnë mundësinë e mohimit të krimit.[314]

1.1.1. Reparacionet simbolike në Bosnjë dhe Hercegovinë

Gjatë vitit 2010 në Bosnjë dhe Hercegovinë janë realizuar një sërë e takimeve konsulltative, të cilat si rezultat final kanë pasur draftimin dhe adoptimin e *Strategjisë për të Dre-*

312 „Ekspozita nën mbrojtjen policore“, webfaqja zyrtare e agjencisë Tanjug, e qasshme: http://www.tanjug.rs/novosti/110292/izlozba-pod-policijskom-zastitom.htm, hapur me: Janar 2014.

313 Fondi për të Drejtën Humanitare, Udhërrëfyes për reparacion(Vodič kroz reparacije), 2010, fq. 8.

314 Ibid, fq. 8 e më tej.

jtën Tranzicionale në Bosnjë dhe Hercegovinë 2012-2016. Në të, janë definuar caqet dhe masat e nevojshme për realizimin adekuat të mekanizmave të së Drejtës Tranzicionale, mirëpo edhe është nxjerrë një analizë e realizimit të deritanishëm të këtyre mekanizmave.

Në *Strategji* konstatohet se pothuajse në secilën komunë të Bosnjës dhe Hercegovinës ekzistojnë memoriale të ngritura në kujtim të viktimave të krimeve nga periudha 1992-1995 dhe atë në vende publike ku shihen mirë, si sheshet, hapësira përpara institucioneve, oborret shkollore, hapësira rreth udhëkryqeve të frekuentuara etj. Kryesisht bëhet fjalë për përkujtimore të dedikuara viktimave ushtarake, apo civile të njërit grup etnik, përkatësisht, të cilat janë kompatibile me politikat që janë dominante në atë bashkësi lokale.[315]

Në po të njëjtin dokument theksohet edhe ndikimi negativ i memorialeve të ngritura deri tani në kuptimin e monumenteve përkujtimore, kur ato janë ngritur si shprehje e rrespektit për viktimat e një grupi etnik në vendet e vuajtjes të një grupi tjetër etnik. Si fakt shtesë është nënvizuar efekti i pavolitshëm i këtyre memorialeve në kuadër të oborreve shkollore, të shkollave ku vijojnë mësimin fëmijë të grupit tjetër etnik, përkatësisht të kthyerit.

Mosharmonizimi i ligjit është një problem shtesë. Ngritja e memorialeve është e rregulluar me ligjet kantonale dhe të entitetit, që kanë të bëjnë me shfrytëzimin e tokës dhe planifikimit hapësinor, e të cilat nuk i definojnë kriteret relevante dhe standardet për ngritjen e memorialeve në kuptimin e të drejtës tranzicionale. Edhe pse në nivelin shtetëror ekzistojnë ligje, të cilat pjesërisht e rregullojnë këtë fushë, ato janë të paplotësuara dhe nuk respektohen në praktikë gjë që sjell deri tek një gjendje kaotike në shtete, kur bëhet fjalë për viktimat e krimeve të luftës të viteve të 90-ta.

Memorialet zakonisht ngrihen me iniciativë të familjarëve të viktimave, përkatësisht shoqatave ku mblidhen, veteranët, viktimat dhe invalidët e luftës, por edhe bashkësitë fetare dhe elitat lokale politike. Ndërtimi i tyre kryesisht financohet nga buxheti lokal, por edhe ai i entitetit dhe kantonit. Janë vërejtur raste të ngritjes së memorialeve pa pasur kurrfarë leje.

Në *Strategjinë e të Drejtës Tranzicionale në Bosnjë dhe Hercegovinë,* sa i përket kësaj pyetjeje, vihet në konkludim se „procesi i ngritjes së memorialeve është i politizuar dhe shpreh pikëpamje njëdrejtimëshe lidhur me ngjarjet në të kaluarën“ si dhe „moskoordinimi dhe mospërputhja legjislative-institucionale është e pranishme, në drejtimin e inicimit, dhënies së pajtueshmërisë dhe financimin e ndërtimit të memorialeve“.[316]

Ky dokument nuk i trajton format e tjera të realizmit të reparacioneve simbolike.

1.2. Prijedor

Qyteti i Prijedorit gjendet në pjesën Veriperëndimore të Bosnjës dhe Hercegovinës, në entitetin Republika Srpska. Sipas të dhënave jozyrtare nga regjistrimi i fundit i popullsisë, në Prijedor jetojnë rreth 100.000 banorë. Gjatë Luftës së Dytë Botërore, ky rajon ka qenë i njohur me intensitetin e rezistencës nacional-çlirimtare ndaj fashizmit, si dhe për nga numri i të vuajturve apo të vrarëve si në rrëzë ashtu dhe në fshatrat e malit Kozarë, ashtu edhe në kampin Jasenovc, që gjendet në vetëm dhjetëra kilometra larg nga Prijedori. E njohur është beteja në Kozarës, ku numër i vogël i partizanëve kanë arritur të thyejnë rrethimin e ushtrisë gjermane dhe ta mundin atë, dëshmi e së cilës betejë është edhe Monumenti grandioz në Kozarë. Është e rëndësishme të përmendet që në ngjarjet e Luftës së Dytë Botërorë, në veçanti kanë vuajtur pjesëtarët e popullit serbë, ku serish theksohet kampi i Jasenovcit, në të cilin edhe sot e kësaj dite qëndron mbishkrimi: „Në kujtim të viktimave të gjenocidit mbi serbët, hebrenjtë dhe romët“.

Periudha mes Luftës së Dytë Botërore dhe Luftës së fundit të viteve të 90-ta karakterizohet me mirëqenie, bashkëjetesë dhe lulëzim ekonomik dhe social. Raporti etnik i banorëve sipas regjistrimit të popullsisë në 1991 është: boshnjakë myslimanë 43.9-përqind, serbë 42.3-përqind dhe kroatë 6.6-përqind të totalit të banorëve. Raporti dominant kundrejt luftës së kaluar bie në kujtimin e përbashkët të viktimave dhe glorifikimin e luftës antifashiste si dhe individëve të theksuar që kujtohen si heronj/heroina kombëtare. Është karakteristike edhe hipërbolizimi i numrit të viktimave të fashizmit, thënë se në Jasenovc janë regjistruar më tepër se 700-mijë viktima, ndërsa shumë institucione relevante ndërkombëtare, në mesin e të cilave edhe Instituti Simon Wiesenthal, shfrytëzon studime, që flasin për një numër mes 77.000 dhe 93.000 viktima.

315 Ministria e të Drejtave të Njeriut dhe të Zhvendosurëve të BeH dhe Ministria e Drejtësisë e BeH, Strategjia për Drejtësinë Tranzicionale në Bosnjë dhe Hercegovinë, 2012-2016, 2012, fq. 62.

316 Ibid, fq. 61.

2. Krimet e luftës 1992- 1995.

Gjatë Luftës së fundit, në Prijedor, nuk ka pasë veprime direkte të armatosura në kuptimin e luftimeve mes ushtrive ndërluftuese. Sidoqoftë, në atë periudhë, Prijedori ka qenë fushëbetejë (vend) i shumë krimeve. Më shumë se 50.000 persona të etnisë joserbe janë dëbuar nga shtëpitë e veta, më tepër se 3.170 civilë të etnisë joserbe janë vrarë, dhjetëra mijëra persona të etnisë joserbe, rreth 31.000, kanë kaluar nëpër kampe të përqendrimit të Omarskës, Trnopolje, Keraterm dhe Manjaq. Karakteristike është edhe spastrimi i përgjithshëm etnik i rajoneve të caktuara me shumicë etnike joserbe, gjatë së cilit veprim shumë persona janë vrarë edhe përpara shtëpive të tyre. Më shumë se 100 fëmijë janë vrarë gjatë këtyre veprimeve.[317]

Krejt këto që u përmendën, ngjanë gjatë pranverës dhe verës të vitit 1992. Për krimet e kryera në kampet e përqendrimit në Omarskë, Trnopolje dhe Keraterm deri tani janë përgjigjur më tepër se 30 persona, si para ICTY (Tribunalit Ndërkombëtar për Krime Lufte), ashtu edhe në gjykatat vendore. Në aktgjykimet e tyre detajuar përshkruhen ngjarjet e kësaj periudhe në Prijedor. Është e rëndësishme të përmendet se viktimat e krimeve të kryera në Prijedor, të gjithë pa përjashtim civilë, kanë vuajtur vetëm shkaku i etnitetit të tyre. Është i njohur edhe rasti i dhënies së urdhrit të atëhershëm nga ana e qeverisë civile që të gjithë qytetarët e etnitetit joserb duhet që patjetër të shënojnë shtëpitë e tyre me kanavacë të bardhë, ndërsa nëse dalin nga shtëpitë e tyre, duhet që patjetër të mbajnë një trakë të bardhë mbi bërryl, në vend ku shihet mirë. Sot, kjo ditë kur është dhënë ky urdhër, 31 maj 1992, shënohet si Dita Ndërkombëtare e Trakave të Bardha. Të dhënat e paraqitura janë rezultat i punës shumëvjeçare në mbledhjen e dokumentacionit dhe të dhënave të Shoqatës së të Burgosurve „Prijedor 92" dhe Shoqatës së Grave të Prijedorit „Izvor (Burimi)"

3. Situata e Ndërlidhur me raportin ndaj të kaluarës pas luftës dhe sot

Gjithsesi është e rëndësishme të përmendet se Prijedori, krahas të gjitha problemeve me të cilat është ballafaquar me procesin e kthimit, është një nga qytetet me numrin më të madh të të kthyerve në BeH. Vështirësitë administrative, situata e vështirë financiare, frika për sigurinë e familjes dhe pronës janë vetëm disa nga vështirësitë, me të cilat të kthyerit në Prijedor janë ballafaquar. Prona e marrë në mënyrë joligjore është kthyer në pothuajse 100-përqind të rasteve, ndërsa numri i personave që janë kthyer në shtëpitë e tyre të paraluftës është rreth 23.000.

Marrëdhënia momentale e elitave politike ndaj këtyre pyetjeve të së kaluarës së afërt është jo e kënaqshme. Prijedori, sot, është qytet, i cili nga këndi i viktimave dhe organizatave, të cilat merren me problemet e të Drejtës Tranzicionale dhe ballafaqimin me të kaluarën, paraqet një vend të harresës së plotë dhe mohimin e vuajtjeve të të mbijetuarve. Kjo vërtetohet edhe me mos- ekzistimin e asnjë memoriali për viktimat civile të etniteteve joserbe, për dallim të tri monumenteve impozante, në qendër të qytetit për luftëtarët e rënë serbë dhe shumë monumenteve të tjera dhe pllakave përkujtimore në tërë territorin e qytetit. Përveç kësaj, ndalesat e mbledhjeve përkujtimore dhe marsheve protestuese të organizuara nga shoqatat, që mbledhin të mbijetuarit dhe familjet e viktimave, si dhe shkelja e të drejtave të njeriut janë përditshmëri e këtyre personave, deri tani, shumë herë të traumatizuar. Është e njohur edhe deklarata e kryetarit të komunës së Prijedorit, cili komemoracionin e mallëngjyeshëm të organizuar me rastin e shënimit të Ditës Ndërkombëtare të Trakave të Bardha, këtë vit, e ka quajtur „paradë e thjeshtë e pederave".

Zbulimi i Tomashicës, një nga varrezat më të mëdha masive në Evropë pas Luftës së Dytë Botërore, në më pak se 20 kilometra nga qendra e Prijedorit edhe më tej e komplikon realitetin shoqëror të këtij qyteti dhe banorëve të tij. Zhvarrimi është ndërprerë në fund të vitit 2013 për shkak të kushteve të pavolitshme atmosferike, ndërsa është planifikuar vazhdimi i zhvarrimit gjatë vitit të ardhshëm. Deri tani nga kjo varrezë masive janë zhvarrosur më shumë se 430 kufoma, përderisa llogaritet se deri në fund të procesit të zhvarrimit, ky numër mund të arrijë deri në më tepër se 800 mbetje mortore të zhvarrosura nga kjo varrezë masive.

Ballafaqimi me trashëgiminë e krimit të kryer në të kaluarën e afërt, posaçërisht nga pozicioni i vendit si Projedori, konsiderojmë që është pikënisje kyçe për veprim në kuptimin e krijimit të raportit të ri vizavi realitetit shoqëror.

4. Memorialet në Prijedor

Në territorin e komunës së Projedorit gjenden shumë monumente të viktimave civile dhe luftëtarëve të rënë gjatë Luftës Nacional Çlirimtare, nga të cilët më i rëndësishmi

317 Jasmin Medić, Gjenocid në Prijedor, „Grafis doo", Cazin, 2013, fq. 48.

318 Të dhëna nga administrata komunale mbi vendimet në bazë të të cilave janë ngritur memorialet e lartëpërmendura nuk janë të qasshme.

konsiderohet Monumenti në Mrakoviqi, i autorit Dušan Džamonja. Përveç këtij, në qendër të qytetit dominojnë edhe monumentet e luftëtarëve të rënë të Ushtrisë së Republika Srpska. Në rrethin më të ngushtë të qendrës gjenden tri monumente të këtilla, ndërsa në territorin e tërë komunës ekziston, deri tani, numër i panjohur i monumenteve dhe pllakave përkujtimore për luftëtarët e rënë.[318]

Me pozitën e tij, dallohet monumenti në vendin, ku gjatë luftës ka funksionuar kampi i përqendrimit Trnopolje, ku në vitin 1992 janë arrestuar dhe keqtrajtuar civilë boshnjakë dhe kroatë nga Prijedori, kryesisht gra dhe fëmijë.

Monumenti i luftëtarëve serbë në vendin e kampit të përqendrimit Trnopolje

Në qendër të qytetit dominon kompleksi i monumentit që përbëhet nga tri pjesë. Përballë ndërtesës së administratës së qytetit, menjëherë para monumentit të Mladen Stojanović, në vendin ku gjatë Luftës së Dytë Botërore është varur heroina kombëtare Mira Cikota, është vendosur monumenti në formën e kryqit të zbrazët, në zbrazëtirën e të cilit janë gdhendur skica të trupave të njerëzve. Ky monument, i quajtur „Për kryq të ndershëm" është i ngritur për 171 luftëtarë nga Prijedori dhe qytetete përreth, të rënë në „luftën për Atdhe".

Në afërsi të të kaluarit, është i ngritur edhe memoriali në formën e kupolës, në muret e të cilit nga pjesa e brendshme janë shkruar emrat e ushtarëve të Ushtrisë së Republika Srpskes nga Prijedori, që kanë humbur jetën në luftë. Në murin e jashtëm të kupolës është flamuri i RS, i stilizuar në formën gjeografike të Republika Srpskes, nga e cila lind dielli. Brendia e kupolës është e mbyllur për publik dhe hapet vetëm më rastin e mbledhjeve përkujtimore. Ky memorial gjendet në rajonin e qendrës së shkollave të mesme.

Prapa ndërtesës së administratës komunale gjendet edhe memoriali i tretë, që përbën bazë të gjatë mermerore, në të cilën janë shkruar emrat e të punësuarve në Minierën e mineraleve të hekurta Lubija, të cilët janë vrarë gjatë luftës si pjesëtarë të Ushtrisë së Republika Srpska.

Një numri të madh të viktimave civile në Prijedor u është ngritur një përmendore në Kozarcë, dhe ky është i vetmi memorial i viktimave të luftës së fundit, që i përkasin etnitetit joserb. Mospjesëmarrja e komunës së Prijedorit në financimin apo në çfarëdo mënyre tjetër është një fakt i rëndësishëm për t'u marrë parasysh gjatë vlerësimit të realizimit të reparacioneve simbolike të viktimave në këtë qytet. Përveç monumentit në Kozarcë ekziston edhe pllaka përkujtimore në afërsi të objektit ku ka qenë i vendosur kampi i përqendrimit Keraterm. Kjo pllakë përkujtimore e dimensioneve të vogla (60 cm x 60 cm) është e vendosur nga ana e aktivistëve të Shoqatës së Grave të Prijedorit „Izvor (Burimi)" pa kurrfarë leje dhe vështirë që mund të numërohet si memorial legal.

Edhe pse është evidente nevoja për ngritjen e monumenteve për viktimat civile të etnitetit joserb, mbetet pa përgjigje pyetja për çfarë arsye ato nuk ekzistojnë, edhe pse shumë shoqata, të cilat mbledhin familjet e viktimave të mbijetuara, kanë ngritur iniciativa të shumta për ngritjen e këtyre memorialeve. Këtij ambiguiteti i shtohet edhe më tepër fakti i rezistencës së kompanisë multinacionale Arcelor Mittal, e cila sot ka në pronësi minierën e mineraleve të hekurit Omarska, në të cilën ka qenë i vendosur kampi i përqendrimit Omarska, për të vendosur pllakë përkujtimore me të cilën do të kujtohen më shumë se mijëra viktima të këtij kampi. Qëndrimi i tyre është mungesa e financave të mjaftueshme për zhvendosjen e objekteve dhe pajisjeve ekzistuese të minierave, të cilat sot e kësaj dite janë në funksion. Për arsyetimin e këtij fakti mjaft flet gatishmëria e shoqatave lokale për kompromis në kuptimin e gjetjes së alternativave, të cilat do të mundësonin ndërtimin e memorialit pa pasur nevojë të zhvendosjes së pajisjeve dhe objekteve të minierave. Po ashtu, i pamohueshëm është fakti që qëndrimi zyrtar është i mangët, marrë parasysh imazhin e kësaj kompanie të madhe multinacionale, e cila në punën e vet ka parimin e përgjegjësisë sociale dhe për këtë kauzë ndan mjete të mëdha financiare.

Deri tani nuk ka ekzistuar iniciativa, e cila vjen nga pushteti lokal që do të tentonte të gjejë një mënyrë adekuate për ndërtimin e memorialit për viktimat e luftës së kaluar, që i përkasin etnitetit joserb.

5. Deklaratat dhe kërkimfaljet e zyrtarëve

Nga përfundimi i luftës së fundit janë vërejtur shumë

deklarata të zyrtarëve lokalë, që janë paraqitur si tentativa të dhënies së satisfakcionit verbal për të mbijetuarit dhe familjet e viktimave të etnitetit joserb. Mirëpo, në bazë të deklaratave të përfaqësuesve të shoqatave lokale, të cilat mbledhin të mbijetuarit, kjo në asnjë mënyrë nuk është realizuar. Në përgjithësi, deklaratat e dhëna janë forma të ngushëllimit, ndërsa deklaratat, që do të përmbanin edhe kërkimfalje, asnjëherë nuk janë thënë publikisht. Deklarata të ngushëllimit kanë ardhur kryesisht gjatë ceremonive fetare të varrosjes së viktimave civile të ekshumuara, në të cilat kryetari i komunës ka qenë prezent. Nuk ekziston, ose së paku nuk është në dispozicion për publikun, një audio apo videoincizim i këtyre deklaratave. Për këto dihet vetëm në bazë të dëshmive të familjeve dhe përfaqësuesve të shoqatave, që mbledhin viktimat dhe familjet e tyre, që kanë qenë prezent.

Përveç kësaj është karakteristike edhe raporti i përditshëm i pushtetit lokal me shoqatat, që mbledhin viktimat dhe familjet e tyre. Këtë e karakterizon refuzimi për themelimin e çfarëdo dialogu dhe bashkëpunimi në çështjen e vendosjes së raportit me të kaluarën e afërt. Një nga këta shembuj është edhe deklarata e kryetarit të komunës së Prijedorit, Marko Pavić, i cili deklaroi para gazetares së Al Jazeera, se mbledhja përkujtimore në Prijedor e vitit 2013 është „paradë e thjeshtë e pederave", me të cilën ai nuk ka kurrfarë lidhje.

Ta rikujtojmë, ka qenë mbledhja përkujtimore me rastin e Ditës ndërkombëtare të trakave të bardha, 31 maj 2013, ditën kur në vitin 1992, pushteti lokal ka dhënë urdhërin që të gjithë qytetarët e etnitetit joserb janë të detyruar që të shënojnë vendbanimet e tyre me kanvasë të bardhë, ndërsa, nëse dalin nga shtëpia duhet të kenë trakë të bardhë të vendosur mbi bërryl, në vend ku shihet qartë.

Më tej, në emisionin e televizionit BN, gjatë zbulimit të varrezës më të madhe masive në BeH, në të cilën vlerësohet se gjenden mbetjet mortore të rreth 800 të vrarëve vetëm për shkak të etnitetit dhe emrit e mbiemrit, kryetari i komunës së Prijedorit ka thënë se këto janë: „njerëz të vrarë dhe të varrosur", dhe kjo për të është çështje e përfunduar.[319]

Kjo mënyrë e qëndrimit publik të komunës së Prijedorit kundrejt viktimave dhe familjeve të tyre assesi nuk paraqet mënyrë të reparacionit simbolik, mirëpo përkundrazi, paraqet saktësisht të kundërtën e saj. Me refuzimin konstant që të pranohen viktimat, si dhe rezistenca sistematike të shënjohen vendet e viktimave të etniteteve joserbe në Prijedor, paraqesin kontinuitet të viktimizimit të viktimave dhe anëtarëve të familjeve të tyre.

6. Mbledhjet komemorative

Gjatë viteve të pasluftës e deri më sot, në Prijedor janë mbajtur një numër i mbledhjeve përkujtimore për viktimat civile joserbe nga lufta e kaluar. Kryesisht bëhet fjalë për manifestime fetare, në të cilat kohë pas kohe kanë qenë prezentë edhe përfaqësues të pushtetit lokal, të udhëhequra nga kryetari i komunës Marko Pavić. Janë evenimente të mbyllura, shumica në objekte fetare, në të cilat kryesisht kanë marrë pjesë viktimat e mbijetuara, familjet e viktimave dhe qytetarët e të njëjtit etnitet me viktimat. Në mbledhjet përkujtimore në vende publike asnjëherë nuk kanë marrë pjesë zyrtarët e etnitetit serb.

Përkujtimet e para zyrtare fillojnë me kthimin masiv, kështu që, përkujtimi i parë i banorëve të vuajtur të etnitetit joserb ka ndodhur më 21 gusht 2002, në dhjetëvjetorin e ekzekutimit të civilëve në kërshat e Koriçanit. Pas kësaj kanë pasuar edhe mbledhje të tjera përkujtimore, të organizuara kryesisht nga shoqata e të burgosurve „Prijedor 92" dhe shoqata e grave të Prijedorit „Izvor" "Burimi".

Përveç këtyre, ka pasur tentativa të organizimit të mbledhjeve përkujtimore, por edhe protestave në hapësira publike me rast të pakënaqësisë së raportit dominuar të diskursit politik kundrejt ngjarjeve të së kaluarës së afërt. Në këto ngjarje asnjëherë nuk kanë marrë pjesë, deri tani, e as nuk i ka organizuar pushteti lokal. Përkundrazi, shpesh këto mbledhi publike kanë qenë subjekt i ndalesave nga ana e institucioneve policore.

Gjithsesi, një nga ngjarjet më të rëndësishme me të cilën është shënuar vuajtja e qytetarëve të Priejdorit të përkatësisë etnike joserbe është Dita ndërkombëtare e shiritave të bardha, 31 maj, e organizuar nga ana e shoqërisë civile „Sepse më intereson", platformës joformale qytetare *grassroots* për ballafaqimin me të kaluarën.

Këto raste mjaftë tregojnë në raportin e zyrtarëve, përfaqësuesve të pushtetit lokal si dhe përfaqësuesve të zgjedhur ligjor të popullit me ngjarjet e rënda të së kaluarës.

319 Inçizim i emisionit „Puls" Televizioni BN, më 31 tetor 2013, pronë e Qendrës për të rinj „KUART" nga Prijedori.

7. Konkluzioni

Realizimi i reparacioneve simbolike, si masa të pushtetit të ndërmarra me qëllim që në mënyrë simbolike të pranohet e vërteta mbi krimet dhe shkeljen e të drejtave të njeriut në të kaluarën, përfaqëson një nga parakushtet më të rëndësishme për sanimin e pasojave të luftës dhe shkeljes masive të së drejtave të njeriut.[320]

Edhe pse funksionet e tyre janë të shumta, nga ai edukativ, për shkak të ngritjes së vetëdijes për gjeneratat e ardhshme, dhe me këtë, parandalimin e konflikteve në të ardhmen, deri tek dhënia e respektit për viktimat, shprehja e solidaritetit dhe ndërtimi i memories kolektive për shkeljen masovike të të drejtave të njeriut, duhet që në veçanti të theksohet se edhe ato më të shpeshtat, posaçërisht në kontekstin ku është jashtëzakonisht e komplikuar të bëhet një program gjithëpërfshirës i reparacioneve materiale, paraqesin edhe mënyrë të pranueshme të ndërtimit dhe kthimit të besimit tek viktimat në institucionet e sistemit, nëpërmjet pranimit simbolik të vuajtjeve të tyre. Ato po ashtu duhet të paraqesin edhe një nga mekanizmat më të fuqishëm për parandalimin e mohimit të krimit. [321]

Nga ana tjetër, analiza paraprake e gjendjes së reparacioneve simbolike në Prijedor sjell në konkludim që në këtë rast, reparacionet simbolike nuk përmbushin asnjërin nga funksionet që i kanë.

Në disa raste, krahas memorialeve të ngritura për pjesëtarët e forcave të armatosura të Ushtrisë së Republika Srpskës, të ngritura në vendet e vuajtjes së civilëve të etnitetit joserb, reparacionet simbolike paraqesin monumente të narrativit zyrtar mbi të kaluarën në bashkësinë lokale, i mbushur me mohimin e vuajtjes së tjetrit.

Deklaratat e zyrtarëve të bashkësisë lokale mbi ngjarjet e të kaluarës së afërt dhe krimeve, edhe më tej përulin dhe ofendojnë viktimat e mbijetuara dhe familjet e viktimave. Nga ana tjetër, iniciativat e shoqërisë civile apo shoqatave të pjesëtarëve të familjeve të viktimave, edhe pse të rëndësishme, nuk mund të përfaqësojnë zëvendësim adekuat për atë se çfarë elitat politike lokale kanë për detyrë të bëjnë mirëpo refuzojnë ta bëjnë me ngulm.

Rasti Prijedor, me këtë përfaqëson një nga shembujt më të mirë se si reparacionet simbolike, kur janë jo adekuate, gjysmake, të bazuara të fotografi të shtrembëruar mbi të kaluarën, apo vetëm rezultat i iniciativave private, mund të shndërrohen në një mekanizëm të suksesshëm për reviktimizimin e viktimave dhe vazhdimin e vuajtjeve të tyre.

320 Fondi për të Drejtën Humanitare, Udhërrëfyes i reparacionit (Vodič kroz reparacije), 2010, fq. 7.
321 Ibid.

Regional School for transitional justice – Journal

Contents

Authors 189

Introduction 191

Transitional Justice in Serbia (The Right to Reparation)
The Case of Memorials in Serbia 193
Luka Z. Božović

Transitional justice in Bosnia and Herzegovina:The right to the truth 201
Jasmin Hamzić

The impact of the ECtHR judgment in Maktouf and Damjanovic v. BOSNIA AND HERZEGOVINA (July 18, 2013) on the processes of transitional justice in Bosnia and Herzegovina 210
Maja Kapetanović

The Media and Denial 229
Dejana Nešić

Transitional justice in Bosnia and Herzegovina: Right to truth 236
Denis Puteš

ICTY Trials – Srebrenica Case – Popović et al. 243
Jovana Spremo

Srebrenica –Trial of Radislav Krstić 255
Srđan Vidačković

The Role of the Media in the Reconciliation Process 263
Aldin Zenović

Prijedor: Symbolic Reparations 272
Goran Zorić

Authors

Luka Božović, General Secretary of the Socialdemocratic Youth and vice-president of the Socialdemocratic Union, Serbia

Jasmin Hamzić, Youth Forum Stolac, Bosnia & Hercegovina

Maja Kapetanović, Legal advisor, Office of the President, Court BiH, Bosnia and Herzegovina

Dejana Nešić, PhD studies, Culture and Media, Faculty of Political studies, Serbia

Denis Puteš, Microcredit foundation Mikra, Bosnia and Herzegovina

Jovana Spremo, researcher, YUCOM, Serbia

Srđan Vidačković, project manager, World Vision, Bosnia and Herzegovina

Aldin Zenović, Association 'Flores', Serbia

Goran Zorić, Center for Youth 'Kvart', Bosnia and Herzegovina

Introduction

We live in a region that has, throughout history, experienced devastating wars. A great number of people, mostly innocent civilians, have lost their lives. The mortal remains of many of them have never been found; others lost their homes when they fled in search of a safer place. As a rule, those responsible for war crimes have not been punished, and victims have not been adequately compensated. And history shows that new cycles of violence tend to emerge.

What do the younger generations today know about these unfortunate events that occurred in the past? Almost nothing, because these events are, as a rule, used for the construction of myths which largely influence the creation of prejudice, and even hatred towards other groups or nations. Every major event in the past has at least two or more narratives. Every nation or ethnic group has its own dominant narrative, which is in conflict with the narratives of the others. Entire generations have been raised with attitudes in line with the "history" of their own ethnic communities, which promote their own "heroes" and depict those of the others as "criminals." In all of this, the least importance is given to the victims, whose suffering has eventually disappeared from the collective memory. Victims are only remembered by their families, who remain alone and isolated in their pain. The political elites in the region usually use victims only as part of their one-sided statistics, without any indication of a genuine respect for their suffering.

How to change these practices, and how to influence the young generation to reduce the gaps that exist between the nations in the region? It cannot be done by forgetting the past or through one-sided presentation of historical events. Unfortunately, this still continues to be the practice. School books give incorrect and one-sided information even about the events of the 1990s, with the numbers of victims of other ethnic communities usually being kept secret and hate speech used when referring to other nations. Often obscene vocabulary is employed when addressing members of other communities. In such situations, the only possible procedure for the reduction and elimination of prejudice towards each other is to actually talk about the past. First of all, it is necessary to speak about it within the educational system, where young people can learn about the crimes committed in the past in an objective manner. And that means that the educational system would have to include chapters based on the established judicial and forensic facts concerning the wars of the 1990s in its history textbooks and civic education programmes, both in primary and secondary schools and at universities. Every society in the post-Yugoslav countries must allow the younger generations to learn about the past in an objective manner, which would also include learning about the crimes committed in their name against members of other nations. Only by learning about the past in an impartial manner, can we create the conditions for understanding and dialogue between the peoples of the former Yugoslavia, which would then guarantee a peaceful future in the region, with an awareness

of the suffering of all the victims and a respect for diversity. The process of dealing with the past could lead our society towards an environment where there would be no room for the manipulation of numbers of victims, where victims would receive equal respect, and where impunity for crimes would not be acceptable. Such a society would serve as guarantee that the cycle of violence and crime will not be repeated in the future.

Given that post-Yugoslav societies have not yet shown maturity in dealing with the past in a comprehensive and truthful way, nor taken serious official initiatives to try and reach a consensus on the events of the past, civil society has taken upon itself the biggest burden of the work in advocating for and furthering the development of these processes. The Coalition for RECOM is the most serious civil society initiative ever undertaken in the region, and it aims to persuade the states of the former Yugoslavia to establish a Regional Commission For Establishing the Facts about All Victims of War Crimes and Other Serious Human Rights Violations Committed on the Territory of the Former Yugoslavia in the period from 1991 to 2001. The task of this Regional Commission is to establish the facts on war crimes in an objective manner, regardless of the ethnicity of the perpetrators and victims. The report of the Regional Commission would, for all countries in the region, constitute the very foundation necessary for the incorporation of the facts from the report into their history textbooks, and in such a manner introduce the narrative of the crimes of the wars of the 1990s to the new generations.

Until the appropriate institutions of all countries in the region establish a comprehensive programme of education about the past based on established facts, civil society organizations will keep working on the development of informal educational programmes on the process of dealing with the past. Among the most important projects of this kind is the Regional School for Transitional Justice, which is jointly organized by the Humanitarian Law Center and its partner organizations, the "Pravnik" Association (Lawyers) from Bosnia and Herzegovina and the Humanitarian Law Center Kosovo. In the absence of formal education on the past and on mechanisms for overcoming violence, the Regional School for Transitional Justice provides the best opportunity for young people from Serbia, Bosnia& Herzegovina and Kosovo to expand their horizons on the crimes committed in the past, whilst establishing a dialogue with their peers in order to build long-lasting reconciliation in the Balkans.

Bekim Blakaj

Executive Director
Humanitarian Law Center Kosovo

Transitional Justice in Serbia (The Right to Reparation) The Case of Memorials in Serbia

Luka Z. Božović

The wars in the former Yugoslavia during the nineties were characterized by massive human rights violations, war crimes, and the participation of the military and political leadership of Serbia both in planning and in implementing the crimes. During the wars, the crimes, and the military action in general, were justified as a way of protecting Serbia's national interests, as well as the interests of the Serbian people in other republics of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia. In this veritable "protection of interests," the Yugoslav National Army, which later became the Yugoslav Army, with the help of regular and paramilitary units under their control, committed numerous crimes in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Kosovo, but also in the territory of the Republic of Serbia.

The dominant narrative after 1999, but also after the fall of the authoritarian regime of Slobodan Milosevic and the takeover of government following the October changes, was general denial of these crimes, and the depiction of the Serbian people as the major victim. A paradigmatic example, an example that at the same time speaks of the absence of facts – but in spite of the said representation of interests, and even despite the claim that the Serbian people constitute the major victim in these events – is the draft of the Declaration condemning the war crimes in the former Yugoslavia that the Democratic Party of Serbia originally filed on June 15, 2005,[1] and then again in 2010, as a counter-proposal to the Declaration filed at the time by the ruling coalition. This draft of the Declaration emphasizes that "the Serbian people constitutes the major victim."[2] This is one of the examples reflecting the dominant narrative model in Serbia, according to which the number of victims of Serbian nationality is never called into question, while the number of victims of other nationalities are relativized (Tadić), or denied (Nikolić, Koštunica, and others), with their number reduced and even with claims that some were killed by their own compatriots. Thus, the Serbian president Tomislav Nikolić, a few days after taking office, said: "There was no genocide in Srebrenica. A great crime was committed in Srebrenica by some members of the Serbian people, who need to be found, brought to trial and punished."[3] President Nikolić hence directly denied the way this particular crime has been defined in a number

1 On May 28, 2005, Žarko Korać and Nataša Mičić, from the caucusof the LiberalDemocratic Party, submitted a draft the Declarationcondemning the crime committed in Srebrenica. This was done at the initiative ofeightnon-governmentalorganizations.

2 *Deklaracija o osudi ratnih zločina na prostoru nekadašnje Jugoslavije [The Declaration of the Condemnation of War Crimes on the Territory of the Former Yugoslavia],* Democratic Party of Servia, visited 8.1.2014 at http://dss.rs/wp-content/uploads/2012/09/60_Deklaracija-o-osudi-ratnih-zlocina-na-prostoru-nekadasnje-Jugoslavije-2-februar-2010.pdf.

3 "Nikolić negira genocid u Srebrenici" ["Nikolić Denies Genocide in Srebrenica"], visited: 16.2.2014 at http://www.dw.de/nikoli%C4%87-negira-genocid-u-srebrenici/a-15993945.

of judgments by the Tribunal in The Hague and the International Court of Justice. His predecessor, former president of the Republic of Serbia, Boris Tadić, said in 2004 that "the denial of genocide and the crimes, integral to any democratic debate, is a constitutionally guaranteed right to freedom of opinion and expression."[4] Over time, this position was corrected, but in the popular TV show on the Croatian Radio and Television, Tadić emphasized that as a citizen he had his own opinion on this issue, but that as a political official he would wait to state his position until after the juridical processes were completed.[5] At the time of this statement, several final judgments had been issued, confirming that genocide had indeed been committed in Srebrenica. Such statements as those of Tadić are straightforward relativizations of crimes, and culminated in the adoption of the Srebrenica Declaration, which does not contain the word "genocide."

This paper deals with one of the mechanisms of transitional justice – reparation. It focuses on memorials on the territory of Serbia as symbolic reparations, and on their contribution to the culture of remembrance. The importance of understanding the dominant narrative in Serbia is necessary because it stands in direct correlation with the main topic of this study. In addition to some basic theoretical assumptions, which will serve as an introduction to the topic, the paper deals with two memorials – one in Kragujevac and the other in Belgrade. The two memorials are paradigmatic for understanding the context of the process of "ethnification" of memorials (as well as the ethnification of memory), and the almost exclusively religious character of memorials in Serbia generally. The memorials to be described and analyzed serve to justify the dominant narrative, support it, and build a memory that is not based on facts, which in the case of Serbia minimizes its responsibility for the war crimes and justifies the actions carried out in the 1990s.

It is important to note at the very outset that the monuments to be discussed are both state memorials - the state commissioned and erected them. Hence, this study will refrain from discussing the monuments erected by victims' families. As Todor Kuljić asserts in his book *The Culture of Memory: A Theory of How the Past is Used*: "There are many different images of the past in everyday life, both coinciding and competing. Within this framework a hegemonic image of the past imposed by the ruling group rules."[6] As previously mentioned, the narrative supported by the memorials in Serbia is the product of the Milosevic era, while the democratically elected government in Serbia after the October 2000 did not have the courage or the willingness to change this situation, and in certain moments even actively supported the dominant narrative. Kuljić also states that "the memory of the national past is calculated and selective," and while "the organized forgetting would create [...] a series of historical gaps, the omitted content (the silenced legacy) after the social upheavals would become the conceptual center of a hegemonic image of the past."[7] This, however, did not happen in Serbia after the events in October 2000, the character of which may be questioned in the light of the above stated.

Introductory theoretical presuppositions

Memorials raise the question of transitional justice *par excellence*, which is why one should begin from the very definition of this problem. "Transitional justice focuses on the challenges faced by a society in transition – be it transition from war to peace, or from authoritarian rule to democracy. Such challenges emerge when societies have to contend with the legacy of human rights abuses."[8] This definition can serve as a solid introduction to memorials as one of the ways in which societies in the former Yugoslavia deal with the legacy of human rights abuses, as well as the way in which Serbia's responsibility for these crimes is to be dealt with. Namely, if we understand transitional justice as a series of actions undertaken by a society in order to deal with the past, then memorialization – commemorating suffering or erecting a monument for the victims – certainly constitutes one of the most important issues connected with this area of transitional justice.

4 „Početak kraja negiranja genocida" ["Beginning of the End of Genocide Denial"], visited: 28.2.2014 at http://balkans.aljazeera.net/vijesti/pocetak-kraja-negiranja-genocida.

5 „NVO: I Tadić i Nikolić negiraju sudske činjenice o Srebrenici" ["NGO: Both Tadić and Nikolić are Denying the Facts about Srebrenica"], visited: 28.2.2014. athttp://www.blic.rs/Vesti/Politika/350672/NVO-I-Tadic-i-Nikolic-negiraju-sudske-cinjenice-o-Srebrenici.

6 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, (Culture of rememberance: theoretical explanations of usage of past] "Čigoja štampa", Belgrade, 2006, p. 9.

7 *Ibid*, p. 17.

8 Mark Freeman, „What is transitional justice?", *Forum for transitional justice 1* (2007), Humanitarian Law Center, 2007, p. 7.

In order to better understand memorials within the process of transitional justice, we should list the rights of victims and the ensuing obligations of the state. Louis Joinet has defined the right to reparations as one of the rights of victims that can be realized either individually or collectively.[9] Collective measures are usually symbolic, "Annual commemorations or public recognition by the state responsible for the wrongdoing..."[10] Further in the report, in the section devoted to reparatory measures, Joinet says: "Symbolic actions will be undertaken in the following areas, as moral and collective reparations, in order to meet the duty to commemorate."[11] One of these measures is erecting memorials, that is to say – monuments. This duty of the state, ensuing directly from this victims' right, is "adequate reparation to the victims,"[12] which includes non-monetary forms of reparation, such as memorials. On the subject of reparations, Mark Freeman says that they are "non-judicial methods, the main objective of which is to contribute to improving the physical and moral consequences of human rights violations."[13] In the case of monuments and memorials, the reparation is of a symbolic kind.

Erecting monuments to war victims is nothing new – this practice has been around for centuries: "During the reign of Napoleon Bonaparte, the culture of monuments was reinforced as an expression of the memory of (monumental) state history. Official memory is simultaneously democratized: the deaths not only of kings and generals, but also of ordinary citizens are commemorated."[14]

With regard to the issue of memorials and their impact on the dominant narrative of the past, as well as their relationship to it, it is important to say something about the problem of memory itself. Memorials certainly shape the memory of the past, and as Professor Kuljić argues, "Memory has several roles: (1) cognitive, i.e. it may be an attempt to understand the past events, but it can also be (2) a means of creating selective group knowledge about the past. In other words, there is an historical and a practical past. The practical past is prevalent with collective memory."[15] In the context of this paper, we specifically focus on collective memory and the practical past. With regard to memorials, especially those which will be discussed, one of their distinctive functions is certainly the fact that they are a means of creating a selective group knowledge about the past. Memorials erected in Serbia create precisely this kind of selective group knowledge (which is to be addressed in what follows). Such selective group knowledge ignores facts, and has a tendency to blur the responsibility of Serbia. Their primary task is not to honour the victims, to help in the peace-building process, or anything like that, but precisely to shape an image of the past that panders to the dominant narrative.

"Assumption" monument in Kragujevac

The "Assumption" monument was erected in Kragujevac in June 2007, and is located in the city centre. A joint creation of architect Nataša Atanasijević and sculptor Zoran Ilić, this nine-and-a-half-metre high monument was financed from the city budget, and its cost amounted to about four and a half million RSD. Although it is often said that the monument is dedicated to the victims of the 1991-1999 wars, the monument is actually dedicated to the citizens of Kragujevac who died in these wars as soldiers on the front line. The names of 82 persons are carved into the monument's pedestal, decorated with the coats of arms of the City of Kragujevac and the Association of Disabled Veterans.[16] At the same time, although the monument is dedicated to the citizens of Kragujevac who lost their lives as participants in the wars of the 1990s, it is unclear whether these persons lost their

9 *Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political), Final report prepared by Mr. Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119*, p. 9, available at: http://www.dealingwiththepast.ch/fileadmin/user_upload/2013_Course/Readings_2013/1_Joinet-Question_of_the_impunity_of_perpetrators_of_HR_Violations.pdf, authors translation. Visited: 28.2.2014.

10 *Ibid*, p. 9.

11 *Ibid*, p. 26.

12 Juan E. Mendez, *Accountability for Past Abuses, Working Paper #233*, 1996, p. 7, avaialbe at: https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/233.pdf. Visited: 28.2.2014.

13 Mark Freeman, „What is transitional justice?", *Forum for transitional justice 1* (2007), Humanitarain Law Center, 2007, p. 11.

14 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, [Culture of rememberance: theoretical explanations of usage of past] "Čigoja štampa", Belgrade, 2006, p. 33–34.

15 *Ibid*, p. 10.

16 Every year, in the articles and reports of local media, this number differs, ranging from 82 to over 93 persons, and then to "over a hundred," as the report from the Radio-Television of Kragujevac stated in 2013.

lives as soldiers in the regular units of the Yugoslav National Amry (JNA), later the Yugoslav Army (VJ), or as volunteers. In addition, nowhere does the inscription on the monument mention whether among the names displayed are also those who, having taken part in the wars, were responsible for the crimes, especially when it is well known that the 80th Motorized Brigade of Kragujevac had been involved in the attacks on Vukovar, and that its military police platoon guarded the prisoners who were later killed in Ovčara.[17]

The monument has inspired a number of different comments. Because of its shape, it is popularly known among the citizens of Kragujevac as "the Lollipop." One of the human figures sculptured on the monument is holding a cross in his hand. It is also most unclear why another part of the monument contains a figure of a walker and a figure of a dog observing the monument.

The significance of this monument to the local community, and the question whether it ever became a place of memory, or is just one more absurd city project, should also be analyzed. The aesthetic value of the monument has been addressed and presented as a problem on several occasions, which is precisely what has given the monument its popular nickname. With regard to art in a public place, which is what any monument is, one would expect it to be aesthetically pleasing. However, monuments of this kind need not necessarily be pleasing, because they may also be driven by the intention to cause discomfort in the viewer, even fear, confusion and negative feelings, which would, in turn, lead the spectator to revise his, or her own attitude toward the event depicted or represented by the work of art in question. At the same time, for a monument to become part of the community, one wonders whether it should incite any kind of aversion. Or worse still – which seems to have been the fate of this particular monument – that it should remain suspended somewhere half-way between aversion and liking, and therefore the cause of indifference.

It is to be noted that the city media are constantly changing the number of fatalities to which the monument is dedicated – from 86 persons to "over a hundred" (103 or 104). The Association of War Veterans has caused additional confusion, because the organization does not seem to be entirely sure as to the monument's dedicatee: in a statement, representatives of the Association have mentioned 79 residents of Kragujevac; while the final number, 96, is meant to include the dead who were not originally from Kragujevac but refugees and internally displaced persons who settled in Kragujevac.[18]The confused attitude towards this monument is also reflected by the Radio Television Kragujevac, which sometimes calls the monument "Ascension," while at other times it names it "Assumption." Since its unveiling, the monument has become the place of commemorative events on March 24th when the Association of War Veterans and their families gather.[19] Some of the protests of war (and peace) veterans have also been held there, as well as the commemorations of other dates and events.[20]

The monument in Kragujevac only confirms the initial thesis about the ethnification of memorials. „Assumption" refers to a single ethnic group – the Serbs, citizens of Kragujevac, which is clear from the visible national symbols of the Serbian ethnic group (the steels). The second proposition, that of the religious character of the memorial, is also confirmed by the fact that one of the human figures reaching the top of the monument is holding a cross in his hand. It is important to point out that this monument was dedicated to soldiers, combatants who lost their lives in the war. At the same time, Kragujevac does not have a single monument dedicated to civil victims of the wars in the former Yugoslavia. In his book about the camp in Staro Sajmiste, Jovan Bajford claims that after the end of the Second World War, the monuments erected were those dedicated to soldiers: „Immediately after the war, commemorative activities in the country were mainly focused on the detection and adequate marking of the graves of soldiers. The Alliance of Soldiers of the National Liberation War, which since its founding in 1947 served as ‚the chief designer, agitator and guard of the official memory of the war', directed its attention to those who ‚through their decisiveness, fearlessness and love of freedom sacrificed their lives in the fight against ‚foreign invaders and traitors'"[21] Hence, the character of the memorials dedicated to the veterans of the Second World

17 Cited according to a witness testimony before the War Crimes Department of the District Court of Belgrade from to the trial minutes: Available at: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/01/Ovcara-V-Izve%C5%A1taj-sa-sudenja-24-01-2013-.pdf. Visited: 28.2.2014.

18 Cited from: http://www.rtk.co.rs/kragujevac/item/12711-udruzenje-rvi-proslavilo-mitrovdan.Visited: 28.2.2014.

19 The beginning of NATO intervention in the Federal Republic of Yugoslavia.

20 This is when the first law on the war veterans was adopted, and when the Association of War Veterans in Kragujevac began to operate again.

War had been determined by the character of the national liberation struggle (NOB) – the war itself had been perceived as a liberation, waged against the fascist occupiers and their collaborators, and in it local communities played an important role, although civilian casualties were significantly neglected in comparison to those of the military. When we compare the memorials dedicated to the combatants of the 1990s, rather than to the civilian victims in Kragujevac (or any other city in Serbia). with the situation accounted for earlier by Jovan Bajford, we arrive at an important question: the question concerning the character of the wars of the 1990s, from Serbia's perspective. According to the dominant narrative in Serbia, the wars in Croatia and Bosnia and Herzegovina have the character of civil, religious, and even defensive wars for the Serbs who lived in those areas; Serbian citizens were only helping their fellow-nationals in these wars. One cannot, of course, claim that all those who died in the wars (in this case from Kragujevac) were war criminals, nor that they were all involved in the commission of war crimes; but some certainly were. Without a clear assessment of the character of the war, this monument can easily be used to manipulate the past. What is more, this question ought to be addressed through a greater involvement of the local community, which certainly has not been the case in Kragujevac. A solid proof of this is not only the media's attitude to this memorial, but also the citizens' reaction of giving the monument its derisive nickname. A monument of this kind is obviously important for the families of the dead, but in spite of the messages launched each year from related commemorative events,[22] the monument does not in any way contribute to a better understanding of the past. Ordinary people's views and understanding of this monument, which fits the dominant narrative, especially among young people, follows this logic: the monument is dedicated to the combatants who lost their lives in wars that were justified and righteous – therefore, their participation in these wars was heroic.

The Monument in Belgrade

If the monument in Kragujevac serves only as an example of a poor memorial that does not fulfill its purpose, of a memorial that confuses us as to its dedicatees, the monument in Belgrade is an even more striking example of this phenonemenon. The monument in Belgrade was erected in Sava's Square (Savski Trg), on the thirteenth anniversary of the bombing of the FRY, in 2012. The following sentence is inscribed on it: „To the victims of the war and defenders of the fatherland in 1990-1999." Before we get into a more serious analysis of this sentence and the memorial itself, we should provide a brief overview of the previous attempts to build a monument of this kind. The first initiative to build a monument in Belgrade emerged in 1997 and was submitted by the Veterans' Association; the first concrete steps in that direction were taken in 2002, when the Belgrade City Assembly announced a competition for the conceptual design of a memorial dedicated „to the fallen soldiers and victims of the 1990-1999 wars in the former Yugoslavia."[23] The following year, the city cancelled the competition because, as it explained, it had given it the wrong name, and later that year announced a new competition, that would be dedicated only to the victims. In 2005, the Ministry of Culture announced a competition again, which no longer concerned the monument only, but included the planning and redesigning of the entire space of the Sava Square, within which a monument was to be erected dedicated to the „victims of the wars and the defenders of the fatherland between 1990-1999." A year later, the proposal that won the second, rather than the first award, was selected, with the recommendation that it be executed.[24] The two authors were students of the Faculty of Architecture. It is interesting that the 2003 competition had no winner because it was concluded that none of the submitted proposals had a strong and clear enough artistic message – a criterion that was, however, almost entirely abandoned when the final proposal was adopted.[25]

Crucial for this particular monument – leaving aside its aesthetics and design – is its inscription, according to which the monument is clearly dedicated to „the victims of war" and „defenders of the fatherland." Victims of war crimes and other serious violations of human rights are thus identified with those who may have committed such violations. This erasure of the line distinguishing the victims from the perpetrators leads to the following observation: "When the relati-

21 Jovan Bajford, *Staro Sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, [Staro Sajmište: A site remembered, forgotten, contested] Belgrade Center for Human Rights, Belgrade, 2011, p. 85–86.

22 They are mainly concerned with the non-repetition of conflicts and the well-being of disabled war veterans.

23 Slobodan Kostić, "Pomen neznanim žrtvaa, borcima i otadžbini" ["Commemorating the Unknown Victims, Defenders and Fatherland"], Vreme: 1108, 2012, visited: 28.2.2014. at: http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1043515.

24 *Ibid.*

25 *Ibid.*

onship between the victim and the executioner is disturbed by the blurring of the lines that differentiate them, or when the monopolizing power centers that tailor the hegemonic culture of memory draw their own lines, the new generations are made to see the commemoration sites (camps) in a different way."[26] Although Kuljić in his book discusses the concentration camps as places of remembrance, drawing a parallel with the monument is not inappropriate. This monument is a *de facto* blurring of the past and a distortion of the relationship between victims and perpetrators.

The very word „fatherland" is problematic, once it is contextualized by the wars in the former Yugoslavia in which Serbia took an active part. If „fatherland" is to be understood as the place where clashes occurred, then the area envisaged is much larger than the territory of Serbia, and as such covers parts of other sovereign states. Such a view fits the dominant narrative, and blurs Serbia's responsibilities. According to this dominant narrative, Serbia waged liberation wars, such as those listed on the monument - wars for the fatherland. This can be accepted only if we take into account the extremist political views, which attempted to imagine Serbia's borders as being deep into the territories of other countries.[27] In the years following the 2000 democratic changes, the Serbian leaders struggled to create their political profile in opposition to these ideas. However, in 2012, with a monument of this kind, the authorities signed on to almost everything that the extremist groups had advocated throughout the 1990s.

An important element in the analysis of this memorial is an examination of the justification offered by the city authorities in response to criticism. The Vice-President of the City of Belgrade, Zoran Alimpić, defined the victims and defenders in the following way: „By defenders of the fatherland we mean, of course, the people who carried arms. We consider civilians, *collateral damage* [emphasis added], to be victims of war, and I think this distinction is clear to everybody."[28] The suffering of a civilian victim of the wars of the 1990s is thus understood to be something like a chance occurence, unintended. When responding to the question whether the monument was dedicated to those who destroyed Vukovar and Dubrovnik, and shelled Sarajevo, Alimpić offered his own interpretation of the term „defenders": „This is a monument dedicated to defenders, those who were called up to defend their country, who responded, and gave their lives. They deserve a monument. The war brought victims, of course. Guns were fired, and surely there was devastation. All of the monuments in the world dedicated to the soldiers are, in a way, monuments dedicated to the people who killed, who fired shots. Well, that goes without saying."[29]

One of the reasons why memorials are erected, beyond the recognition of victims, is in relation to the issue of non-repetition of the crimes. Memorials are also intended to remind the public of the evil that happened, and of the responsibility, but they also send a message of non-repetition. Alimpić, however, managed to send an absolutely opposite message: "We may someday again be in the position of victim, as victims of some aggression, and so we will have to call upon our youth – this is why we have to show them that we *do* stand behind them."[30] In no way does this message refer to non-repetition – on the contrary, it implies the necessity to prepare for new conflicts.

Milica Tomić, an artist from the "Monument" group, said the memorial on Sava Square in Belgrade is an apt illustration of the situation in Serbia: "This monument, from the first call for a public competition up until today, has reflected, first and foremost, the confusion of the Serbian state and its

26 Todor Kuljić, *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, [Culture of rememberance: theoretical explanations of usage of past], "Čigoja štampa", Beograd, 2006, p.190.

27 Hence, the Serbian Radical Party, one of the leading parties in the 1990s, wanted to "include in the borders of a free and independent Serbian state [...] the narrower Serbian federal units, along with Serbian Macedonia, Serbian Montenegro, Serbian Herzegovina, Dubrovnik, Serbian Dalmatia, Serbian Lika, Banija and Kordun, Serbian Slavonia and Baranja. We believe that the western borders of the Serbian state are Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica." Vojislav Seselj, „Bezbolna amputacija Hrvatske" ["The Painless amputation of Croatia"], *Srbija: sve o srpskom nacionalnom programu (specijalno izdanje)* [*Serbia: All About the Serbian National Programme (special edition)*], 1991, p. 34.

28 Branka Mihajlović, „Beograd podiže spomenik žrtvama i ubicama devedesetih" ["Belgrade Erects the Monument to Victims and Killers of the 1990s"], Slobodna Evropa, 2012, visited: 28.2.2014. at: http://www.slobodnaevropa.org/content/spomenik_zrtvama_i_zlocincima/24485192.html.

29 *Ibid*.

30 Marko Lovrić, "Šifrovani spomenik" ["A Coded Monument"], NIN: 3193, 2012, visited: 28.2.2014 at http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=67099.

citizens with regard to the wars that Serbia waged and took part in in the 1990s. In Serbia, it is not clear where the wars were fought, who waged them, in whose name, and which state stood behind them."[31] However, if we take into account what this paper has stated above, it is hardly confusion that is the issue, but rather a conscious adoption of the dominant narrative and its normalization in public discourse.

Change is inevitable

It is neither easy nor simple to decide what Serbia's monument culture should amount to and what memorials in Serbia should look like. Any final answer should certainly pay more attention to the victims and their families, artists, youth and other community groups. The current dominant practice provides a negative example, and only makes the problem more complicated. First and foremost, the Serbian authorities must accept the well-established facts about the war crimes, and must make further efforts in this regard, just as they ought finally to acknowledge that war crimes really were committed and that certain individuals should be held accountable for them, which would further lead to a clearer and more decisive recognition by Serbia of its own responsibility for the role it played in the wars. From this there might emerge a different practice of erecting memorials. The debate as to whether the victims of one's own crimes deserve a monument already took place in Germany after World War II, during which Waltz and Augstein argued that "one cannot raise a monument to one's own shame,"[32] while Habermas took the opposite view. "Habermas warned that such thinking is in the tradition of the cult of the victim. Namely, that only active sacrifice for a nation deserves a monument. If, however, the descendants of executioners erect monuments today to some monstrous act, i.e. to the victimization of strangers, that opens an entirely different perspective. Such a monument would not remind the visitors of their own dead, since it would not be a monument like the one in Washington, erected to the Americans who died in Vietnam. This is a monument that the Germans have raised to the victims of their own terror, whom they had previously turned into enemies and inferior beings. This is in itself a self-critical crossing of the boundary. The Holocaust has demanded of Germans a special moral responsibility that is incompatible with the conventional forms of the national cult of the dead (Habermas 1999)."[33] Serbia should listen to Habermas's words rather than to "competing" opinions, if it really wishes its role in the wars of the 1990s to be clearly determined. An additional confirmation of this is Germany's attitude toward the Holocaust and the victims of Nazism. Kuljić reaches the same conclusion when he says: "The model of the new anti-fascist culture of remembrance should not be the Washington Monument to the Americans who died in the Vietnam War, but the Berlin Holocaust Memorial dedicated to the victims of German crimes."[34]

All further efforts towards dealing with the past could easily fail unless the current memorialization practice is changed and Serbia breaks with the dominant narrative. This change can only be achieved through establishing the facts and, with it, a new narrative about those facts. This is not an easy task, as it requires political will, and must be implemented at the regional level. And it also requires a strong and organized civil society. Civil society should initiate the processes that would lead to a serious confrontation with the past, and for which the state currently has no political will, whether due to the lack of courage or to the keenness of the power structures to deny the crimes. To reiterate, civil society must conduct its activities in this regard on a regional level, because that would enable the formerly conflicted communities to take part in the initiatives together. The process of establishing the facts concerning all aspects of the crimes committed during the conflict cannot be performed unilaterally, but only in cooperation with other countries on the territory of the former Yugoslavia. Further work on establishing a different narrative demands that the established facts be accepted by the citizens, which requires a strong intervention on the part of civil society exercising its role in the spreading of information and education – at least until the State is ready to take concrete steps to reform its institutions and system of education.

However, it is unlikely that civil society could carry out the process of dealing with the past and establishing the facts all on its own. The primary actors who should be addressing this issue, are the states that emerged after the disintegration of Yugoslavia. At the beginning of this paper, we

31 Slobodan Kostić, "Pomen neznanim žrtvaa, borcima i otadžbini" ["Commemorating the Unknown Victims, Defenders and Fatherland"], Vreme: 1108, 2012, visited: 28.2.2014. at: http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1043515.

32 Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, [Overcoming of the past: causes and changes of the perception of history at the end of XX century] Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, Beograd , p. 202.

33 *Ibid*, p. 212.

34 *Ibid*, p. 420.

mentioned Louis Joinet, who has formulated the rights of victims in this regard, and Juan Mendez, who has argued for the responsibility of the state to realize these rights. In Joinet's report, the right to truth is conceived as being broader than simply the rights of family members to know what happened – it has been formulated, instead, as a collective right.[35] "The right to truth is also a collective right, rooted in history, and designed to prevent conflicts in the future. The consequence of this right is the 'duty to remember', which is the obligation of the state: to be prepared to respond to revisionist distortions of history, because the history of the repression is part of the national heritage of the people and as such must be preserved. These, then, are the main objectives of the right to truth as a collective right."[36] In the context of this study, the history of oppression, as Joinet terms what is often called a mass violation of human rights, designates the period from 1990 through 1999. The mentioned dominant narrative is precisely this revisionist distortion of history. We could conclude, from everything previously said, that the right to truth, being a collective right, is a right that concerns not only the victims of serious violations of human rights, but also the society as a whole. Juan Mendez has formulated this claim in the following way: "Systemic violations generate particular obligations which the states owe to the victims and to society."[37] The right to truth means that the state, or states, must establish the facts about mass violations of human rights, from which further concrete steps should follow. Although the emphasis in Serbia is on war crimes trials, the state must take a step further, into the realm of non-judicial mechanisms, such as truth commissions, to establish all the facts. As Mendez says: "If a judgment has been rendered, or if it is impossible to render it due to legitimate circumstances, the state is still obligated to investigate and uncover the facts, and acknowledge the injustices committed in its name."[38] To recognize that injustices were perpetrated in the name of the state, namely, that war crimes were committed, Serbia has the legitimate judgments of the ICTY and its own national courts. It is, however, necessary to establish the facts that would become the basis of the new narrative. Only on this narrative, derived from the facts established by the state and recognized by other states, should the memorial culture be based, along with educational and institutional reform and, finally, sustainable peace and cooperation.

35 *Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political), Final report prepared by Mr. Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119*, p. 5, available at: http://www.dealingwiththepast.ch/fileadmin/user_upload/2013_Course/Readings_2013/1_Joinet-Question_of_the_impunity_of_perpetrators_of_HR_Violations.pdf. visited: 28.2.2014.

36 *Ibid*.

37 Juan E. Mendez, *Accountability for Past Abuses, Working Paper #233*, 1996, p. 3, at: https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/233.pdf. Visited: 28.2.2014.

38 Juan E. Mendez, *Accountability for Past Abuses, Working Paper #233*, 1996, p. 14, at: https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/233.pdf. visited: 28.2.2014.

Transitional justice in Bosnia and Herzegovina: The right to the truth

Jasmin Hamzić

Introduction

In the period from 1992 to 1995, Bosnia and Herzegovina was affected by an armed conflict characterized by gross, systematic and massive violations of international humanitarian law, resulting in around 100,000 people dead and 2.2 million refugees and internally displaced. Around 8,000 people are still missing.[39] There were many other gross violations of fundamental human rights and freedoms.

Having failed to protect the rights of its citizens in that period, Bosnia and Herzegovina is now under certain obligations to establish social peace through the process of transitional justice. These obligations are primarily the result of signing international conventions, and at the same time they are a condition for further integration into the European Union. These obligations relate to establishing the truth about the past (especially establishing the truth about the fate of missing persons), then to the measures necessary to find out the facts about the crimes, and to prosecute and punish those who are responsible, so as to achieve the material and symbolic satisfaction of the victims and to provide the reforms that will prevent the recurrence of such events.

After the signing of the Dayton Peace Agreement in 1995, there have been several initiatives for implementing the state's obligations in terms of reducing the consequences of massive human rights violations in the period from 1992 to 1995. The main initiator of the activities undertaken in the field of transitional justice was the international community, although a number of activities were initiated by institutions on all levels of government and the civil society.

The following activities have been undertaken in the field of transitional justice:

International and local prosecution of war crimes. International prosecution is implemented through the work of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, established by the decision of the Security Council on May 25th, 1993, and then by the War Crimes Chamber in Belgrade and the courts of third countries in accordance with the principle of universal jurisdiction. Local prosecution is carried out through the following sixteen courts: The War Crimes Chamber in Bosnia and Herzegovina, ten cantonal and five district courts and the Basic Court of Brčko District. The Strategy for the prosecution of war crimes in Bosnia and Herzegovina was adopted in December 2008.[40]

Truth-seeking, which includes discovering the truth about the fate of the missing persons, collecting oral history, documenting and archiving, and dialogues between different stakeholders. There have been examples of collecting oral history, documentaries have been made, and other activities have been undertaken by civil society organizations.

39 Available at: http://www.mrezapravde.ba/mpbh/mpbh_files/file/Izvjestaj%20o%20trazenju%20istine.pdf, accessed in: January 2014, p.56.

40 Available at: http://www.tuzilastvobih.gov.ba/files/docs/drzavna_strategija_final_final.pdf, accessed in: January 2014.

As for state initiatives, it is important to point to the adoption of the Law on Missing Persons, under which the Institute for Missing Persons was established; and as regards the NGO sector, it is important to mention the Research and Documentation Center.

There have been several initiatives to form truth and reconciliation commissions, resulting in the foundation of three commissions, one of which has completed its work with a report.

Reparations, which include material and symbolic reparations, restoration of property, and memorials. The most successful activity has been the restoration of property. Material reparations are regulated by the entities' laws, and they are realized in both entities in the form of monthly cash payments to disabled veterans, civilian victims of war and former soldiers. Symbolic reparations have been realized through the apologies of the President of the Republic of Srpska, Dragan Čavić[41], and the Bosniak member of the Presidency, Bakir Izetbegović[42]. As for memorials, activities have been undertaken without adequate legal framework, and the memorials often have an implicitly religious appearance, but without a pedagogical function.[43]

Institutional reforms, with emphasis on lustration and testing of candidates for public office. In this area, the process of vetting and the process of reappointment in the justice department have been conducted. Likewise, a great number of new institutions have been established and a number of laws relevant to the concept of transitional justice have been adopted. For the most part, the activities undertaken were initiated by the international community or mandated by the Dayton Peace Agreement. The local political elite implemented these ideas. The application of this mechanism has had many failures, because, as it turns out, the United Nations Mission in Bosnia and Herzegovina, which was initially in charge of the vetting processes, did a superficial job.

The report of the Commission for Srebrenica shows that a significant number of individuals involved in the genocide in Srebrenica are still actively employed in public offices.[44]

The Ministry of Justice has, in cooperation with non-governmental organizations, developed its Strategy for Transitional Justice 2012-2016, with the intention to make possible a public dialogue about the events of the past, the aims of which are honouring the victims, preventing a culture of denial and strengthening trust among citizens.[45]

The right to the truth

The truth is the only way to fight the crime. It is not only the proof that the crime happened, but also the most powerful tool in preventing it from happening again. (Jiftar Meiri)

The right to the truth is included in the Geneva Conventions, the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights and other legal acts[46], and it relates, in the narrow sense, to the rights of families to get information about the fate of their missing relatives.

What the survivors want the most is to find out what happened to their loved ones. This is expressed through memories, poems and even plays, all of this with the intention to remember. In order to place some terrible events from the past correctly, it is important to know and to remember.[47]

In the broader sense, the right to the truth is the collective right to know and teach history.[48] Establishing the facts about the crimes, finding out the exact number of the murdered and missing persons, the personalization of the victims and the establishment of the official truth should have positive implications on the society through the achievement of peace, building trust among people and preventing future conflicts.

41 Available at: http://www.blic.rs/Vesti/Politika/214709/Bakir-Izetbegovic-se-izvinio-za-zrtve-Armije-BiH, accessed in: January 2014.

42 Available at: http://www.youtube.com/watch?v=jsB-Wvia3fI, accessed in: January 2014.

43 Available at: http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/Strategija%20TP%20-%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf, accessed in: January 2014, p.17.

44 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, pp.31-112.

45 Available at: http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/Strategija%20TP%20%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf, accessed in: January 2014, p.6.

46 Available at: http://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_9_11.pdf, accessed in: January 2014.

47 Selma Leydesdorff: „How shall we remember Srebrenica? Oral History and Life Stories Versus Juridical Knowledge", in: Rusmir Mahmutćehajić and Desmond Maurer, ed: *Unity and Plurality in Europe: Multiculturalism and Tradition*, Sarajevo, 2008, p.81.

48 Available at: http://www.mrezapravde.ba/mpbh/mpbh_files/file/Izvjestaj%20o%20trazenju%20istine.pdf, accessed in: January 2014, p.51.

The first steps towards establishing the facts about the crimes that happened in Bosnia and Herzegovina in the period from 1992 to 1995 were taken in the field of criminal justice by the national and international courts, and by third countries' courts credited for the establishment of judicial/forensic truth. However, alongside criminal prosecution there have to be extrajudicial activities, so that, alongside the judicial, there is also an official truth, which should be the basis for the historical records about the past war events.

There can be no free and democratic society without full respect for human rights, real freedoms and the right to the truth.

Investigating the fate of missing persons

My father was a victim twice: the first time when he was murdered, and the second time when his mortal remains were hidden.[49]

According to the latest data from the Research and Documentation Center, in the period from 1992 to 1995 around 95,000 citizens of Bosnia and Herzegovina were killed or went missing.[50] Marking the occasion of the International Day of Missing Persons (August 30th, 2013), the Institute for Missing Persons in Bosnia and Herzegovina presented at a press conference the data according to which more than 30,000 citizens of Bosnia and Herzegovina went missing. To date, 23,000 mortal remains have been found and exhumed. More than 20,000 of these were identified and properly buried, while 8,000 are still missing.[51]

The process of investigating the fate of missing persons was very slow after the war, thus the House of Representatives of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina adopted a resolution that expressed dissatisfaction about this, and with that regard required that the Presidency of Bosnia and Herzegovina and the Council of Ministers become more active participants in the resolution of this problem.[52] The associations of victims constantly pressured the authorities to find out about the fate of their loved ones, and they required their status of victims to be regularized. The Law on Missing Persons was adopted in 2004, and its Article 7 stipulated the establishment of the Institute for Missing Persons[53]. The mandate of the Institute is to research the individual and mass graves, exhume and identify the mortal remains and create a central office for the records on missing persons. The purpose of this law is to speed up the process of searching for the missing persons, to identify the mortal remains, to determine the exact number of missing persons, to regulate the status of their families and victims' associations, as well as to provide reparations on account of a missing family member.

The biggest problem is the non-implementation of the law, particularly Article 4, which clearly indicates the duty of all government institutions in Bosnia and Herzegovina to provide all necessary information needed to investigate the fate of missing persons.

The Institute for Missing Persons relies on investigations conducted by the State Investigation and Protection Agency (SIPA), the Intelligence and Security Agency (OSA), the entity and cantonal police and the Institute's teams of investigators in the field. The Institute co-operates well with civil society organizations and uses their documentation in its work, as well as the documentation of judicial bodies. [54]

Establishing truth and reconciliation commissions

Since the end of the war in Bosnia and Herzegovina, the civil society has realized many projects in the field of fact-finding and truth-telling, such as: documenting violations of human rights by taking the statements of victims, record-

49 Selma Leydesdorff: „How shall we remember Srebrenica? Oral History and Life Stories Versus Juridical Knowledge", in: Rusmir Mahmutćehajić and Desmond Maurer, ed: *Unity and Plurality in Europe: Multiculturalism and Tradition*, Sarajevo, 2008, pp.81-82.

50 Available at: http://www.hlc-rdc.org/?cat=266, accessed in: January 2014.

51 Available at: http://www.bljesak.info/rubrika/vijesti/clanak/u-bih-se-traga-za-jos-8000-nestalih-osoba-slaba-provedba-zakona-o-nestalim-osobama/4374#rpctoken=514148025&forcesecure=1, accessed in: January 2014.

52 *Case of Selimović and others v. the Republic of Srpska (CH01-8365 from 2003).*

53 Available at: http://www.ino.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=24%3Azakon-o-nestalim-osobama&catid=11%3Azakoni&Itemid=35&lang=bs, accessed in: January 2014.

54 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, pp.69-70.

ing positive war stories about helping neighbours, making documentaries and publishing.[55]

The first attempts to institutionalize the process of fact-finding and truth-telling were made in the late nineties by the United States Foundation Institute for Peace (USIP), in cooperation with the Tuzla Citizens Forum and several other organizations.[56] These organizations jointly drafted and sent a letter to a large number of addresses, in order to inform and start a debate about the need for creating an institution that would deal with establishing the facts about the crimes in the nineteen-nineties. This initiative had been supported by around two hundred civil society organizations, institutions and individuals. The USIP made it possible for representatives of some organizations to visit various meetings and conferences abroad, where they met with former employees of truth and reconciliation commissions from other countries, experts who introduced them to the ways of organizing such extra-judicial bodies, as well as with the representatives of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY).

In order to complete this process of informing the representatives of civil society, an international conference that welcomed one of the leading experts in the field of transitional justice, Alex Boraine, was organized in Sarajevo in 2000. In 1995, Boraine was appointed Vice-President of the Truth and Reconciliation Commission in South Africa by the South African president Nelson Mandela.[57] The conference was attended by the former ICTY Chief Prosecutor Richard Goldstone, representatives of more than a hundred civil society organizations from Bosnia and Herzegovina, as well as individuals from the civil society who deal with the issue of transitional justice. At this conference, the idea of the need for the establishment of a truth and reconciliation commission in Bosnia and Herzegovina was put forth, and the "Citizens' Truth and Reconciliation" association was supposed to take the initiative that would lead to the establishment of this body. The work of this initiative resulted in the drafted Law on the Truth and Reconciliation Commission, which neither reached the stage of exposure to parliamentary procedures, nor was discussed further.

At the end of 2005, the USIP tried once more to execute the original plan, but now in direct partnership with the NGO „Dejton projekat", and not limiting itself to the networking of civil society, but focusing on connecting political elites. However, this initiative was not successful either, and the working group never came forth with the final bill, although it did work further on the drafted Law of this association.[58]

The positive side of these initiatives was the networking of non-government organizations and building of the culture of dialogue.[59]

The downside of these initiatives was a lack of transparency (since the USIP's partner organizations never organized general consultations within the civil society and between the civil society and government institutions on fundamental issues related to the establishment of such commissions) and the lack of involvement of relevant organizations of victims and non-governmental human rights organizations in the whole process.

In 1997, the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) did not support this project, together with the victims' associations, justifying its position with the belief that the activity of a Truth and Reconciliation Commission may compromise the mandate of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, and lead to the overlapping of responsibilities, considering that at the time intensive work on the investigations had already begun.In addition, the ICTY took public hearings of victims with a certain reservation, because it believed that speaking publicly about the crimes would jeopardize investigations or already initiated procedures, as well as the safety of witnesses, potential witnesses and their families. Furthermore, the ICTY was of the opinion that it already represented a platform for the victims to address the public, through the testimonies, which are public.

55 Available at: http://www.ba.undp.org/content/dam/bosnia_and_herzegovina/docs/Research&Publications/Crises%20Prevention%20and%20Recovery/Looking%20Back,%20Looking%20Forward-%20Promoting%20Dialogue%20through%20Truth-Seeking%20in%20Bosnia%20and%20Herzegovina/BiH_pogled_u_proslost_kao_put_prema_buducnosti.pdf, accessed in: January 2014, p.10.

56 Available at: http://www.civilnodrustvo.ba/files/docs/UNDP/Mehanizmi_suocavanja_s_prosloscu.exe.pdf, accessed in: January 2014, p.5.

57 Available at: http://ictj.org/about/alex-boraine, accessed in: January 2014.

58 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, p.55.

59 Available at: http://www.civilnodrustvo.ba/files/docs/UNDP/Mehanizmi_suocavanja_s_prosloscu.exe.pdf, accessed in: January 2014, p. 5.

The Tribunal also upheld the belief that the commission would have the authority to grant amnesty, which was also what victims' associations feared the most-the relativization of crimes. The authority to grant amnesty caused a lot of controversy, and because of the comparison with the South African Truth and Reconciliation Commission, specifically with its authority to grant amnesty to persons who publicly admitted to the crimes they had committed or ordered, or to those who helped expose other criminals, the victims' associations believed that the establishment of the Truth and Reconciliation Commission would mean amnesty for war criminals in this case too. Therefore, the victims, for the most part, believed in the judicial mechanisms of truth-telling.

At the time of these debates on the establishment of such an investigating body, the biggest problem was the lack of information or the lack of understanding of the importance and purpose of the potential Truth and Reconciliation Commission. Most of the citizens of Bosnia and Herzegovina were not familiar with the mandate of the Truth and Reconciliation Commission in South Africa, or with the conditions under which amnesty was granted. The belief that perpetrators of crimes could possibly benefit from amnesty was unfounded, since both legislative proposals for the establishment of such a commission specifically stated that the Truth and Reconciliation Commission in Bosnia and Herzegovina would not have the authority to grant amnesty to anyone under any circumstances; and this conclusion had emerged so as not to jeopardize the procedures in cases of war crimes that were already underway before the Tribunal and before the then entity courts in Bosnia and Herzegovina.[60]

The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia eventually changed its opinion regarding the establishment of the Truth and Reconciliation Commission, and thus expressed its willingness to co-operate. This was publicly announced in 2001 by the President of the ICTY of the time, Claude Jorda, with specific recommendations, such as: to focus on war crimes committed by people of lower rank in the chain of command, to draft recommendations for reparations, to deal with the historical analysis, and to establish memory.[61]

The Commission for investigating events in and around Srebrenica from July 10th-19th, 1995 (The Commission for Srebrenica)

In response to the decision of the Human Rights Chamber in the Case of Selimović et al. v. the Republic of Srpska (RS)[62], accompanied with the reaction of the High Representative (OHR) in Bosnia and Herzegovina, the Government of the Republic of Srpska established the Commission for Srebrenica on December 15th, 2003. The decision of the Human Rights Chamber was the result of the forty-nine denunciations and 1,800 applications submitted later by the closest relatives of persons reported missing in the events that happened in July 1995 in the Srebrenica region, about whose fate there was no reliable information at the time.[63] The obligations of the Government of the Republic of Srpska were to release all information pertaining to the fate of the missing members of applicants' families as soon as possible, to disclose the locations of individual and mass graves, and to conduct a prompt, impartial investigation of the events that led to the violations of human rights - in other words to investigate the reported crimes, their scope, who ordered and carried them out. One of the Commission's priorities was the creation of as accurate as possible a list of persons missing in the mentioned period and the investigation of the fate of the missing persons mentioned in the decision of the Human Rights Chamber.

The High Representative for Bosnia and Herzegovina Paddy Ashdown contributed greatly to this cause, because he provided his unreserved support to the implementation of the above mentioned decision of the Human Rights Chamber, and he ordered the Prime Minister and the President of the Republic of Srpska to ensure all the necessary conditions for

60 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, pp.56,57.

61 Available at: http://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-FormerYugoslavia-Bosnia-Developments-2004-English.pdf, accessed in: January 2014, p.7.

62 Available at: http://www.hrc.ba/database/decisions/CH-02-10224%20i%20dr%20B.pdf, accessed in: January 2014, p. 13.

63 Available at: http://www.hrc.ba/DATABASE/decisions/CH01-8365%20SREBRENICA%20Admissibility%20and%20Merits%20B.pdf, accessed in: January 2014.

64 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, p.60.

the work of such a Commission.[64]

The Government of the Republic of Srpska appointed seven members to the Commission at its session held on December 25th, 2003. These were Marko Arsović (Chairman), Milan Bogdanić (at the time President of the Office for Tracing Detained and Missing Persons in the Republic of Srpska), Gojko Vukotić, Đorđe Stojaković and Milorad Ivošević, as representatives of the Government of the Republic of Srpska, Gordon Bacon, former director of International Commission on Missing Persons (ICMP) in Sarajevo, later a consultant to the United Nations Development Programme (UNDP) in Sarajevo as a representative of the international community and Professor Smail Čengić, Director of the Institute for research into crimes against humanity and international law at the University of Sarajevo as a representative of the survivors' community. In April 2004, the High Representative replaced the Chairman Marko Arsović and appointed Milan Bogdanović to that position, and the Government of the Republic of Srpska filled the vacant position in the Commission with Željko Vujadinović. The ICTY and the Office of the High Representative (OHR) were given the status of observers. The Commission created three working groups-one group investigated the role of the Police, the second the role of the Army of the Republic of Srpska, and the third the locations of mass graves. The seventh member, the historian Željko Vukadinović, dealt with the historical context.

The commission did not have a mandate nor was it a platform for victims' voices, which meant that their conclusions were based on the documentation that came from the Republic of Srpska institutions, partly from some institutions from the Federation of BiH, as well as from some international organizations that investigated the conflicts in the former Yugoslavia in the nineteen-nineties, and, finally, from documents from the victims' associations.[65]

The Commission (or, to be more precise, the Serb members of the Commission) were working under a great deal of pressure from the public, and throughout its work it was challenged by both the citizens of the Republic of Srpska and the political elites.

Owing to constraints of time, the mandate of the Commission was narrowed down to the examination of the execution sites and mass graves and the identification of victims; therefore it did not leave space for the victims to address the public. However, even this narrowed mandate was not completely fulfilled. The historical context and the facts of the judgment in the *Prosecutor v. Radislav Krstić* Case were taken over, due to limited time and the rationalization of the procedure.[66]

The results of the work of the Commission for Srebrenica

The results of the work of this Commission are very important, especially in connection with the discovery of thirty-two previously unknown graves, as well as with determining the number and identity of victims. These results were partially influenced by the mandate of the Commission and the brief time period. The Commission for Srebrenica established that during the relevant time period, 7,779 Bosniaks were killed (this was not the final number) in a manner that represented a grave breach of international humanitarian law, and that the Ministry of the Interior and the Army of the Republic of Srpska concealed the truth. The Commission found that 1,193 persons are still listed as missing, 1,135 of whom had disappeared in the period from July 10th to 19th, 1995. The Commission made a reconstruction of the events in Srebrenica and a reconstruction of the roles of the Ministry of the Interior of RS and the Army of RS. The Commission also made a list of possible perpetrators, collected the documentation previously unknown to the public and created a data base.[67]

The analysis of the work of Commission for Srebrenica

The results of the work of the Commission for Srebrenica can be expressed in the statement mentioned in its work report - that "the work of this Commission is historical".[68]The report of the Commission represented the breaking of the silence of Republic of Srpska institutions about the crimes of the past. The Commission for Srebrenica is so far the only commission of this kind which has completed its work with a report.

65 The Commission for Srebrenica –Report, June 11th, 2004. pp.3-5.

66 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, p. 61.

67 The Commission for Srebrenica –Report, June 11th, 2004.

68 Conclusions of the RS Government's Commission for Srebrenica October 28th, 2004., p.1.

The then president of the Republic of Srpska, Dragan Čavić, took a step forward and followed through on the recommendations from the report of this Commission that related to the symbolic reparations, and publicly apologized to the victims of crimes committed by the Army and the Police of the Republic of Srpska in the name of the Serb people.

The work of the Commission, regardless of the time limitation, provided invaluable and useful information. But at the same time, the results of the Commission's work did not have a great impact on the public and its work, as mentioned earlier, becausethe Commission's work was publicly opposed by both the citizens and political elites in the Republic of Srpska, and the Serb members of the Commission were under a great deal of pressure.[69]

Conclusions of the Government of the Republic of Srpska

When the Commission for Srebrenica finished its work, the RS Government adopted conclusions on November 11th, 2004, which, among other things, stated that the RS Government accepted the Commission's report, confirmed that the committed crimes were on a large scale, expressed regret and sympathy for the families from Srebrenica, and, finally, felt that the work and the results of the Commission would contribute to the establishment of an atmosphere of trust in Bosnia and Herzegovina and the region.[70]

State Commission for investigating the truth about the suffering of Serbs, Croats, Bosniaks, Jews and others in Sarajevo in the period from 1992 to 1995 (The Commission for Sarajevo)

In 2003, the Associations of Serb Victims from East Sarajevo started an initiative for the establishment of a working body that would investigate the suffering of Serbs in Sarajevo, since, according to their opinion, although during the siege of Sarajevo Serbs were also the victims of crimes committed by the Army and Police of Bosnia and Herzegovina, only the suffering of Bosniaks had been emphasized. [71]

Slavko Jovičić Slavuj, the representative of the political party SNSD in the Parliament of Bosnia and Herzegovina, pointed out: „The truth has become general fiction, when it should be the fundamental requirement for everything else (...) Although there can only be one indivisible truth, and no one can claim an exclusive right to it, it turns out that the Bosniak political, intellectual and media elites have unjustifiably snatched that right, becoming the only interpreters of this truth. "[72]

The conclusion of parliamentary discussions about this initiative was that the suffering of Serbs cannot be separated from the suffering of other ethnic communities in Sarajevo. In the light of this conclusion, on May 25th, 2006, the Council of Ministers formed the Commission for Investigating the Truth about the Sufferings of Serbs, Croats, Bosniaks, Jews and others in Sarajevo in the period from 1992 to 1995 (The Commission for Sarajevo).[73] The Commission for Sarajevo was formed under pressure, in the context of political manipulations and heated debates about its mandate.[74]

Immediately after this Commission was established, there were disagreements between its members about the mandate of the Commission. The disagreements culminated after the Council of Ministers had given a vague response to the Commission's request sent to the Council of Ministers, and in connection with its mandate. The appointment of Cvjetko Savić, the Chief of the Main Headquarters of the Republic of Srpska Army, to the Commission was a problem for the Bosniaks.[75]

The entire process of the establishment of the Commission was accompanied by controversies in public, together with fierce politicization, which reflected on the work of the Commission, and the only result of its work was a scientific research project. Basically, the Commission never started functioning - but nor was it ever officially abolished. [76]

Truth and Reconciliation Commission of the Municipal Assembly of Bijeljina

69 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, p. 61.

70 Conclusions of the RS Government's Commission for Srebrenica, October 28th, 2004.

71 Available at: http://forum.sarajevo-rs.com/index.php?/topic/2923-komisija-pogresna-misija/, accessed in: January 2014.

72 Available at: http://www.koreni.net/modules.php?name=News&file=print&sid=1307, accessed in: January 2014.

73 Available at: http://www.civilnodrustvo.ba/files/docs/UNDP/Mehanizmi_suocavanja_s_prosloscu.exe.pdf, accessed in: January 2014, p.6.

74 Available at: http://www.mrezapravde.ba/mpbh/mpbh_files/file/Izvjestaj%20o%20trazenju%20istine.pdf, accessed in: January 2014, p.11.

75 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, p.64-65.

This initiative is unique in that it is a result of the work of the local administration, and it is based on the report (recommendations) for Bijeljina, dated September 15th, 2004, compiled by the International Mediator for Bosnia and Herzegovina, later the High Representative for Bosnia and Herzegovina, Christian Schwarz-Shilling. However, the Commission was formed not sooner than 2008.[77]

Throughout its work, the Commission had been supported by the municipality, especially by the mayor, as well as by some civil society organizations. It also signed the protocol on co-operation with the NGO Truth, Justice and Reconciliation from Tuzla.[78]

The civil society organizations in Bijeljina – mostly the associations of victims (both Bosniak and Serbs) and the human rights NGOs – were acquainted with the Commission's work and were very critical of it. These organizations were not convinced that this Commission had the necessary credibility and that it could establish the truth about the crimes committed in the municipality of Bijeljina. A difficult issue was the fact that the individuals who publicly supported the work of the Commission, that is to say, the individuals who were directly connected with this body (e.g. at the conference on the suffering of children in Bijeljina, there was a person who supported the Hague indictee Ratko Mladić). Another question was whether the Municipality of Bijeljina was truly willing to support the Commission's work. Finally, the suggested composition of the Commission was problematic.

At the beginning of 2009, the Commission delivered its final report to the Municipal Assembly for discussion and adoption. However, the report has never been adopted.

In the recommendations for the establishing of the Commission, the importance of the transparency of the process, which should be based on consultations, was clearly emphasized.

There were many controversies surrounding this Commission, regarding the process of its establishment, the unclear mandate and members' appointments, so the process of the establishment and the work of this Commission can be characterized as non-transparent, considering the fact that nearly all the activities of the Commission happened away from the public eye (the public was mostly not acquainted with the existence and the work of this Commission) and there were no open consultations between the civil society and the government institutions.

The public did not place trust in the members of the Commission, because they were thought to be ethnically biased, which was supported by the ethnic disbalance of the Commission's composition-six Serbs and two Bosniaks, which also posed the question of credibility, considering the fact that the victims in Bijeljina were mostly Bosniaks.[79]

Conclusion

Although the General Framework Agreement for Bosnia and Herzegovina ended the war in 1995, it also decentralized the country - or in other words, it institutionalized the ethnic divisions created during the conflict. In the Constitution of Bosnia and Herzegovina (Annex 4 to the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina), the principles of human dignity, freedom and equality, peace and reconciliation, tolerance, sovereignty, etc., are pointed out in its Preamble. However, the problem is that the Constitution does not correspond with reality, and does not have the instruments needed to implement these principles. The human dignity of the individual is threatened at every level of the social structure.

Although it has been a while now since the armed conflict in Bosnia and Herzegovina, its citizens still have not been provided with credible information regarding the causes that led to the violations of rights, the descriptions of injuries, or the findings on patterns of violations of rights; nor has there been a platform for public hearings.

Bosnia and Herzegovina is in desperate need of an official truth, since presently there are three exclusively ethnic versions of the history. To be more precise, these histories are

76 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, p.66.

77 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiH.pdf, accessed in: January 2014, p. 66.

78 Available at: http://www.fondacija-ipp.ba/novosti/Protokol_o_saradnji[1].doc, accessed in: January 2014.

79 Available at: http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Vodic%20kroz%20tranzicijsku%20pravdu%20u%20BiHpdf, accessed in: January 2014, p. 67.

being written to fulfil ethnic, political and ideological needs. These three interpretations of the truth that presently co-exist can be transferred to the work of the ethnically divided media that are in the service of the nationalistic political parties. At the same time, through these three truths, the three education curriculums in Bosnia and Herzegovina are systematically poisoning the children. Segregation in education is still present, and leads to individuals being brought up in fear of their environment, in the spirit of zero tolerance for 'others' and for different things. This is how the foundation for a future atmosphere of distrust towards differences is being created, which could lead to a potential future conflict and the continuation of the violation of rights.

The results in the field of fact-finding and truth-telling so far have been unsatisfactory, owing to the lack of initiatives with common objectives, poor coordination and co-operation, as well as the insufficient involvement of the public in the process of creating, implementing and monitoring these initiatives. Politicization has made it difficult to make a significant step forward throughout this entire period. Since people live in a divided society, they talk about their war experiences mostly with the „like-minded", which prevents the process of reconciliation and trust-building among people.

A major problem is the lack of information in the public area, and the lack of knowledge about transitional justice and its possible contribution to reconciliation, as well as its importance in preventing a repetition of history.

The complex political and administrative system prevents the country's progress in any field. The entire public space has become contaminated with hate speech, which has become a standard way of communication, and the negation of adjudicated legal qualifications and the denying that crimes were committed have become such frequent occurrences in political discourse, that victimization is happening again.

The impact of the ECtHR judgment in *Maktouf and Damjanovic v. BOSNIA AND HERZEGOVINA* (July 18, 2013) on the processes of transitional justice in Bosnia and Herzegovina

Maja Kapetanović

I Introductory remarks

In an atmosphere in which the work of the state judicial authorities of Bosnia and Herzegovina in charge of the prosecution of war crimes is undoubtedly rendered difficult owing to media and political attacks on their credibility for years on end, the European Court of Human Rights (ECtHR or the European Court) delivered on July 18, 2013 the long-awaited judgment in the *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina* Case. The ECtHR ruled in favour of the two persons indicted for war crimes against the civilian population, who had sued the state of Bosnia and Herzegovina for its retroactive application of the new Criminal Code, adopted in 2003. While the judgment did not challenge the guilt of the two applicants, the ECtHR held that a violation of Article 7 of the European Convention on Human Rights (ECHR or Convention) had taken place because, in determining the sentence, the Court of Bosnia and Herzegovina (Court of BH) had failed to apply to the applicants the 1976 Criminal Code of the Former Yugoslavia (CC SFRY), which it was obliged to do, given the applicants' status as lower-ranking offenders whose sentences were within the legal minimum. The judgment is thus limited to the circumstances of the applicants' specific cases, and therefore is not generally applicable to all cases. However, shortly after the judgment of the European Court, in the period between October 22, 2013 and January 30, 2014, the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina (Constitutional Court of BH) accepted the appeals of another 13 persons convicted of war crimes, in judgments that, according to some experts, rely on the ECtHR decision „rather questionably."[80] The circumstances of those cases were not the same as in the case brought before the ECtHR. Rather, these were, among others, persons convicted of much more serious, even the most serious forms of war crimes ever tried in Bosnia and Herzegovina. Six of these included persons sentenced to lengthy prison sentences for the crime of genocide committed in Srebrenica. The Constitutional Court of BH is expected to issue dozens of similar decisions in the future. Unlike the ECtHR, which only determined that a violation of law had taken place, the Constitutional Court of BH quashed the final (second-instance) verdicts of the Court of BH with regard to these convicted persons, without addressing, same as the European Court, the question of their guilt. All of the convicts were immediately released from prison. They will remain at liberty until the end of the repeated proceedings in which, without addressing their guilt, sentences will be determined through the application of the CC SFRY.

These decisions have provoked outrage on the part of vic-

80 See article/comment on the judgment by the President of the Appellate Division of the Court of BH Hilmo Vucinic in the weekly *Dani* of November 22, 2013, headlined "*Legal Uncertainty: the position taken in the judgment of the European Court could not be applied to all cases adjudicated by the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina after this decision.*" See also the comment by legal expert Goran Simic from November 18, 2013 in the daily online portal *Klix.ba*, which cites his comment for Al Jazeera TV: "Simic: the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina has incorrectly applied the decision of the European Court of Human Rights."

tims, especially those from Srebrenica, who find it difficult to comprehend how it is possible that persons responsible for the worst crime committed on European soil since World War II are set free without having been acquitted.[81] On the other hand, the judgment has served as a pretext for numerous unfounded but inflammatory statements about the alleged innocence of the convicts or their allegedly "unlawful" detention for many years, which has had irreversibly adverse effects on the process of reconciliation and confidence-building in the judicial organs on the already politically sensitive territory of Bosnia and Herzegovina. In sum, it can be argued that these events constitute a milestone in the processes of a transitional justice based on establishing judicial truth and accountability as the only seriously present method of transitional justice in post-war Bosnia and Herzegovina. Like a domino effect, several related events have destroyed the belief in justice that had been heretofore so painstakingly built up. In what follows, we will attempt to explain how it could have come to that, and what factors influenced the "deluge of justice in Bosnia and Herzegovina," as some have called it.[82] We will try to deconstruct the new situation with regard to the trials for the war crimes committed in Bosnia and Herzegovina, pointing to its genesis, with special emphasis on the role and responsibility of the ECtHR as the body of the Council of Europe and the protector of human rights, in its failure to ascribe greater importance – in the cases it adjudicates – to the issue of the fragile processes of transitional justice. These processes, as it turns out, can easily collapse, even if only because of too narrow, imprecise or insufficient an explanation of a decision by one European judicial body, which ultimately may seriously impede the process of reconciliation in Bosnia and Herzegovina and the region as a whole.

II Prosecution of war crimes in cases in Bosnia and Herzegovina

Bosnia and Herzegovina is the leading country in the region as regards the prosecution of war crimes before national courts. Since 1992, to date, 343 cases of war crimes have been completed with a final verdict before national courts in Bosnia and Herzegovina, while about 1,300 more are still pending.[83] The focus on criminal justice as a precondition for lasting peace in Bosnia and Herzegovina is woven into the very Constitution of Bosnia and Herzegovina, which is also an integral part of the Dayton Peace Accord.[84] The first war crimes trials were conducted on the territory of today's Federation of Bosnia and Herzegovina even before the end of the conflict (1992-1995).[85] From 1992 until March 1, 2003,[86] in the Federation of Bosnia and Herzegovina 79 cases were completed with final judgments, while not a single case was prosecuted in Republika Srpska.[87] However, more serious steps in bringing justice were taken only after Resolution 1503 of the United Nations (UN) had been adopted on August 18, 2003 as part of the completion strategy of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). As one of the key preconditions for the realization of the completion strategy, the UN Security Council had called for the immediate establishment and commence-

81 See for example the article in the daily *Dnevni avaz* from November 20, 2013: "Victims pack up and flee Podrinje again."

82 The article in the daily *Dani* from November 15, 2013: „(Structural Dialogue) Deluge of BH Judiciary".

83 The statistics of the Court of Bosnia and Herzegovina, received after the inquiry on March 10, 2014. According to the official website of the War Crimes Prosecutor of the Republic of Serbia, 36 war crimes cases have been completed in Serbia (website accessed on January 29, 2014: http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/pocetna_lat.htm). In Croatia, 122 war crimes cases have been completed so far (Dokumenta's official web page accessed on January 29, 2014).

84 See the Constitution of Bosnia and Herzegovina, Article II – Human rights and freedoms, Count 8 – Co-operation: "All competent authorities in Bosnia and Herzegovina shall cooperate with and provide unrestricted access to: any international human rights monitoring mechanisms established for Bosnia and Herzegovina, the supervisory bodies established by any of the international agreements listed in Annex I to this Constitution, the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (and in particular shall comply with orders issued pursuant to Article 29 of the Statute of the Tribunal), and any other organization authorized by the UN Security Council with a mandate concerning human rights or humanitarian law."

85 e.g. Case *Sretko Damjanovic and Borislav Herak*, District Military Court in Sarajevo, No. K-I-14/93 (March 12, 1993).

86 The date when the new Criminal Code of Bosnia and Herzegovina came into effect, whereby war crimes cases were transferred to the exclusive jurisdiction of the State Court of Bosnia and Herzegovina.

87 ABA/CEELI and Prosecutors Association of Bosnia and Herzegovina, *War Crimes in Bosnia and Herzegovina, Criminal procedures in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo, 2006.

ment of a special chamber for war crimes within the Court of BH, while the international community was called on to financially support the project.[88] New institutions had to be able to take over the cases transferred from the ICTY, while only the most difficult cases against the most responsible perpetrators were to be completed before the ICTY. In December 2004, a package of laws was adopted, and the War Crimes Chamber of the Court of BH, as well as the Special Department for War Crimes of the State Prosecutor's Office BH were established.[89] From 2004 until the end of 2013, the international community invested around 60 million euros in building the capacity of the state judiciary dealing with war crimes.[90] Between 2005 and 2007, the Hague Tribunal transferred to Bosnia and Herzegovina six cases under the Rule 11*bis*,[91] which included 10 indictees. Toward the end of 2008, Bosnia and Herzegovina adopted the National War Crimes Prosecution Strategy, one of the main goals of which is to have the most responsible perpetrators processed, as a priority, before the Court of BH, while other cases were to be tried before other courts in Bosnia and Herzegovina.[92] By March 10, 2014, the Court of BH alone had completed 122 war crimes cases,[93] among them the gravest crimes ever prosecuted in Bosnia and Herzegovina, such as *Milorad Trbic*, transferred from the ICTY,[94] and „*Kravica*" (concerning the crime of genocide committed in Srebrenica on the Kravica farm). In most proceedings, the Court of BH applied the CC BH[95] adopted in early 2003 as part of a comprehensive reform of the criminal justice system in Bosnia and Herzegovina, while the courts in the two entities continued to apply the 1976 Criminal Code of the Former Yugoslavia.

Since their inception, the Court and the Prosecutor's Office

88 The Resolution 1503 was adopted at the 4817th session of the United Nations Security Council on June 28, 2003: „The Security Council [...] *Noting* that the strengthening of national judicial systems is crucially important to the rule of law in general and to the implementation of the ICTY and ICTR Completion Strategies in particular, *Noting* that an essential prerequisite to achieving the objectives of the ICTY Completion Strategy is the expeditious establishment under the auspices of the High Representative and early functioning of a special chamber within the State Court of *BH* (the "War Crimes Chamber") and the subsequent referral by the ICTY of cases of lower- or intermediate-rank accused to the Chamber, [...] calls on the international community to assist national jurisdictions, as part of the completion strategy, in improving their capacity to prosecute cases transferred from the ICTY," accessed on January 28, 2014, http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1503(2003) (English version) http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/PROPISI/rezolucija_1503_lat.pdf (Serbian version).

89 Službeni glasnik Bosnia and Herzegovina br. 61/04 (Official Gazette of Bosnia and Herzegovina) No. 61/04: Law on Amendments to the Law on the Court of Bosnia and Herzegovina, the Law on Amendments to the Law on Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina, the Law on the Transfer of Cases from the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia to the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina and the Use of Evidence Obtained from the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia before the Courts in Bosnia and Herzegovina, the Law on Amendments to the Law on the Protection of Witnesses under Threat and of Vulnerable Witnesses, the Act on Amendments to the Criminal Code of Bosnia and Herzegovina.

90 Interview (conducted on January 30, 2014) with the Registrar of the Court of BH, Biljana Potparic-Lipa, former registrar of the International Registry (2004-2013), responsible for the administration of international donor assistance to the justice system of Bosnia and Herzegovina in the period between 2005-end of 2012.

91 Rule 11*bis* (Referral of the Indictment to Another Court) from the Rules of Procedure and Evidence of the ICTY:
"(A) After an indictment has been confirmed and prior to the commencement of trial, irrespective of whether or not the accused is in the custody of the Tribunal, the President may appoint a bench of three Permanent Judges selected from the Trial Chambers (hereinafter referred to as the "Referral Bench"), which solely and exclusively shall determine whether the case should be referred to the authorities of the State: (i) in whose territory the crime was committed; or (ii) in which the accused was arrested; (iii) having jurisdiction and being willing and adequately prepared to accept such a case, so that those authorities should forthwith refer the case to the appropriate court for trial within that State...".

92 See National Strategy for War Crimes, adopted on December 28, 2008 by the Council of Ministers of BH, p. 12, accessed on January 29, 2014, http://pravosudje.ba/vstv/faces/docservlet?p_id_doc=13700.

93 The statistics of the Court of BH, obtained upon request on January 29, 2014.

94 Milorad Trbic was extradited from the ICTY to the authorities of Bosnia and Herzegovina on June 11, 2007. Before the Court of BH, he was found guilty of the criminal offense of genocide in Srebrenica, committed between July 12 and November 30, 1995, as a participant in the joint criminal enterprise.

95 Službeni glasnik Bosne i Hercegovine (Official Gazette of Bosnia and Herzegovina) No. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10.

of BH have enjoyed strong support from the international community. In the first years of their work, or to be precise until the end of 2012, international judges and prosecutors worked alongside national ones. Their presence has contributed to the public's perception of the Court's impartiality in handling the cases. However, the participation of international judges and prosecutors was strongly opposed by the representatives of some political parties from Republika Srpska, which saw there the violation of state sovereignty and a danger to the fairness of the proceedings.[96] With the gradual reduction of international assistance to the Court of BH and the Prosecutor's Office, as well as the departure of all foreign judges and prosecutors at the end of 2012, these institutions came under direct attack from local political forces that advocate either the abolition of the judiciary at the state level or else a significant reduction of its jurisdiction. In April 2011, the National Assembly of Republika Srpska adopted a decision to hold a referendum in which the citizens of that entity would, among other things, declare whether or not they support the Court and the Prosecutor's Office of BH. Catherine Ashton, the High Representative for Foreign and Security Policy of European Union, promptly acted, requesting that the decision on the referendum be changed, offering in return the beginning of the so-called *Structured Dialogue* between Bosnia and Herzegovina and the EU, designed to consider all the matters pertaining to the work of the judiciary of Bosnia and Herzegovina. Despite this agreement, in April 2012, representatives of two parties in the Parliament of Bosnia and Herzegovina submitted a proposal of a Law to abolish the Court and the Prosecutor's Office of BH.[97] Although the initiative did not bear fruit, these political attacks have undoubtedly shaken the foundations of a strong state justice system in Bosnia and Herzegovina, and have been met with harsh condemnation by the international community.[98]

III The problem of temporal applicability of criminal laws relating to offenses of war crimes committed between 1992-1995

One of the basic principles of criminal law is that of legality, which stipulates that no one shall be held guilty of a criminal offense which, at the time when it was committed, was not regulated by national or international law, and hence – that no one can be sentenced to a punishment more severe than the one defined at the time of the offense.[99] Furthermore, perhaps most importantly for the subject of this paper, the principle requires that, if after the criminal offense the law changes one or more times, the law to be applied is the one more lenient to the perpetrator.[100] There is an exception to this principle, according to which the above principle shall not prevent the trial or punishment of any person for his or her act or failure to act which, at the time when the crime was committed, was defined as criminal according to the general principles of law recognized by civilized nations.[101]

96 See, for example, a statement by Mladen Bosic, the president of the Serbian Democratic Party (SDS) from December 11, 2009: "He said that the current practice has shown that foreign judges and prosecutors were focused in part on the prosecution of members of the SDS, many of whom had spent time in prison on various criminal charges, "only to prove, in the end, that everything was politically motivated" (accessed on January 29, 2014: http://www.mojevijesti.ba/novost/23371/); a statement by Krstana Simic, delegate in the People's House of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina: "In any case, it is good that they are leaving. They did not contribute in the professional sense, nor did they give any incentives when it comes to justice, because everyone here is convinced, especially in Republika Srpska, that justice is selective when it comes to war crimes" (accessed on January 29, 2014: http://www.nezavisne.com/novosti/Bosnia and Herzegovina/Simic-Strane-sudije-i-tuzioci-nisu-polozili-173007.html); the article on the website of the Radio television of Serbia from November 23, 2009, "Dodik Seeks Referendum about Judges": "Republika Srpska will have a referendum in which citizens will respond to the decision by Valentin Inzko to extend the mandate of international judges and prosecutors in Bosnia and Herzegovina, said Prime Minister of Republika Sropska, Milorad Dodik," (accessed on January 29, 2014: http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/317521/Dodik+tra%C5%BEi+referendum+za+strane+sudije.html).

97 The proposed law was jointly submitted to parliamentary procedure by the caucuses of the Party of Independent Social Democrats and the Serbian Democratic Party in the House of Representatives of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina. The proposal twice received a negative evaluation by the Constitutional and Legal Committee in the House of Representatives of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina.

98 See the article on the news portal www.24sata.info from January 24, 2012: "Inzko to Dodik: 'Forget the abolition of the Court and Prosecution,'" accessed on January 27, 2014, http://www.24sata.info/politika/84503-inzko-dodiku-zaboravi-na-ukidanje-suda-i-tuzilastva.html.

99 The principle contained in Article 7 of the ECHR.

100 See Article 4 CC BH (op. cit, 16) „Vremensko važenje krivičnog zakona" („Time Constraints Regarding Applicability ").

101 See Article 7.2 ECHR, and Article 4a) of CC BH (*ibid*).

In Bosnia and Herzegovina there is a plurality of criminal laws that have been in effect since the time of the commission of the war crimes until today. The issue of the temporal validity of the law essentially boils down to the following question: which one of them is applicable to the perpetrators of war crimes committed during the period of armed conflict in Bosnia and Herzegovina, 1992-1995? Although the issue, according to the theory of criminal law, should always be solved *in concreto*, i.e. depending on the circumstances of each case, we will see that as regards the situation in Bosnia and Herzegovina, there are reasons for a different approach and for taking some general positions and conclusions.

During the war, in effect in Bosnia and Herzegovina was the CC SFRY, adopted as the law of the Republic of Bosnia and Herzegovina.[102] This law largely reflected the norms of the then effective international law which the former Yugoslavia had incorporated into its legal system.[103] Thus, the law provided for the crime of genocide, war crimes against civilians, war crimes against prisoners of war and other offenses under the category of "Crimes against Humanity and International Law" (Chapter XVI of the Law). However, the law did not adequately reflect customary international law in effect at the time of the conflict in Bosnia and Herzegovina. For example, despite the title of Chapter XVI of the law, the crime against humanity was not defined as a criminal offense, neither was the form of command responsibility involving the responsibility of a superior for his or her failing to prevent or punish the crimes of his or her subordinates, both of which are generally accepted in international law today. However, it is indisputable that these criminal acts were punishable under international customary law applicable in Bosnia and Herzegovina in the period of 1992-1995.

When it comes to the system of criminal sanctions by the CC SFRY, just like in a number of socialist countries of Eastern Europe, there was no long-term imprisonment. Instead, most serious crimes were punishable by the death penalty. Hence, for almost all war crimes, the CC SFRY provided the same legal framework of punishment: 5-15 years in prison[104], while the most serious offenses were punishable by death or imprisonment of 20 years.[105]

After signing the Dayton Peace Accord, Bosnia and Herzegovina incorporated into its Constitution the ECHR protocols, which it elevated to the level of its constitutional text, giving them precedence over all other laws.[106] Protocol 6 of the Convention thereby came into effect in Bosnia and Herzegovina, concerning the abolition of the death penalty in conditions of peacetime. Article 2 of that Protocol left open the possibility that the state include in its legislation the death penalty for offenses committed in time of war or of imminent danger.[107] Bosnia and Herzegovina had just such provisions in its legislation (CC SFRY). It was not until the criminal law of the two entities was adopted, in 1998 by the Federation of Bosnia and Herzegovina, and in 2000 by Republika Srpska, that capital punishment was completely removed from national law, and long-term imprisonment introduced into the penal system: from 21 to 40 years in the Federation of Bosnia and Herzegovina, and from 21 years

102 Bosnia and Herzegovina declared its independence on January 1, 1992, and through a regulation enforced in April 1992 it adopted the laws that were in force in the former Yugoslavia.

103 SFR Yugoslavia was a signatory to all relevant international conventions relating to war crimes, which Bosnia and Herzegovina adopted, including the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide from 1948 and the four Geneva Conventions of 1949.

104 General legal minimum and maximum time of imprisonment were regulated Article 38 CC SFRY "(1) The prison sentence may not be less than fifteen days nor more than fifteen years. (2) For criminal offenses for which the death penalty is stipulated, the court may order imprisonment of twenty years."

105 Articles 141 (Genocide), 142 (War Crimes against Civilians), 143 (War Crimes against the Wounded and Sick), 144 (War Crimes and against Prisoners of War), 148 (Use of Prohibited Means of Combat) CC SFRY.

106 Art. II 2 of the Constitution of Bosnia and Herzegovina: "The rights and freedoms set forth in the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its Protocols shall apply directly in Bosnia and Herzegovina. These shall have priority over all other law."

107 See Articles 1 and 2 of Protocol 6 to the ECHR. For a discussion of the existence of the death penalty in the legislation of Bosnia and Herzegovina in the period after the signing of the Dayton Peace Agreement, i.e. the reservations of Bosnia and Herzegovina concerning the provisions of Protocol No. 6 and the Second Additional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights, see Azra Miletic, "The institute of temporal validity of the law in war crimes cases before the Court of BH," in *Sveske za javno pravo* [*Public Law Notebooks*], no. 7, March 2012, p. 26, accessed on 30/01/2014, http://www.fcjp.ba/templates/ja_avian_ii_d/images/green/Sveske_za_javno_pravo_broj_7.pdf.

to life imprisonment in Republika Srpska (the 2003 reform established a unique system of long-term of imprisonment of 21-45 years in prisons throughout Bosnia and Herzegovina).[108] The death sentence was thus abolished in Bosnia and Herzegovina, both in conditions of peace and of war, a fact which is considered, according to available data and in the eyes the institutions of the Council of Europe, as the moment of the complete abolition of the death penalty in the law of Bosnia and Herzegovina,[109] which will be of particular importance in later discussions.[110] However, it is important that already after December 14, 1995 (the date when the Dayton Peace Accords, i.e. ECHR and its Protocols, came into effect), the death penalty could no longer be executed in Bosnia and Herzegovina. This was confirmed by the decisions rendered by the Human Rights Chamber in the *Sretko Damjanovic v. Federation of Bosnia and Herzegovina* and *Borislav Herak v. Federation of Bosnia and Herzegovina*, both of which prohibited the execution of death penalties to which the convicted applicants had previously been sentenced.[111]

A. Diverse case law before the courts in Bosnia and Herzegovina

1. The Practice of entity (Supreme) Courts

It is from the disputed cases of *Herak* and *Damjanovic*, ending in final judgments before the Supreme Court of the Federation of BH,[112] that the practice was developed of the application of the "truncated" law of the SFRY, i.e. the Law with a punishment framework ranging from 5 to 15 years, with the possibility of a 20-year prison sentence for the most serious cases.[113] In other words, given that in the period from the signing of the peace agreement until the new criminal law of the entities (in 1998 for the Federation of Bosnia in and Herzegovina, in 2000 for Republika Srpska) the death penalty was non-enforceable, and that other sanctions had not been prescribed for the most serious forms of offense, the most serious enforceable punishment was a 15 year prison sentence or that of 20 years (for the most serious offenses). The Supreme Courts of both entities found

108 In 2001, Protocol 13 of the Convention, on the complete abolition of the death penalty in all circumstances, came into effect, but it had no special practical importance, given that at this time the death penalty in Bosnia and Herzegovina had already been abolished, as indicated above.

109 Report of the Political Affairs Committee of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, Doc. No. 9287 of December 5, 2001, prepared with regard to the applications for membership of Bosnia and Herzegovina to the Council of Europe, § 46, accessed 30.01.2014, http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=9565&Language=en: §46*:* "The new Criminal Codes adopted by the Federationon July 29, 1998andbyRepublika Srpska inJune2000 have abolished the death penalty."

110 For a more detailed discussion of the time when the death penalty was abolished in Bosnia and Herzegovina, see Azra Miletic, op.cit, pp. 30-33.

111 The Human Rights Chamber, Decision on the Merits CH/96/30 from September 5, 1997. and the Decision on admissibility and merits CH/97/69 from June 12, 1998.

112 In 1993 Borislav Herak and Sretko Damjanovic were sentenced to death for the crimes of genocide and war crimes against the civilian population before the District Military Court in Sarajevo. The death sentence was initially replaced by a sentence of 40 years in prison, according to the transitional provisions of the new Criminal Code of the Federation of Bosnia and Herzegovina in 1998. Subsequently, the Supreme Court of the Federation of BH replaced the modified sentence with 20 years in prison, finding that the 40-year sentence (long-term imprisonment) did not exist at the time of the offense and therefore could not have been imposed. Finally, Sretko Damjanovic was allowed a retrial, and in the retrial he was sentenced to nine years in prison, while Borislav Herak's request was rejected, and he has served his twenty-year sentence. For details on these cases, see: *Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, pravomoćno završeni postupci u Bosni i Hercegovini 1992-2006*, *Optužnice, žalbe, presude*, „Američko udruženje pravnika za centralno evropsku i evroazijsku pravnu inicijativu (ABA/CEELI) i Udruga tužitelja/Udruženje tužilaca Bosnia and Herzegovina" [*War Crimes in Bosnia and Herzegovina, completed trials in Bosnia and Herzegovina 1992-2006 , indictments, complaints, judgments,* American Bar Association for the Central European and Eurasian Law Initiative (ABA / CEELI) and the Association of Prosecutors / prosecutors Association Bosnia and Herzegovina], 2006, pp. 169-222.

113 The opinions of the Supreme Court of the Republika Srpska and the Supreme Court of the Federation of Bosnia and Herzegovina differ in that according to the Supreme Court of RS a sentence of up 20 years can be rendered for the most serious of war crimes, given that, in the view of this court, this penalty has existed as an independent sanction, independently of the death penalty. The attitude of the Supreme Court of the Federation of Bosnia and Herzegovina is that the sentence of 15 years imprisonment is the maximum penalty that can be imposed for these offenses.

that only the remaining sanctions could be imposed for any offense committed prior to the entry into force of the new entity laws. In that sense, the later adoption of the CC BH in 2003 did not change this well-established practice in both entities, and in the Brcko District of BH.

2. The practice of the Court of BH

In contrast, before the new Court of BH a different practice was developed. Namely, in 2003 there was a major reform of criminal legislation in BH, when the new CC BH came into force, together with three other criminal laws (CC of the Republika Srpska, CC of the Federation BH and the CC of the Brcko District of BH). From that moment, the criminal offense of war crimes came exclusively under the jurisdiction of the state judiciary (the Court of BH), and the provisions on them were contained solely in the state Criminal Code.

The new CC BH included all the achievements and the development of international law to that point. In addition to the acts prescribed by the CC SFRY, the new law, among other things, stipulated the crimes against humanity, and included a broader concept of command responsibility that matched the contemporary developments of international law and practice. As regards the provisions on criminal sanctions for acts of war crimes, for the majority of acts belonging to these categories, the new law stipulates 10 years in prison as the statutory minimum, and 45 years in prison as the maximum.[114]

Already during the first trials before Section I for War Crimes of the Court of BH, the new CC BH was being applied. The first person to have been convicted of war crimes before the Court of BH, Abduladhim Maktouf, was convicted under the new CC BH to 5 years in prison for war crimes against the civilians, through the application of the provisions on mitigation for a sentence below the statutory minimum of 10 years for that offense, because of particularly extenuating circumstances. The Court of BH in this case assumed an important position, which it later applied to other cases. In short, the Court found that, generally observing all the cases of war crimes, especially those transferred from the ICTY, the former CC SFRY, with a maximum sentence of 20 years (after the death penalty was removed) could not achieve the purpose of punishment for these serious criminal offenses, which is why it was considered justified to apply the exception to the mandatory application of the more lenient law, provided in Article 7.2 of the Convention. The court also pointed out that the existence of the death penalty as the maximum punishment in the Criminal Code of the SFRY, in effect at the time of the commission of the crime, which is undoubtedly more severe than the sentence of 45 years, renders CC BH a more lenient law.[115]

1. The position of the Constitutional Court of BH

Maktouf immediately addressed the Constitutional Court of BH and challenged the interpretation of the Court of BH, arguing that the law of the former Yugoslavia was more lenient for him. In its decision AP-1785/06 of March 30, 2007, the Constitutional Court of BH refused Maktouf's application and took an important position on the basis of which the Court of BH would further develop its practice. The Constitutional Court of BH found that the application of the CC BH did not constitute a violation of Article 7 of the ECHR, upholding the position of the Court of BH that in cases of war crimes an exemption is applicable from the mandatory application of the more lenient law, i.e. Paragraph 7.2 of the Convention. Through this decision, the Constitutional Court of BH emphasized a very important position, commenting on the practice implementing the "truncated" law of the SFRY, established in the two entities:

§ 69 **The Constitutional Court holds that it is simply not possible to "eliminate" the more severe sanction under both earlier and later laws, and apply only other, more lenient, sanctions, so that the most serious crimes would in practice be left inadequately sanctioned.** (emphasized in the Decision of the Constitutional Court of BH)

§ 89 For the reasons stated above**, the Constitutional Court considers that "a lack of" the entity laws stipulating these offences and safeguards at the level of the Entities imposes an additional obligation to the courts of the Entities to apply, when deciding on the criminal offences of war crimes, the Criminal Code of BiH and other relevant laws and international documents applicable in Bosnia and Herzegovina. It follows from the aforementioned that the courts of the Entities are also obligated to pursue the case-law of the Court of BiH. Otherwise, by acting differently, the courts of the Entities would breach the principle of legal certainty and the rule of law.** (emphasized in the Decision of the Constitutional Court of BH)

114 See Articles 171, 172, 173, 174, 175, 177 and 179 of the CC BH.

115 The Court of BH, judgment No. KPŽ 32/05 of April 4, 2006, see reasoning pp. 20-22 of the decision.

It was on the basis of these attitudes of the Constitutional Court of BH that further practice developed in almost all cases before the Court of BH. Despite that, the convicted Maktouf further addressed the ECtHR in Strasbourg, seeking protection of his rights under Article 7 of the Convention. Soon afterwards Goran Damjanovic, who was also sentenced for war crimes against the civilians to 11 years in prison, addressed the European Court with a similar request, and the case was adjudicated in a single judgment of the European Court, which was not to arrive until five years later, on July 18, 2013. Meanwhile, the Court of BH made an important shift in jurisprudence in 2009 as some appellate panels began to apply the SFRY Criminal Code in less complex cases, i.e. cases with less severe consequences, given that this law provides for a more lenient statutory minimum punishment (5 years in prison, in contrast to the minimum of 10 years according to the CC BH).[116] Bearing in mind the principle of legality, which imposes the obligation that the most lenient law be applied, the court concluded that the CC SFRY is more lenient for the perpetrator in cases in which the Court intends to punish the accused more leniently, that is to say, to impose a penalty within the legal minimum, since the prescribed minimum sentence under the CC SFRY is shorter than the one envisaged by the CC BH. However, this still does not preclude the application of the CC BH in all more difficult cases before the Court of BH, owing to the existence of a more lenient legal maximum (45 years) compared to the CC SFRY (capital punishment). One could say that new case law practice is emerging gradually in the Court of BH, according to which, depending on the circumstances of each case, the direction of the specific punishment of the accused determines the applicable law. In other words, if the penalty is moving toward the statutory minimum punishment, the CC SFRY should be applied as being more lenient, and if the penalty moves towards the statutory maximum, the CC BH should be applied as the more lenient.[117] It can also be said that it was exactly this new approach of the Court of BH, which depends on the circumstances of each case, that was accepted by the ECtHR when delivering its judgment in the *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina* case, as will be shown below.

In the meantime, i.e. ever since *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina* was filed before the ECtHR, applications by persons convicted before the Court of BH have piled up before the Constitutional Court of BH, both for offenses with very serious consequences, such as genocide or crimes against humanity, and those sentenced in less complex cases, like *Maktouf* or *Damjanovic*.[118] All convicted persons complain of the violation of Article 7 of the Convention. But the Constitutional Court had not decided on these applications at all in the period between 2006, when they began to arrive, and 2013, when the ECtHR ruled in *Maktouf and Damjanovic v. BH*. Such a failure on the part of the Constitutional Court to act may be justified by its awaiting the decision of the European Court, although it is problematic in terms of its compliance with the standards of deciding on issues of alleged violations of human rights within a reasonable time, which the Constitutional Court of BH is obliged to respect.

2. Expectations from ECtHR

All of the above is also indicative of the clear and unambiguous expectations in judicial circles in BH that the European Court will comprehensively resolve all doubts concerning the application of substantive criminal law with regard to all types of war crimes, both the less complex ones and the most serious. In this sense, one of the most important questions the ECtHR should have answered was: Has there ever been, within the legal system of BH, a "law" (which meets the qualitative requirements of the concept of *law* in the sense of the Convention law), which for the most serious war crimes prescribes penalties of 5 to 15 years (with the possibility of punishment of up to 20 years), i.e. a law that does not include the death penalty? In other words, does the "truncated law" of the SFRY, which has entered into application, meet the requirements of a *law* according to the Convention standards? Clearly, the answer to this question determines the answer to the key question – which *law* is to be considered the most lenient to offenders, and applied as such. In fact, if such a "truncated law" does not meet the requirements of a *law* according to the Convention (especially bearing in mind that the legislator has never adopted it as such, and that it does not provide an adequate system of punishment for the most serious violations of human

116 By July 18, 2013, i.e. the date of the ECtHR's judgment in *Maktouf and Damjanovic*, the Court of BH rendered a total of 9 judgments applying the SFRY Criminal Code in cases of war crimes; the first case was *Zijad Kurtovic*, no.X-KRŽ-06/299from March 25, 2009.

117 See the first case before the Court of BH in which the SFRY CC was applied: JudgmentNo. X-KRŽ-06/299 of March 25, 2009.

118 According to the information from the Court of BH, about 40 applications of persons convicted of war crimes before the Court of BH are pending currently before the Constitutional Court of BH about which the Constitutional Court of BH has yet to decide.

rights), and therefore does not exist, can it still be applied as the most lenient *law*? At the same time, if such a law does meet Convention standards, another question arises: can the retroactive application of the CC BH from 2003 be considered justifiable in some circumstances of the most difficult cases, i.e. can it be considered a permissive exception since it allows for *adequate* punishment of the most serious crimes against humanity and human dignity, as the Court of BH has held, and Constitutional Court of BH confirmed? In other words, could the application of the "truncated" law of the SFRY to the most serious forms of war crimes potentially be seen as a violation of any other Convention-based rights, such as the right to life, the prohibition of torture, the right to private and family life, etc. - rights protected precisely through effective and adequate punishment of the most powerful attacks against them, which the state is obliged to provide within its positive obligations under the ECHR? However, as will become obvious from the decision of the European Court of July 18, 2013, such a comprehensive decision was not rendered. The European Court did not address these complex issues, nor did it give an evaluation as to whether the application of the CC BH as such is always contrary to Article 7 of the Convention, leaving that question very much open. In this respect, long-term retention of cases by the Constitutional Court of BH is hardly justifiable from today's point of view.

As regards the expectations of the ECtHR, it is important at this point to note that, ever since the Court of BH acquired exclusive jurisdiction over all war crimes cases, a number of relevant authorities for the monitoring of how war crimes cases are handled had been pointing out for years that the jurisprudence was not harmonized with other courts in Bosnia and Herzegovina which were still applying the old law. First among them was the Constitutional Court of BH, which, in the previously discussed case *Maktouf* from 2007, stressed that the entities must follow the practice of the Court of BH.

Then the UN Human Rights Council, in a report in 2012, expressed its concerns at the:

lack of efforts to harmonise jurisprudence on war crimes among entities, and that entity-level courts use the archaic criminal code of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) that does not, inter alia, define crimes against humanity, command responsibility, sexual slavery and forced pregnancy. The Committee is concerned that this might affect consistency in sentencing among entities.[119]

The OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina, which monitors the war crimes trials across the country also expressed concern in its report from 2008[120], where it recommended:

The OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina *recommends: Prosecution Offices and Courts in the entities and in the Brcko District should continue, in war* crimes cases, to apply the CC BH, as indicated by the Constitutional Court of BH in its decision in *Maktouf*.

Finally, the European Commission within the framework of the Structured Dialogue, has given great importance to this issue and adopted a number of recommendations in this regard. It has directed its expectations toward the ECtHR.[121]

II The decision of the European Court, July 18, 2013

Finally, on July 18, 2013 the decision was made in *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina*. In a statement issued on the same day the Court stated:

In today's Grand Chamber judgment in the case of *Maktouf and Damjanovicc v. Bosnia and Herzegovina*(application nos. 2312/08 and 34179/08), which is final, the European Court of Human Rights held, unanimously, that there had been: a violation of Article 7 (no punishment without law) of the European Convention on Human Rights. [...] Given the type of offences of which the applicants had been convicted (war crimes as opposed to crimes against humanity) and the degree of seriousness (neither of the applicants had been held criminally liable for any loss of life), the Court found that the applicants could have received lower sentences had the 1976 Code been applied. Since there was a real possibility that the retroactive application of the 2003 Code operated to the applicants' disadvantage in the special circumstances

119 *Concluding Observations on the Second Periodic Report of Bosnia and Herzegovina, Adopted by the Committee at its 106th Session, 15 October to 2 November 2012,* accessed: 29.1.2014, http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/co/CCPR-C-BOSNIA AND HERZEGOVINA-CO-2.doc.

120 *Moving towards a Harmonized Application of the Law Applicable in War Crimes Cases before Courts in Bosnia and Herzegovina*, OSCE, August 2008.

121 See the recommendations on: www.pravosudje.ba, accessed 30.2.2014.

122 http://sudBosniaandHerzegovina.gov.ba/files/docs/Saopstenje_ESLJP_u_predmetima_Maktouf_i_Damjanovic_17_07_2013bos.pdf.

of this case, it held that they had not been afforded effective safeguards against the imposition of a heavier penalty.[122]

In addition to this, the ECtHR ruled in this case on the issue of violation of Article 6 as well (the right to a fair trial), Article 14 and Article 1 of Protocol No. 12 (prohibition of discrimination), but found that in this respect there was no violation of the Convention, dismissing the complaints as manifestly unfounded.

The essence of the attitude taken by the ECtHR with regard to Article 7 consists in rejecting the government's key argument that supports a general approach to the issue of the more lenient law. The government has argued that an exemption from Article 7, paragraph 1, of the Convention, contained in paragraph 2 of the same article, is applicable to all cases of war crimes,[123] and in addition it argued that the CC BH is *always* to be considered the more lenient law because of the death penalty clause in the old law, and that therefore even when applying the standards under paragraph 1 of Article 7, it could not be concluded that there is a violation. This kind of argumentation was in keeping with the positions taken by the Court of BH and the Constitutional Court of BH (as discussed above). However, the European Court rejected such a general approach, arguing precisely that it inadequately takes into account the specific circumstances of the applicants in this case (on whom a maximum sentence could not have been pronounced in the first place), i.e. prevents *in concreto* decision making. The government's arguments were rejected as irrelevant to the applicant in question, but were not rejected as inapplicable in potentially different circumstances. Thus, the ECtHR has opted for a very narrow and limited access, failing to touch upon the most difficult issues, given that the case in question does not raise them directly. However, in this way the ECtHR actually evaded coming to grips with the essence of a problem that has persisted for years – namely, the problem of "retroactive application" of the 2003 CC BH, as stated earlier. Even still, what the ECtHR did make it clear are two key issues:

1. That the line of argumentation used by the European Court, i.e. its decision, is not applicable to all types of war crimes, but only to cases comparable to Maktouf and Damjanovic, in terms of the consequences of the acts. This is clearly stated in paragraph § 65:

At the outset, the Court reiterates that it is not its task to review *in abstracto* whether the retroactive application of the 2003 Code in war crimes cases is, per se, incompatible with Article 7 of the Convention. This matter must be assessed on a case-by-case basis, taking into consideration the specific circumstances of each case and, notably, whether the domestic courts have applied the law whose provisions are most favourable to the defendant. (Emphasis added by author)

Hence, the question of applying a more lenient law can only be assessed *in concreto*, i.e. with regard to the individual circumstances of each case, rather than *in abstracto*. The particular circumstances of these cases did not raise the issue of serious crimes. This leads us to the second key conclusion of the judgment:

2. Had the circumstances of the case been different, i.e. had they involved an act that resulted in fatalities, it is possible that the Court's approach would have been different, and that the government's above arguments would have been accepted. However, one cannot predict with certainty what would have been the Court's ultimate conclusion in such a case:

§ 69: As regards the Government's argument that the 2003 Code was more lenient to the applicants than the 1976 Code, given the absence of the death penalty, the Court notes that only the most serious instances of war crimes were punishable by the death penalty pursuant to the 1976 Code [...] Asneither of the applicants was held criminally liable for any loss of life, the crimes of which they were convicted clearly did not belong to that category. Indeed, as observed above, Mr Maktouf received the lowest sentence provided for and Mr Damjanović a sentence which was only slightly above the lowest level set by the 2003 Code for war crimes. In these circumstances, it is of particular relevance in the present case which Code was more lenient in respect of the minimum sentence, and this was without doubt the 1976 Code. Such an approach has been taken by at least some of the appeals chambers in the State Court in recent cases [...]

§ 70. Admittedly, the applicants' sentences in the instant case were within the latitude of both the 1976 Criminal Code and the 2003 Criminal Code. It thus cannot be said with any certainty that either applicant would have received

123 The text of paragraph 2, Article 7 of the ECHR: "This article shall not prejudice the trial or punishment of any person guilty of any act or omission to act, if that offense at the time it was committed, constituted a criminal act according to the general principles of law recognized by civilized nations."

lower sentences had the former Code been applied. (Emphasis added by author)

Hence, the question of the general applicability of the 2003 CC BH remained pending before the ECtHR. However, we believe there to be clear indications that in this judgment, as well as in other decisions of this Court,[124] it is likely that in a case with vastly different circumstances (mass death, for example), or in which the death penalty under the SFRY Criminal Code would apply– the application of the CC BH would not necessarily be contrary to the Convention. Accordingly, as it can be concluded from the above cited §69, had the punishment for the accused moved toward the statutory maximum (i.e. for the worst forms of war crimes, or genocide), the decision on a more lenient law would have been made by comparing the statutory maximums of the two laws. There, the ECtHR clearly sided with the recent case law of the Court of BH developed after 2009 (see n. 39). Only such an interpretation of the ECtHR's decision makes sense if we know that this particular court, in April 2012, found no violation of Article 7 of the Convention in a related case, *Simsic v. Bosnia and Herzegovina*, when the 2003 CC BH had been applied to a person convicted before the Court of BH for crimes against humanity. Moreover, the ECtHR found that whenever a crime against humanity is involved, the 2003 CC BH is to be applied, bearing in mind that the SFRY Criminal Code did not provide for that offense. Therefore, any other interpretation of the ECtHR would mean that this Court advocates for the application of the penalty of 10 to 45 years in prison only for crimes against humanity, but 5 to 15-20 years for all other offenses of war crimes, including genocide as the most serious form of crime against humanity, which would certainly seem very unlikely However, what seems to be the greatest failure of the ECtHR is that it reduced the key issue of the criteria for assessing the severity and types of crimes to a single defining parameter – "loss of life," mentioned only in passing (§69). In fact, when the Court reduced the essence of its position to the seriousness of the offense, it had to simultaneously define, in a more precise manner, the parameters relevant for such an assessment, which would serve as guidance to courts and judges when they apply in practice the basic *ratio* of this judgment – i.e. an individual approach to each case. The ECtHR failed to clearly and unambiguously address these issues, and chose instead to give a limited explanation of its position that there had been a violation of Article 7 of the Convention, limiting its position – a little too much perhaps – to the circumstances of the case at hand. In this way, it left room for diametrically opposite interpretations of the judgment which indeed followed, including the one that currently permeates the controversial decisions of the Constitutional Court of BH.

The reactions to the judgment of the ECtHR that ensued immediately afterward demonstrate the full accuracy of the claims about its inherent ambiguities. On the politically sensitive ground of post-conflict Bosnia and Herzegovina, the verdict was greeted with triumphant statements by politicians, obviously attaching much greater significance to the judgment than did the European Court itself. Far outside the context of the judgment, the following statements could be found in the days immediately after its adoption in the local media in Bosnia and Herzegovina: "Radojicic: Kreso should resign after the verdict in the Maktouf case[125][...] This, he says, confirms everything that representatives of Republika Srpska had been pointing to in terms of "the bias, incompetence and unprofessionalism of the Court of BH and some other institutions"" (www.klix.ba, July 18, 2013); "Milorad Dodik, President of Republika Srpska, said yesterday that the decision is a source of satisfaction to the representatives of RS. "I do not expect to be thanked, but in any case this will strengthen our future political struggle against the Court and the Prosecutor's Office of BH""(Nezavisne novine, July 19, 2013);"The European Court of Human Rights in Strasbourg [...] confirms the "rottenness" of the judicial system of Bosnia and Herzegovina", said the Acting Director of the Center for Research on War, War Crimes and Missing Persons of Republika Srpska Milorad Kojic (www.klix.ba, July 18, 2013); "The statement by BORS[126] says that the Court of BH intentionally violates human rights, especially the rights of the Serbs, by applying in criminal trials the 2003 Criminal Code [...] BORS notes that according to this law, only Serbs are being tried, while Croats and Bosniaks are excluded" (www.klix.ba, July 18, 2013); *Immediately repeal the Law on the Court and the Prosecutor's Office of BH* (title in www.pressrs.ba, July 19, 2013); *Will the Prosecutor's Office of BH and the Court of BH to abolished now?* (title in Dnevni list, August 2, 2013); *We will seek the dismissal of*

124 See *Šimšić v. Bosnia and Herzegovina*, No. 51552/10, Judgment from April 10, 2012.

125 Igor Radojičić is the President of the People's Assembly of Republika Srpska. Meddžida Kreso is the President of the Court of BiH.

126 BORS: Boračka organizacija Republike Srpske (Veterans' Organizationof Republika Srpska).

Kreso and Salihovic (title in Dnevni Avaz, August 26, 2013);[127] *PDP seeks the abolition of the Court of BH* (title in Oslobodjenje, September 20, 2013).

In this way, the judges were held accountable in the media for their decisions to apply the CC BH, which is a hitherto unprecedented pressure on their work. The dismissal of the President of the Court of BH was requested even by the National Assembly of Republika Srpska.[128]

II Decisions of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina following the ECTHR's decision

After the ECtHR's decision, a number of decisions by the Constitutional Court of BH followed, acting on the applications received by this Court in previous years. It is important to note that, by its nature, the Constitutional Court of BH is not an ordinary court,[129] nor is it authorized to decide on appeals, as the usual legal remedy, against decisions of other courts. However, considering the fact that Bosnia and Herzegovina has no Supreme Court, the Constitutional Court is given the so-called appellate jurisdiction: it decides on matters connected with constitutionally protected human rights whenever they arise out of a judgment of any court in BH.[130]

Following the decision of the ECtHR on July 18, 2013, the Constitutional Court of BH has issued a total of nine decisions on applications of 13 persons convicted before the Court of BH through the application of CC BH. In each application, without exception, the Constitutional Court of BH found a violation of Article 7 of the Convention, directly or indirectly referring to the ECtHR's decision; hence, it quashed the second instance final judgments of the Court of BH relating to the said applicants, ordering new decisions, and emphasizing that in the repeated trials the question of guilt was not to be reviewed, but only the sentences. On October 22, 2013, in just one session held on that day, the Constitutional Court of BH rendered six decisions in relation to ten people, of whom six had been convicted of genocide and were serving prison sentences ranging from 28 to 33 years.[131] It can be observed that among the decisions of the Constitutional Court of BH there were cases that, factually and legally, do fully correspond to *Maktouf and Damjanovic v. BH* before the ECtHR (e.g. Zoran Damjanovic, decision - AP 325/ 08 of September 27, 2013), but also cases that are significantly different. One of these is precisely the *Kravica*case, in which six persons were convicted of genocide in Srebrenica for the execution of about 1,000 people on the Kravica farm, an offense bearing the factual description of *the* worst crime which the Court of BH had ever tried. In short, the Constitutional Court of BH, in all cases, even those with long-term prison sentences (21 to 45 years), found that, among other things, due to the fact that the death penalty could not have been rendered at the time of trial (for all cases this is the period since 2005 onwards),

127 The reference is to the statement by StašaKošarac, Chairman of the Serbs in the House of Peoples of the Parliamentary Assembly of BH. Goran Salihovic is the Chief Prosecutor of BH.

128 See theonlineportalwww.buka.com of October 29, 2013, title: "The conclusion of the National Assembly of RS: Meddzida Kreso to resign immediately!" Accessed March 10, 2014

129 The Constitutional Court of BH consists of nine members: six are citizens of BH , three are foreign nationals. Local judges are elected by entity parliaments (four are elected by the House of Representatives of the Federation of BH, two by the Assembly of Republika Srpska), while the remaining three members, who are not citizens of BH, are chosen by the President of the ECtHR.

130 Article VI 3 (b) of the Constitution of Bosnia and Herzegovina.

131 See cases before the Constitutional Court of BH: Decision No. AP-4065/09 of October 22, 2013 (Jakovljevic Sobodan – sentenced to 28 years for genocide, Dzinic Brano – sentenced to 32 years for genocide, Radovanovic Aleksandar – sentenced to 32 years for genocide, Medan Branislav – sentenced to 28 years for genocide); Decision No. AP-4100/09 of October 22, 2013 (Trifunovic Milenko – sentenced to 33 years for genocide), Decision No. AP 4126 / 09 of October 22, 2013 (Mitrovic Petar – sentenced to 28 years for genocide), Decision No. AP-503/09 from 22/10/2013 (Nikola Andrun – sentenced to 18 years for war crimes against the civilian population); Decision No. AP 116/ 09 of October 22, 2013 (Pekez Mirko [Mile] – sentenced to 29 years for war crimes against the civilian population) ; Decision No. 2948/ 09 of October 22, 2013 (Savic Milorad – sentenced to 21 years for war crimes against civilians and Pekez Mirko [Spiro] – sentenced to 14 years for war crimes against the civilian population).

the rest of the provisions on the punishment of the SFRY Criminal Code were to be applied.[132] In other words, it is obvious that the Constitutional Court of BH opts for the view of the supreme courts in the BH entities, namely, that in war crimes cases the "truncated" law of SFRY is to be applied, which is to say – what remains of the punishment framework, after removing the death penalty.

This attitude, in addition to its being unrelated to the conclusions of the ECtHR - given that the latter had never entertained decisions on such hypothetical situations - is a new stance of the Constitutional Court of BH, whereby it completely distances itself from its earlier decision, as stated in *Maktouf* :

In practice, legislation in all countries of former Yugoslavia did not provide a possibility of pronouncing either a sentence of life imprisonment or long-term imprisonment, as often done by the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (the cases of Krstic, Galic, etc.). At the same time, the concept of the SFRY Criminal Code was such that it did not stipulate either long-term imprisonment or life sentence but death penalty in case of a serious crime or a 15 year maximum sentence in case of a less serious crime. Hence, it is clear that a sanction cannot be separated from the totality of goals sought to be achieved by the criminal policy at the time of application of the law.

Upon examination of the case-law, it is clear that, for such a departure from previous practice, the Constitutional Court of BH does not offer any explanation. In none of the cases tried and adjudicated after the decision of the ECtHR, do we find reasons for the amendment of the above position, which is particularly important bearing in mind that, as we have shown, the ECtHR did not deal with the issues of the maximum prison sentence or extremely grave consequences of actions, but explicitly distanced itself from adjudicating in such hypothetical cases. The following question remains: to what extent do the decisions of the Constitutional Court of BH, in which all applications concerning the violation of Article 7 of the Convention are uniformly addressed, enable judges who face the same general legal issues in future cases to assess the circumstances of each case *in concreto*, taking into account the severity of the consequences of the crime, which constitutes the *ratio* of the ECtHR decision.

Decisions of the Constitutional Court of BH have been sharply criticized by the professional communities in Bosnia and Herzegovina. The judges of the Appellate Division of the Court of BH, Azra Miletic and Hilmo Vucinic, addressed the issue publicly, in print media interviews and reviews, noting, among other things, that "the argument of the European Court allows for a completely opposite conclusion than the one offered by the Constitutional Court."[133]

Additional difficulty is caused by the fact that the Constitutional Court of BH, which does not constitute a higher criminal court, has quashed final (second-instance) decisions of a criminal court (the Court of BH), rendered in the last instance and then „returned" them for reconsideration.[134] In contrast to the European Court, which only declaratively established the violation, allowing proceedings to be repeated in accordance with the rules set under the Criminal Procedure Code of BH (Article 327 of the CPC of BH) – with the aim of eliminating *the specific* violation (this procedure also provides for the possibility of detaining the convicted persons in the meantime), the Constitutional

132 See Decision No. AP 4100/09 from October 22, 2013 (applicant Milenko Trifunovic), §47-48: "The Constitutional Court points out that from the above it is clear that at the time of the disputed decisions, rendered in 2008 and 2009, there was no theoretical or practical possibility that the appellant be sentenced to death for this crime. Since, therefore, the death penalty was not possible, the question remains as to which maximum penalty should be imposed on the applicant under the CC SFRY. In this regard , the Constitutional Court points out that the provision of Article 38, paragraph 2 of the SFRY Criminal Code provides that "for the offenses for which the death penalty is envisaged, the court may impose imprisonment of twenty years." In the opinion of the Constitutional Court, the cited statutory provisions clearly show that the maximum sentence for the offense, in a situation when it is no longer possible to impose the death penalty, is 20 years of imprisonment."

133 See the interview with Judge Azra Miletic, in the weekly *Dani*, November 11, 2013; see also the article by the President of the Appellate Division of the Court of BH, Judge Hilmo Vucinic, "Legal uncertainty: the position taken in the judgment of the European Court could not be applied to all cases which, after this decision, were dealt with by the Constitutional Court," weekly *Dani*, November 11, 2013.

134 Through the above situation, the problematic jurisdiction of the Constitutional Court came to light, because the Court does not constitute a criminal or an ordinary court, and its members are not elected by the High Judicial and Prosecutorial Council of Bosnia and Herzegovina, but by entity parliaments, yet in these cases the Court plays the role of the criminal court of last instance with authority to abolish final decisions made in the last instance before a regular court. This issue is linked to the problem of the absence of the Supreme Court of Bosnia and Herzegovina, since the Constitutional Court of BH partially takes over its role.

Court of BH confused the legal community. The reasons for confusion are that the quashing of the final criminal judgments by the Constitutional Court of BH is a highly unusual practice, in conflict with the laws on the rules of criminal procedure in Bosnia and Herzegovina (according to which a judgment cannot be abolished owing to the misapplication of the law if the facts were correctly identified). In addition the procedure which should be followed after the quashing is not prescribed by the CPC of BH.[135] However, the decisions of the Constitutional Court of BH are in any case final and binding, and their non-enforcement may constitute a criminal offense under the CC BH. Therefore, all the persons against whom the final judgment of the Court of BH had been abolished, in the absence of a conviction as a legal basis for detention and in the absence of clear provisions for detention in such a situation, were in a very short period of time released from prison, following procedural decisions made by the Court of BH. Trials against these persons are to be repeated in unspecified court proceedings (which are not prescribed by the CPC of BH) in such a way that, without examining the question of guilt, the SFRY Criminal Code be applied for the determination of punishment.

Responses to the above situation were very strong. On the one hand, the victims' community was in disbelief at what had happened, as indicated by the headlines in the press: *Victims bitter that war criminals are freed: Award for genocide* (www.klix.ba, November 19, 2013), *Victims pack their suitcases and again flee from the Drina valley: the Death of Justice; reaction to the release of murderers* (Dnevni avaz, November 20, 2013). The international community also expressed its displeasure. The UK Minister of Foreign Affairs, William Hague, said in a text entitled *Harsh reaction to the release of criminals* (Dnevni avaz November 22, 2013): "This is difficult to understand," calling for restraint from further decisions of this kind. On the other hand, and extremely worrisome, but at the same time most evident in the media, were the reactions of political appointees from Republika Srpska, who called the judges of the Court of BH, and the President of the court in particular, to account for the retroactive application of the law. Krstan Simic, a Serbian delegate in the House of Peoples of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, in the week following the decision of the Constitutional Court of BH, characterized the whole situation as „a kind of Guantanamo of BH," referring to the persons whose convicting verdicts had been quashed since they were not immediately released from prison.[136] Deputy State Minister of Justice, Srdjan Radulj, in a statement to the *Nezavisne novine* from November 11, 2013, called the procedures of the Court of BH discriminatory.[137] On the same day, the daily *Dnevni list* carried the following headlines: *Criminal charges against judges Miletic and Babic: Dnevni list found that criminal charges against the judges Azra Miletic and Milos Babic were filed with the County Court in Sarajevo because they illegally held as many as 10 acquitted Serbs in prison for a week*. Finally, after the Constitutional Court of BH issued another similar decision in January of 2014, on the basis of which the convicted Novak Djukic, an RS Army General who had been serving a sentence of 25 years in prison for crimes against civilians in Tuzla, was also released due to an erroneous application of the law, the highest political figure in Republika Srpska, the entity's President, said he was fully confident that Djukic was innocent.[138] Thus, along with the numerous statements that undermine the legitimacy of the Court of BH, in the highest political ranks a narrative was being created,

135 It is important to emphasize that the jurisdiction of the Constitutional Court of BH is prescribed by the Rules of the Constitutional Court of BH, which this court adopts itself, and which do not have the character of law. Hence, the Rules, as is evident from the specific cases, have in practice the character of a law. In this case, the Rules are in conflict with the criminal procedure laws in force in BH, according to which if a higher court on appeal determines that an error of law has occurred (such as a violation of Art. 7 ECtHR), it does not quash the decision of the lower court, but instead renders its own decision - that is, it reverses the decision of the first-instance court. In other words, when such injuries are at stake, the judgment is not quashed and returned for a new decision, as was the procedure with the Constitutional Court of BH. A decision can be quashed only if the higher court finds that in the previous proceedings the facts were not properly or fully established, or that there was a substantial violation of the criminal proceedings (violation of Article 6 of the Convention), which was not the case in the cases before the Constitutional Court of BH. Hence, the decisions of the Constitutional Court of BH, which in specific cases acts as a higher court in relation to the Court of BH, deviate from the above general rules of criminal legislation in BH (the same rules apply in the criminal procedure laws of Republika Srpska, the Federation of Bosnia and Herzegovina and Brcko District of Bosnia and Herzegovina). This causes legal uncertainty.

136 Title: *Simic, Gross violation of human rights*, daily *Glas Srpske*, November 4, 2013.

137 Title: *Radulj, Interrogate the actions of the Court of BH*, daily *Nezavisne novine*, November 11, 2013.

138 Daily *Nezavisne novine*, January 25-26, 2014, *Novak Djukic released next week*.

according to which persons convicted of the most serious crimes were suddenly portrayed as victims, and some even declared innocent.[139]

The international community in Bosnia and Herzegovina reacted strongly to this media chaos. In a joint statement the EU Special Representative in Bosnia and Herzegovina, the Embassy of the United States, and the Office of the High Representative in Bosnia and Herzegovina, condemned the attacks on the independence of the judiciary after the verdict:

We condemn the attempts to exert political pressure and inappropriate influence on these institutions, as was done by the National Assembly of Republika Srpska on October 29, 2013. [...] The decisions by the European Court of Human Rights should be understood as a means of improving the system for the protection of human rights and fundamental freedoms in the country, rather than be used for jeopardizing the independence of the judiciary.[140]

Finally, the Committee of Ministers of the Council of Europe, in charge of monitoring the implementation of the ECtHR judgments, promptly adopted a decision on December 5, 2012.[141] The decision called on national courts in Bosnia and Herzegovina to take into account, when working on the complaints for the violation of Article 7 and deciding which law is favourable to the accused, the precise circumstances of each case, including the circumstances of the seriousness of each crime. Furthermore, the decision emphasized that the local authorities, i.e. courts, must take all necessary measures to ensure the continued detention of convicted persons awaiting a repeat of the procedure before the Court of BH, provided that their detention is in accordance with the Convention. The Office of the High Representative in Bosnia and Herzegovina supported the decision, emphasizing that the decisions of the ECtHR should not be applied to all cases equally.[142] However, these diplomatic initiatives had no impact on the legal positions already taken.

However, since the release of prisoners caught the attention of international circles, the ECtHR Department for Execution of Judgments urgently convened a meeting in Strasbourg on December 12, 2012, to which both judges of the Court of BH and the Constitutional Court of BH were invited to attend. However, Judges of the Constitutional Court of BH did not attend, and the meeting was held with the judges and prosecutors from the Court and Prosecutor's Office of BiH. In a statement after the meeting, the President of the Court of BH, Meddzida Kreso said that it was especially "emphasized that genocide and other serious war crimes cases for which the maximum sentence are envisaged, entirely surpass the scope of this judgment; in other words, the principles of this judgment cannot be applied in such cases.[143]All this clearly indicates that what happened in Bosnia and Herzegovina could not be the intended consequences of the ECtHR decision in *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina*. However, these consequences came either as a direct or indirect result of the decision of the ECtHR. It seems to us that the question of the complex problem of the application of the principle of legality in criminal offenses of war crimes should have been approached from a more comprehensive viewpoint than the one held by the Constitutional Court of BH. It should have

139 See Sonja Biserko's statement in the article *Criminals are becoming false victims!* Daily *Dnevni Avaz*, January 27, 2014 : "Sonja Biserko, President of the Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, says the problem is that war crimes have not enabled the process of dealing with what had happened in this region. There is no ethical aspect in all of this. This means that the difference between good and evil has not yet been made in the society. Our courts and the ICTY have not yet come to the point at which these trials would bring the region back from barbarism to civilization. This takes time, but the trials have not clearly demonstrated any element of efficiency – says Biserko."

140 Statement by the Office of the High Representative, the Delegation of the European Union / the EU Special Representative in Bosnia and Herzegovina and the U.S. Embassy in Bosnia and Herzegovina from June 11, 2013, http://www.ohr.int/ohr-dept/presso/pressr/default.asp?content_id=48277 (accessed January 30, 2014).

141 The decision of the Committee of the Ministers of the Council of Europe, adopted at the 1186th session on December 5, 2013, Case against Bosnia and Herzegovina,DH-DD(2013)1161, accessed January 30, 2014: .https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2135665&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383 .

142 *OHR on the implementation of the Maktouf-Damjanovic*, portal www.vijesti.ba , December 11, 2013: "The Committee of Ministers, which supervises the execution of decisions of the ECtHR, reaffirms that judgment in *Maktouf and Damjanovic* should not be implemented in a way that would make its contents applicable to each individual case of war crimes, but that in each case it is necessary to carefully analyze the law in the light of the seriousness of the crimes committed."

143 Weekly *Dani*, „Justice and the Judiciary", Vuk Bacanovic, December 20, 2013.

been approached also from the standpoint of other rights protected by the Convention , besides the rights under Article 7, such as, primarily, the right to life, freedom from torture, protection of private and family life, (and other rights) which must be protected by effective punishment for the most serious attacks on these rights. These issues will remain open for future professional discussions.

B. Problematic Political Initiatives Invoking The Judgment In *Maktouf And Damjanović V. Bosnia And Herzegovina*

1. Amendments to the Criminal Procedure Code of Bosnia and Herzegovina

Shortly after the ECtHR decision, the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina launched an initiative to amend Article 327 of the CPC of BH. This Article defines an extraordinary legal remedy - reopening of the proceedings in favour of the accused, which among other things provides:

(1) A criminal proceeding that was completed by a legally binding verdict may be reopened in favour of the accused: [...]

f) if the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, the Human Rights Chamber or the European Court of Human Rights establish that human rights and fundamental freedoms were violated during the proceeding and that the verdict was based on these violations;

Thus defining the provisions of the existing text of the law in a very restrictive way, as is appropriate to the nature of this extraordinary legal remedy, allows for a repetition of the finally completed proceedings in exceptional circumstances, when the judgment against the convicted person was based on a violation of human rights, as determined in a decision of the listed judicial human rights bodies. The restrictive approach to the application of this remedy protects the legal security which implies that final court decisions made in lawful proceedings are in principle to be honoured, and re-examined only as a matter of exception. The proposal to amend the quoted article consists of the text to be added to the end of paragraph f), so that it would read:

f) if the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, the Human Rights Chamber or the European Court of Human Rights establish that human rights and fundamental freedoms were violated during the proceedings, and that the verdict was based on these violations, provided that persons convicted in other cases, on which the European Court of Human Rights did not decide, shall also have recourse to the same right.

A provision defined in this way would provide the right to extraordinary legal remedy to an unlimited group of subjects. In other words, virtually every person dissatisfied by the verdict in the proceedings before the Court of BH would have the right to ask the court to reopen the proceedings and the court would have to consider such a proposal. In this way, the character of the provision would be completely changed, as would its very essence. An extraordinary legal remedy, applied only in extraordinary situations, would become an ordinary legal remedy, without any restrictions in terms of subjects and deadlines for submission. This also deprives of meaning the ordinary remedies and time limits prescribed for them, including the appeal to the Constitutional Court or the European Court. This completely undermines the entire regime of legal remedies, regulated by the criminal procedure law, as well as the legal order as such.

In addition to this most obvious weakness of the proposal, what is even more worrying is that the proposal is wrongly invoking the ECtHR judgment in *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina* as its basis. In that judgment, the violation of Article 7.1 of the Convention which was found in relation to two applicants, gave the opportunity to the convicted persons in these cases, to request from the court a reopening of the proceedings, on the basis of the existing item f) of Article 327. In the specific cases, the two convicted men have indeed done so, and the Court of BH, having considered their demands, repeated the process (even though such repetition is not legally required).[144] The proposal for the amendment of Article 327 passed the adoption procedure in the House of Peoples of the Parliamentary Assembly of Bosnia and Herzegovina, but later, on two occasions, received a negative evaluation by the Constitutional Committee of the Parliamentary Assembly.

144 One of the reopened procedures was completed (judgment made on December 13, 2013 -*Damjanovic*) and the other (*Maktouf*) is still pending. In this way the implementation of the judgment of the European Court in *Maktouf and Damjanovic v. BH* was finalized.

2. Amendment to the Law of Pardon in Bosnia and Herzegovina

In December 2013, a proposal to amend the Law on pardon of Bosnia and Herzegovina was placed on the agenda of the Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina. After the approval by the Council, the proposal was to be forwarded to the Parliament for adoption. The amendment proposes to delete the existing provisions prohibiting the granting of pardons for offenses of war crimes, crimes against humanity and genocide. The official explanation of the draft text of the law also incorrectly refers to the judgment of the ECtHR in the case *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina* as the basis for the adoption of these amendments to the law. The proposal cites that the principle of non-retroactive application of criminal laws, highlighted in the judgment, extends to the Law on Pardon adopted in 2005, which at the time of the offense, did not contain a provision that prohibits amnesty for genocide, war crimes and crimes against humanity. However, it is clear that the principle of non-retroactive application of criminal law refers to substantive provisions of the Criminal Code, which define the elements of crimes and penalties provided for those crimes. The provisions concerning the pardon do not have the character of such criminal provisions and therefore the principle of the prohibition of retroactivity cannot be applied to them. Therefore, it is completely wrong to link the proposed changes to the law of pardon to the alleged obligations arising in respect of the execution of the judgment in *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina*. There is general agreement internationally that states cannot grant amnesty or pardon to the accused for crimes, if such amnesty or pardon would constitute an unambiguous violation of the state's obligation under international law. Among others, the Genocide Convention, of which Bosnia and Herzegovina is one of the signatories, clearly stipulates the duty to extradite or prosecute the persons accused of grave breaches of the Convention. The proposal has been temporarily removed from the agenda of the Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina, and has not yet been considered.

II Conclusion

It is clear from the analysis above that the problem of temporal applicability of criminal laws in Bosnia and Herzegovina had a great impact on the reconciliation process in Bosnia and Herzegovina when it comes to prosecuting those responsible for war crimes. It is also clear that the sketchy ECtHR judgment shook the reconciliation process in Bosnia and Herzegovina as based on criminal justice. Precisely for these reasons, there were high expectations of the ECtHR to resolve the issue in a comprehensive and unambiguous way for all war crimes cases. However, although it certainly had the opportunity to do so, the ECtHR had chosen a different path, for no clear reason. It should have approached with more caution and sensitivity, the delicate issue of the applicable law and, with it, the adequacy of the sanctions for the most serious violations of human rights committed during the war in Bosnia and Herzegovina, the rights whose chief protector is precisely the European Court in Strasbourg.

Particularly puzzling is the fact that *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina* was discussed before the Grand Chamber of the ECtHR, rather than before the Chamber which originally received the case. The Chamber, composed of five judges of the Court, relinquished its jurisdiction in favour of the Grand Chamber, which consists of 17 judges of the court and is chaired by the President of the ECtHR. Relinquishment of jurisdiction to the Grand Chamber is usually carried out in extremely complex and important cases that raise serious questions about the interpretation of rights under the Convention and its protocols.[145] Assigning *Maktouf and Damjanovic v. Bosnia and Herzegovina* to the Grand Chamber implied also that this was potentially a so-called "pilot case," a term reserved for cases that reflect a systemic problem, i.e. a systematic violation of human rights in a number of similar cases in a particular state. In such cases, the role of the ECtHR is not only to determine whether a violation has taken place in an individual case, but also to identify systemic problems and to give clear guidance to the state as to the measures to be taken to eliminate these problems.[146] However, in the first press statement the ECtHR issued on the day of judgment,

145 Rule 72 of ECtHR Rules and Procedures.

146 Rule 61 of ECtHR Rules and Procedures; vidi takođe saopštenje - dokument ESLJP „Pilot Judgements" dostupan na http://www.ECtHR.coe.int/Documents/FS_Pilot_judgments_ENG.pdf (pristup 30.02.2014.)

July 18, 2013, the Court made it clear that it did not characterize the case in those terms. The text of the judgment also unambiguously suggests that the main question for the BH judiciary (retroactive application of the law) was reduced to a very narrow interpretation of limited application, without a wider discussion of the implications on other cases.

However, although the ECtHR decided that it would not ascribe enough importance to the case to treat it as a systemic one, a stance strongly opposed by many local legal experts,[147] it is undeniable that the judgment itself was of utmost importance for Bosnia and Herzegovina. The disastrous consequences that followed in the months after the decision of the European Court corroborate this. All the events that unfolded after the ECtHR judgment represent a clear evidence of its main defect, i.e. its ambiguity. While all relevant actors in and outside Bosnia and Herzegovina were familiar with the conflicting views of the Court of BH and the entity courts on the question of the law applicable in cases of war crimes, and while concerns regarding this fact were expressed more or less in each relevant report relating to the judiciary in Bosnia and Herzegovina, the ECtHR refused to resolve the dilemma. As an organ of the Council of Europe and the supreme protector of the human rights that are threatened and violated the most in times of war, the Court had to show more willingness to deal with the sensitive issue of transitional justice in BH, to take full responsibility for its own decisions and to grapple with the substance of the issues that really motivated the case. The essence of these issues could be summarized as follows: can the new, modern CC of BH from 2003 ever be applied to the criminal offense of war crimes if they are not legally qualified as crimes against humanity? Can this law be applied in particular to the most serious forms of war crimes in which punishment would undoubtedly move toward the statutory maximum - crimes such as the genocide in Srebrenica? In other words, the ECtHR should have provided an answer whether in such cases the application of the "truncated" law of the SFRY, i.e. the rest of the penalty framework after carving out the death penalty, would potentially be contrary to the principles embodied by the ECtHR and the Convention-based system of human rights protection. Among them is first and foremost the right to life, which is protected by effective rather than symbolic punishment for the most serious assaults on it. Can it be argued that such an application would be contrary to the positive obligations of the state? From the previous practice of the ECtHR, as shown above, it seems that the answer to that question could be positive; but following the decision in *Maktouf and Damjanovic v. BH,* everything is in the domain of speculation. It would appear that the ECtHR has chosen an easier, perhaps a formalistic path, limited too much to the circumstances of the case, and leaving the most important questions to be resolved in another application. This has paved the way for the diametrically opposite interpretations of the judgment. The distinguished Bosnian journalist and former editor of the portal BIRN Justice Report, Nidžara Ahmetašević, has characterized the situation in the following way: "Everything would be OK with this decision, if only the judges in Strasbourg had remembered to raise their heads and look a little beyond the narrow law at the consequences their decision may have for the country, and most of all, for the victims (and that's probably every citizen of BH, because we are all touched by the war in one way or another), whose confidence in the judiciary has been seriously undermined anyway."[148]

It was announced that the victims would indeed file an application to the same court (ECtHR) for the violations of their rights, i.e. in the light of the decisions by the Constitutional Court of BH and the Court of BH.[149] According to the President of the "Mothers of Srebrenica and Zepa," the victims will seek protection under Article 3 of the Conven-

147 See the statement by Ljiljana Mijović, former ECtHR judge, who said in a statement broadcast on TV Federation Bosnia and Herzegovina, in the programme *Posteno* on February 12, 2014, that it is a judgment which points to a systemic problem, and to be compared in importance with the case of *Sejdć Finci v. Bosnia and Herzegovina*, in which the ECtHR found a violation of the human rights enshrined in the provisions of the Constitution of Bosnia and Herzegovina.

148 Online portal *Buka*, „Law without Justice", Nidžara Ahmetašević, November 18, 2013 (http://www.6yka.com, accessed January 3, 2014).

149 Online portal *Glas Bosne*, Novembet 21, 2013, „Srebrenica victims will submit an appeal to the Court in Strasbourg (www.glas-bosne.com, accessed January 3, 2014).

150 Statement given to the news agency *Anadolija* by Munira Subašić, President of the Association „Mothers of the Enclaves Srebrenica and Žepa", online portal www.tuzla.danas.info, November 20, 2013. (accessed January 3, 2014).): „We will seek, invoking Article 3 of the European Convention relating to the Protection of Victims of Torture, the annulment of the decision of the Constitutional Court of BH, so that the criminals who are still a threat to the victims can not be released. We, the victims who testified in the courts, had problems and received threats during the trial and before the criminals had been released, and we will certainly have them now. Also, we are seeking the resignation of the judges of the Constitutional Court of BH who have brought this shameful and hasty decision to effect."

tion relating to the Protection of Victims of Torture.[150] But the outcome of these potential cases may not come for another five years, by which time the processes that have been painstakingly built up for years will have been permanently damaged, staining the credibility of finalized court proceedings in BH.

As a direct or indirect consequence of the ECtHR judgment, 13 persons lawfully convicted of serious war crimes, including six convicted of genocide, are now free, although their guilt has not been challenged. It is clear that their long-term prison sentence will be reduced to not more than 20 years in prison. It is certain that among the victims of all crimes committed during the war in Bosnia and Herzegovina, especially the victims of the genocide in Srebrenica, but in the community as a whole, there is resentment against and distrust of the courts, especially the State Court. The President of the Association "Mothers of Srebrenica and Žepa," Munira Subašić, said in a statement issued after the release of prisoners convicted of genocide: "What has happened is an attack on the country. I did testify in the past, but I will not testify in our courts again."[151] The confidence of victims in the courts has been undermined to such an extent that is hard to imagine it will ever be constructed again. The President of the Association "The Srebrenica Mothers", Hatidza Mehmedović, commenting on the release of the prisoners, said: "This is a reward for the criminals. They keep releasing the criminals, while thousands of them have not even been brought to justice, and many of our loved ones have not been found yet. We should all be worried. This is the way to punish the victims. Without justice there is no future, and no state. May God judge them."[152]

Finally, as a direct or indirect result of the ECtHR case law and the interpretations of the Constitutional Court of BH, the modern Criminal Code of 2003, which is the result of great efforts by the international community in Bosnia and Herzegovina, and whose approval was a condition for the transfer of cases from the ICTY to Bosnia and Herzegovina, is now applicable only to cases involving the legal qualification of the crime against humanity in Bosnia and Herzegovina, while for all other cases of war crimes, including genocide, only the SFRY Criminal Code can be applied. Considering that this involves a completely different framework of penalties – 10 to 45 years in prison for crimes against humanity, and 5 to 20 years for genocide – it is not difficult to note the tectonic disturbances the ECtHR judgment and its interpretation has introduced into the system of criminal sanctions in Bosnia and Herzegovina, rendering them totally inconsistent.

In practice, this certainly leads also to potential calculations, particularly on the part of prosecutors, as to whether in a particular case they should opt for a more serious legal qualification, genocide, when there is a basis for this according to the circumstances, or to obtain a more severe sanction when choosing to qualify the crime as crime against humanity, even at the cost of determining the appropriate judicial truth which fully fits the facts. This is certainly a difficult choice, in which prosecutors must assess the issues of justice and fairness according to their own perceptions, because the justice system (which includes a developed jurisprudence) is not able to provide the mechanisms for achieving justice, or the mechanisms for equal treatment of the accused. This is also a wrong path which, instead of leading to a system of values in which the enforceable criminal sanctions for an offence would reflect its gravity, leads instead to a distorted social and judicial system in which parties to proceedings might actually attempt to prove that they have committed a more serious criminal offense in order to obtain a less severe sanction. This situation is best expressed by an attorney who has represented several defendants before the Court of BH, who said: "Think of the absurdity to which we have been brought, when we have to pray to God that our defendants are convicted of genocide, rather than of a crime against humanity!"[153] Finally, such a determination of the judicial truth which may not be motivated solely by the facts about a particular event, but also by other factors related to all of the above disorders, could affect the historical narrative about the nature of the crimes that took place in Bosnia and Herzegovina – a narrative which is an important element in the process of dealing with the past.

151 Daily *Oslobođenje*, November 19, 2013. "Victims outraged about the release of war criminals. This is a reward for the genocide, the mothers will be moving out Srebrenica for fear of retaliation" (caption: "The victims of war crimes and genocide in Bosnia and Herzegovina shocked by yesterday's decision of the Court of BH to suspend the execution of the sentence for ten convicted war criminals").

152 *Ibid.*

153 Statement by attorney Miodrag Stojanović in the article "The absurdity of Justice in BH: The heavier the crime, the more lenient its sentence," slobodnaevropa.org, March 8, 2014, accessed March 10, 2014.

The Media and Denial

Dejana Nešić

And it seems to me that this is the only principle of our discursive (as well as literary-cultural) patriotism left today: not to think anything, to skew the facts, misunderstand the most basic truth, spread lies, renew the cult of empty phrases in short, to do everything that opposes even the most primitive taste of common sense.

Miroslav Krleza, "Književna smotra" (the opening of Dubravka Ugresic's novel *The Culture of Lies* [*Kultura laži*] Zagreb: Arkzin, 1996)

About genocide.

In the summer of 1995[154], the army of Republika Srpska entered Srebrenica, a town in eastern Bosnia and a zone then protected by the United Nations. Within only a few days, the army had killed more than 8,000 Bosniak men and boys. Nine years later, the Chamber of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY), at the trial of General Krstic, defined the massacre as genocide.[155]

The political and military leadership of the Bosnian Serbs planned to expel from Srebrenica the Muslim population, and to kill all able-bodied men from Srebrenica. On July 10th and 11th, 1995, between 25 and 30 thousand Bosniak Muslims, mostly women and children , but also men from the enclave, fled the Bosnian Serb army to Potocari near Srebrenica, where the UN base was located, seeking protection from UN forces. At the same time, having decided not to entrust themselves to the mercy of the Serbian military forces, some 15,000 Muslim men left the territory of Srebrenica, in an attempt to reach the territory under the control of the Bosniak army. In the few days that followed, the Bosnian Serb army first separated about 1,000 men from the women and children in Potocari, allowing the women and children to go to Tuzla; then they captured 6,000 men from the column that was trying to reach Bosniak territory. The systematic mass murder of captured Bosniak men and boys began on July 13th and continued until the end of the month of July in 1995. Their bodies were buried in various locations throughout the territory

154 The war in Bosnia lasted nearly four years, from 1992 to 1995, and resulted in nearly 100,000 dead and missing, and about 2 million refugees and displaced persons. Concentration camps were set up throughout the entire territory of Bosnia and Herzegovina, and in them men, women and children were held captive, kept in the most inhumane conditions, constantly subjected to cruel treatment, torture and indiscriminate sexual violence.
In eastern Bosnia, the area that borders Republika Srpska, ethnic cleansing of the Bosniak population was carried out with the intention of expelling Bosnian Muslims, even though they were the majority population in the major municipalities of this area. In the towns of Visegrad and Srebrenica, where Bosnian Muslims constituted more than 60% of the population before the war, almost none remained after the war in 1997.

155 *Prosecution v. Radislav Krstic*, Appeals Chamber, April 19, 2004, IT-98-33-A.

of Eastern Bosnia under the control of the Bosnian Serbs. In the ensuing months, in an effort to conceal the evidence of the crime, many mass graves were exhumed with the intention of burying the bodies in different secret locations. For these crimes, a number of military and political leaders of the Bosnian Serbs were prosecuted and convicted before the ICTY. However, some high-ranking military commanders and political leaders from Serbia were also accused of the Srebrenica genocide, notably Slobodan Milosevic, former President of Serbia and Yugoslavia, and Momcilo Perisic, Chief of Staff of the Yugoslav Army.

In addition, in 2007, fourteen years after the genocide, the International Court of Justice at the Hague, acting on the case submitted by Bosnia and Herzegovina against Serbia and Montenegro for the attempted extermination of the Bosniak Muslim population of Bosnia and Herzegovina, found that although Serbia was not directly responsible for the genocide in Srebrenica, nor had participated in it, it was responsible for having failed to prevent it, and for having failed to cooperate with the ICTY in punishing the perpetrators of the genocide. The court concluded that Serbia was in breach of the Convention on the Prevention and Punishment of Genocide.

The background and reasons for the adoption of the Declaration.

In January 2009, the European Parliament adopted a resolution calling on EU institutions to mark the anniversary of the Srebrenica genocide by declaring July 11th Srebrenica Memorial Day throughout the European Union, encouraging the Western Balkans countries in particular to do so. Following this initiative, beginning in 2010, the former President of Serbia, Boris Tadic, proposed to the Government of the Republic of Serbia the adoption of a declaration that would condemn the crimes committed in Srebrenica. The declaration was discussed at the meeting of the Cabinet on March 30, 2010.

It is not surprising that this proposal came at the time it did. Serbia's lack of commitment in its cooperation with the ICTY, coupled with its unwillingness to arrest the remaining indictees at large, were a serious step backwards in the process of the country's European integrations. Serbia's cooperation with the Hague Tribunal was of primary importance for the Netherlands, which had previously blocked the continuation of Serbia's process of Euro-integration while the majority of the most wanted indictees were still free – in particular, Ratko Mladic and Radovan Karadzic. Although the Stabilisation and Association Agreement on (SAA) on trade and trade-related matters between the EU and Serbia was signed in Luxembourg in April 2008, the Dutch froze the SAA agreement with Serbia because Ratko Mladic had not been arrested. However, concerns about the growing nationalism that Serbia's democratic government began to encounter inspired the majority of European countries to allow Serbia's visa regime with the EU to be relaxed in December 2009. After that, in late December 2009, Serbia applied for membership in the European Union. The next step in the process of Serbia's integration into the EU was for the EU member states to ratify the Stabilization and Association Agreement in 2010.

About the Declaration.

The draft declaration condemning the crimes committed in Srebrenica was composed following the decision of the International Court of Justice on the genocide committed in Srebrenica in the case *Bosnia and Herzegovina vs. Serbia and Montenegro* in 2007. Additionally, the draft of the Declaration was in keeping with Serbia's obligation to respect the international human rights conventions it had ratified. The reasons for the adoption of the Declaration were also represented as Serbia's moral obligation to its future generations.

In the Declaration, which was adopted with the minimum majority (of 250 deputies, 127 voted for its adoption), the Parliament of the Republic of Serbia "condemns in the strongest possible terms the crimes committed against the Bosniak population of Srebrenica, as established in the judgment of the International Court of Justice," expresses sympathy and regret, and apologizes to the families of the victims for Serbia's failure to do everything in its power to prevent such a tragedy. The Serbian government also emphasized the importance of the arrest of Ratko Mladic, the Bosnian Serb Commander of the Army at the time, and of his prosecution before the ICTY, and pledged its full support to the institutions with a mandate to prosecute those responsible for war crimes. The Serbian deputies expressed their expectation that their counterparts in the region would condemn the war crimes committed against Serbs, apologize and express regret to the families of Serb victims. In addition, the Declaration calls on all sides of the conflict in Bosnia and Herzegovina, as well as other post-Yugoslav states, to "continue the process of reconciliation and of strengthening the conditions for cohabitation, based on the equality of nations and full recognition of human and minority rights and freedoms, to ensure that the

crimes will never be repeated."[156]

While the international community rushed to praise Serbia for the Declaration, the region was not as welcoming. First of all, the victims of the Srebrenica genocide were not happy with the text of the Declaration, because it omitted to deploy the explicit term "genocide," having replaced it with the word "crime."

Secondly, some groups, especially in Serbia and Republika Srpska, one of the two entities in Bosnia and Herzegovina, criticized the Declaration for its singling out the Srebrenica genocide and separating it from other crimes, especially those committed against the victims of Serbian origin. This revealed a deeply polarized society, still divided over their heavy war history and the heritage of the crimes committed during the 1990s.

Definition.

This paper sets out to present the reports from the daily newspaper *Blic*[157] before and after the adoption of the Declaration on Srebrenica on March 31, 2010. The aim of the paper is to explore the level and the extent of the denial in the reports that deal with this important act of the Serbian Parliament in the context of a society in transition, such as the Serbian, dealing with the past following the war of the 1990s. The results of the analysis presented here form the basis for an insight into the way in which the said newspaper monitored and reported on the adoption of the Declaration. In addition, the analysis includes the *Glas javnosti* daily, because the author felt that some of its texts were designed to obscure the importance of the adoption of the Declaration and distort its intentions and consequences. The aim, therefore, is to determine the relationship of the media and journalists, agents of a socially responsible profession, toward achieving transitional justice through fair and accurate reporting.

Introduction.

If "journalistic objectivity is understood as adequacy of the news in relation to the reality it aims to reconstruct, and as the ability to convey the events as they occurred,"[158] the question is, why does the discourse of journalism in Serbia "pander" to public opinion, displaying an attitude that can be defined as the legacy of the 1990s? Journalists' awareness of the existence of a public discourse of denial among their readership, as the consequence of a particular social tendency, and the public's unwillingness to deal with reality, is a prerequisite for journalistic ethics, essential to the credibility of professional journalists working in the public interest.[159] While John Merrill does not exclude objectivity and fairness, but treats them, nevertheless, as individual virtues, he also acknowledges the sole responsibility that "a free and rational journalist determines for himself" – that is to say, the responsibility of "a free person in a free society." That seems to be the only way to achieve journalistic responsibility as it gets defined in and by democratic pluralism.[160] The activity of the media forms one of the main conditions contributing to the public expression of denial. Should not denial be counterbalanced by media coverage of and reports on war crimes, war crimes trials, and the initiatives related to dealing with the wartime past? "In this regard, the press and the media should be considered as 'the defining factors' of reality, rather than as a simple and straightforward mirror."[161] Would not the manipulation of the public through editorial policies contribute to preserving a continuation of the past, the misdeeds of which these media are an inseparable part? Past atrocities are unambigouously correlated with the media and their disinformation activities, their warmongering and hate speech. In contemporary politics, it is believed that the media, although conceived of as open and free, must be under tight control.[162] The problem of dealing with the past is one that is left to our conscience, and that is awakened when we care and want to know in what kind of

156 The Declaration of the National Parliament of the Republic of Serbia, available at: http://www.parlament.gov.rs/%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8/%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B0-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0/%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0-%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0/%D1%83-%D1%81%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%B2%D1%83-%D0%BE%D0%B4-11-%D1%98%D1%83%D0%BD%D0%B0-2008.1535.html.

157 *Blic* has been selected because it is the most popular daily newspaper Its editorial politics satisfy the needs for information of those who would profile as ordinary citizens of Serbia – i.e. those who read dailies and cultivate, to some extent, a critical social attitude; Dubravka Valić Nedeljkovic, "Reality show u digitalnom ključu" [Digital Reality Show], *Medijski dijalozi,* No. 12, Vol. 5.

158 Daniel Korni, *Etika informisanja*[*The Ethics of Information*], „Clio", Belgrade, 1999,p. 77.

159 The journalistic profession is objective, while the principles of journalistic reporting are honesty, correctness, and relevance. (Daniel Korni, *Etika informisanja,*"Clio", Belgrade, 1999.)

160 John C. Merill, *The Imperative of Freedom*, "Hastings House", New York, 1974.

161 Daniel Korni,*Etika informisanja*, „Clio", Beograd 1999, p. 78.

162 Noam Čomski, *Kontrola medija [*Noam Chomsky, *Media Control]*, „Rubikon", Novi Sad, 2008, p. 7.

society we wish to live – these are important requests if we want to understand our own society.[163]

When it comes to society, "reconciliation with the past" requires one to know what exactly happened and that it be openly admitted. This recognition is knowledge that has become officially sanctioned and entered the public discourse. Whether acknowledgement of the past happens, and in what form it will be presented, depends on the nature of the previous regime, what remains of its power, the way in which the social transition takes place and the nature of the new society. However, there are other reasons for the suppression of the past and the promotion of cultural amnesia.

Analysis.

It is important to note that in the weeks before and after the vote on the Declaration on Srebrenica in the Serbian Parliament, this particular news outlet did not stop addressing the topic (except on Wednesday, March 24, 2010, when it did not report on it at all). All the texts, which were mainly reports by the journalist Gordana Susa – although there were news items, as well as one comment – came out in the newspaper section titled "Politics," on pages 2 and 3, immediately following the title page, which shows the editorial board's awareness of the importance of this topic. (Susa's article entitled „Na način i u ime načina" ["In (the Name of) This Way"], Sunday April 3-4, 2010, was about the arrest of the activists of the Youth Initiative for Human Rights for the spraying of the graffiti "That Hard Foreign Word Genocide" at the plateau in front of the Parliament, an act testifying to the broader social context at the time of the adoption of the Declaration.) However, almost all of the texts mention the Declaration in the context of the current political parties' possible winning and "counting" of votes, as well as of the statements of their leaders and whether they would vote for or against the adoption of this document. This particular news outlet primarily focuses on the politicians' discussions about the majority vote on the Declaration, much more than it does on the very essence of the document. It would seem that such reporting carries a dose of sensationalism, rather unsuited to the seriousness of the topic itself and at a level beneath the task of journalism.[164]

One of the most illustrative cases is certainly the article published on Thursday, April 1, 2010, one day after the Declaration had been adopted, with the shocking headline: "The Government has Blackmailed the Public Service." According to Aleksandar Tijanic, Director of the Serbian television and radio public service, the RTS was blackmailed because, as he says, "the adoption of the Declaration [seemed to have been] up to us." Apart from trying to show how the government had attempted to influence his editorial policy, Tijanic's shameful excuse tried to point out to us that the broadcasting of the Champions' League takes precedence over the conviction of the war crimes in Srebrenica. Because of the profit brought by the popularity of soccer matches, the RTS felt threatened by having been "obliged" to provide a live broadcast of the Parliamentary session on the adoption of the Declaration on Srebrenica, which was followed in the evening by some 1.781 million people,[165] overlooking that it is the duty of the RTS to do so, both morally and professionally.

As a counter-example, and a somewhat brighter "exception" in its reporting, *Blic* published an article on March 31, 2010, entitled "Condemnation of the Crime as Bargain."[166] The article informed the readers that, in order to adopt the Declaration on Srebrenica, the ruling majority "traded" certain interests. The text goes on to claim that "the text of the Declaration has not yet been adopted or changed, although some MPs yesterday afternoon waited for a signal from the state to have the judgment of the International Court of Justice included in the Declaration with the insertion of the term 'genocide'."

The author believes it is useful to cite an obvious example of media denial – the daily *Glas javnosti* seems to have gone farthest in this endeavour of denial, although the author will not analyze its coverage in full. On the eve of the adoption of the Declaration on Srebrenica, this media outlet published an article headlined "Srebrenica's Identity Card," in which the author, Milivoje Ivanisevic, a writer and researcher of war crimes in Bosnia and Herzegovina, as he states in his introductory remarks, outlines the chronology of the events in Srebrenica that preceded the genocide. His introduction first presents the author's intention to contradict the truth of

163 Noam Čomski, *Kontrola medija*, „Rubikon", Novi Sad, 2008, p. 30.

164 For illustration and evidence of this, see the headlines in the daily *Blic* in the period in question, included at the end of this paper.

165 According to AGB Nilsen, "this viewership is three times larger than Parliamentary sessions ordinarily attract, which only testifies to the level of public interest for this particular topic".

166 The subtitle of this text was 'Palma attained a right to dual position, SPS text on condemnation of crimes against Serbs, and Bosniaks insisted on genocide'.

the ICTY judgment, according to which the crime committed in Srebrenica was genocide; he then endeavors to demonstrate his own private position, according to which what is at stake is a war crime rather than genocide. The author's intention, running through the text, is obvious: the killing of the Bosniak population is depicted as being the result of the suffering of the Serbian population in the surrounding Serbian villages. This would necessarily "justify" and certainly minimize the crime itself. The title of Ivanisevic's article – "The suffering of Serbs in April 1993" – supports this thesis. In the sections entitled "Criminals Declared Victims" and "Murderers among the Buried Ones," the author appends a list of casualties, with an explanation that most of them are in fact members of the Bosniak army, men killed as combatants, rather than as innocent civilians. The title "The Invisible Protector" points towards the British physician Simon Mardel from the World Health Organization, who, according to the author's findings, had published a false pamphlet about twenty to thirty people dying in Srebrenica every day. Numerous texts in the print-off point to alleged violations of the Geneva Convention by the Bosniaks, while, according to the author's allegations, the Serbian side always respected the rules and customs of war and the truce. In the political discourse, this is an example not only of the so-called *denial of implications*[167] (what happened was justified, because it is a consequence of some cause), but also of the *denial of interpretation*[168] (something completely different happened – the author points to the fact that there were fewer victims than originally stated and pronounces these victims guilty). It is also the *denial of the existence of the victim*[169], because of the Serbian people's internalized, centuries-long sense of their own victimhood. Hence the sense that "they started it all," or that "they got what they deserved," which shifts the blame to the injured, becomes the official justification of the crime. The defense is almost historical: the current victims were the previous offenders.

For years now we have been witnessing the attempts in the official discourse to ascribe responsibility "to named or unnamed forces that ostensibly have nothing to do with the government and are outside of its control."[170] Political discourse invokes the so-called paramilitary forces, whose effects were beyond the control of the state. Creating the conditions for democracy and legitimacy involves looking back in order to disrupt a public discourse used to justify silence and indifference.[171]

The wider social context.

To understand professional journalism properly, one should ask a series of questions: What about the social truth that should result from the interaction of opposing views about the past? Where is the media coverage of the "personal truth" – the story of silenced victims, the subjective experiences of people who have remained silent? "The culture of denial encourages a collective turning of a blind eye, failure to investigate crimes and their normalization as something that belongs to the rhythm of everyday life."[172]

And finally.

The aim of journalism is presenting the factual truth. This means accurate and objective information about certain events and certain people: what exactly happened, to whom it happened, and where, when and how. In addition to this individual level, there is the social level, which involves describing the context, as well as recording the causes and patterns of human rights abuse: an interpretation of the facts designed to undermine any denial of the past. Further, this means disqualifying false information once accepted as truth.[173] Given that Srebrenica has been the subject of much speculation in the domestic public, starting from the collective bidding about the number of victims, to "the accusations against the accusers,"[174] i.e. the attacks on foreign critics as being biased and expressing double standards and therefore depriving them of any right to interfere (as in the predominantly negative attitude of the public to the Hague Tribunal and to the necessity that the perpetrators of serious war crimes be held accountable for them), and then on to "the invocations of higher loyalty."[175]

167 Stenli Koen, *Stanje poricanja [*Stanley Cohen, *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering]*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, p. 162.

168 *Ibid.*

169 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, p. 172.

170 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, p. 170.

171 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, p. 342.

172 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, p. 159.

173 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, p. 326.

174 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, p. 154.

175 Stenli Koen, *Stanje poricanja*, "Samizdat B92/Edicija REČ", Beograd, 2003, p. 155.

Public denial belongs to the past: all the techniques of neutralization, rationalization, and making of excuses, and all the cliché observations should be condemned. One reason for this is the discovery of truth as a moral value in itself. An important additional reason is the vulnerability of the victims, especially for the families and friends of the victims.

Lustration and criminal penalties for warmongering journalists did not follow after October 5th in Serbia. This was a clear message that lies and hatred are socially desirable. Following October 5th, the media generally became tabloidized, and hate speech was privatized. The failed expectations were accompanied – though with occasional exceptions - by cover-ups and the denial of crimes.

The "crude" media are not capable of critically addressing the past. They therefore avoid social taboos such as war crimes and genocide, and do not even try to take a professional stance. In Serbia, there is no real critical public, which is why the public and private discourse constantly recycles the same old topics. Censorship (what the so-called elite wants the citizens to know), self-censorship, internalized and unchallenged self-victimization, stereotyped images created by the media in the 1990s, and the still dominant nationalist ideology – all these are the reasons for the lack of free and professional media, as well as for our inability to create a better and more prosperous society.

Before I finish, it is important to look at several statements by Serbian officials on Srebrenica, in order to better understand public opinion in Serbia on this issue. The adoption of the Declaration was preceded by the actions of individual officials and representatives of state institutions, such as the act of public apology by the then president of Serbia, Boris Tadic. And while these acts could have been, and to some extent were, interpreted by the local and general public as efforts by private rather than official individuals, they nevertheless represented an act of symbolic reparation. The question remains as to the effects and scope of the words of regret uttered by the highest officials. Why is it that they no longer carry the weight and the significance of Willy Brandt's gesture from the 1970s, when he knelt down to apologize for Hitler's victims?

In 2004, during his first term as Serbian president, Tadic initially put forward the view that "the denial of genocide and crimes constitutes an integral part of any democratic debate and is the constitutionally guaranteed right to freedom of opinion and expression."[176] However, on July 10, 2010, Tadic visited the Memorial Center in Potocari, and described his journey to Srebrenica as "an act of reconciliation and a building of bridges between the nations." On April 17, 2010, while still president, Boris Tadic published an article entitled "Apology for Srebrenica", as part of the "Thoughts" section in one of the best-selling newspaper in the United States, *The Wall Street Journal*, which was republished by the Croatian news agency HINA.[177]

Boris Tadic apologized twice: the first time in 2004 in Sarajevo, and then in 2007 in Zagreb. Tadic's visit to the commemoration in Srebrenica represented his most radical personal gesture, while the adoption of the Declaration on Srebrenica by the Parliament of the Republic of Serbia, regardless of the fact that it managed to omit the word "genocide," is nevertheless considered the greatest collective apology to Bosnia and Herzegovina.[178]

After Boris Tadic, the new President of Serbia apologized for Srebrenica. In late April 2013, President Tomislav Nikolic in the TV show "Interview 20" on Bosnian BHT, apologized for the crimes committed by individuals against Bosniaks in the name of Serbia and the Serbian people. Nikolic said he "cannot describe how horrified [he] feel[s] when one mentions Srebrenica." According to him, Srebrenica is a synonym for serious crime committed by some members of the Serbian nation, for which he has deeply apologized on several occasions.[179] In this same show, he said, however, that "genocide has to be proven." Tomislav Nikolic also asserted that "everything that happened in the former Yugoslavia [during the wars] had the characteristics of a genocide." His apology

176 Available at: http://balkans.aljazeera.net/vijesti/pocetak-kraja-negiranja-genocida; visited January 26, 2014.

177 Available at: http://banjalukain.com/mediji/izvinjenje-za-srebrenicu-u-vol-strit-zurnalu; visited January 26, 2014.

178 Available at: http://www.slobodnaevropa.org/content/balkan_zrtve_ratovi_izvinjenja_izetbegovic_tadic/2208585.html; visited January 26, 2014.

179 "I kneel and ask for forgiveness for Serbia for the crime committed in Srebrenica. I apologize for the crimes committed in the name of our country and our people by any individual from our nation. I apologize and ask forgiveness for every sin done by a member of the Serbian people in a time in which he forgot the human qualities, which separate us from the animals. I do not expect anyone's apology for the crimes committed against Serbs, but I do apologize for the crimes committed by any individual from our nation," Nikolic said on that occasion.Available at: http://www.youtube.com/watch?v=6U_Gr2w8230.

came after several unfortunate statements at the beginning of his mandate, which particularly resonated in the region.[180]

Leafing through the newspaper captions from the articles that accompanied the Parliamentary vote on the Declaration, one can clearly see that the then President of the Serbian Progressive Party, now the President of the Republic of Serbia, Tomislav Nikolic, was stating that the Progressives would not vote for the Declaration on Srebrenica if „it stated, even vaguely, that the Serbian people had committed any kind of genocide."

The general attitude of the Serbian public towards the genocide in Srebrenica eighteen and a half years after the tragedy can be effectively summarized as the absence of a systematic denial but relativization of the Srebrenica genocide, along with the lack of real will or power to make a step forward to confront the past. However, in the most central state institutions and in the media there is practically no room for an open denial of what happened in Srebrenica, which is in contrast to the earlier dominant position of the Serbian public.

Titles of cited newspaper articles:

Blic March 23 2010 –The Srebrenica Declaration to be adopted on March 30, caption: Not a word about the second declaration

Blic March 25 2010 –The Parliament on Srebrenica: Number of votes throws condemnation backstage

Friday, March 26 2010 –SNS will not vote for the Srebrenica text; Looser Slavica Djukic Dejanovic, President of the Parliament: Draft of the Srebrenica Resolution is the product of a compromise rather than a desire to condemn the horrific crime in a decent way; Readers comment

Saturday, March 27 2010 –Nikolic: Kostunica seeks excuses for non-cooperation (interview) – I will ask the Presidency of my party to decline to vote for the Srebrenica resolution; Readers comment

Sunday, March 28 2010 –Cold: Tomislav Nikolic, President of SNS – the Progressives will not vote for the Declaration on Srebrenica if "it has stated, even vaguely, that the Serbian people has committed any kind of genocide."

Jovanović: Srbiji treba istina (agencijska vest preuzeta sa Foneta); Vesti: Srebrenica u proceduri; Dodik: Rezolucija neprihvatljiva [Serbia needs the truth (agency news from Fonet); News: Srebrenica to be considered; Dodik: Resolution Unacceptable]

Monday, March 29 2010 –Serbian Parliament on Srebrenica on Tuesday – Declaration may be supported by SNS

Tueday, March 30 2010 –Parliament to decide on the Srebrenica Resolution today – Narrow majority to condemn the crime

Wednesday, March 31 2010 –Parliamentary Debate - Condemnation of the Crime as Bargain

Thursday, April 1 2010 –The state to pay damages to UEFA for failure to broadcast the Champion League

Tijanić: Government blackmailed the public service; caption: Million and a half watched Parliament session; Reactions to the adoption of the Declaration

Friday, April 2 2010 –Winner: Boris Tadic, President of Serbia – on his initiative, the Serbian Parliament finally adopts the Declaration which condemns the crimes against Bosniaks in Srebrenica; Looser: Slavica Djukic Dejanovic, President of the Parliament

Weekend Edition, April 3-4 2010 –News: Djukic-Dejanovic – Declaration won't damage RS; SNS – Bad consequences; Gordana Susa: "In (the Name of) This Way"; Looser: Dragan Markovic Palma, leader of Unified Serbia: Conditioned the adoption of the condemnation on two positions; Blic hit – Ivica Dacic: Crimes have only one nationality – the criminal

Monday, April 5 2010 –Parliament about the crimes against Serbs: New declaration in June the latest; News – Štrbac: Declaration for all crimes

Tuesday, April 6 2010 –International crisis group on the Srebrenica Declaration: Condemnation of the crime proof of Serbia moving forward; Readers comment: New declaration by June.

180 Available at: http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1312408/Nikoli%C4%87+se+izvinio+zbog+Srebrenice.html; visited January 26, 2014.

Transitional justice in Bosnia and Herzegovina: Right to truth

Denis Puteš

War in Bosnia and Herzegovina

War in Bosnia and Herzegovina is the widely accepted title for the international armed conflict on the territory of Bosnia and Herzegovina, which was conducted from October 1st, 1991 until December 14th, 1995. The parties to the conflict were the Republic of Bosnia and Herzegovina and the self-proclaimed Serbian and Croatian entities within Bosnia and Herzegovina, which is to say, the Republic of Srpska and the Croatian Republic of Herceg-Bosna, who were supported by the then Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Croatia.

All three conflicting parties have different titles for the war and consider different dates as its starting point. The Croats call it the Homeland War, and consider that it started on October 1st, 1991 when the Yugoslav Peoples Army (JNA) destroyed the Croat village of Ravno in East Herzegovina. The Serbs call it the Defensive Patriotic War, and consider March 1st, 1992 as the date of its outbreak -that is, the attack on a wedding parade during which the groom's father (the best man) was killed, in Baščaršija, Sarajevo. The Bosniaks call the war the Serbian Aggression on Bosnia and Herzegovina, and consider April 1st, 1992 as the day it broke out, with the attack of the Serbian paramilitary forces on the city of Bijeljina and the first slaughter of the Bosniak population. April 6th, 1992 is, also, sometimes considered to be the beginning of the war, since that is when Sarajevo was first attacked.

The war was caused by the breakup of the Socialistic Federal Republic of Yugoslavia (SFRJ), and was perceived as a new episode of Serbian aggression. After Slovenia and Croatia stepped out of the Socialistic Federal Republic of Yugoslavia during 1991, the multi-ethnic Socialistic Republic of Bosnia and Herzegovina, its population at that time consisting of Bosniaks (44%), Orthodox Serbs (31%) and Catholic Croats (17%), voted in the referendum held on February 29thand March 1st, 1992 for separation from the SRFJ. The decision was rejected by the Serbian political representatives, the Serbian Democratic Party (SDS), who boycotted the referendum and prevented it from happening in some parts of the country – above all, in the Republic of Srpska of BiH, which came into existence in January that same year. After the declaration of independence (the EU and USA recognized the Republic of Bosnia and Herzegovina on April 6th and April 7th, and the country was admitted to the membership of the UN on May 22nd) Serbs from Bosnia and Herzegovina, who were supported by the Serbian government and the Yugoslav Peoples Army (JNA), mobilized their forces within the Republic of Bosnia and Herzegovina, with the aim of conquering as much territory as possible in order to declare it Serbian territory. This soon turned into a grand nationwide Serbian aggression, which was accompanied by the ethnic cleansing of Bosniaks in Podrinje, Croats in Bosanska Posavina and Bosniaks and Croats in Bosanska Krajina.

In the beginning, that was a conflict between the Serbian forces on one side, mainly organized in the Army of the Republic of Srpska (VRS), and, on the other side, the Croat forces in the Croatian Defense Council (HVO) and the majority Bosniaks in the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina (ARBiH). Therefore, two parties existed at the

time – the Serbian aggressor and the forces that were defending BiH: Croats and Bosniaks. Later, towards the end of 1992, the Croat-Bosniak war broke out, which started spreading to the north and middle parts of Herzegovina. With the agreement signed in Washington on March 18, 1994, the Federation of Bosnia and Herzegovina, which renewed the alliance between Bosniaks and Croats, came into existence. During joint operations, where the Croat army played the key role, great parts of West Bosnia were liberated. In addition to this conflict, after Fikret Abdić took over control in Velika Kladuša in September 1993, another conflict, between the so-called Autonomous Province of West Bosnia and the ARBiH broke out; it lasted until 1995.

After the Srebrenica genocide and the massacre in Markale, the North Atlantic Treaty Organization (NATO) conducted an intervention in the form of 'Operation Deliberate Force'; they bombed important positions of the Army of the Republic of Srpska, which was, together with the liberation of Bosnia, a key element in ending the war. The war ended with the signing of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina on December 14th, 1995 in Paris. The peace negotiations held in the city of Dayton, in the U.S. state of Ohio, finished on November 21st, 1995. These successful negotiations are best known as the Dayton Agreement; it contains the Constitution of Bosnia and Herzegovina which regulates Bosnia and Herzegovina today.

The war was marked by violent attacks, intrusive and excessive shelling, ethnic cleansing, concentration camps, mass slaughters and rapes. Events such as the siege of Sarajevo and the Srebrenica genocide became symbols of this war. According to the most recent reports, around 100,000 people were killed during the war, and 2,200,000 were displaced, which makes it the bloodiest conflict in Europe since the end of the Second World War.

Transitional justice in BiH

What is transitional justice?

Transitional justice[181] is a field of study which deals with the methods for treating past violations of human rights in societies undergoing transition; it is one of the most important instruments in the process of democratization, since it can function as an effective catalyst of post-conflict reconciliation and stabilization.

Transitional justice encompasses the ways in which societies undergoing transition from authoritarian regimes to democracy and from war to peace, deal with their legacies of gross and systematic violations of human rights.

Transitional justice if often confused with international justice and criminal prosecution; however, transitional justice has goals that go beyond mere trials of perpetrators of war crimes. Its main goal is to establish peace and help democratization on its way to reconciliation and the healing of the society.

According to the International Center for Transitional Justice[182], the mechanisms of transitional justice include:

- establishing the responsibility of the persons who violated human rights in the past, through prosecution and out-of-court forms of investigation (such as truth-seeking mechanisms);
- reparation for the victims and endeavours to satisfy their needs;
- transformation of the security system, so that perpetrators of crimes can be held responsible for the violations of human rights they committed in the past, as well as the possible removal of those persons from public institutions, and
- reform of public institutions in order to prevent recurrence of past human rights violations.

The implementation of transitional justice in BiH

Bosnia and Herzegovina is facing a double transition, meaning that the current transition in Bosnia and Herzegovina is from one political system to another[183], as well as a transition from war to peace. Transitional justice is part of conflict prevention, as well as part of the post-conflict recovery after the fall of one regime and the end of the war, which happened simultaneously. However, the establishment of justice and peace in BiH is proceeding very slowly. One of the reasons is the fact that the forces from the past still have

181 Mark Freeman, ''What is Transitional Justice?", in: *Forum for Transitional Justice 1* (2007), p. 7-9.

182 The International Center for Transitional Justice (ICTJ) is a non-government organization which supports and strengthens the initiatives for dealing with the past in post-conflict countries – read more www.ictj.org.

183 The transition from totalitarianism/autocracy to democracy.

strong political, military and police backing, which they use for numerous systematic blockades[184]. Likewise, the number of perpetrators and victims of war crimes is too high for the criminal justice system of BiH to prosecute successfully. With the increase of general crime, the number of legal issues is increasing as well, which is additionally straining the work of the courts and the prosecution.

Dealing with the past in BiH is of strategic importance for the further development of the BiH society. Previous mechanisms of transitional justice in BiH were mainly implemented through the activities of international institutions and the Office of the High Representative (OHR). On BiH's Euro-Atlantic path, this job has to be taken over by home companies, primarily because this would be in the interest of the citizens of BiH. The Ministry for Human Rights and Refugees of BiH has been implementing the "Transitional Justice Strategy for BiH 2012-2016" as one of the key prerequisites for the development of a stable future in Bosnia and Herzegovina[185]. Goran Šimić, PhD, a member of the expert group that worked on the development of this strategy, as well as an expert in transitional justice, has said that, "the strategy itself contains all known mechanisms of transitional justice, except for the trials for war crimes, since BiH already has a strategy with this regard"; and he added, "this document foresees out-of-court truth-seeking about the events that took place in Bosnia from 1992 until 1995, mechanisms of reparations for victims and their rehabilitation, as well as the erection of memorials." He also added that "plans, which include institutional reforms aimed at reviewing and examining officials on all levels and establishing institutions which would enjoy general and widespread public trust, especially in the areas where exiled persons have returned, are underway.[186]

The mechanisms of transitional justice in BiH

BiH has four fundamental mechanisms of transitional justice:

- ✓ Criminal justice
- ✓ Reparations
- ✓ Institutional reforms
- ✓ Truth-seeking

1.1. Criminal justice

The prosecution of war criminals is the main mechanism of transitional justice. It establishes the responsibility for war crimes, and establishes justice for the victims, as well as judicial justice. War crimes trials are supposed to discourage potential perpetrators and strengthen confidence in the justice system and the rule of law. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY)[187] was established in May 1993; the first trials started in 1994, and by the end of 2009, 98 persons had been prosecuted in the name of BiH. In 2004, a special department for war crimes was established for the Court of Bosnia and Herzegovina and the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina. On a local level, before cantonal and district courts and the Court of Brčko District, a number of cases have been initiated and completed. By the end of 2009, 135 persons had faced charges before the Court of Bosnia and Herzegovina, 142 persons before cantonal courts in the Federation of Bosnia and Herzegovina, 62 persons in front of the district courts in the Republic of Srpska, and before the Court of Brčko District, 8 persons[188].

1.2. Reparations

Reparations indemnify the victims and their families; they also help restore victims' trust in their country and promote reconciliation and social solidarity. However, BiH does not have a unanimous policy as regards reparations. Previous reparations in BiH have been implemented in the form of fees, through administrative provisions contained in the laws regulating the status of civilian and military victims of war, which were passed at the level of the entities, and with the return of property, by implementing Annex VII of the Dayton Agreement. There are several different forms of reparations, for example, reparations on the level of the

184 Working blockades (financial blockades, the destruction or the cover-up of documents, threats to witnesses and victims) and corruption.

185 Available at: www.mhrr.gov.ba.

186 Šimić about the Transitional Justice Strategy in BiH, July 2013, available on: http://www.javno.ba/slajd/imi-o-strategiji-tranzicije-pravde-u-bih.html.

187 The International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, established by the United Nations and headquartered in Hague - www.icty.org.

188 The Research and Documentation Center in Sarajevo, "Who is being prosecuted before the courts in BiH?", the last official research on the number of persons indicted for war crimes before all the courts in BiH and ICTY, www.idc.org.ba.

Law[189], or reparations based on court decisions[190]. There are also symbolic reparations and memorials. Symbolic reparations usually consist of apologies made by perpetrators, or apologies made in the name of perpetrators for different wrongdoings[191]. Memorials usually consist of monuments as forms of remembrance of events from the recent war. Those monuments in BiH are usually dedicated to the members of the ethnic community that is building them. However, there are also some more specific forms of memorials, such as the Potočari Memorial Centre, built in remembrance of the victims of Srebrenica – although this monument is under the direction of the state, not the entity; and there are, for example, monuments in Sarajevo, which transcend the national character, e.g. the "Sarajevo Roses"[192].

1.3. Institutional reforms

Institutional reforms include two types of reforms, namely, vetting and lustration. Vetting is the investigation of the individual responsibility of employees in the institutions at the time of systematic human rights violations. Lustration is related to the establishment of the collective responsibility of members of one political party or institution.

Since the purpose of institutional reforms is prevention of further injustice, the removal of violent and corrupt officials from the public sector is supposed to be the first measure of this mechanism. Vetting and lustration in BiH were implemented by the European Union Police Mission (EUPM) and OHR. However, the implementation was not good enough – it was approached too lightly; as a result, some of the police officers who had worked during the vetting and lustration by the EUPM were later arrested and convicted of war crimes[193]. So far, none of the partiesor institutions have been prohibited from working, nor have they been declared guilty of the events which occurred in the recent war. One of the main reasons for this problem is the nonexistence of laws on vetting and lustration in BiH.

The Central Election Commission examines candidates for the parliament, along with SIPA,[194] which examines the wartime history of presidential candidates, potential ministers and deputy ministers in the Council of Ministers and numerous other institutions which have, to some extent, undergone certain reforms[195]. However, all of this seems insufficient, since we still have people with suspicious wartime histories within the institutions obstructing the work of these very institutions, and preventing further progress in BiH.

1.4. Truth-seeking

Truth-seeking represents a mechanism aimed at the establishment of facts. An important action of this mechanism is to establish truth-seeking bodies. Such bodies are called Truth Commissions. Truth Commissions[196] are provisional, investigative, non-judicial bodies, established by the states, focused on the victims, and with the authority to investigate and report on the key periods of human rights violations, as well as to propose forms of compensation for mass human rights violations and measures to prevent recurrence of such violations in the future. The main goal of these reports is to document war crimes and establish the truth about these events, including the names of the victims and perpetrators, as well as the number of the killed and missing.

189 The Law on Social Protection, Protection of Civilian Victims of War and Protection of Families with Children of the Federation of Bosnia and Herzegovina – adopted in 1999, Law on Civil War Victims of Republika Srpska – adopted in 1993.

190 The Human Rights Chamber formed in accordance with ANNEX VI of the Dayton Peace Agreement, as its first half, the second half being the institution of the Ombudsman for Human Rights. The Human Rights Chamber has been formed to solve appeals related to human rights violations. At the end of 2003 the Human Rights Chamber ceased to exist and all the appeals submitted to this forum by the end of the year were taken over by the Commission for Human Rights as of January 1st, 2004. It is under the jurisdiction of the Constitutional Court of BiH.

191 The public apology of the former President of the Republic of Srpska, Dragan Čavić, for the Srebrenica genocide, as well as the apology of the current member of the Presidency of BiH, Bakir Izetbegović, for all the crimes committed by the ARBiH.

192 "Sarajevo Roses" are the marks left on asphalt surfaces as a result of exploded shells, and filled in with red.

193 An example of a police officer fromPrijedor police station,who had been arrested at work for the crimes at *Korićanske stijene*, and later on convicted for this crime – *Report from the proceedings, in the Korićanske stijene case,* 2009.

194 SIPA is the BiH State Investigation and Protection Agency – *Report from the proceedings, in the Korićanske stijene case, 2009.*

195 HJPC – High Judicial and Prosecutorial Council of BiH: www.hjpc.ba, Institute for Missing Persons: www.ino.ba, Constitutional Court of BiH: www.ccbh.ba, Armed Forces: www.mod.gov.ba, OSA – Intelligence-Security Agency: www.osa-oba.gov.ba,

196 International Center for Transitional Justice, www.ictj.org.

A number of different truth commissions have been established around the world so far[197]. There have been several initiatives in BiH trying to establish the facts about the past war. We shall mention only those that have so far managed to produce some results, since the majority of such initiatives have not produced any. By the Decision of the Government of RS dated December 15th, 2003, the Commission for the Investigation of the Events in and around Srebrenica from July 10th to 19th, 1995was formed, which has produced a report on 7,779 missing persons in that period. Also, the BiH Institute for Missing Persons has been co-founded by the International Commission for Missing Persons and the Council of Ministers of BiH. One of the tasks of this Institute was to establish a unique data base on missing persons, in which all the lists of missing persons from all the parties to the war should be consolidated, as well as the lists of foreign organizations involved in the process[198]. However, the results of the consolidation of these lists have not been published to date, which makes it a subject to manipulation by all the sides concerned.

So far in BiH, estimating the number of victims in the past war has been a source of huge manipulation. One of the reasons is the fact that there are at least three truths on the conflicts in BiH, and in line with that, different versions of the number of victims. Those versions start with 25,000 victims and go as high as over 300,000. Both domestic and foreign sources have been discussing the potential number of victims. According to the 1997 research of professors Ilijas Bošnjanović and Arif Smajkić, the number of dead and missing is 258,000 people[199]. According to the 1996 research of Professor Murat Prašo, 328,000 persons were killed or went missing[200]. Vladimir Žerjavić has published data claiming that 220,000 persons have been killed in BiH– 160,000 Bosniaks, 30,000 Croats, and 25,000 Serbs[201]. In 1995, Bassiouni's Commission determined that there were around 200,000 killed and missing[202]. According to the 1995 research of Georgea Kenneyua, the numbers are between 25,000 and 60,000[203]. However, none of the researchers mentioned above have managed to offer what has been offered by the Research and Documentation Center in its research entitled *The Bosnian Book of the Dead.*

The BosnianBookof the Dead – Theright to truth
What is the Bosnian Book of the Dead?

This book, as is explained in the introduction, is „a monument to the people from Bosnia and Herzegovina who lost their lives or went missing during the war from 1991 to 1995. It is the only collective monument to victims and missing citizens of Bosnia and Herzegovina, irrespective of their religion and nationality."

The Research and Documentation Center of Sarajevo presented *The Bosnian Book of the Dead* in October 2012. The President of the RDC, Mirsad Tokača, has collected and published four volumes and over 4,000 pages of names of all the soldiers and civilians who lost their lives in the past war. According to his research, the total number of persons killed in BiH is **95,940**, 38,239 of whom were civilians, and 57,701, military. If we look at the ethnic structure, most of the victims were Bosniaks (62,000, 31,107 of whom were civilians), then Serbs (24,953, 4,178 of whom were civilians), and then Croats (8,403, 2,484 of whom were civilians)[204].

In addition to the basic personal data on the killed or missing persons, the data on the nationality, status (civilian or soldier), formation, date and municipality where the person was killed, have been given next to the name in the *Book*; which shows the complexity and difficulty of the research itself.

197 The most known and the most exceptional is the South African Truth and Reconciliation Commission.

198 International Committee of the Red Cross: www.icrc.org, International Commission on Missing Persons www.ic-mp.org.

199 I. Bošnjović and A. Smajkić, ''Population and demographic losses", in: *Social and Health Consequences of the war in Bosnia and Herzegovina*, Sarajevo, 1997.

200 M. Prašo, '*Demographic consequences of the 1992-1995 war*, „Most", Mostar, 1996, page. 93.

201 V. Žerjavić, '*Tragic Account*, „Globus", Zagreb, 1998.

202 In 1993, M. Cherif Bassiouni, Professor of Law at DePaul University in Chicago and the President of the International Institute for Human Rights, was nominated as the president of the Commission of experts for the research into the violation of international humanitarian law in former Yugoslavia, established on the basis of the Resolution of the Security Council.

203 G. Kenney, '*Bosnian Calculation*, „New York Times", 1995.

204 Mirsad Tokača, '*Bosnian Book of the Dead*', „Research and Documentation Center", Sarajevo, 2012.

Why this research?

A precise list of victims on the territory of Bosnia and Herzegovina had not been made, not even after more than ten years after the signing of the Dayton Agreement and the termination of the war. The state authorities were not capable of working on this, or there was not enough political will to do so. There have been two opposing opinions and rough estimates of the total number of killed or missing persons presented to the public. Instead of a dialogue, the manipulation of the numbers without the facts and extensive research, has represented an additional element of even greater disagreement, with a general heating-up of the negative political atmosphere. The constant statements of RS president Milorad Dodik denying genocide in Srebrenica and the number of victims[205], or the arguments between Milorad Dodik and Zlatko Lagumdžija, the Minister of Foreign Affairs of BiH, on the number of victims, are typical of the atmosphere in Bosnia and Herzegovina.[206]

The subject of the research

The subject of the research by Mirsad Tokača and the RDC is all the killed citizens of the Republic of Bosnia and Herzegovina, regardless of their nationality, religion or any other affiliations, as well as the missing persons whose mortal remains have unfortunately not yet been found. The research has been divided into two parts: in the first part, direct victims, and in the second, the indirect victims of the war. The notion "direct victims of war" includes killed and missing persons whose death or disappearance was caused by direct military or combatant operations such as shelling, sniper fire, rifle and machinegun fire, mines, arrests and abductions. The notion "indirect victims of war" includes persons who died owing not to circumstances that were directly connected to military or combatant operations, but indirectly connected to the war, such as death due to starvation, lack of medication, lack of medical help, and accidents due to handling of weapons.

The time period included in the research is the period from 1992 to 1995, with a retrospective view on 1991. The entire territory of Bosnia and Herzegovina has been covered, including all 110 municipalities according to the census and territorial organization of the state prior to the war.

The Aim of the Research

The Bosnian Book of the Dead has divided its aims between the overall and the specific.

The overall aims are as follows:

- to contribute to finding the truth about the scope and manner of death of all the citizens of Bosnia and Herzegovina in as accurate a manner as possible,
- to preserve the memory of the citizens who were killed during the period from 1991 to 1995,
- to determine the identity and circumstances of death of each killed or missing person individually, with as much data on the individual as possible,
- to contribute to the establishing of trust in Bosnia and Herzegovina,
- to decrease the area for manipulation and rough estimations on the total number of victims,
- to enable free access to the collected data and information, and free access and stimulus to the citizens for the correction of possible incorrectly determined facts resulting from the research, and in that way to improve the research itself.

The specific aim has been the wish to establish the details for each and every killed or missing person. Based on the list of victims' names and analysis of the data collected, the *Book* aims, with as much detail as possible, to recreate and determine the relations between direct and indirect victims of war, and to determine for all the victims: the chronological distribution of the murders or killings and disappearances of citizens for the state in general, the territorial distribution of the human losses (municipal-regional), the gender distribution of the victims, the age distribution of the victims, the war status of the victims (civilian or military), the approximate relation between the killed and the missing, the number of the killed and missing within the military formations, as well as the classification of the victims on the basis of their nationality.

205 Government of RS questions determined number of victims in the genocide in Srebrenica**,** April 20th, 2010 , *Radio Free Europe*, http://www.slobodnaevropa.org/content/republika_srpska_vlada_srebrenica_komisija_za_srebrenicu/2019416.html, available at: www.otvoreno.ba.

206 Dodik accuses Lagumdžija of increasing the number of victims on August 5th, 2013, vijesti.ba, available at: http://www.vijesti.ba/vijesti/bih/160090-Dodik-optuzuje-Lagumdziju-uvecava-broj-zrtava.html.

Critics of the research

The RDC and Mirsad Tokača have received numerous criticisms on account of their research, both from the Federation of BiH and from the RS. The biggest criticisms from the FBiH came from professor Smail Čekić, Director of the Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law of the University of Sarajevo, and were related to the methodology and the work of the RDC[207]. Čekić claims that the RDC is illegal and that they have taken data belonging to other institutions. Besides this, criticisms are also directed at the relation between civilian and military victims presented in the book. Professor Čekić warns that there were many who died as civilians, but they have been granted military status for various reasons, mainly because of the benefits provided for their families. Mirsad Tokača explains that he "decided to classify the killed on the basis of their legal status, without any intention of going further and researching into who was killed as a civilian and later on received the status of a soldier; since that could be a topic for the next phase of the research yet to be conducted".

On the other hand, the RS at first praised the work of the RDC and Mirsad Tokača because they had shattered "the Bosniak myth" of 200,000 killed Bosniaks. However, since *The Bosnian Book of the Dead* has been published, they have criticized it in various ways. Branislav Đukić, the President of the RS Prisoners of War Concentration Camps, has stated that this is a case of manipulation of the victims. The special problem for the RS is the fact that, of the killed civilians of Serb nationality, only 557 civilians of Serb nationality were killed during the period from April to December 1992 in the Seige of Sarajevo owing to the shelling conducted by the VRS and JNA, while by the end of the war, the number of Serbs who were killed in Sarajevo from the surrounding hills and owing to sniper fire had risen to 1,100. This means that almost half of the killed Serb civilians died owing to the actions of the VRS and JNA. According to the data of the Institute for Research of Serb deaths in the 20th century, in Sarajevo alone, during the period from 1992 to 1995, a total of 8,504 Serbs were killed.

Conclusion

The Bosnian Book of the Dead is, without a doubt, one of the most important projects in the field of dealing with the past. Implemented by a single organization, it is extremely necessary for the future wellbeing of the society of Bosnia and Herzegovina, because that society has the right to know the truth. Although it was subjected to different criticisms both from the Federation of BiH and the Republic of Srpska–regarding the decrease of the number of killed Bosniaks or the representation of killed Serb civilians as soldiers, or the comparatively low number of killed and missing persons when taking into consideration the type of war - the book has provided the best overview so far, including as it does basic data on the killed as well as details such as the date and municipality where a person was killed.

The Book has to be understood as a beginning of the work on the issue which is one of the biggest problems of the Bosnia and Herzegovina society, and not as the end of the effort to find out the final number of killed or missing persons in the past war. This research arrived at the number of 95,940 names, so the number cannot be less than that, i.e. this can be seen as the minimum number of the killed, and a continuation of this research can lead to the real number of killed. Mirsad Tokača has pointed out that "there are still 5,100 unsolved cases that have to be looked into".

The Book has to be accepted for historical reasons, because it contributes to getting closer to the truth and to a final solution of a problem which can cause a society to fall behind. By finding the definitive number of the killed, we will be getting closer to including this number in the educational system of BiH, so that finally it becomes known to the public what happened in the past war. It should be accepted, in order for Bosnia and Herzegovina to avoid the fate of Jasenovac, the number of its victims being a source of manipulation even today, making it a stumbling-block for the entire region.

207 S. Čekić, *Research of the Victims of Genocide with the Special Retrospect to Bosnia and Herzegovina – Scientific-theoretical and methodological – methodic issues and problems*, "Institute for Research of Crimes against Humanity and International Law of the University: KULT B", Sarajevo, 2007.

ICTY Trials – Srebrenica Case – Popović et al.

Jovana Spremo

"We did not feel that we were being drawn into the madness of intranational hatred... neighbours could not live with each other any longer, death had settled down in our vicinity, and we did not even notice that we had got used to it. Death became our reality - our everyday reality, unfortunately." Dragan Obrenović, officer in the VRS

Introduction

Almost two decades after the end of the armed conflict on the territory of Bosnia and Herzegovina, public opinion about the facts relating to this conflict is still conflicting. Was this an armed conflict of an internal or international nature? Was this an occupation or aggression? Can we speak about genocide or not? What can be considered to be the real truth when dealing with the past crimes? The practice of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia provides a detailed insight into the facts about the crimes committed on the territory of the former Yugoslavia in the wars of the period 1991-2001.[208]

When speaking about trials for war crimes committed on the territory of the former Yugoslavia, there is a widespread culture of mistrust for the work of ICTY, which has led to a neglect of the importance of its work, which in most cases has consisted of an efficient application of international humanitarian and international criminal law, and the creation of comprehensive judicial practice. One of the large-scale crimes prosecuted before this court was the crime committed in and around Srebrenica during the period from July to October 1995.

The topic of this paper does not require any philosophical or moral deliberation concerning the events which led to the indictment of certain individuals, or the acts these individuals have been convicted of, or the punishments, whether deserved or not. This paper presents solely an overview of the course of the proceedings in the *Popović et al.* case, but also the facts established in this case regarding the crime in Srebrenica.[209] At the beginning, we will present an overview not only of the events in Srebrenica in the time period relevant to the indictment and the first instance judgment, but also of the events which preceded or which were the consequence of the various crimes, after which we will offer summaries of certain judgments relevant to the case at hand. We will look back at the initial acts relating to the filing of the indictment against the suspects in this case. However, the main part of the paper will be dedicated to the actual conclusions reached by the Trial Chamber in the case at hand.

Srebrenica Case

In order to be able to explain certain events which happened in July 1995 in and around Srebrenica, it is necessary to de-

208 The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia is a tribunal established by the United Nations in 1993, which deals with the crimes committed during the conflicts in the Balkans in the nineteen-nineties; it is hereinafter referred to as ICTY.

209 19 individuals in total have been indicted of crimes committed in Srebrenica (according to the "Facts About Srebrenica", ICTY, p. 1).

pict the political background of these events. The Municipality of Srebrenica had some 37,000 citizens in 1991 (3,500 of whom lived in the town of Srebrenica), three quarters of whom were Bosnian Muslims, and one quarter Bosnian Serbs. From the early stages of the war, Srebrenica was of particular interest and strategic importance to both Bosnian Serbs and Bosnian Muslims.[210] After Bosnia and Herzegovina had pronounced its Declaration of Independence on March 3rd, 1992, the Assembly of Serb People in BiH unanimously pronounced the Republic of Serb People in BiH on March 27th, 1992 (later on known as the Republika Srpska). Six "strategic objectives" of the Serb people in BiH were soon adopted, the third of which related to the areas of Srebrenica and Žepa: "to set up a corridor in the Drina River valley, that is, to eliminate Drina as a border separating the two Serb states".[211]

After frequent fighting in this area during 1992 and 1993, in April 1993, the United Nations Security Council declared Srebrenica a "protected zone", and a memorandum was signed between the Army of BiH[212] and the VRS[213], by which Srebrenica was declared a demilitarized zone, to which a UNPROFOR contingent was sent.[214] The situation in this area temporarily calmed down and remained stable up until the spring of 1995.

The President of the Bosnian Serbs, Radovan Karadžić, issued an order on March 8th, 1995 entitled *Directive Nr. 7*, which ordered the physical separation of the Srebrenica and Žepa enclaves. In the part specifically concerning the Drina Corps, it was emphasized: *"By planned and well-thought-out daily combat operations, create an unbearable situation of total insecurity, with no hope of further survival or life for the inhabitants of Srebrenica or Zepa."*[215]

In early July 1995, the VRS (Army of Republika Srpska) launched a military attack on the Srebrenica enclave – the attack known as Operation *Krivaja 95*, with the objective of taking over Srebrenica. The enclave, including the town of Srebrenica, fell under the control of Bosnian Serb forces on July 11th. However, the population from Srebrenica began moving in the direction of the Dutch Battalion in Potočari, pursued by continuous shooting. After the fall of the enclave on July 11th, women, children, the elderly and a few other men headed towards Potočari, while the majority of able-bodied men (10-15,000 of them), members of the 28th Division of the Army of BiH and civilians, headed towards the territory under the control of the Army of BiH - that is, in the direction of Tuzla; which meant that they had to break through the positions of the VRS.[216]

During this time, some 20,000 people, mainly women, children, and elderly, gathered at the UN Dutch Battalion base in Potočari and in front of the base. During the following two days, representatives of the VRS and the Dutch Battalion held three meetings in Hotel Fontana in Bratunac, which was also attended by representatives of the Bosnian Muslim civilian population. The subject of the discussion in these meetings was the logistics of transferring Bosnian Muslims from Potočari and the surrounding areas, and the first indications appeared in these meetings pointing to the necessity for the entire Muslim population to leave Srebrenica.

210 It was important for Bosnian Muslims because the majority population in the town before the war were Muslims and because of the very important strategic position, since Srebrenica is located between Tuzla in the north and Žepa in the south – which, at the time relevant to the indictment, were two towns under the control of Bosnian Muslims. At the same time, for Bosnian Serbs Srebrenica was significant because the Podrinje area lies along the border with Serbia and it was important to establish a continuity of territories under the control of Serbs in Bosnia with neighbouring Serbia.

211 "Decision on Strategic Objectives of Serb People in Bosnia and Hezegovina", May 12th, 1992, published in the Republika Srpska Official Gazette, Vol. II, no. 22, Article 386, November 26th, 1993 (Source: Judgment in the case Prosecutor vs. Popović et al., Vol. I, p. 26).

212 BiH Army, founded on April 15th, 1992 from a part of the units of the then Territorial Defence of the Socialist Republic of BiH and organized volunteers; during the war in BiH, it was the official armed force of the Republic of Bosnia and Herzegovina.

213 The VRS was formed from components of the Yugoslav Peoples Army and consisted of six corps organized geographically. The Drina Corps will be significant for the case at hand. The VRS was organized according to the principle of unified command.

214 United Nations Security Council Resolution br. 824 (Available at http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/262/07/IMG/N9326207.pdf?OpenElement).

215 Exhibit P00005, Directive no. 7 of the VRS Supreme Command, March 8th, 1995 p. 2 (Source: Judgment in Prosecutor vs. Popović et al.).

216 See Decision upon the Prosecution Motion for judicial notice of adjudicated facts, Annex, facts nos. 251–252. "In the attempt to break out of the enclave, the column of Bosnian Muslims first moved through the area of responsibility of the Bratunac Brigade (…), and advanced towards the area of responsibility of the Zvornik Brigade."

After taking over control of the base in Potočari, on July 12th, members of the Bosnian Serb forces, including the units of the Ministry of the Interior, took positions along the road next to the base. During the period July 11th-13th, there was very little food and water in Potočari. The sanitary conditions worsened by the day owing to the overcrowding and the lack of accommodation. In the afternoon hours of July 12th, the transportation of women, children, and elderly towards the territory under the control of the Army of BiH began. The alleged advantage given to these citizens in comparison to the able-bodied men, served as justification for the separation of Bosnian Muslim men, most of whom were detained in the so-called "White House".[217] Most of these men, between 300 and 400 of them according to some assessments, have never been seen alive since.

The Republika Srpska Army positioned several units on July 12th and 13th along the Bratunac-Konjević Polje road in order to carry out military operations and block the column of Bosnian Muslims, which was moving from Srebrenica towards Tuzla, led by the 28th Division of the Army of BiH. At this moment, the plan for the killing, which was originally directed at the men in Potočari, was extended to the male Bosnian Muslims from the column who were captured or who surrendered themselves. The VRS Main Staff ordered the commands of the Drina Corps, Zvornik Brigade, Birča Brigade, and Vlasenica Brigade to: *"detect, block, disarm and capture detected Muslim groups and prevent them from crossing over to Muslim territory."*[218]

One third of the column, including some three thousand members of the 28th Division, managed to break through. The others were captured while trying to escape the shelling and automatic gunfire, or they surrendered themselves. Some seven or eight thousand Bosnian Muslim men were captured and then taken to collection points, which later became mass execution sites.

On July 13th, 1995, the killing operation started. Prisoners were located at different sites where more than 2,000 people were killed in the following two days. Bosnian Muslims were executed at the *Sandići meadow*[219], *Konjević Polje*[220], *Nova Kasaba*, banks of the *Jadar River*, in the *Cerska Valley*. Some 1,000 – 1,500 people were executed in the Kravica warehouse only over a period of two days. In the period July 12th-15th prisoners were also killed in the *Kravica supermarket,* the *Bratunac Brigade HQ,* and in and around *"Vuk Karadžić" School* in *Bratunac*.

Mass executions in the area of Zvornik followed. Imprisoned Bosnian Muslims were executed near the school in Grbavci (between 800 and 2,500 people were killed there)[221], near the dam in Petkovci, and the gravel pit near Kozluk (where more than 1,000 people were executed). The largest execution happened at the Branjevo Military Farm, where members of the 10th Sabotage Detachment executed 1,000-1,200 people. This execution, just like the previous ones, was carried out according to the same pattern. Most people were blindfolded and their hands were tied, then they were transferred to nearby locations, where they were executed: "They were lined up with their backs to the firing squad. […] They were taking people out of the bus in groups, and there was one group behind this one; that is how they were bringing people, in groups of ten, […] and they were executed."[222]

Excavators and loading trucks had already been brought to the scene at the time of the execution or were brought soon after, and they buried the executed men in mass graves. Following these mass executions, Bosnian Serb forces ordered the "cleansing" operation throughout the enclave, and in the period July 16th-27th smaller mass executions continued on the territory of Zvornik.

As we have stated earlier, most of these facts were clarified in other ICTY trials. One of the most important completed cases before the ICTY was the *Prosecutor vs. Radislav Krstić* case.[223]General Radislav Krstić, the Deputy Commander of the VRS Drina Corps, was the first person convicted of

217 Johannes Rutten, Exhibit P02178, Transcript tendered on the basis of the Rule 92ter,KT. 2129–2130 (April 5th, 2000) and aerial photo with markings entered by Rutten (Source: Judgment in the case Prosecution vs. Popović et al., Vol. I, p. 129).

218 Exhibit P00045, Order of the VRS Main Staff addressed to the Drina Corps, with the typed signature of Milan Gvero, July 13th, 1995,p. 1 (Source: Judgment in the case Prosecutor vs. Popović et al., Vol. I, p. 148).

219 *See*: Judgment in case of Prosecutor v. Popović et al., Vol. I, p. 151-153.

220 Ibid., p. 153 – 155.

221 Ibid..p. 196.

222 Testimony of Dražen Erdemović, a member of the 10th Sabotage Detachment.

223 Prosecutor v. Radislav Krstić, Case no.IT-98-33.

genocide before the ICTY.[224] The Trial Chamber in this case concluded that the act of genocide was committed against a part of the Muslim population in Bosnia, as a national, ethnic or religious group.

Executions of able-bodied men were of a mass nature, and the decision on executions was rendered after the decision on the relocation of women, children and the elderly, which implies that they knew exactly what the consequences of such actions would be. These acts prevented the survival of the Bosnian Muslim population of Srebrenica, which implies that the operations of ethnic cleansing had turned into an act of genocide. The Appeals Chamber quashed the first instance judgement against Krstić in the part relating to his participation in a joint criminal enterprise to commit genocide (Count 1), and found him guilty of aiding and abetting genocide and sentenced him to 36 years of imprisonment.[225]

The next case containing conclusions and information relevant for the case *Popović et al*case, was the *Prosecutor vs. Momir Nikolić* case. In the period from July 1995 until the end of the war, Momir Nikolić was the Assistant Chief of Security and Intelligence in the Bratunac Brigade of the Army of Bosnian Serbs. He pleaded guilty on Count 5 of the Indictment – persecution on political, racial and religious grounds as a crime against humanity. In his Plea Agreement, Momir Nikolić agreed to testify in other ICTY trials, including other trials related to Srebrenica. He testified in the period April 21st-28th, 2009 in the *Popović et al.* case. The Trial Chamber took his statements with some reservations because he attempted on several occasions to minimize his responsibility for certain acts. His statement was of great significance for establishing facts about the movement of the population from Srebrenica towards Potočari.

Another relevant case is the *Prosecutor vs. Dragan Obrenović* case.[226] Dragan Obrenović was the Chief of Staff and Deputy Commander of the 1st Zvornik Infantry Brigade of the VRS Drina Corps, and from August 8th, 1995 until September 15th, 1995 and again in the period September 18th-24th, 1995, he was the acting Commander of the Zvornik Infantry Brigade. The Trial Chamber accepted the Guilty Plea Agreement and found Dragan Obrenović guilty on Count 5 of the Indictment – persecution as a crime against humanity. He also agreed to testify in other ICTY trials, including the trials relating to Srebrenica. The fact that Obrenović had already allowed the Office of the Prosecutor to search the premises of the Zvornik Brigade in 1998, knowing that it was very likely that they might find information that could possibly incriminate him, was very significant for the establishing of facts about the crimes committed on the territory that was under the command of the Zvornik Brigade.

We should also mention the next case every time we speak about the crimes in Srebrenica, and that is the genocide lawsuit of Bosnia and Herzegovina against Serbia before the International Court of Justice. The Government of the then Republic of Bosnia and Herzegovina initiated a lawsuit before the ICJ on March 29th, 1993 demanding that the Government of the then Federal Republic of Yugoslavia be found responsible for the violation of the Convention on the Prevention and Punishment of the Act of Genocide. After establishing in 1996 that ICJ has the jurisdiction to act in this case, there was a debate whether the Federal Republic of Yugoslavia had general control over the VRS forces which committed the act of genocide in and around Srebrenica in 1995. The Court established that the decision to kill all able-bodied men, Bosnian Muslims from Srebrenica, was rendered by members of the VRS Main Staff, but that this body should not be considered an agent of Serbia, that is to say, that the Federal Republic of Yugoslavia did not have effective control over the VRS. The judgment was rendered on February 26th, 2007 and it established that Serbia, as regards the genocide in Srebrenica, had violated the Convention on the Prevention and Punishment of the Act of Genocide, by failing to prevent genocide, and by failing to extradite Ratko Mladić, who was indicted of genocide and complicity in genocide, to the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. Serbia also neglected the obligations from two "provisional measures of protection" issued by the International Court of Justice in April and September 1993. What makes this case relevant in the context of the case at

224 According to the Statute of the ICTY, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in a whole or in part a national, ethnical, racial or religious group as such: killing members of the group, causing serious bodily or mental harm to members of the group, deliberately inflicting on the group conditions of life calculated ro bring about its physical destruction in whole or in part, imposing measures intended to prevent births within the group and forcibly transferring children of the group to another group.

225 The Prosecution filed a motion on May 5th, 2006 demanding judicial notice of 534 facts that had already been adjudicated in the first instance judgment in the Krstić case from November 2001 and the second instance judgment in the same case from April 2004.

hand, is the ICJ opinion that the existence of genocidal intent beyond reasonable doubt was proven in the case of the Srebrenica massacre committed in July 1995, with reference to the judgments of the Hague Tribunal, which qualify this act as a genocide.

Case Prosecutor v. Vujadin Popović, Ljubiša Beara, Drago Nikolić, Ljubomir Borovčanin, Radivoje Miletić, Milan Gvero, and Vinko Pandurević

• Prehistory of the case

If we are speaking about the beginning of the trial before the ICTY, which will later on become the *Popović et al* case, it is important to note that the indictments against the accused in this case had been filed in six separate cases: Prosecutor v. Vujadin Popović[227], Prosecutor v. Ljubiša Beara[228], Prosecutor v. Drago Nikolić[229], Prosecutor v. Ljubomir Borovčanin[230], Prosecutor v. Zdravko Tolimir, Radivoje Miletić, and Milan Gvero[231], and Prosecutor v. Vinko Pandurević and Milorad Trbić[232].

The revised, consolidated and modified indictment was filed on August 16th, 2006.[233] This indictment charged: *Vujadin Popović*, Lieutenant-Colonel and Assistant Chief of Security and Intelligence in the Drina Corps of the Army of the Republic of Srpska; *Ljubiša Beara*, Colonel and Chief of Security of the Republic of Srpska Army Main Staff; *Drago Nikolić*, 2nd Lieutenant and Chief of Security in the Republic of Srpska Army Zvornik Battalion; *Ljubomir Borovčanin*, Deputy Commander of the Republic of Srpska Ministry of the Interior Special Police Brigade; *Radivoje Miletić*, Chief of Operations and Training Administration of the VRS Main Staff; *Milan Gvero*, Assistant Commander for Morale, and Legal and Religious Affairs of the VRS Main Staff, and *Vinko Pandurević*, Lieutenant-Colonel and Commander of the VRS Drina Corps Zvornik Brigade.

• Vujadin Popović

The ICTY Office of the Prosecutor charged Popović with responsibility pursuant to Article 7(1) of the Statute of the ICTY for *planning, instigating, ordering, committing, and otherwise aiding and abetting in criminal acts of genocide, conspiracy to commit genocide, extermination, murder, persecutions, forcible transfer and deportation."*[234] Popović was also charged with the fact that he was a member of a joint criminal enterprise to summarily execute and bury able-bodied Muslim men from Srebrenica and to forcibly transfer and deport the Srebrenica and Žepa Muslim

226 Prosecutor v. Dragan Obrenović, Case no.IT-02-60/2.

227 Prosecutor v. Popović, Case No. IT-02-57-PT, original indictment filed on March 26th, 2002.

228 Prosecutor v. Ljubiša Beara, Case No.IT-02-58-PT, original indictment on March 26th, 2002.

229 Prosecutor v. Nikolić, Case No. IT-02-63-PT, original indictment filed on September 6th, 2002.

230 Prosecutor v. Borovčanin, Case No. IT-02-64-PT, original indictment filed on September 6th, 2002.

231 Prosecutor v. Tolimir, Miletić and Gvero, Case No. IT-04-80-PT, original indictment filed on February 10th, 2005.

232 Prosecutor v. Pandurević and Trbić, Case No. IT-05-86-PT, original indictment filed on November 9th, 1998.

233 On June 28th, 2005, the Office of the Prosecutor filed a motion for amending indictments against nine accused, proposing one consolidated and amended indictment. The Trial Chamber granted the new Prosecution motion in May 2006, when the Second Consolidated Amended Indictment was presented. The TrbićCase was separated on June 26th, 2006 from this case and was transferred to the State Court of BiH on the basis of Rule 11bis. The TolimirCase was also separated from the joint case, since Zdravko Tolimir was still at large at the time when the Second Consolidated Amended Indictment came into effect. After his arrest, the Office of the Prosecutor tried to join the Tolimir Case with the case at hand, but the Trial Chamber dismissed this request.

234 In Count 1 of the Indictment, Popović was charged with the criminal act of genocide punishable under Article 4(3)(a); in Count 2, he was charged with the conspiracy to commit genocide punishable under Article 4(3)(b); in Count 3 with Extermination as a crime against humanity punishable under Article 5(b); in Counts 4 and 5 with Murder as a crime against humanity, punishable under Article 3, and a violation of the laws or customs of war, punishable under Articles 3 and 7(1); in Count 6 with Persecution as a crime against humanity, punishable under Article 5(h); in Count 7 with inhumane acts (Forcible Transfer) as a crime against humanity punishable under Article 5(i); and in Count 8 with Deportation, as a crime against humanity punishable under Article 5 (d).

population.[235] Vujadin Popović was the Chief of Security in the Drina Corps, holding the rank of Lieutenant-Colonel. Popović was a superior to the security authorities in the brigades from the Drina Corps, and, in a professional sense, to the VRS Drina Corps Military Police Battalion. In the period relevant to the events described in the Indictment, Popović was the only commanding officer in the security service of this Corps.

The Trial Chamber established Popović's responsibility for certain acts on the basis of his presence at certain locations, or information he possessed on certain events, and because he was informed about the plans relating to the able-bodied men stationed in Potočari and their subsequent relocation to the area of Bratunac and Zvornik.[236] It is certain that he was present at the Branjevo Military Farm following the executions committed there and that he ordered VRS soldiers, who were deployed there to go to the Pilica Cultural Centre to execute the 500 Bosnian Muslims who were detained there. Besides this, according to the evidence presented before the Trial Chamber, in September 1995 Popović issued a directive to Momir Nikolić, the Chief of Security and Intelligence in the Bratunac Brigade, to relocate and rebury the bodies of Bosnian Muslims from Glogova.[237]

After the presentation of evidence, the Trial Chamber was convinced beyond reasonable doubt that Popović had made a significant contribution to the furtherance of the joint criminal enterprise to murder, and that he shared the intention for the furtherance of the common objective; therefore, he was considered a member of the enterprise. It was also established that it would have been foreseeable to him that "opportunistic killings" would occur in addition mass executions, as a consequence of the joint criminal enterprise. On the other side, the Trial Chamber held that there was not enough evidence to prove that Popović provided significant contribution to the furtherance of the joint criminal enterprise to forcibly remove and deport the Bosnian Muslim population of Srebrenica and Žepa. Since it was established that Popović was a member of the joint criminal enterprise, he was considered a participant in the JCE to commit murders, he participated in the murder of members of a group, by these murders he inflicted serious bodily and mental injuries to victims' family members and persons who survived the executions, as defined in Article 4(2) (a) and (b) of the Statute. Besides this, it was established that he had participated in the execution operation knowing that it would contribute to the destruction of a group. The Trial Chamber held that he possessed the intent to commit genocide (the assessment of the enterprise to murder, animosity towards a group as such, pejorative names), thus Popović was considered guilty of the act of genocide and conspiracy to commit genocide. He was considered criminally responsible for murder, extermination and persecution as crimes against humanity, as part of his membership in the joint criminal enterprise. He was sentenced to *life imprisonment*.

• Ljubiša Beara

The Prosecution charged Ljubiša Beara on the same counts as Vujadin Popović. In the period from 1992 and during the period relevant for the events described in the Indictment, Beara was a member of the VRS Main Staff in Crna Rijeka, in the capacity of the Chief of Security with the rank of Colonel. Beara's role as the Chief of Security included the supervision of the VRS security bodies and the Main Staff Military Police, and counter-intelligence tasks. As a superior officer of the security branch, he had to be informed about the work of the security bodies so that he could give them guidelines and assess and oversee their work.

To be able to understand the conclusions of the Trial Chamber, it is necessary to emphasize that Beara had a key role in coordinating the execution operation by planning, coor-

235 To be able to speak about a joint criminal enterprise, it is necessary to have more than one person, to have a common project, plan or purpose, which represents or includes the commission of a criminal act and which does not have to be explicitly defined or agreed in advance, but it may be improvised at the spot; and the accused have to participate in the furtherance of the common purpose, whether by committing some of the specific criminal offences prescribed by the Statute of the ICTY, or otherwise by assisting or contributing to the furtherance of the the common plan or purpose – according to the Guide Through ICTY, p. 119.

236 Namely, the Trial Chamber established that he was present at several locations critical for the events which followed. He attended a meeting in the Bratunac Brigade Main Staff with other commanders, in which they discussed, among others, the execution of some 8,000 Muslim soldiers whom they had blocked off in the forest around Konjević Polje. He reported on the transfer of prisoners from Bratunac to Zvornik, with the intention of executing them. On July 14th, Drago Nikolić, Vujadin Popović and Ljubiša Beara met in the "Standard" Company barracks, where the Zvornik Brigade Main Staff was stationed, in order to discuss the operation of killing surviving prisoners. He was present at execution sites in Grbavci, Roćević, and Kozluk, where he had the role of execution operation coordinator.

237 One of the primary gravesites which contained the mortal remains of the Bosnian Muslims executed in the Kravica warehouse.

dinating and overseeing the imprisonment, transportation, execution and burial of the able-bodied Bosnian Muslim men during the time period relevant to the events described in the Indictment.[238] On the basis of several pieces of evidence presented, it was established that he was present in the area in which the events in question happened.[239] In one phone call, intercepted on July 15th between Krstić and Beara, Beara clearly talked about "3,500 parcels that need to be distributed"[240], and since at that moment there were already 1,000 prisoners, and in Kula and the Cultural Centre in Pilica another 1,000 to 2,000, the Trial Chamber concluded that Beara was organizing soldiers to support the execution operation in this area. The Indictment, however, does not contain anything pointing to the fact that Beara participated in the reburial and cannot hold him responsible for these acts.

The Trial Chamber was convinced beyond reasonable doubt that Beara also contributed significantly to the furtherance of the joint criminal enterprise to murder and that he shared the intent for the furtherance of the common objective, and thus it found he was a member of this enterprise. The Chamber stated that Beara was in a position to foresee that, besides the large-scale executions, "opportunistic" murders would happen as a natural consequence of the JSE murders. However, there was not enough evidence to establish that Beara significantly contributed to this, therefore his actions relating to the population in Srebrenica and Žepa and awareness of the provisions from Directive no. 7 and Directive no. 7/1, do not point to the conclusion that he was a member of the JSE to forcibly remove the population. He was informed about the execution operation and his participation in this operation was large-scale and far-reaching, and since he was present at most of the mass execution locations, he had information about the number of victims. On the basis of the information he possessed, his actions and words spoke for themselves. The Trial Chamber concluded that Beara shared the intentions of the joint crirminal enterprise, bearing in mind the large-scale nature of the murder operation which was carried out with his knowledge, in accordance with his directions and under his supervision. He was judged criminally responsible for conspiracy to commit genocide and for the commission of the act of Extermination, Murders, and Persecution crimes against humanity by participation in a joint criminal enterprise to murder. He was sentenced to *life imprisonment*.

• Drago Nikolić

The Prosecution alleged that Drago Nikolić was responsible under Article 7(1) of the Statute for: *planning, instigating, ordering, committing and otherwise aiding and abetting the crime of genocide, conspiracy to commit genocide, extermination, murder, persecution, forcible transfer and deportation."*[241] Nikolić became the Chief of Security of the Zvornik Brigade in July 1995 and he held the rank of Lieutenant-Colonel in VRS.[242] As the Brigade Chief of Security, Nikolić was the chief advisory body to the Brigade Commander re-

238 Beara was present in the area adjacent to Potočari, and then in Bratunac. Momir Nikolić testified that Beara relayed an order to Drago Nikolić stating that the prisoners should be sent to Zvornik where they would be executed, which the Trial Chamber assessed as reliable evidence due to its self-incriminating nature and the confirmation provided by other witnesses. He also participated in the aforementioned meeting held in the "Standard" military barracks on July 14th, with Popović and Nikolić, when they discussed the organization and coordination of the execution operation, after which he returned to Bratunac. He was present in Grbavci (Orahovac), Petkovci, Roćevič, and Pilica.

239 Beara claimed in his Closing Argument that in the period July 10th-16th, he was not present in Eastern Bosnia at the locations alleged by the Prosecution, and that he was not involved in the mass executions committed during this period, thus challenging the testimonies of several witnesses and the authenticity of the intercepted phone calls.

240 Exhibit P01178a, Intercept dated July 15th, 1995 (Source: Judgment in the Popović et al. Case, Vol. II, p. 494).

241 In Count 1 Nikolić was charged with the commission of the act of genocide punishable under Article 4(3)(a); in Count 2 with the Conspiracy to Commit Genocide punishable under Article 4(3)(b); in Count 3 with Extermination as a crime against humanity punishable under Article 5(b); in Counts 4 and 5 with Murder as a crime against humanity punishable under Article 5(a), and as a violation of the laws and customs of war punishable under Article 3; in Count 6 with Persecution as a crime against humanity punishable under 5(h); in Count 7 with Inhumane Acts (Forcible Removal) as a crime against humanity punishable under Article 5(i); and in Count 8 with Deportation as a crime against humanity punishable under Article 5(d).

242 In the chain of command he was subordinate to the Commander of the Zvornik Brigade, Pandurević, and when it and as to the security affairs, he was subordinate, according to the chain of command, to the Assistant Commander of the Drina Corps for Security, Vujadin Popović.

lating to the matter of using Military Police, and according to the professional line, he was authorized to issue orders directly to the Military Police Commander.

Nikolić participated in the meeting held in the "Standard" military barracks where they discussed the murder operation. The Trial Chamber was convinced that he ordered a member of the 1st Battalion of the Zvornik Brigade in a phone call to provide security for the prisoners in the school in Kula and that, on this occasion, he knew that the prisoners were going to be killed. And not only was he present in the school in Grbavci, but he actively participated in the organization of the detention of the prisoners, who were held in this school, where they were subsequently killed.[243]

Since he found out on July 13th, 1995, that able-bodied men, Bosnian Muslims from Srebrenica, were going to be brought to Zvornik from Bratunac in order to be killed, and since he participated in aspects of this operation, that is, in the planning, physical preparations, and provision of manpower, the Trial Chamber concluded that Nikolić's role constituted a significant contribution to the joint criminal enterprise to murder, and that he shared the intent to bring about the common purpose, i.e. that he was a member of the JCE to murder. Because of this conclusion, he was held responsible for the murders in the school in Petkovci. However, apart from being generally informed that the capture of the Bosnian Muslim prisoners was a result of the attack on the Srebrenica enclave and its fall, he had no other information about the circumstances of their imprisonment by the VRS. The Trial Chamber stated that Nikolić was not guilty of the act of genocide, but he was guilty of aiding and abetting the act of genocide. By fulfilling the condition of knowing, Nikolić was responsible for the commission of Extermination, Murder and Persecution as a crime against humanity through participation in a joint criminal enterprise to murder. He was sentenced to *35 years of imprisonment*.

• Ljubomir Borovčanin

Ljubomir Borovčanin was charged with the same acts as the previous defendant. However, Borovčanin was also indicted for the aforementioned acts of his subordinate officers for his responsibility as Commander pursuant to Article 7(3) of the Statute.[244] During the period of time relating to the events described in the Indictment, he was the Deputy Commander of the Republic of Srpska Ministry of the Interior Special Police Brigade, and from July 10th, 1995 he was the Commander of the Ministry of the Interior Joint Forces subordinated to the VRS Drina Corps, for participation in the Srebrenica Operation. Borovčanin and his units were put under the command of the Drina Corps.[245]

In the period July 11th-13th he was present in Potočari, where he was able to notice that buses and truck for the transportation of citizens were arriving. His recruits later on participated in the process of transferring the Muslim population to the territory controlled by the BiH Army. There is also evidence showing that he was able to notice the conditions, as well as the burnt documents, in front of the "White House". On the same day, acting on General Mladić's orders, he organized the deployment of the 1st Company of the Special Police Unit from Zvornik and the 2nd Detachment of the Special Police Brigade from Šekovići, to assist in securing the Bratunac – Konjević Polje road against the column trying to break through the VRS lines of defence. He also testified about the events in Sandići and Kravica.

The Prosecution remained with their claim that Borovčanin's actions, that is, his exercising command of the forces of the Ministry of the Interior, which assisted the VRS in controlling the Bosnian Muslim population, allowed for the carrying out of the VRS objective of forcibly removing the Bosnian Muslim population from Srebrenica. The evidence showed that Borovčanin was not aware of the plans to remove the population, because he did not have access to the strategy documents, nor did he know about the events in Srebrenica prior to his arrival in this area. It was also established that there was no intent on his side to forcibly remove the population. There was not enough evidence that prior to the incident in the warehouse in Kravica, Borovčanin knew about the plan for killing Bosnian Muslims. Therefore, the Trial Chamber concluded that he did not share the intent with other participants in the joint criminal Enterprise to contribute to the common objective and that he was not a participant in the JCE. The Trial Chamber was convinced that

243 On the other hand, the Trial Chamber was not able to establish with certainty that Nikolić was present in Roćević on July 15th, 1995.

244 Article 7 (3) of the Statute of the ICTY relates to the command responsibility and it states the following: „The fact that any of the acts referred to in articles 2 to 5 of the present Statute was committed by a subordinate does not relieve his superior of criminal responsibility if he knew or had reason to know that the subordinate was about to commit such acts or had done so and the superior failed to take the necessary and reasonable measures to prevent such acts or to punish the perpetrators thereof."

245 Exhibit P00057, RS Ministerial Order 64/95 to MUP units type-signed Tomislav Kovač, 10 July 1995 (Source: Judgement in the Popović et al. Case, *Vol. II, p. 545).*

Borovčanin' failure to protect the Bosnian Muslim prisoners significantly contributed to the executions which were subsequently carried out in the Kravica warehouse, and therefore, he aided and abetted the murder by his failure to act. The Trial Chamber further concluded that Borovčanin had effective control of the MUP forces and, therefore, he was criminally responsible pursuant to Article 7(3) for Murder and Extermination as crimes against humanity and for Murder as a violation of the laws and customs of war. The Trial Chamber also held him responsible for Murder, Extermination and Persecution as crimes against humanity. The Trial Chamber stated that there were no indications in the case of Borovčanin as to genocidal intent or conspiracy to commit genocide. He was convicted to *17 years of imprisonment*.

• Radivoje Miletić

Radivoje Miletić was charged with responsibility pursuant to Article 7(1) of the Statute for "planning instigating, ordering, committing or otherwise aiding and abetting in the planning, preparation or execution of criminal acts of murder, persecution, inhumane acts (forcible transfer) and deportation." He was the Chief of Operations and Training in the VRS Main Staff and he participated in the formulation of Directive no. 7. The role of the Department for Operations was to plan combat activities and coordinate the work of other organs, and they drew up combat documents. The Prosecution specifically stated that Miletić was one of the key figures in the joint criminal enterprise to forcibly remove the Bosnian Muslim populations of Srebrenica and Žepa.

Formally speaking, and it was posed as a preliminary question by the Defence, the formulation of Directive no. 7, in the drafting of which he participated, was not encompassed by the time period relevant to the Indictment. The Trial Chamber established that Miletić was well informed about all the events and the situation in Srebrenica as soon as he returned from Belgrade to Crna Rijeka on July 12th.[246] The Trial Chamber established that Miletić had a decisive coordinating role in the flow of information within the VRS Main Staff.[247] He refused to open the defence lines of the VRS in order to allow the column of Bosnian Muslims to pass through, and ordered the use of all available equipment and manpower to combat the column and destroy it. During the Žepa operation, in the period July 16th-27th, Miletić issued directions to the units in the field and had the role of Main Staff coordinator with forces in the field.

The Prosecution held that Miletić contributed to the joint criminal enterprise to forcibly remove the population by drafting Directive no. 7 and participating in the monitoring of the activities of VRS units in the enclaves. On the basis of the evidence presented to the Trial Chamber, it was established beyond reasonable suspicion that Miletić, from the very beginning, through the implementation to the realization, played a decisive role in the plan to forcibly remove the Bosnian Muslim populations from Srebrenica and Žepa. He participated in the JCE to forcibly remove civilians and he shared the intention of committing this act with the other participants, and his acts cumulatively represented a significant contribution to this endeavour. The Trial Chamber established that he was guilty of inhumane acts (forcible transfer) by participating in the joint criminal enterprise to forcibly remove. The Trial Chamber held that he committed these acts for the purpose of implementing the plan to remove Bosnian Muslims with special intent to discriminate on sexual, racial or religious grounds. It was concluded that in the situation of "opportunistic" killings, which were the result of the JCE to forcibly remove, and which included forcible transfer and other inhumane acts which constitute crimes against humanity, he was criminally responsible for Murder as a crime against humanity and not as a war crime, and for Persecution by means of "opportunistic" killings as a crime against humanity. The Trial Chamber sentenced him to *19 years of imprisonment*.

• Milan Gvero

Milan Gvero was charged with the same crimes as Miletić. Gvero was Assistant Commander for Morale, and Legal and Religious Affairs of the VRS Main Staff. His duty was to assess the various factors which influenced morale, in order to make sure the combat spirit remained at the highest possible level, and which included the monitoring of the situation inside the units. He had a huge role in creating morale-enhancing propaganda during certain operations. The Trial Chamber concluded that Gvero was the oldest officer in the

246 Miletić was obliged to report to Milovanović during his absence and on his return to the VRS Main Staff. The Trial Chamber was convinced that Miletić, in doing this, would have had to be entirely informed in person.

247 The Trial Chamber presented evidence that after April 1995, the Main Staff sent 11 dispatches relating to the humanitarian convoys, seven of which were signed by Miletić.

VRS Main Staff, at least during a part of the days on July 13th, July 19th and July 25th, 1995, which invested him with certain higher powers.

In early 1995, Gvero attended and addressed the Briefing on Combat Readiness, when the "future political and military goals and strategies of conducting the war and peace negotiations" were discussed; more specifically, the political and military priorities of the RS, the "already adopted strategic goals", and "the most important tasks [of the VRS] in 1995".[248] He participated in drafting the morale-related provisions of some of the aforementioned strategy documents.[249] He negotiated with representatives of ICRC and UNHCR to have the Dutch Battalion take a part of the wounded and sick from Potočari to Bratunac.[250] He held key positions with regard to propaganda activities during the operation in Žepa as well.

The Trial Chamber concluded that Gvero had contributed to the joint criminal enterprise to forcibly remove civilians by disseminating false information and by addressing a serious threat, which in its nature was indisputably significant, and that therefore he was to be considered a participant in this enterprise. After the Trial Chamber had established that the criterion of knowledge of what was happening had been met, the Trial Chamber stated that Gvero was guilty of inhumane acts (forcible transfer) as a crime against humanity. They also stated that Persecution as a crime against humanity was committed by the forcible transfer of thousands of Bosnian Muslims from Srebrenica and Žepa, and by the cruel and inhumane treatment and terrorizing of Bosnian Muslim civilians, and that Gvero was guilty of Persecution as a crime against humanity. He was convicted to *5 years of imprisonment.*

• Vinko Pandurević

Vinko Pandurević was held responsible pursuant to Article 7(1) of the Statute for "planning, instigating, ordering, committing and otherwise aiding and abetting in the criminal offences of genocide, conspiracy to commit genocide, extermination, murder, persecution, forcible transfer, and deportation."[251] It was stated that Pandurević was a participant in a joint criminal enterprise to summarily kill and bury able-bodied Bosnian Muslim men from Srebrenica and in a joint criminal enterpriseto forcibly transfer and deport the Bosnian Muslim populations of Srebrenica and Žepa. Pandurević was also charged as a Commander for the acts of his subordinates, for the same crimes referred to above, pursuant to Article 7(3) of the Statute. Pandurević was a Lieutenant-Colonel and Commander of the VRS Drina Corps Zvornik Brigade.

He was in possession of comprehensive information about the *Krivaja 95 Operation*. Over the following several days, he participated in the attacks and taking over of the enclave by leading Tactical Group 1. After the meeting with Krstić held on July 15th, Pandurević, together with his unit TG-1, headed towards Zvornik and arrived in the military barracks of the "Standard" company at around noon. He had access to the facts of the taking of a large number of prisoners from Bratunac, and of their execution. He had been informed about the situation on the territory of Zvornik soon, and the decision was made to allow the column, which was passing near Nezuk, to go through. There was an agreement to open the corridor, where some 5,000 people were able to pass, in contradiction to the orders that Pandurević had received from his superiors. Pandurević was informed about the activities of the Engineering Company in the burying of bodies of executed civilians.

248 Exhibit 5D00967, "Schedule briefing on Combat Readiness in 1994, 29 and 30 January 1995, signed by Mladić" (Source: Judgment in Popović et al., *Vol. II, p. 655*).

249 In order to prevent the NATO bombing, he denied attacks on the battalion in a telephone conversation with the Commander of the Dutch Battalion, claiming that the BiH Army was attacking the UNPROFOR positions, because, he claimed, the VRS was not attacking either the UNPROFOR positions or thecivilian population of Srebrenica.

250 Exhibit P04157, "ICRC interview to Deutche Welle", July 20th,1995, p. 1 (Source: Judgment in *Popović et al*, Vol. II, p. 669).

251 In Count 1, Pandurević was charged with the criminal offence of Genocide punishable under Article 4(3)(a); in Count 2 of the Indictment, he was charged with Association for the purpose of committing genocide punishable under Article 4(3)(b); in Count 3 of the Indictment with Extermination as a crime against humanity punishable under Article 5(b); in Counts 4 and 5 of the Indictment for Murder as a crime against humanity punishable under Article 5(a) i.e. as a violation of the laws or customs of war, punishable under Article 3; in Count 6 of the Indictment, with Persecution as a crime against humanity, punishable under Article 5(h); in Count 7 of the Indictment with Inhumane Acts (Forcible Transfer) as a crime against humanitypunishable under Article 5(i); and in Count 8 of the Indictment with Deportation as a crime against humanity, punishable under Article 5(d).

Taking into account the information that Pandurević possessed, the Trial Chamber was convinced that on July 18th he was aware of the extent of the execution operation. Despite this, the Trial Chamber stated that there was not enough evidence to prove that Pandurević shared the intent with other members of the JCE to commit the crimes which were the main objective of this enterprise. The Trial Chamber also stated that on July 23rd, Pandurević did not take any measures to execute his duty towards the prisoners, even though he was able to do so, and that with this failure to act he aided and abetted the murder of ten wounded prisoners, Bosnian Muslims, from the hospital in Milići. As for the joint criminal enterprise to forcibly transfer citizens, the Trial Chamber was convinced that Pandurević knew about the plan for the forcible removal of the population of Bosnian Muslims from the Srebrenica and Žepa enclaves, although it was not proven that he was a participant in this enterprise. The Trial Chamber stated that Pandurević aided and abetted the criminal offence of forcible transfer. Due to his command responsibility pursuant to Article 7(3) of the Statute, he was responsible for the criminal acts committed by members of the Zvornik Brigade during the killing operation on the territory of Zvornik. Therefore, Pandurević was criminally responsible pursuant to Article 7(3) for Murder as a crime against humanity, for Forcible Transfer as a crime against humanity, and Murder as a violation of the laws and customs of war. He was convicted to *13 years of imprisonment*.

Appellate Proceedings and Conclusion

The findings discussed herein represent the conclusions of the Trial Chamber, which rendered the first instance judgment on June 10th, 2010. When rendering sentences in the case of the seven accused in this case, the Trial Chamber considered the gravity of the criminal offences that the accused had been charged with, the aggravating as well as mitigating circumstances, and the general practice of imposing imprisonment sentences before courts in the former Yugoslavia. For most of the accused, the voluntary surrender to the court was taken as a mitigating circumstance. Attached to the judgment were the separate and dissenting opinion of Judge O-Gon Kwon and the separate opinion of Judge Kimberly Prost.[252]

All of the accused, except for Ljubmir Borovčanin[253], filed appeals in 2012. The appellate proceedings with respect to Milan Gvero were terminated following his death in February 2013.[254] The appellate proceedings with respect to the remaining five accused started on December 2nd, 2013.[255] Vujadin Popović challenged the factual and legal findings of the first instance judgment, demanding that the Appeals Chamber quash the judgment and find him not guilty of any of the Counts of the Indictment or to order a retrial. Ljubiša Beara's Defence Counsel claimed that he could not have been found guilty of participation in genocide, since he was acquitted on the Count of the Indictment which charged him with the Forcible Transfer of Citizens, and that he was not a participant in the joint criminal enterprise to murder thousands of Srebrenica men and boys in July 1995.[256] Drago Nikolić's Defence Counsel denied the finding of the Trial Chamber according to which the accused had an important role in the joint criminal enterprise to murder, and Miletić's Defence Counsel tried to transfer almost the entire blame for the commission of the acts he had been charged with to his superiors. Finally, Vinko Pandurević's Defence Counsel stated that he was not in a position to influence the operation of killing Srebrenica prisoners, which was executed under Ratko Mladić's orders by Ljubiša Beara and Vujadin Popović.[257] In their closing arguments at the hearing on appeals, the accused apologized to the victims and expressed

252 See: Judgment in Popović et al., Vol. II p. 833-86.

253 Ljubomir Borovčanin did not file an appeal against the judgment finding him guilty of aiding and abetting Extermination, Persecution, Forcibly Transfer, and Murder in June 2010, for which he was sentenced to 17 years of imprisonment, and he was transferred to Denmark to serve his sentence.

254 „APPELLATE PROCEEDINGS WITH RESPECT TO MIILAN GVERO TERMINATED" (available at: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/obustavljen-zalbeni-postupak-u-predmetu-milana-gvera.25.html?cat_id=1&news_id=14734, last visited on January 18th, 2014).

255 „SREBRENICA 'FIVE' BEFORE APPEALS CHAMBER" (available at: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/srebrenicka-quot-petorkaquot-pred-zalbenim-vecem.25.html?cat_id=1&news_id=15549, last visited on January 18th, 2014).

256 „BEARA WANTS GENOCIDE CONVICTION QUASHED" (available at: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/beara-bi-da-izbegne-osudu-za-genocid.25.html?cat_id=1&news_id=15552, last visited on January 18th, 2014).

257 „PANDUREVIĆ BLAMES MLADIĆ, BEARA AND POPOVIĆ FOR GENOCIDE" (available at: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/pandurevic-za-genocid-krivi-mladica-bearu-i-popovica.25.html?cat_id=1&news_id=15562, last visited on January 18th, 2014).

their regret about the crimes, but they denied their roles in them.[258]

This judgment was very significant with regard to the punishment of crimes in relation to cases related to Srebrenica, since it established yet again that an act of genocide was committed against the Bosnian Muslim population of this town. At the same time, the case is very important when it comes to establishing and clarifying additional facts about the fate of the killed men. What remains as an irrefutable fact is the consistency of the accused as regards their statements that they are not guilty of the crimes committed, despite the admissions that they were committed. This trial may be considered historical, because all of the accused were sentenced to almost the severest sentences prescribed for the crimes they had committed, regardless of the fact that the trial has been going on for almost a decade now. Without presuming to predict the possible decisions of the Appeals Chamber in this case, we will have to wait and see in the forthcoming period what decision will be rendered. The crimes against Bosnian Muslims from Srebrenica and Žepa have been established and proven, and we need to see all of those who committed them or who aided and abetted their commission finally convicted, because that is the only way to show respect to the numerous victims. The crime of genocide demands the most severe punishments, without any concessions, because there is a need to set an example in order to prevent the recurrence of such crimes in the future.

258 „SREBRENICA ACCUSED ADDRESS COURT AT END OF APPELLATE HEARING" (available at: http://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/obracanje-optuzenih-za-kraj-srebrenicke-zalbene-rasprave.25.html?cat_id=1&news_id=15572, last visited on January 19th, 2014).

Srebrenica – Trial of Radislav Krstić

Srđan Vidačković

1. Introduction

The trial of Radislav Krstić is one of the most important trials before the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY), having in mind that during the time the trial took place, this former commander of the Drina Corps was the first high-ranking officer in the Army of the Republic of Srpska who was on trial before the Court. In addition, the trial and the judgment are important because for the first time since the Second World War on the territory of Europe -and the first time for crimes committed in Bosnia and Herzegovina- someone was convicted of genocide. What also must be emphasized is the contribution of this judgment to the development of international criminal law and jurisprudence.

Although the facts about Srebrenica have been presented in the professional literature and the general public is familiar with them, considering the scale of the crimes committed in July 1995, this paper will start with a brief reminder of the plight of Bosnian Muslims in that enclave.

The following chapter will discuss the trial of Radislav Krstić and his role in the events before, during and after the Srebrenica tragedy.

The concluding part of this paper will discuss the importance of the judgment, with special emphasis on the criminal responsibility of General Krstić for participating in a joint criminal enterprise and responsibility for genocide.

2. The crimes in Srebrenica

Srebrenica, a town in eastern Bosnia, had about 37,000 citizens at the outbreak of the war, 73% of whom were Muslims and 25% Serbs. Because of its location (about 15 km from the border with Serbia) and also because of its great strategic importance to the Bosnian Serbs, this town in the middle of the Podrinje region was exposed at the very beginning of the armed conflict in Bosnia and Herzegovina in 1992 to the attacks of Serbian paramilitary units, which held and controlled the town during the first few weeks of the conflict.[259] After that, the town came under the control of Bosnian Muslims, thanks to the activities of Naser Orić, who by September 1992 had managed to connect Srebrenica with Žepa, and by January 1993 to expand the free territory to 900 square kilometres.

However, after the attack on the Serb village of Kravica in January 1993, the Bosnian Serb forces responded with a counter-offensive and severed the Srebrenica-Žepa connection. This led to an influx of a large number of Muslim refugees into Srebrenica, resulting in the presence of 50,000 to 60,000 people in Srebrenica.[260] During these fights, crimes were being committed on both sides. The forces of the Army of Bosnia and Herzegovina under the command of Naser

259 Humanitarian Law Center, *Judgments-Srebrenica,* (Belgrade: Humanitarian Law Center, 2005), 77.

260 Report of the Secretary General pursuant to General Assembly resolution 53/35: The Fall of Srebrenica, A/54/549, par.37.

Orić also committed crimes in the region of Birač, and then in the Bratunac area.[261] Due to a difficult humanitarian situation and the threats of attack by the Republic of Srpska Army, in April 1993 the UN Security Council adopted a resolution that declared Srebrenica and the surrounding areas–'safe areas'.[262] Then in eastern Bosnia, Žepa and Goražde were also declared safe areas. Following the intervention of UNPROFOR, a ceasefire agreement was arranged between the two sides to the conflict.

Directive 7, issued in March 1995 by the President of the Republic of Srpska and the Commander-in-Chief of the Republic of Srpska Army Radovan Karadžić, related to the strategy of the Republic of Srpska Army in the enclaves in eastern Bosnia.[263] The goal of this strategy was to physically separate Srebrenica and Žepa, to reduce the logistical support to the UNPROFOR forces by using restrictions and to create insecurity and make it impossible for Muslim people to live in Srebrenica:

"By a highly persistent and active defence, and in co-operation with parts of the forces of the Sarajevo-Romanija Corps, in the north-west part of the front and around the enclaves, the goal is to prevent enemy intrusions in the selected operational and tactical directions. By demonstrative and active combat actions, applying the measures of operational and tactical camouflage, firmly tie forces as powerful as possible in the north-west part of the front, and towards the enclaves of Srebrenica and Žepa perform as soon as possible a complete physical separation of Srebrenica from Žepa, which will prevent the communication between these two enclaves. By daily planned and well-thought-out combat operations, create conditions of complete insecurity and unbearable life with no hope of further staying on for the inhabitants in Srebrenica and Žepa.

In the case of UNPROFOR forces leaving Žepa and Srebrenica, the command of the Drina Corps will plan the operation code-named „Jadar", the aim of which will be to break and destroy Muslim forces in these enclaves and to completely liberate the Podrinje region."[264]

The implementation of this Directive resulted in the lack of food, water and medicines which led to the humanitarian catastrophe in Srebrenica, which in turn was the reason why the forces of the Army of Bosnia and Herzegovina requested the unblocking of the corridor. Directive 7 states the following as well:

"Through the responsible state and military bodies that are in charge of working with UNPROFOR and humanitarian organizations, and by planned and unobtrusively restrictive approval of requests, the goal is to reduce and limit the logistical support to the enclaves provided by the forces of UNPROFOR, and make the enclaves dependent on our good will, and at the same time avoid the condemnation of the international community and the general public in the world."[265]

The operation „Krivaja 95", the attack on Srebrenica, started on July 6th, 1995. With hardly any resistance, the southern part of the enclave was the first to surrender, and after only three days, the Republic of Srpska Army advanced 4 kilometres deep into the territory of the enclave. Seeing that there was no significant resistance from the Army of Bosnia and Herzegovina nor any significant reaction from the international community, President Karadžić issued an order for the Drina Corps to take over Srebrenica. On July 11th, at the request of Colonel Karremans from the UN Dutch Battalion in Srebrenica, NATO forces bombed tanks and artillery positions of the Republic of Srpska Army, in an attempt to stop the advance of the Republic of Srpska Army. This NATO action was halted because the Republic of Srpska Army threatened to kill all of the captured Dutch soldiers.

The events that followed forced the Muslim population to leave Srebrenica and go to Potočari, at the UN base. Among the 20,000–25,000 Bosnian Muslims, the majority were women, children and the elderly, with some 300 men at the

261 Naser Orić was on trial before the ICTY charged with the deaths of at least six captured Serbs in the Srebrenica police station, and for the cruel treatment of prisoners and the destruction of Serb villages during 1992 and 1993. Although the prosecutor sought 18 years imprisonment and the defense sought acquittal, the ICTY sentenced him to two years in prison for crimes against Serb civilians in the period from 1992 to 1993. The Appeals Chamber acquitted Orić in April 2008.

262 UN Doc. S/RES/B19 (1993).

263 Headquarters of the Army of Republic of Srpska, Directive 7, 8.03.1995, 8.

264 Ibid., p. 8.

265 Ibid.

base, and between 600 and 900 outside the base. One of the members of the Dutch forces, Captain Leendert Van Dujin, testified about the situation the refugees in Potočari found themselves in: „They were terrified and in a state of panic, they were pushing towards the soldiers, my soldiers, members of the UN, who were trying to calm them down. The people who fell down were trampled over. The situation was chaotic."[266]

What followed was the transportation of women, children and the elderly from Potočari to the territory controlled by the Army of Bosnia and Herzegovina, which was completed in the evening of July 13th. Transportation was arranged in three meetings that happened atHotel Fontana from July 11thto July 13th, 1995. Present at these meetings, besides General Ratko Mladić, were other officers of the Army of the Republic of Srpska, including General Radislav Krstić, as well as UNPROFOR representatives and unofficial representatives of Bosnian Muslims from Srebrenica, Nesib Mandžić, Ćamila Omanović and Ibro Nuhanović. At the meeting, General Mladić made it perfectly clear that men between the ages of 17 and 70 would be removed from the buses, in order to check whether they were war criminals. The buses for transportation were provided by the Army of the Republic of Srpska.

Murders, rapes, arson and the implementation of the decision to remove men from the transportation buses had already started at this point. Men were being removed and then taken by trucks to unknown destinations. The first murders of men that were seen by UN members were taking place behind the „white house" where the men were detained, before afterwards being taken to Bratunac.

While the women, children and the elderly tried to save themselves by going to the UN base in Potočari, a large number of able-bodied men, members of the 28th Division of the Army of Bosnia and Herzegovina, immediately after the entrance of forces under the command of General Mladić, decided not to stay in Srebrenica but to try to break through to the territory controlled by the Army of Bosnia and Herzegovina. This was a column of men that tried to break through in several directions, gathering into it between 10,000 and 15,000 people in a line between 12 and 15 kilometres long. The Army of the Republic of Srpska was trying to prevent by all means the advance of this column to safe territory, and so from July 12th the column was under heavy attacks the whole time.

The front of the column managed to break through to the territory controlled by the Army of Bosnia and Herzegovina on July 16th, 1995. Those who did not manage to reach safe territory were captured and held in different locations, where they were joined by the men who had remained in Potočari, some 1,000 of them. Most people from the column were captured on the road between Bratunac and Konjević Polje on July 13th and taken to the football field in Nova Kasaba, or to a field near a place called Sandići. Once the buses that were used for the transportation of the women, children and the elderly were again available, they were used to transport the captured men to the places where they were executed in pre-arranged and orchestrated mass executions.

The executions were carried out according to a specific pattern, which indicates that they were carefully planned and co-ordinated.[267] Executions were mostly carried out at locations near the Cerska Valley, in a warehouse in Kravica, at the Branjevo Military farm, in Orahovac, near Kozluk and at the dam near Petkovci. After the executions, the machinery that was used to bury the bodies in mass graves arrived. During the autumn of 1995, attempts were made to cover up the crimes, so the bodies were moved to secondary mass graves, and during transportation the bodies were damaged and different body parts were buried in different graves. By the beginning of the trial of Radislav Krstić, the locations of 21 mass graves were found, 14 of which were primary. Forensic evidence established that the bodies were of people who were not killed in battle but were murdered. Exhumation revealed that many victims were tied and/or blindfolded before they were killed. During the trial, 2,028 bodies of people killed in Srebrenica were identified,[268] and by the end of July 2013, the number of identified and buried victims was 6,066.

What happened in Srebrenica had far-reaching and catastrophic consequences for the families of Bosnian Muslims from this town, which continue to this day. Most families lost their male members, and often it was three generations of one family that were killed. In the patriarchal society in which these families lived, such losses have meant uncertainty, insecurity and a low standard of life for the surviving relatives. The Trial Chamber was also right to take into con-

266 Humanitarian Law Center, *Judgments-Srebrenica,* (Belgrade: Humanitarian Law Center, 2005), 90.

267 Ibid, 366-417.

268 D. Manning, *Srebrenica Investigation: Summary of Forensic Evidence, Execution Points and Mass Graves*, 2000, p. 7614.

sideration the long-term consequences for the survival of the community after the elimination of the 7,000 to 8,000 men from Srebrenica. Considering these consequences, the Trial Chamber was right to focus on the chances of the physical survival of the community. As the Trial Chamber found, the men killed accounted for approximately one-fifth of the entire Srebrenica community. The Trial Chamber concluded that, given the patriarchal community of Bosnian Muslims in Srebrenica, the destruction of so many men would „inevitably result in the physical disappearance of the Bosnian Muslim population in Srebrenica [...] Therefore, the physical destruction of the men has serious consequences for the creation of offspring in the Srebrenica Muslim community, with the possibility of extinction of the community."[269] The suffering experienced by women who lost their loved ones may best be illustrated by the testimony of a mother whose underage son was taken from her in Potočari: "I have him in my dreams all the time. I dream of him coming to me and bringing me flowers and saying: „Mother, here I am. "I hug him and I ask: „Where have you been, my son?" And he tells me: „I was in Vlasenica this whole time." (Witness DD, T.5769)

There can be no doubt about what happened after the fall of Srebrenica and in the months that followed. The ICTY characterized the crimes in Srebrenica as genocide in the appeal judgment on the case of General Krstić.

3. The trial of Radislav Krstić

The trial of Radislav Krstić, the former Commander of the Drina Corps of the Republic of Srpska Army, started on December 7th, 1998, only five days after he was arrested by the NATO forces in Bosnia and Herzegovina known as the Stabilization Forces (SFOR). Krstić was arrested in the village of Vršani, as he was travelling to Banja Luka. Radislav Krstić was born in Neđaljišta village, in the municipality of Vlasenica in 1948. He completed primary school in Vlasenica, secondary school in Han Pijesak and graduated from the Military Academy in Belgrade in 1972. He held the rank of Colonel of the Yugoslav Peoples' Army before the war. At the outbreak of the war he was the Commander of the Second Romanija Motorized Brigade, which was part of the Sarajevo-Romanija Corps which was afterwards joined to the Drina Corps. From October 1994 until July 12th, 1995 he was the Deputy Commander of the Drina Corps. He took over the command of the Drina Corps, which had around 15 000 soldiers on the 13th July 1995, when he was promoted to Major-General. At that point, he was the Commander of, among others, the Milići, Bratunac and Zvornik brigades („The Wolves of Drina"), which had an active role in the events during the Srebrenica tragedy. All of the crimes committed happened in the area that was under the control of the corps whose commander was General Krstić.[270] The indictment for genocide, crimes against humanity and violations of the laws and customs of war was filed at the ICTY on December 1st. General Krstić pleaded not guilty to all charges in the indictment. The verdicts that followed in the first and second instance proceedings are among the most important verdicts rendered by the ICTY. They have caused many controversies – particularly in relation to the guilty verdict in the case of genocide. What is also of special interest is the decision of the court that General Krstić participated in a joint criminal enterprise, which was annulled in the proceeding before the Appeals Chamber.

In the proceedings before the Trial Chamber, 103 prosecution witnesses, 13 defence witnesses and two witnesses of the Trial Chamber were interrogated. General Krstić testified in his own defence. Protection measures were used for 58 witnesses, and nine of them testified behind closed doors.

The following part of this paper will focus on the analysis of the verdict related to genocide.

1.1. Genocide conviction

"The events of the nine days from July 10-19 1995 in Srebrenica defy description in their horror and their implications for humankind's capacity to revert to acts of brutality under the stresses of conflict. In little over one week, thousands of lives were extinguished, irreparably rent or simply wiped from the pages of history." [271]

In order to better understand what is implied by the term genocide, as defined by the ICTY, and how the crime was committed in Srebrenica, we will take a look back on the definition of genocide contained in Articles II and III of the Convention of Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. According to Article II:

„In the present Convention, genocide means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in

269 Humanitarian Law Center, *Judgments-Srebrenica,* (Belgrade: Humanitarian Law Center, 2005), 478.

270 Ibid, 244.

271 Prosecutor v. Radislav Krstić, Case no. IT-98-33-T, Judgment, August 2nd, 2001, par. 2.

part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:

- (a) Killing members of the group;
- (b) Causing serious bodily or mental harm to members of the group;
- (c) Deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;
- (d) Imposing measures intended to prevent births within the group;
- (e) Forcibly transferring children of the group to another group."[272]

The judgment in the case against General Krstić contributed greatly to the development of international law and practice in defining the act of genocide, and was of immeasurable importance for all of those who deal with the issue of this crime, international criminal and procedural law and the law in general.

In this, the most sensitive part of the trial, the Trial Chamber kept the balance extremely skilfully between the Prosecution and the Defence, and based its ruling on the aim and purpose of the Convention of 1948, international common law, jurisprudence, the report of the Commission on International Law, the *travaux préparatoires* of the Rome Statute, as well as state legislation and practice. Regarding the *actus reus,* there was no uncertainty for the Trial Chamber. The murders and the infliction of serious bodily and mental injuries were the elements that had been proven. The issue was as regards rendering a ruling on the existence of the second element, the intent. Here, we encounter two different approaches – the approach of the Defence and that of the Prosecution. The Prosecution claimed that the leadership of the Bosnian Serbs had the intention to kill all able-bodied men, while the Defence, on the other hand, considered that there was not enough evidence to substantiate this important element of intent, although at the same time not trying to deny that a large number of able-bodied men were killed. Taking into consideration the mass executions that were taking place intensively between the 13th and the 16th of July, and with decreased intensity up to the 19th of July, as well as the way in which people were captured and the systematic manner of their executions, one finds a clear indication of an intention to kill all the men, both civilians and soldiers, even though at the beginning, the intention was only to kill able-bodied men. This latter possibility could have been concluded from the order of General Živanović, who at the time was the Commander of the Drina Corps, which mentioned a list of war criminals who had to be found. After this order, the decision was then made to execute all able-bodied men, without separating civilians and soldiers. On the basis of everything that happened, the Prosecution recognized an intention to destroy the group, while the Defence claimed that the intention to kill all able-bodied men was not up to the level (to destroy a group defined as such) required for a crime such as genocide to be established. Taking into consideration the Convention on Genocide, Resolution 96 (1) of the General Assembly of the UN, as well as the jurisprudence as an important source of law, it is obvious that the objective of genocide is to destroy a group defined as such, which can be seen from the following: The group itself is the ultimate target or intended victim of this type of massive criminal conduct (...) The intention must be to destroy the group „as such", meaning as a separate and distinct entity.[273]

Here, we are going to focus on the second element, the element of protected groups that are by definition national, ethnic, racial or religious groups. Regarding the crime in Srebrenica, the targeted group were Bosnian Muslims. In the pre-trial brief, the Prosecution spoke of the „Bosnian-Muslim population of Srebrenica"[274], in the final brief, the Prosecution defined the group as "the Bosnian Muslims of Srebrenica", while in the closing statement, the Prosecution stated that the group in question were "the Bosnian Muslims of Eastern Bosnia". This led the Defence to react and state that the group defined in this way (Bosnian Muslims of Srebrenica) was not part of the group in the definition, and to quote that „an artificial (group) cannot be created by its being limited to a certain geographic region"[275]. The Trial Chamber made the decision that with regard to the definition of the „protected group", the expression to be used was „Bosnian Muslims". According to Article 4, the group, in the

272 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Article 2.

273 ILC Draft Code - Draft Code of Crimes against Peace and Security of Mankind by the International Law Commission; Report of the International Law Commission on the Work on its Forty-Eighth Session, 6 May - 26 July 1966 /, G.A.O.R., 51st Sess., Supp. No. 10, 30, U.N. Doc. A/51/10, pg.88.

274 Pre-Trial Brief, pursuant to Rule 65 (E)(i),25 February 2000, para.12.

275 The final brief of the defendant, para. 104.

manner in which it was defined by the Prosecution, was part of this "protected group". The fundamental issue here was whether the intention of destroying a part of a protected group constituted genocide. The answer to this question is given by the ILC Convention that states: „The intention has to be the destruction of a group as a whole, not of just one or more individuals who are members of a certain group (...) the criminal act against an individual has to be committed because of their circumstantial membership in a certain group, and as a step towards the achievement of the ultimate goal – the destruction of the entire group."[276]

We need to keep in mind that a huge percentage of Bosnian Muslims had been displaced from the area controlled by the Drina Corps, and also that the Army of the Republic of Srpska had ethnically cleansed numerous towns and villages and a part of that population had taken refuge in Srebrenica, where the number of residents went from 37,000 before the war up to between 50,000 and 60,000 during, while at the same time its municipal territory went from 900 km^2 down to 150 $km^{2.}$. Srebrenica residents were exposed to shelling, and food and medicine convoys were prevented from arriving, so that scarcity ruled. Likewise, the water and power supplies were cut off. The Operation „Krivaja 95" does not explicitly discuss the expulsion of Muslims from Srebenica, but was about cutting off the communication between the two enclaves and narrowing the territory controlled by the BiH Army to the city itself. Taking into account the fact that there was no significant resistance or armed force of Bosnian Muslims, and that there was no reaction from the international community, the President of the Republic of Srpska issued orders to take over the city, which resulted in the expulsion of the civilian population and in the mass murder of Srebrenica Muslims. The issue here was whether an attack carried out in this way had the intention to destroy a group in accordance with Article 4 of the Statute. The Trial Chamber stated that the evidence indubitably pointed to the fact that planned murders had been committed, which indicated that the decision had been made to kill all Bosnian Muslims. Even though we cannot point to the exact date when this decision was made, the Trial Chamber was convinced that this plan existed. The Trial Chamber also took into consideration the destruction of religious and cultural objects, which are not acts of genocide per se, but in combination with physical and biological destruction can be „rightfully considered as evidence of the intent to destroy the group". Part of the definition that refers to the word *partial*, was explained on several pages of the judgment, along with quotations of different conceptions of the term *partial destruction* and of various jurisprudences which interpret this term in different ways. So, the main question was whether the group of victims of Srebrenica represented a sufficiently large part of Bosnian Muslims, for the crime against them to be characterized as genocide in accordance with Article 4. There were many different interpretations, from the one that says that a significant part of the protected group has to be destroyed (International Law Commission) to the draft Genocide Convention, which states that „the systematic destruction of even a fraction of a group of human beings is an extremely heinous crime."[277] It is at every judge's discretion to determine what *significant* means. The Trial Chamber took the position that the intention to destroy a group or even a part of a group, „represents the aspiration to destroy a particular part of a group and not just any collection of members of that group.[278]An important conclusion was that the genocide perpetrators considered the fraction of the group that they wanted to destroy to have been a separate entity that had to be eliminated as such, The Trial Chamber on this issue concluded:

''Military enterprise that results in the deaths of a certain number of members of a protected group located in various areas of a bigger geographical region, despite the high number of casualties, does not have to be characterized as genocide, because it does not necessarily express the intention of the perpetrators to target the group's existence as such. On the other hand, killing all members of a part of a group, located in a smaller geographical area, even if it results in a small number of casualties, will be characterized as genocide if it was committed with the intent to destroy the part of the group as such, located in that smaller geographical area."[279]

The Prosecution and the Defence expressed conflicting views with regard to the issue of the objectives of the killing of the Bosnian Muslims of Srebrenica and whether it represented the destruction of a significant part of the group or not. The Prosecution presented all the evidence for the

276 ILC Draft Code, pg. 109.

277 Draft Convention for the Prevention and Punishment of Genocide Presented by the Secretary-General, June26th, 1947, UN Doc. E/447, pg. 24.

278 Humanitarian Law Center, *Judgments-Srebrenica,* (Belgrade: Humanitarian Law Center, 2005), pg. 391.

279 Ibid.

creation of a „cleansed" territory and the events that followed after the fall of Srebrenica, called attention to Directive No. 7 and concluded that the killing of the men resulted in the destruction of the Muslim community in Srebrenica. The Defence later played the game of numbers, by comparing the number of 7,500 killed with the 1.4 million Bosnian Muslims - a number that according to them, did not represent a significant fraction of the group. They also stated a few other facts in favour of their position that there was no intention to commit genocide, such as the children, the women and the elderly being spared and transported to a safe territory; and they also claimed that none of the military expert witnesses were able to come to the conclusion that the killing served to realize a plan of destroying Bosnian Muslims as a group.

The Trial Chamber referred to the indisputable evidence of the killing, and concluded that the Army of the Republic of Srpska had the intention to destroy all Muslims in Srebrenica, and that the perpetrators must have been aware that the executions of two or three generations of men would have permanent consequences for the group as a whole. The murders, along with the expulsion of people and the destruction of homes and religious objects, had resulted in the physical disappearance of Muslims from Srebrenica; and with this, the Trial Chamber concluded that genocide had been committed in July of 1995 in Srebrenica. The Trial Chamber emphasized the fact that where there were acts of physical or biological destruction, there were also simultaneous attacks on the cultural and religious heritage, as well as on the symbols of the targeted group - attacks that can rightfully be considered as evidence of the intention of the physical destruction of the group. In this case, the Trial Chamber took into consideration the planned destruction of the mosques and houses that belonged to the members of the group as proof of the intention to destroy the group.[280]

With regard to General Krstić's responsibility, the judgment of the Trial Chamber contains quotes and analyses of all of the elements of the Prosecution and of the Defence, in full detail. The Prosecution took the position that General Krstić was responsible for the criminal acts pursuant to Article 7 (1) of the Statute, which contains different elements of individual criminal responsibility such as: planning, instigating, ordering, committing, aiding and abetting and participating in a joint criminal enterprise, as well as command responsibility.

While considering Krstić's responsibility, the Trial Chamber focused on two types of criminal offences, the production of the humanitarian crisis, and the crimes of terror that were committed in Potočari - the expulsion of women, children and the elderly, as well as the mass executions of able-bodied men.

According to the conclusions of the Trial Chamber, General Krstić played a significant role throughout the entire operation in Srebrenica. First, on July 12th, he participated in the organizing of bus transportation for the women, children and the elderly, he was aware that the men were being separated from the rest of the people and that thousands of them were being captured while trying to escape to safe territory. The fact that the search for the war criminals, announced by General Mladić and among the Bosnian Muslims, was not going to happen was very clear. On July 13th, 1995, General Krstić took over the command of the Drina Corps and must have been aware on that very day that mass executions of able-bodied men were being committed, especially because units of his Corps (the Zvornik and Bratunac Brigades) had an active role in these crimes. But the support of these Corps in the commission of genocide in Srebrenica did not end here, it is also reflected in the fact that its units participated in the burial of bodies. The assistance of the Drina Corps was concrete in capturing, executing and burying the victims. The chain of command at the time of and after the taking over of Srebrenica was regular, which means that General Krstić had the control and the command authority and, as stated in the verdict, he was, starting from July 13th, effectively in control of the military personnel and resources. From this date, he could be considered as part of the plan to kill all Bosnian Muslims.

„The Trial Chamber concludes, beyond reasonable doubt, that General Krstić had ‚from the night of July 13th onwards, participated in the joint criminal action to kill all able-bodied men, Bosnian Muslims of Srebrenica".[281] There was no evidence that he had participated in the making of this plan, but he did share the „genocidal intention of killing these men".

The Trial Chamber also concluded that the able-bodied men of Srebrenica constituted a significant part of a group, because their death was the end of the whole community of Bosnian Muslims in Srebrenica. „Since he had already played the key part in the forced relocation of Muslim

280 Prosecutor v. Radislav Krstić, Case no. IT-98-33-T, Judgment, August 2nd, 2001, pg. 246.

281 Humanitarian Law Center, *Judgments-Srebrenica,* (Belgrade: Humanitarian Law Center, 2005), pg. 417.

women, children and the elderly from the territory controlled by Serbs, General Krstić was undeniably aware of the fatal consequences that the murders of men were going to have for the capability of the Bosnian Muslim community of Srebrenica to survive as such. Therefore, General Krstić has participated in acts of genocide, the killing of the members of a group pursuant to Article 4 (2)(a) with the intent to destroy a part of a group."[282] He also bore responsibility for causing serious bodily and mental harm. The position of the Prosecution was to charge General Krstić with either genocide [4(2) 4(3)(a)] or for the complicity in genocide [4(3)(e)]. The interesting question that was posed before the Trial Chamber was whether participation in a joint criminal enterprise qualifies as genocide or complicity in genocide, that is, whether a participant in a joint criminal enterprise can be characterized as a direct or main perpetrator. In the Conclusion, the Trial Chamber recalled that General Krstić participated in the joint criminal enterprise with the intent to kill Bosnian Muslims from Srebrenica and that, as such, his intention represents the intention of genocide. He was not the one who committed the murders, but he was the key link in the execution of that plan. Therefore General Krstić was guilty of genocide, pursuant to Article 4(2)(a). The Trial Chamber found, in addition to other crimes (Persecution and Murder), that Radislav Krstić was guilty of the act of genocide and sentenced him to 46 years in prison.

In the Defence appeal against the Trial Chamber judgment finding that General Krstić was responsible for genocide, they emphasized the questions of the definition of *a part of a group* and of establishing an intention to destroy a protected group. But the Appeals Chamber decided to dismiss the appeal, again recalling what happened. „The Appeals Chamber with full conviction states that justice condemns, with the appropriate formulations, the enormous and permanent damage that was inflicted, and calls the slaughter in Srebrenica by its true name: genocide."[283]

However, to the appeal filed with regard to participation in a joint criminal enterprise to commit genocide, the preliminary conclusion of the Appeals Chamber was that Radislav Krstić was not the main perpetrator; but it did determine his responsibility for aiding and abetting in the act of genocide, because General Krstić was aware of the intention of some high-ranking officers in the Army of the Republic of Srpska to commit genocide and did not take any measures to prevent it. The Appeals Chamber held that the Trial Chamber had failed to present enough evidence proving that General Krstić had genocidal intentions.[284]

In conclusion, the Appeals Chamber annulled the Trial Chamber's decision on the participation of General Krstić in the joint criminal enterprise to commit genocide as well as the assertion that he was a direct participant in the murders, but determined that he assisted each of these acts and that he supported the execution of all of these crimes and sentenced him to 36 years in prison.

4. Conclusion

The sentence passed in General Krstić's case was the first sentence passed by the ICTY for genocide in the war in Bosnia and Herzegovina, and the first of its kind in Europe since the Second World War. The significance of this sentence needs to be perceived in the context of the development of International Criminal Law and of the jurisprudence, as well as of its contribution to future judicial proceedings. The legal qualification that was confirmed by the Appeals Chamber of the ICTY in the case against Krstić, was reiterated in many other cases prosecuted before this court.[285] Likewise, on February 26th, 2007, in the case of Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro regarding the violations of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the International Court of Justice concluded that the criminal acts committed in Srebrenica, pursuant to Article II (a) and (b) of the Convention, committed with the intent to destroy in part the group of Muslims from Bosnia and Herzegovina as such, and accordingly that these acts were acts of genocide, committed by members of the Army of the Republic of Srpska in Srebrenica and its vicinity, starting from July 13th 1995.[286] Thus, the events of July 1995 in an East Bosnian town finally received their right name - genocide.

282 Ibid, str.417.

283 Ibid., pg. 482.

284 Ibid., pg.529.

285 Cases: Popović et al., Ratko Mladić, Radovan Karadžić.

286 Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v.Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007, p. 297.

The Role of the Media in the Reconciliation Process

Aldin Zenović

Introductory Note – The Role of the Media in the Reconciliation Process on the Territory of Former Yugoslavia

The contemporary mass media (newspapers, radio, television, and internet more and more from the most recent times) have a decisive importance in shaping public opinion throughout the world, because the scope and the quality of information available to the broadest layers of the population – and the manner in which it is presented – have a significant influence on public opinion about a number of matters of general social importance. Just as is the case in other parts of the world, the impact of the media and their role in shaping the awareness of the general public on the territory of the successor countries of the former Yugoslavia are inevitable.

In the process of establishing normal relations between the successor countries of the former Yugoslavia and, more importantly, in the process of establishing healthier relations between the communities which were at war during the 1990's, the role of the media is very important, but certainly not decisive.

In the process of mutual reconciliation between nations that were recently in conflict on the territory of the former Yugoslavia, the media can contribute to the greatest extent to the re-establishing of positive communication between them, through the painful process of their common dealing with their own recent past, but also through respecting their national, cultural, religious and other differences, refraining from praise of their own national cultural and other identities and, even more, through emphasizing the cultural and other elements which are common to all of them.

However, at the beginning of the 1990's, the greatest part of the most influential mass media (the most popular radio and TV stations with national frequencies and the most popular magazines in the republics of the former Yugoslavia that were in the conflict) were used as the main tool in the service of warmongering propaganda by ultra-nationalistic leadership in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, and, to a lesser extent, in other republics as well.[287]

Almost complete control over what was presented to the public was established by appointing politically suitable cadres and persons who supported such policies in the leading and other important positions in the media. In this way, the public was being prepared by the destructive actions of the media for the conflicts which soon followed and which resulted in a catastrophe, together with the economic, social, moral, and cultural degradation of these societies.

In the reconciliation process, the media have such potential to emphasize or downplay the force of the damaging symbols which in a way represent a stumbling block in adjusting social relations. In the case of the peoples on the territory of the former Yugoslavia, such symbols often represent various

287 Kemal Kurspahić, "Missed Opportunities in Postwar Bosnia", in: *Media and Global Change: Rethinking Communication for Development*, ed. Oscar Hemer and Thomas Tufte, CLASCO, Buenos Aires 2005.

historical myths. Thereby, the media representation of the national and historical identity becomes critical as regards the degree to which it is possible to provide stability, a reconciliation process and the building of a new national and social identity.[288] The positive or negative role of the media in a process of this kind is imponderable. In this sense, great progress has been made in ousting hate speech and intolerance from the mass media – such rhetoric has not completely vanished, but in its perfidiousness, it has changed the form of its expression. And notwithstanding, the language of tolerance, respect, and appreciation of diversity has become the main paradigm in the everyday discourse of the major media at the national level (mainstream media).

It is to a great extent a result of the efforts of the countries in the region to join the European Union (EU), which is currently one of their main strategic goals. One of the requirements for such a goal is to meet the European standards, one of which is certainly independent media with a greater level of media freedom. This is where an opportunity lies for the greater promotion of the reconciliation process and the healing of inter-national relations on the territory of the former Yugoslavia, not only because of the EU, but primarily because of ourselves. Not only the mainstream media should support this process, but local media should do the same or maybe even more.[289]

It is not only the media reporting on war crimes trials before the ICTY and local courts and civil society projects like RECOM Initiative and others, which contribute to the process of dealing with the past, understanding and reconciliation, but also the media broadcasting individual testimonies of persons who were victims of war crimes during the nineteen-nineties, sometimes presented through art pieces and displays. An example of this, and the topic of this paper, is the media reporting on the *Bogujevci – Visual History, Homage to All Families and Victims of War* exhibition by Saranda, Fatos and Jehone Bogujevci, which was held in Belgrade on December 18th, 2013. We will also discuss the reporting by various media on this event, which will represent the dissection not only of their relation towards the exhibition, but to a great extent of their view of the process of dealing with the past and the healing of relations between the different peoples on the territory of the former Yugoslavia.

"Where are you from?" Case of the Children from the Bogujevci Family

From December 18th, 2013 until January 12th, 2014, an exhibition by three artists originating form Podujevo, Saranda, Fatos, and Jehone Bogujevci, titled *Bogujevci – Visual History, Homage to All Families and Victims of War* was held in the Podroom Gallery of the Cultural Centre of Belgrade. The theme of the exhibition was the life of the Bogujevci family, in which eight family members were killed in the massacre in Podujevo committed on March 28th, 1999, together with six members of the Duriqi family. The fourteen of them were killed by members of the "Scorpions" paramilitary formation pertaining to the Republic of Serbia Ministry of the Interior, which was sent to Kosovo during the NATO bombing of the then FRY in 1999.[290] Five children from the Bogujevci family survived the massacre - Saranda (1985), Fatos (1986), Jehona (1988), Lirije (1990) and Genc (1993). The five of them live in Great Britain today, and art represents their way of dealing with their own past. That is how the *Bogujevci Family – Visual History, Homage to All Families and Victims of War* exhibition came to be mounted.

The exhibition is divided into three parts. The first part deals with the life of the Bogujevci family before the massacre, and consists of a room with two beds and photos of the killed members of the Bogujevci family. The second part of the exhibition consists of a room with hospital beds, with the surviving kids from the Bogujevci family in them at the hospital in Prishtina. The third and the last part of the exhibition consists of an installation with the recordings of the

288 Monroe E. Price, Nicole Stremlau, "Media and Transitional Justice: Toward a Systematic Approach", *International Journal of Communication* 6, USC 2012.

289 Regional consultation with journalists and editors regarding the RECOM Draft Statute, Ljubljana, Slovenia, September 10th, 2010 (transcript of the audio recording).

290 The persons killed in the massacre in Podujevo were: Shehide Bogujevci (1932), Negfise Bogujevci Lugaliu (1945), Shefkate Bogujevci (1956), Sala Bogujevci (1960), Fedrizije Llugaliu (1978), Nora Bogujevci (1984), Shpend Bogujevci (1986), Shpetim Bogujevci (1989), Isma Duriqi (1930), Fitnete Duriqi (1963), Dafina Duriqi (1990), Arber Duriqi (1992), Mimoza Duriqi (1995) and Albin Duriqi (1997). The oldest victim at the moment of the commission of the crime was sixty-nine years old and the youngest was two years old. Five children, even though they were severely wounded, survived the massacre: Saranda Bogujevci (born in 1985) and her closest family members (cousins), Fatos Bogujevci (born in 1986), Jehona Bogujevci (born in 1988), Lirije Bogujevci (born in 1990) and Genc Bogujevci (born in 1993).

testimonies given by the children from the Bogujevci family in 2003 and 2008 in the trials of the "Scorpions" members indicted of the crime in Podujevo, who were later on sentenced to 20 and 15 years of imprisonment.

The Cultural Centre of Belgrade and the Heartefact Fund organized the exhibition and this event drew a lot of public attention. Some of the visitors included the Prime Minister of Serbia, Ivica Dačić, and the leader of the Liberal Democratic Party (LDP), Čedomir Jovanović, along with some other politicians and public persons.

The visit of the Serbian Prime Minister Ivica Dačić to the exhibition caused a lot of interest of the media, and the Prime Minister expressed his regret on that occasion because of the crime which was committed in Podujevo in 1999, condemning this and other crimes committed during the wars on the territory of the former Yugoslavia, and stating that exhibitions like this one should be organized in other major cities on the territory of the former Yugoslavia as well. However, the Prime Minister failed to apologize for the crimes committed because he held that „the fact that the perpetrators have been sentenced to imprisonment, and that they did not act in the name of Serbia at the time they committed the crimes, and that they were not authorized to do something like this, is much more important than an apology." The Prime Minister assessed in his statement that all criminals should be held responsible for what they have done and should be convicted – and, as he said,some of them have already been convicted.

At the same time, Saranda Bogujevci stated on this occasion that an apology was not expected, but that it is important for the general public to relay the message of the exhibition about the fact that crimes are something that do not recognize national, religious or other symbols, that apologies are something that should ensue later and that, because of this, pressure should be put on Serbia to admit the crimes against Albanians and to apologize for them.

The goal of the exhibition was to present to the visitors what happened, as well as the meaning of these events for those ones who survived.

Saranda, Jehona and Fatos are three of the five surviving members of the Bogujevci family killed in the massacre in Podujevo on March 28th, 1999, together with six members of the Duriqi family from the neighbourhood, by members of the "Scorpions" unit from the Republic of Serbia Ministry of the Interior, who were sent to Kosovo during the NATO bombing of the then FRY in 1999.

The perpetrators of the crime in Podujevo were prosecuted before the courts in Serbia in two separate trials of five members of the "Scorpions" unit. First came the trial of Saša Cvjetan, who was found guilty in 2005 and sentenced to 20 years of imprisonment.[291] Several other members of the "Scorpions" unit, that is, Dragan Medić, Dragan Borojević, Željko Đukić, and Miodrag Šolaja, were tried later on before the District Court in Belgrade War Crimes Chamber, and they were found guilty in the judgment rendered by this court in 2009 and sentenced to terms of 20 years of imprisonment and 15 years of imprisonment.[292] Saranda, Fatos and Jehona Bogujevci testified in both of these trials in Belgrade – first, in 2003, in the trial of Saša Cvjetan and the second time, in 2008, in the trial of Medić, Borojević, Đukić, and Šolaja. Their testimonies contributed greatly to the final conviction of the accused for the crime in Podujevo.

Even though some of the perpetrators of the crime against their family have been convicted, the memory of March 1999 has never left these young artists, who live in the Great Britain today. This exhibition represents a testimony not only about themselves, but also about all other families who have suffered not only in the conflicts on the territory of the former Yugoslavia, but anywhere; because the message of their story is universal and it matters to all wherever they may be.

Media reporting on the exhibition by Saranda, Fatos, and Jehone Bogujevci in the Cultural Centre of Belgrade varied greatly in the days prior to the exhibition, with the announcements, and following the exhibition, depending on the media which reported on the event and their political orientation. The manner in which they reported on the exhibition speaks volumes about the importance they gave to the exhibition and the manner in which these media tried to present the exhibition.

A part of the media presented the exhibition in a very positive manner, others sent a clear or clandestine negative message about the exhibition, while the third group tried to re-

291 "Podujevo 1999 – Beyond Reasonable Doubt", Humanitarian Law Center, Belgrade, 2006, p. 315-326.

292 *War Crime Trials in Serbia, Podujevo II* – official web page of Humanitarian Law Center, available at: http://www.hlc-rdc.org/Transkripti/podujevo_2.html, accessed in: January 2014.

main at least officially neutral, many of them reporting on the event as if it were just another every day event.

Radio Free Europe stands out among the media who made positive reports on the exhibition. In the headline from December 17th, 2013, a day prior to the exhibition, on the official web page of *Radio Free Eu*rope an interview with the Bogujevci family members, entitled *„Bogujevci Family for RFE: We Will Tell Belgrade the Truth About Kosovo",* was published.[293] The greatest part of the interview speaks about the tragedy in Podujevo from March 28th, 1999 and the subsequent testimonies in the trials of the members of the "Scorpions" unit who participated in the crime in Podujevo. A smaller part of the text at the end was dedicated to details concerning the exhibition – who the organizers were, where it was held, and so forth. From the manner in which the text was written, it is clear that the emphasis has been put on the human aspect of the story, considering the fact that the central part of the article is dedicated to the suffering and experiences of the participants in the event, without giving unnecessary attention to some other irrelevant things related to the exhibit alone. More details about the exhibit and what it meant to those who participated in its organization can be found in the article entitled, *„Who is Scared of the Exhibit About a Crime?"* by Mia David, the director of the Cultural Centre of Belgrade, which was also published on the *Radio Free Europe* web page[294] as part of the author's column *„From My Perspective".* The article was published on December 16th, that is, two days prior to the exhibition. The article itself speaks about how the exhibition was planned over a period of two years and that it was delayed over and over again due to various circumstances. The amount of political pressure in the media exerted by those forces who were bothered by the organization of such an exhibition is criticized and its significance for the culture, which represents one of the key elements of the national identity, is discussed. Finally, as was stated in the article, it was very important to organize the exhibition on the premises of an official institution, because human lives matter more than any policy.

An article authored by Marko Simonović published in the *Peščanik* magazine and entitiled, *„Where are Bogujevci Children From?",* on January 4th, 2014, two weeks before the exhibition, is also interesting[295]. The article speaks about the exhibition and the symbolism of what happened to the Bogujevci family and which, in the author's opinion, may be related to everything that was happening in Kosovo and to the entire issue of Kosovo-Serbia relations. In the author's opinion, it is about an extraordinary situation in which an authority of the Republic of Serbia saved five children's lives (specifically, the SAJ and their Commander Spasoje Vuletić a.k.a.„Vuk", who also attended the exhibition in the Cultural Centre of Belgrade) from certain death arranged by another authority of the same Republic of Serbia (the "Scorpions" unit). The key moment for the author was the act of „admission" of the Bogujevci children to the Republic of Serbia's health care system. This is the move which saved their lives. The author speaks about the three „admissions" of the Bogujevci children to the system of the Republic of Serbia. After, what the author himself calls, „the huge and unforgivable exclusion from any human order and their surrender to the cruelty of the "Scorpions"", the Bogujevci children were „admitted" to the health care system because they „had wounds, which were too serious for them to be deprived of help". Then they were admitted to the judicial system because they „carried testimonies which were way too heavy to deprive them of the possibility to testify". And finally, the cultural centre of the capital city admitted them because they „brought an exhibition that Dačić and Vučić agreed 'should be held'.

The author speaks about the inadequacy of the first question that Prime Minister Dačić asked the Bogujevci children at the opening of the exhibition, which was: „Where are you from?" Still, the author thinks it is productive to observe the relationship between the Bogujevci family and Serbia through the lens of such a question, which, as the author says, „was maybe posed with the best of intentions, but reflected the vagueness and the lack of understanding which separate Serbia from the Bogujevci family children".

Concluding the story about the „three admissions", the author states that the exhibition represents a closure. As the author says, the state of Serbia, after the crime committed

293 Radio Free Europe, Interview, *Bogujevci Family for RFE: We Will Tell Belgrade the Truth About Kosovo*, official RFE web page, available at: http://www.slobodnaevropa.org/content/sestre-bogujevci-izlozbom-zelimo-da-kazemo-istinu/25203555.html, accessed in: January 2014.

294 Mia David, *"Who is Scared of the Exhibit About A Crime?"*, official RFE web page, available at: http://www.slobodnaevropa.org/content/mia-david-ko-se-plasi-izlozbe-o-zlocinu/25202423.html, accessed in: January 2014. ,

295 Marko Simonović, *"Where Are the Bogujevci Children From?",* Peščanik.net, available at: http://pescanik.net/2014/01/odakle-su-deca-porodice-bogujevci/, accessed in: January 2014.

by the "Scorpions", saved the lives of five children from the Bogujevci family, and today with its exhibition *„Bogujevci – Visual History, Homage to All Families and Victims of War"*, the Bogujevci children „are saving Serbia [...] with their peace, and the productive turmoil, and with their almost unbearable normality, lack of bitterness and the willingness to tell their story to Belgrade". The author further concludes that these three artists „cannot be compared to us with regard to their experience, belonging as they do and standing in a place where we cannot stand; and with their story they do not allow us to miss, overlook or forget them."

An article in *Kontrapress* magazine entitled „Dealing With Art", authored by Žarka Radoja and published on December 19th, a day after the opening of the exhibition, is also interesting.[296] Except for the short introduction in which several sentences were dedicated to the right-wing protesters who were demonstrating at the time when the exhibition was opening, the greater part of the article was dedicated to the exhibition, testimonies of the children from the Bogujevci family and the importance of the exhibition in the process of establishing normal relations between the once conflicted nations on the territory of the former Yugoslavia – a process to which this exhibition contributes. The article speaks about the pressures that the organizers of the exhibition were exposed to by political forces which obviously did not want an exhibition like this one to be held, and about the negative campaign launched against the exhibition by certain media. However, such threats and pressures, and the negative campaign still could not prevent the organization of the exhibition: as the article stated, „it seems as if the pressure from the other side was stronger", considering the support of the democratic and pro-European oriented part of the public to the organization of the exhibition. At the end of the article, the visit of Prime Minster Dačić to the exhibition is discussed, as well as his statement on this occasion, that „it would be wrong to speak of 'our' victims and 'their' victims, because victims are victims".

Then there was the statement made by Nataša Kandić about the importance of the visit of the Prime Minister to such an exhibition, because he came there in his official capacity, in the name of the state of Serbia. Nataša Kandić stated that „it has never happened before that a Prime Minister, who is from the political party responsible for everything that was happening, approaches the victims in such a manner". Among the articles which speak positively about the exhibition of the Bogujevci family in Belgrade, one in particular should be mentioned, and that is the article authored by Nataša Kandić entitled „Albanian Children Give Us Their Hand", published in the *Danas* daily paper on December 21st, 2013.[297]

The text first speaks about the media campaign against the organization of the exhibition, providing citations from *Večernje novosti* dated December 13th, 2013, from an article entitled *„Albanian Propaganda in the Middle of Knez Mihailova Street"*, as one of the most striking examples, which together with the threats and pressures from rightist circles in the end on the day of the exhibition, led to having the exhibition banned by the Ministry of the Interior. However, owing to the great pressure of non-governmental organizations in the days preceding the exhibition, Prime Minister Dačić showed personal interest in its organization and thanks to the quick intervention of the Minister of Police, the ban was annulled, as stated in the article, within one hour – thus, as the author of the article stated, the statement by Prime Minister Dačić that he and Deputy Prime Minister Aleksandar Vučić had „put effort into having the exhibition held".

The author analyzes the significance of Dačić's appearance at the exhibition and his statement made at the exhibition, and affirmed that the decisive fact was that Dačić did not attend the exhibition as an individual, but in his capacity as Prime Minister, in the name of the Government and the state of Serbia. The author also discusses the opinion of a part of the civil public in Serbia, which did not even notice the organization of the exhibition and who considered that the decision of Prime Minister Dačić to appear at the exhibition was political marketing, claiming that they were the same people who were part of the government which in the nineteen-nineties executed the policy of war crimes. The author of the article holds that this fact is certainly valid.

296 Žarko Radoja, "Dealing With Art", Kontrapress.com, available at: http://kontrapress.com/clanak.php?rub=ARTivizam&url=Suocavanje-s-umetnoscu, accessed in: January 2014.

297 Nataša Kandić, „Albanian Children Give Us Their Hands", an article broadcast on Electronic newspaper, e-novine.com, web page, available at: http://www.e-novine.com/stav/95910-Albanska-deca-nam-pruaju-ruku.html, accessed in: January 2014.

298 M.Radović, *„Young Albanians Have Expressed Their Suffering Through Art Project"*, available at: http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/428673/Mladi-Albanci-koji-su-preziveli-masakr-svoje-traume-pretocili-u- umetnicki-projekat, accessed in: January 2014.

However, she criticizes the civil public, which remained silent about the crimes against Albanians, the killings, the looting and destruction of properties and their expulsion during the NATO bombing in 1999, when even the opposition supported the regime and demanded that NATO pact cease with the bombing. On the other side, as stated in the article, there were no requests addressed at Milošević's regime to stop killing and banishing Albanians from Kosovo and looting and destroying their property, which was done until the end of the war and the NATO air raid. Furthermore, the author states that victims need public acknowledgement, primarily from representatives of the state, and that therefore this represents an obligation of the present government; which, as she states in the article, has made huge progress in that sense, maybe even greater than the previous governments. Therefore, she states in the conclusion that Prime Minister's decision to appear at the exhibition represents a sign that representatives of the present government are ready to acknowledge and respect Albanian victims, which represents a prerequisite for Albanians to acknowledge Serbian victims.

Among the media who reported positively on the exhibition, apart from the aforementioned the *Danas* daily, we should also mention some other media houses, like the *Blic* daily, which spoke about the exhibition in their headline „Young Albanians Who Survived Massacre Have Expressed Their Suffering Through Art Project", dated December 19th,[298]; and the *B92 TV* station reported in a fair and professionally neutral manner on the exhibition in its announcement a day prior to the exhibition.[299] The report produced by *B92 TV* station on the exhibition spoke about the event, the visit of Prime Minister Dačić, his statements at the event about how important it is to convict all persons responsible for crimes, the protest of the rightists near the premises of the Cultural Centre where the exhibition took place, and the installation of the exhibition.[300]

Some other media, including *Novi Magazin*, *Akter* magazine, and other media of a similar orientation, also reported on the exhibition in a fair and professional manner.

Among the media which conducted a negative campaign aimed against the organization of the exhibition, one surely stands out, which is the *Večernje novosti* daily and their writings about the exhibition. The Article entitled *„Albanian Propaganda In the Middle of Knez Mihailova",* authored by Lj. Begenišić and dated December 13th, 2013[301] (five days prior to the exhibition) speaks volumes. In this article, the exhibition is described as a provocation and brutal propaganda, and the author holds that it will only intensify the antagonism between the two people; and asks the question whether it would be possible to organize an exhibition in Priština or Tirana dedicated to the suffering and the banishment of Serbian civilians from Kosovo from 1999 and in other time periods, concluding that it would be impossible to do such things.

The article claims to feel sympathy for the victims of the crime in Podujevo and the exhibition is described as an attempt to present the Serbian people as criminal. The article also demands that an exhibition presenting the suffering of the Serbian people in Kosovo be organized in Priština, Tirana, Belgrade, Washington, Brussels and other cities in order to inform the Western world about these crimes as well.

Even though *Večernje novosti* were the leaders in the campaign against the exhibition, other nationalistic media followed them closely. An article published in the *Pravda* daily entitled *„No Place For Photos of Killed Serbs in Cultural Centre of Belgrade",* dated December 19th, 2013[302], is worth mentioning. The short article does not even mention what kind of an exhibition this is it only mentions in one short sentence the crime against Albanian civilians in Podujevo in 1999. However, the focus of the article is in fact four girls, who were standing in front of the Cultural Centre of Belgrade for several hours holding the photos of killed Serbs, because the police did not allow them to enter the exhibition and take the photos to the exhibition.

The same newspaper published an article on December 18th, the day of the exhibition, entitled *„Facebook Hooligans: Rightists Are Preparing on Social Networks to Interrupt Ex-*

299 "Exhibition *Bogujevci – Visual History of War*", available at: http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=270&yyyy=2013&mm=12&dd=17&nav_id=790041, accessed in: January 2014.

300 „Dačić: *"It Is Important to Convict Persons Responsible",* available at: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=12&dd=18&nav_category=12&nav_id=790726, accessed in: January 2014.

301 Lj. Begenišić, *„Albanian Propaganda In the Middle of Knez Mihailova"*, available at: http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:468398-Albanska-propaganda-usred-Knez-Mihailove, accessed in: January 2014.

302 I.M, *„No Room For Killed Serbs in Cultural Centre of Belgrade",* available at: http://www.pravda.rs/2013/12/19/za-slike-ubijenih-srba-nema-mesta-u-kulturnom-centru-beograda-foto/, accessed in: January 2014.

hibition"[303], expressing alleged concern because „statuses which call for mass assembly […] are being posted on the Facebook profiles of the most extreme rightist organizations". Further on, the article quotes statements given by the leaders of the rightist movements like *„Obraz"*, *„SNP Naši"*, and *„Zavetnici"*, in which they call for an assembly in order to declare their opinions. Tabloids like *Kurir* and *Telegraf* followed the steps of the aforementioned newspapers.

On December 13th, 2013, *Kurir* published an article in the *„Scandalous"* Column entitled *„ALBANIAN PROPAGANDA: Artists from Kosovo Organize Exhibition in the Middle of Belgrade"*[304], which, as a matter of fact, is the article that was published that same day in *Večernje novosti* daily entitled *„Albanian Propaganda in the Middle of Knez Mihailova". Telegraf* tabloid also communicated the same article from *Večernje novosti* on the same day with a somewhat modified headline – *„SCANDAL: Albanian Exhibition in the Middle of Knez Mihailova"*[305] The article represents a somewhat shortened version in order to leave more space for some other topics that this tabloid covers.

Srbin.info – Srpske brze internet novine (Srbin.info – Serbian Fast Online News) electronic newspaper was entirely consistent in copying and relaying the article from *Večernje novosti*. Namely, on December 14th, 2013, they relayed the article from *Večernje novosti* in its entirety and with the same headline *„Albanian Propaganda in the Middle of Knez Mihailova"*[306] Later on, after the exhibition was opened, *Kurir* published an article on December 18th entitled *„STATE OF EMERGENCY: Centre of Belgrade Under Siege Because of the Exhibition By Young Albanians".*[307] The article mainly focuses on the statement made by Prime Minister Dačić about the need to have such an exhibition organized in other cities on the territory of the former Yugoslavia as well, adding that, besides Prime Minister Dačić, other politicians who attended the exhibition included Čedomir Jovanović, Biljana Srbljanović, etc.

It briefly mentions the exhibition and its protagonists. The beginning of the article speaks about the protests of rightist groups in front of the Cultural Centre of Belgrade during the exhibition. But since, as was stated in the article, these protests ended without any incidents, there was no justification for the sensationalistic headline *„STATE OF EMERGENCY: Centre of Belgrade Under Siege Due to Exhibition By Young Albanians".* However, this headline may be interpreted as a classic example of press dilettantism.

Certain media used the exhibition for political criticism, and an example of this is an article published in *Danas* daily with headline *„Five Stories and One Ending"*, authored by Agon Bajrami, the editor-in-chief of the Priština *Koha Ditore* daily.

The article in the *Danas* daily *„Five Stories And One Ending"*[308] speaks about constitutional amendments from 1989 which limited the powers of autonomous provinces of Kosovo and Vojvodina and reinforced the centralism which led to the breakup of Yugoslavia, and then the massacre in Podujevo in 1999, which is the main topic of the exhibition by the Bogujevci children. It also speaks about the political career and past of the present Prime Minister of Serbia, Ivica Dačić, about his participation in the government responsible for the crimes - a past which he cannot erase or embellish today, regardless of the fact that he has changed his political costume. This represents the author's message to the readers.

There is an interesting article dedicated to the exhibition, which was published in the *Liberto* magazine under the title *"Podujevo",* on December 21st, 2013.[309] The article represents

303 *„FACEBOOK HOOLIGANS: Rightists Prepare On Social Networks To Interrupt Exhibition"*, available at: http://www.pravda.rs/2013/12/18/fejsbuk-huligani-desnicari-preko-drustvenih-mreza-spremaju-prekid-izlozbe/, accessed in: January 2014.

304 *„Scandalous: ALBANIAN PROPAGANDA: Artists from Kosovo Organize Exhibition in the Middle of Belgrade"*, available at: http://www.kurir-info.rs/albanska-propaganda-umetnice-sa-kosova-prave-izlozbu-usred-beograda- clanak-1134341, accessed in: January 2014.

305 *"SCANDAL: Albanian Exhibition in the Middle of Knez Mihailova"*, available at: http://www.telegraf.rs/vesti/900297-skandal-albanska-izlozba-usred-knez-mihailove, accessed in: January 2014.

306 *"Albanian Propaganda in the Middle of Knez Mihailova"*, the text from Vecernje novosti relayed, available at: http://srbin.info/2013/12/14/albanska-propaganda-usred-knez-mihailove/, accessed in: January 2014.

307 *"STATE OF EMERGENCY: Belgrade Downtown Centre Under Siege Due to the Exhibition By Young Albanians"*, available at: http://www.kurir-info.rs/vanredno-stanje-beograd-pun-policije-zbog-izlozbe-mladih-albanki-clanak-1141755, accessed in: January 2014.

308 Agon Bajrami, *"Five Stories And One Ending"*, *Danas* daily official web page, available at: http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/pet_prica_i_jedan_kraj.26.html?news_id=273724, accessed in: January 2014.

309 *Libreto – Openly about everything (and more)*, *"Podujevo",* December 21st, 2013, available at: http://www.libreto.rs/2013/12/21/, accessed in: January 2014.

a comparative analysis of the crime in Podujevo in 1999 and the terrorist attack on the "*Niš Ekspres*" bus in 2001, when 12 passengers of the bus were killed and 43 passengers were wounded in the explosion of the bomb planted on this bus. Then it gives a comparative overview of the trials of members of the "Scorpions" unit who committed the crime in Podujevo and who were convicted to sentences of imprisonment, and of the trial of Florim Ejupi, charged with planting the bomb which killed 12 passengers of the "*Niš Ekspres*" bus, and who was acquitted of all charges in 2009 before the court in Priština, even though he had been previously convicted to 40 years of imprisonment. The article goes on to speak about the expulsion of Serbs from Podujevo and other parts of Kosovo during the March violence in 2004 and their continuous exodus from Kosovo. The article ends with the exhibition of the Bogujevci children in the Cultural Centre of Belgrade, which was, as stated in the article, attended by the Prime Minister of Serbia, Ivica Dačić. It seems as if the article tends to show disproportion regarding what was done in the prosecution of the crimes committed on the Serbian and on the Albanian side, but it does not seem as if the article is directed against the exhibition. It looks more like an attempt to look at the factual background in an unbiased manner. Whether or not the article succeeded in this, is up to the readers to assess.

An article entitled *"Tabloid Defence against 'Albanian Propaganda'"* was published on *E-novine* on December 14th, 2013[310], authored by Dušan Komarčević. The article represents an answer to the article published in *Večernje novosti* the previous day (the notorious headline *"Albanian Propaganda In the Middle of Knez Mihailova"*) and presents a strong critique of the article in *Večernje novosti*.

The article attacks the rhetoric used by *Večernje novosti* in the reporting about the exhibition. It also states that there is nothing in the article from *Večernje novosti* which tells us more about the crime committed by the "Scorpions" members in Podujevo, in which 14 civilians were killed. It also stresses that the aforementioned article is silent about the fact that five members of this unit have been sentenced to imprisonment because of this crime, and that it says nothing about the fact that the artists who prepared the exhibition are survivors of the massacre in Podujevo, who testified in the trials of these members of the "Scorpions" unit. It also states that there is nothing that we can learn from this article about the exhibition and its content.

In this way, the article authored by Dušan Komarčević published on *E-novine* effectively challenges the allegations published in *Večernje novosti* the previous day, thus leaving the opposite side without any convincing arguments.

At the end of this review of the media reporting on the exhibitions, we should also discuss the manner in which the media like *RTS* (Radio and Television Service of Serbia) and the news agency *Tanjug* reported on this exhibition. *RTS r*eported on the exhibition in a neutral manner. In the headline *"Exhibition under Police Protection"* posted on the *RTS* web page on December 18th, 2013[311], the exhibition was presented in a neutral and professional manner. It discussed the exhibition, the artists from the Bogujevci family, their experience as survivors of the massacre in Podujevo, and their testimonies in the trials of members of the "Scorpions" unit who were convicted of this crime, were also mentioned. They quoted the statements made by Prime Minister Dačić at the exhibition; as well as the statement made by Čedomir Jovanović, the president of the Liberal Democratic Party (LDP), that the future must not be built on the tragedy of someone else.

Tanjug news agency published an article under the same title of *"Exhibition Under Police Protection"* on December 18th[312], which spoke about the exhibition in much more detail. The approach is also neutral and professional. It also quotes the statements made by Prime Minister Dačić at the exhibition, and the statements of Čedomir Jovanović, to the effect that the exhibition represents a symbol of the tragedy of all victims of the wars on the territory of the former Yugoslavia, thus positively evaluating the exhibition as

310 Dušan Komarčević, *„Tabloid Defence Against 'Albanian Propaganda'",* available at: http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/95508-Tabloidna-odbrana-albanske-propagande.html, accessed in: January 2014.

311 *"Exhibition Under Police Protection",* official *Radio Television of Serbia* web page, available at: http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1473948/Izlo%C5%BEba+pod+policijskom+za%C5%A1titom.html, accessed in: January 2014.

something that contributes to the gradual change of public perception about the conflict from our common recent past.

Conclusion

The overview of the media reporting on the *Bogujevci – Visual History, Homage to All Families and Victims of War* exhibition, and the bearing of the media towards this exhibition, also represents an overview of their perception of the process of establishing normal relations between the successor countries of the former Yugoslavia, as the process of the healing of the relations between their peoples who found themselves in conflict in the recent past.

The analysis of the reporting on the exhibition, even the conflicting reactions of different media, gives us a picture of a deeply divided society in Serbia, a society which is trying on the one hand to find its own place and to adapt to trends in the modern world, and on the other to carries the huge burden of its own past, a burden which it is not capable of getting rid of. It is a the society divided about what was happening during the nineteen-nineties on the territory of the former Yugoslavia, and about the question whether this same society was only a victim or also a responsible participant in everything that marked the last decade of the last century in this region and left deep traces on all of us who live here today.

If we are asking ourselves to what extent the media have contributed or impeded the reconciliation process on the territory of the former Yugoslavia - in this specific case, by reporting on the exhibition of the Bogujevci children - this question is hard to answer. A part of them have certainly contributed significantly to this process and continue to do so, whereas another part have tried to instrumentalize the exhibition for the sake of ongoing day-to-day political controversies, while a third part dedicated to this exhibition as much room as they would to any other every day event, thereby at least trying to stay neutral.

However, the most important thing is that the exhibition got to be heard about. It stirred up the situation, and woke the ghosts in the public memory, giving citizens an opportunity to hear and see a testimony which is, above all else, a human testimony, surpassing linguistic, national, religious, cultural and other kinds of barriers, because it is based on a premise which is common to all of us, the premise of compassion and humanity. It therefore represents a step along the road towards respect for differences and the fostering of their co-existence.

This is the step which in the end we all have to take. As long as the successor countries of the former Yugoslavia are in this long and painful process of transition and transformation towards the model of liberal democracy, which ultimately they are trying to achieve, exhibitions like this one will cause public controversy - until such time as all of these societies truly deal with their own past and accept the dualism of their role as victim and as perpetrator. Only then will it be possible to speak about a genuine process of reconciliation between the peoples on the territory of the former Yugoslavia. Of course, one could say that this process has already in a sense started, although we are only at the beginning of this road. With all of their power and influence on public awareness, the media have proved that on this long and difficult road they can make a significant, though not decisive, contribution to such a process.

Prijedor: Symbolic Reparations

Goran Zorić

1. Introduction

1.1. Symbolic reparations

Symbolic reparations represent one of the sub-mechanisms in the theoretical concept of transitional justice and can be defined as measures undertaken by governments with the objective of symbolically admitting the truth about crimes and human rights violations committed in the past.[313] Symbolic reparations are in the category of collective reparations.

The existing practice in the field of transitional justice recognizes several forms of symbolic reparations:

- Memorials (monuments and memorial centres) hold a significant place in the creation of collective memory for crimes committed in the past. What is more, their educational role is also significant for raising the awareness of future generations, and thus helping prevent future conflicts. In addition to building monuments and memorial centres, this kind of symbolic reparation may include the declaration of certain days as memorial days, the naming of streets and squares after victims, and similar gestures.

- Commemorations are held in order to pay respect to victims and express solidarity, but also in order to create a collective memory to mass violations of human rights from the past. The presence of high-ranking officials and high government officials are especially appreciated as a symbolic gesture of paying respect and an expression of solidarity with victims.

- Apologies by state officials represent the public address by state officials to victims and their families for crimes committed by representatives of institutions of the system. In addition, they have a role in creating and restoring confidence in institutions of the system, as well as reducing the possibility of denying crimes. [314]

1.1.1. Symbolic reparations in Bosnia and Herzegovina

A number of consultative meetings took place in Bosnia and Herzegovina during 2010, whose ultimate objective was the creation and adoption of the Transitional Justice Strategy for Bosnia and Herzegovina 2012 – 2016. The objective and the measures needed for the adequate implementation of mechanisms of transitional justice were defined in the aforementioned document, alongside an analysis of the current implementation of these mechanisms.

This Strategy states that nearly every municipality in Bosnia and Herzegovina has erected memorials in memory of

312 *"Exhibition Under Police Protection"*, official web page of the *Tanjug* news agency, available at: http://www.tanjug.rs/novosti/110292/izlozba-pod-policijskom-zastitom.htm, accessed in: January 2014.

313 Humanitarian Law Center, *A Guide through Reparations*, 2010, p. 8.

314 *Ibid*, p. 8 and further.

victims of crimes committed in the period 1992 – 1995 at visible public locations such as in front of public institutions, and in squares, school yards, places next to roads and so forth. These are mostly memorials dedicated to military and civilian victims of one ethnic group, in accordance with the dominant politics in the local community in question.[315] In the same document, the negative effect of the memorials that have been erected so far, in the sense of building monuments that pay respect to victims who were members of only one ethnic group in places where members of another ethnic group experienced sufferings, was also emphasized. In addition, the negative effect of memorials erected in the yards of schools attended by children from other ethnic groups, mostly returnees, is also stressed.

The inconsistency of the laws represents an additional problem. The erection of memorials is regulated by entity and cantonal laws dealing with urban planning and use of land, which do not define relevant criteria and standards for erecting memorials with regard to transitional justice criteria. Although there are laws at the national level which partially regulate this issue as well, the gaps in the law and its application in practice have led to a chaotic situation in the state when it comes to erecting memorials dedicated to victims of war crimes committed during the nineties.

Memorials are mostly erected at the initiative of victims' family members, that is, of associations of war veterans, victims and disabled veterans, but also religious communities and local political elites. The building of monuments is mostly financed from local, but also entity and cantonal budgets. There are also memorials built without any permits.

In the Transitional Justice Strategy for Bosnia and Herzegovina, in relation to the aforementioned issues, the following has been concluded: "The process of memorialization is politicized and unilateral in relation to the events from the past", and also: "There is a noticeable institutionalized legislative inconsistency and lack of coordination with respect to initiating, approving and financing the building of memorials".[316]

This document does not deal with other types of realization of symbolic reparations.

1.2. Prijedor

The city of Prijedor is located in the north-western part of Bosnia and Herzegovina, in the entity of the Republic of Srpska. According to unofficial information of the latest census, there are about 100,000 inhabitants living in Prijedor. During the Second World War, this area was well-known for the intensity of the people's resistance to fascism, and also for the number of those killed while fleeing the villages of the Kozara Mountain and at the Jasenovac concentration camp, located only some tens of kilometres from Prijedor. This area is famous for the Battle of Kozara, where a small number of Partisan soldiers managed to break the German military siege and defeat them – an event marked by the imposing Kozara Monument. It is important to mention that during these World War II events, there were a huge number of Serb victims, killed primarily at the Jasenovac Camp where there is still a plaque stating: In Memory of Serb, Jewish and Roma Genocide Victims.

The period between the Second World War and the last war that took place during the nineteen- nineties is characterized as a period of prosperity, co-existence, economic and social wealth. According to the 1991 census, there were 43.9% of ethnic Bosniaks (Muslims), 42.3% of Serbs and 6.6% of Croats in Prijedor. The dominant feeling towards the former war can be seen in the collective memory of victims and the emphasis on the fight against fascism and on the renowned individuals who are celebrated as national heroes. The exaggeration reflected in the number given for the victims of fascism is also typical of the time period in question (it has been claimed that over 700,000 persons were killed in Jasenovac, while many relevant international institutions, including the Simon Wiesenthal Institute, use studies which claim that the number of victims was between 77,000 and 93,000).

2. War crimes 1992 - 1995.

During the last war, there was no armed conflict on this territory, in the sense of armed forces being directly involved in fighting one another. Still, during that same period, Prijedor was the scene of many crimes. Over 50,000 people of non-Serb origin were expelled from their homes, over 3,170 non-Serbs were killed and tens of thousands of non-Serbs (about

315 Ministry for Human Rights and Refugees of Bosnia and Herzegovina and Ministry of Justice of Bosnia and Herzegovina, *Strategy of Transitional Justice in Bosnia and Herzegovina 2012 – 2016*, 2012, p. 62.

316 Ibid, p. 61.

31,000) had to pass through Omarska, Trnopolje, Keraterm and Manjača concentration camps. The widespread ethnic cleansing of certain areas with a majority Serbian population, where many people were killed in front of their houses, was also characteristic of that time. Over 100 children were killed during this period.[317] All of the above happened during the spring and summer of 1992. So far, over 30 persons have been convicted before the ICTY and local courts for crimes committed at the concentration camps of Omarska, Trnopolje and Keraterm. There was also the infamous order of the then civilian authorities, by which all citizens of non-Serb nationality had to mark their houses with a white cloth, and also had to wear a clearly visible white ribbon around their upper arm. The day when this order was issued, 31st of May 1992, is now marked as Worldwide Armband Day - a result of the long-term work of the "Prijedor 92" Association and the "Izvor" Association of Prijedor Women.

3. Relation to the past after the war

It is definitely important to mention that Prijedor, despite all of the problems that returnees were confronted with, is one of the cities with the relatively largest percentages of returnees in Bosnia and Herzegovina. Administrative obstacles, very difficult financial situations and fear for the safety of their families and property are only some of the hardships that returnees to Prijedor have been confronted with. However, the the unlawfully confiscated property was given back in nearly 100% of cases, while the number of people who have returned to their pre-war homes is about 23,000.

The current stance of the political elites towards these issues from the recent past is not satisfactory. Prijedor nowadays is a city which, from the perspective of victims and those associations which are dealing with issues of problems of transitional justice and confrontation with the past, represents a place of complete oblivion and denial for the sufferings of victims. This is confirmed by the non-existence of a single memorial dedicated to the sufferings of non-Serb civilian victims, unlike the three impressive monuments in the city centre dedicated to fallen Serb soldiers, along with many other similar monuments and plaques across the entire territory of the city. What is more, the banning of commemorations and protest walks organized by associations of surviving victims and victims' family members, and the violations of the human rights of these persons, who have already been traumatized a number of times, are seen on daily basis. There has also been the infamous statement made by the Mayor of Prijedor, who described the solemn commemoration organized for the occasion marking Worldwide Armband Day as "an ordinary gay parade".

The discovery of Tomašica, one of the largest mass grave sites in Europe since World War II, and located less than 20 kilometres from the centre of Prijedor, additionally complicates the social reality of this city and its citizens. The exhumation was interrupted at the end of 2013 owing to poor weather conditions, but plans have been made to continue the work during 2014. So far, over 430 bodies have been exhumed from this mass grave site and, according to estimates, the number of exhumed bodies may reach 800.

Confronting the legacy of the recent past, especially from the position of a town such as Prijedor, should be considered as a key starting-point for action in the sense of creating new relationships towards social reality.

4. Memorials in Prijedor

There are numerous monuments on the territory of the Municipality of Prijedor erected out of respect for civilian victims and fallen World War II soldiers, the most significant of which is the Mrakovica Monument, designed by the sculptor Dušan Džamonja. In addition, the centre of the city is dominated by memorials paying respect to the fallen soldiers of the Republic of Srpska Army. There are three such monuments in the city centre itself, while over the territory of the entire municipality, there are an undetermined number of monuments and plaques to fallen soldiers.[318]

Monument to fallen Serb soldiers at the site of Trnopolje Concentration Camp

317 Jasmin Medić, *Genocide in Prijedor* ("Grafis doo", Cazin, 2013, p. 48).

318 According to information from the municipal adminstration, the decisions on the basis of which these memorials have been erected is not available.

The city centre is dominated by a monument complex consisting of three separate parts. Across from the town hall, just next to the monument to Mladen Stojanović, at the place where the national hero Mira Cikota was hanged during the Second World War, there is a monument in the shape of a hollow cross whose hollow segment consists of the carved parts of human body silhouettes. This monument, entitled "For the honourable cross", was erected to pay respect to 171 soldiers from Prijedor and the surrounding towns who fell during the "Fatherland War".

In the immediate vicinity of the previously mentioned monument stands another memorial in the shape of a dome, where the names of the fallen soldiers of the Republic of Srpska Army from Prijedor are written on the interior walls. On the outside wall of the dome is the Republic of Srpska flag in the geographic shape of the Republic of Srpska, over which the sun ir rising. The inside of the dome is closed to the public and is open only during commemorations. This memorial is located inside the high-school centre area.

The third memorial, located behind the municipal administration building, is built from marble and inscribed with the names of the Ljubija Iron Mine employees who died in the war as soldiers of the Republic of Srpska Army.

The monument to the numerous civilian victims from Prijedor was built in Kozarac, and it is the only memorial to civilian victims of non-Serb nationality who died during the recent war. The non-participation of the Prijedor municipality in the building of this monument is definitely of significance when assessing the realization of symbolic reparations to victims of this town. In addition to the monument in Kozarac, there is a plaque in the vicinity of the building where the Keraterm concentration camp was located. The dimensions of the plaque are small (60 cm x 60 cm), and it was put there by activists of the "Izvor" Association of Prijedor Women without any permits. It is difficult to consider it a legal memorial.

Although there is a need to build memorials to non-Serb civilian victims, there also remains the open question of why they do not already exist, in spite of the fact that many associations of surviving victims and victims' families have started numerous initiatives for building such memorials. What adds to the confusion is the resistance of the multinational company Arcelor Mittal, the current owner of the Omarska Iron Mine, where the Omarska concentration camp was located, to allow the posting of a plaque that would mark the sufferings of several thousands of victims in this camp. Their official position is that they are unable to displace the existing mining machines still in use. The readiness of the local associations to compromise, in the sense of finding alternative solutions that would enable the building of a memorial without displacing mining machines, only emphasizes the inadequacy of this position. There is an impression that the company's official attitude is inappropriate, especially considering the fact that this large multinational company supports the principle of social responsibility, for which purpose it allocates great amounts of money.

So far, there has not been a single initiative coming from local authorities which would try to find an adequate way to build a memorial to non-Serb victims from the last war.

5. Statements and apologies of officials

Since the end of the last war, there have been many statements by local officials related to attempts to provide verbal satisfaction to non-Serb victims and victims' families. However, according to the statements issued by representatives of the local associations of surviving victims, this has never been achieved. These statements are mostly articulated through the expression of condolences, while a statement that would also include an apology has never been publicly made. The statements of condolences mostly come during religious burials of exhumed civilian victims which the Mayor has attended. There has not yet been a video or audio recording of these statements made available to the public. They are known of only on the basis of the testimonies of victims' family members and representatives of associations of victims and their families present at these burials.

In addition, the every-day position of local authorities towards associations of victims and their families is significant. It is characterized by the refusal to establish any type of dialogue and cooperation when it comes to the question of their stance towards the recent past. An example of this is to be found in the statement of the Mayor of Prijedor, Marko Parvić, to an Al Jazeera reporter during the commemoration ceremony in Prijedor in 2013, which he called "an ordinary gay parade" which he had nothing to do with. As a reminder, this ceremony was organized on the occasion of the Worldwide White Armband Day on 31st of May 2013, to mark the day when the local authorities issued the order that all citizens of non-Serb national must mark their houses with a white cloth, and that if they left their houses, they were to wear a clearly visible white armband.

Furthermore, in a broadcast by the BN television station aired after the discovery of the largest mass grave site in Bosnia and Herzegovina, containing, according to estimates, the bodies of some 800 persons brutally killed only

because of their ethnic background, the Mayor of Prijedor stated that, as far as he was concerned, these were "people who died and have been buried" and that, for him, this was a finished story. [319]

This kind of attitude of Prijedor municipality officials towards victims and their family members does not in any sense represent symbolic reparations but rather, on contrary, its complete opposite. This persistent refusal to admit the existence of victims, along with the systematic resistance to marking the sites of the sufferings of Prijedor victims of non-Serb nationality, represents a continuity in the victimization of victims and their family members.

6. Commemorations

During the post-war years and right up until now, numerous commemorations of non-Serb civilian victims from the last war have been held in Prijedor. These were mostly religious manifestations at which, from time to time, local authorities, led by Mayor Marko Pavić, also attended. These were mostly events closed to the public, held in religious buildings mostly attended by victims and other members of the same ethnic group. Local officials of Serb nationality never took part in any of the commemorations held on public premises.

The first official markings of these events started at the beginning of the mass returns. In this sense, the first such recognition of the sufferings of the non-Serb population took place on 21st of August 2002, the decennial anniversary of the execution of civilians at the Korićanske stijene (Korićani Cliffs). This was followed by other commemorations mostly organized by the "Prijedor '92" association, and the "Izvor" association of Prijedor women.

Additionally, there were attempts to organize commemorations and also protests at public premises, on account of dissatisfaction related to the dominant political discourse about the events from the recent past. The local authorities have never so far organized or participated in any of these events. On the contrary, these public gatherings have often been banned by the police authorities.

One of the most significant events that marked the suffering of Prijedor-s non-Serb citizens was the Worldwide Armband Day. It was organized on 31st of May by the "Because I Care" civil society initiative, an informal grassroots civil platform for confronting the past.

The aforementioned cases clearly point to the attitude of local officials, representatives of local authorities and legally elected representatives of the people regarding these serious events from the past.

7. Conclusion

The realization of symbolic reparations as a measure undertaken by authorities with the objective of symbolically admitting the truth about crimes and violations of human rights in the past represents one of the most important conditions for healing the consequences of confrontations and mass violations of human rights.[320] Although they have multiple functions, from the educational, in the sense of heightening the awareness of future generations and thus preventing future conflicts, to paying respect to victims, expressing solidarity and creating a collective memory of the mass human rights violations from the past, what must especially be emphasized is that symbolic reparations, as a symbolic recognition of sufferings, especially in contexts where the creation of a comprehensive programme of material reparations is too complicated, represent an acceptable way of creating and bringing back confidence in the institutions of the system. They could also represent one of the strongest mechanisms to prevent the denial of crimes.[321]

However, the above analysis of symbolic reparations in Prijedor leads to the conclusion that in this case symbolic reparations have not fulfilled any of their functions.

In some cases, such as the building of memorials to fallen members of the armed forces of the Republic of Srpska Army at the places of sufferings of civilians of non-Serb nationality, the constructions are in fact monuments to the official narrative about the past, which denies the sufferings of others. The statements of local community officials about the recent past and crimes committed additionally humiliate and insult surviving victims and their family members. At the same time, the initiatives of civil society or associations of the victims' family members, though significant, cannot adequately replace the obligations that political elites must fulfil, though persistently refusing to do so.

319 Recording of the "Puls" broadcast from 31st of October 2013, in the possession of the "KVART" Youth Centre of Prijedor.

320 Humanitarian Law Center, A Guide through Reparations, 2010, p. 7.

321 Ibid.

The Prijedor case therefore represents one of the best examples of how symbolic reparations, when inadequate, partial, or based on a false picture of the past, or when only the result of private initiatives, can become a successful mechanism for re-victimization of victims and the continuation of their sufferings.

Regionalna škola tranzicione pravde – Zbornik / Shkolla Rajonale e Drejtësisë Tranzicionale – Bulletin / Regional School for Transitional Justice – Bulletin

Za izdavača / Për botuesin / For the publisher: Sandra Orlović

Urednica broja / Redaktore e botimit / Editor of the Issue: Marijana Toma

Prevod / Përkthimi / Translation: Vesna Bogojević, Ardian Dika, Nora Dedi, Shpat Begolli

Korektura / Korrektura / Proofreading: Predrag Ivanović, Zeqir Metaj, Jonathan Boulting

Štampa / Shtëpia botuese / Printing House: Publikum

Tiraž / Tirazhi/ Print Run: 500

Beograd, mart 2014 / Beograd, mars 2014 / Belgrade, March 2014

ISBN 978-86-7932-054-4

CIP - Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

316.4:172.4(497.6)(082)(0.034.2)

316.4:172.4(497.11)(082)(0.034.2)

REGIONALNA škola tranzicione pravde

[Elektronski izvor] : zbornik = Shkolla rajonale e drejtësisë tranzicionale : bulletin = Regional School for Transitional Justice : journal / [urednica Marijana Toma ; prevod Vesna Bogojević ... [et al.]. - Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2014 (Beograd : Publikum). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm

Uporedo srp. tekst i alb. i engl. prevod. - Nasl. sa naslovnog ekrana. - Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-7932-054-4

1. Уп. ств. насл. 2. Тома, Маријана [уредник]

a) Транзициона правда - Босна и Херцеговина

- Зборници b) Транзициона правда - Србија - Зборници

COBISS.SR-ID 205871372

British Embassy
Belgrade